

FACULTEIT PSYCHOLOGIE EN
PEDAGOGISCHE WETENSCHAPPEN

De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving

Sven De Visscher

Promotor: Prof. Dr. M. Bouverne-De Bie

Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van
Doctor in de Pedagogische Wetenschappen

2008

Promotor:

PROF. DR. MARIA BOUVERNE-DE BIE

Begeleidingscommissie :

PROF. DR. FRANK SIMON

PROF. DR. IR. ARCH. PIETER UYTENHOVE

PROF. DR. GEERT VAN HOVE

DR. BRUNO VANOBBERGEN

VOORWOORD

Een welgemeende dankjewel aan eenieder die op de één of andere manier één of meerdere steentjes heeft bijgedragen:

Aan Maria De Bie, die als promotor van dit doctoraat meer deed dan aanmoedigen van aan de zijlijn, maar steeds aanwezig en betrokken gebleven is tijdens al het zoeken. Voor het aanmoedigen en overtuigen om aan een doctoraatsstudie te beginnen. Maar ook voor het tijdig opjagen en weer afremmen; voor het blijven struikelen over knopen en mij hierover aanspreken; en voor het uiteindelijk toch steeds weer tot de conclusie komen ‘dat het leuk is’.

Aan de leden van de begeleidingscommissie. De ‘gelaagdheid’ die doorheen dit doctoraat zit verweven is mee de uitkomst van een veelzijdige begeleidingscommissie die vanuit heel uiteenlopende standpunten advies en ondersteuning heeft gegeven.

Aan de bewoners van Sint-Pieters-Buiten, Nieuw Gent en Steenakker, de kinderen en volwassenen die hebben deelgenomen aan het onderzoek, de basisscholen Sint-Paulus en KLIM, de Kinderwerking van vzw ’t Leebeekje, de socioculturele vzw Zieklienvrienden en de Stedelijke Buurtwerking Nieuw Gent voor hun medewerking bij de uitvoering van diverse onderzoeksactiviteiten. Een speciale dankjewel ook aan Erik Dekeyser en Wim Buysse voor het delen van hun rijke ervaringskennis over de buurt.

Aan de collega’s van de vakgroep Sociale Agogiek, voor de vele verschillende vormen van ondersteuning en de uiteenlopende (soms subtiële, soms expliciete) strategieën om er mij op te wijzen dat mijn doctoraat pas klaar is wanneer je jezelf de toestemming geeft om het als klaar te aanvaarden.

Aan de kinderen, jongeren, vrijwilligers en vrienden van ’t Leebeekje, voor de verstrooiing, de inspiratie, het geduld en het mij steeds opnieuw met mijn beide pedagogische voeten op de grond houden. Soms is de herinnering mooier dan de droom ooit kan worden.

Aan mijn familie en vrienden, voor de ruimte die ik mezelf de voorbije tijd heb toegeëigend. Een speciale dankjewel aan het ‘leescomité’ (Olivier, Els, Lieve, Wieter, Wim, Thomas, Ilse, Tom) die tijdens de laatste weken de vele stopwoorden, dubbele spaties en tikfouten uit de tekst gehaald hebben, maar ook klaar stonden als klankbord wanneer de computer en de inspiratie soms haperden in de eindfase. En ten slotte aan Stan en Wout om er mij aan te herinneren dat Ome Sven niet enkel heel veel moet lezen en schrijven en onderzoeken, maar ook veel verhaaltjes moet voorlezen, spelen en troosten.

INHOUDSOVERZICHT

ALGEMENE INLEIDING	1
---------------------------------	----------

HOOFDSTUK 1 – PROBLEEMSTELLING	9
---	----------

1.1. DE WOONOMGEVING ALS DRIEDIMENSIONAAL CONCEPT	9
1.2. DE STUDIE VAN DE WOONOMGEVING ALS PEDAGOGISCH BUITENBEENTJE.....	14
1.2.1. <i>Een vierde pedagogisch milieu?</i>	14
1.2.2. <i>De woonomgeving in pedagogisch onderzoek</i>	16
1.2.2.1. Ontwerpend onderzoek	16
1.2.2.2. Sociaal-ecologisch onderzoek	17
1.2.2.3. Belevingsonderzoek	20
1.2.3. <i>Het kind als uitgangspunt</i>	21
1.2.4. <i>Het ideale kind in de ideale omgeving</i>	23
1.3. DE WOONOMGEVING ALS SOCIAAL-PEDAGOGISCHE RUIMTE	24
1.3.1. <i>Pedagogiek als studie van interventies in een socialisatieproces</i>	24
1.3.2. <i>De woonomgeving als onderzoeksobject</i>	25
1.3.3. <i>De woonomgeving als feitelijk socialisatiekader</i>	26
1.3.4. <i>De woonomgeving als medeopvoeder</i>	28
1.4. SYNTHESE VAN DE PROBLEEMSTELLING	29

HOOFDSTUK 2 – DE ‘GOEDE’ WOONOMGEVING VAN KINDEREN	31
---	-----------

2.1. DE DOMINANTE ‘GEOGRAFIE VAN HET JEUGDLAND’	31
2.2. HISTORISCHE PERSPECTIEVEN OP DE GOEDE WOONOMGEVING	33
2.2.1. <i>De speelruimtebenadering</i>	34
2.2.1.1. De stedelijke speeltuin	36
2.2.1.2. De avonturenspeelplaats	39
2.2.1.3. Informele speelruimte en speel-inclusieve ontwerpen.....	42
2.2.1.4. Het recht op spelen.....	46
2.2.2. <i>Verkeersremmende interventies</i>	48
2.2.2.1. Speelstraten	49
2.2.2.2. Het woonerf	51
2.2.3. <i>Van kindvriendelijke stad tot kindgerichte publieke ruimte</i>	52
2.3. BESLUIT.....	56

HOOFDSTUK 3 – DE GOEDE WOONOMGEVING : WELKE OPVOEDING TEN AANZIEN VAN WELK KIND?.....	57
3.1. CONSTRUCTIES VAN KINDZIJN.....	58
3.1.1. <i>De psychomedische benadering van het kind</i>	58
3.1.2. <i>De sociologische benadering van het kind</i>	63
3.2. HET KIND ALS SPEELS WEZEN: OPVATTINGEN OVER SPELEN.....	68
3.2.1. <i>Het spel als ontwikkelingstaak en preventiestrategie</i>	68
3.2.2. <i>Het spel als cultuurelement</i>	70
3.3. DE GOEDE WOONOMGEVING: (G)EEN STEDELIJKE OMGEVING?	74
3.3.1. <i>Het grote boze wolf-syndroom</i>	75
3.3.2. <i>Het platteland als ideaalbeeld</i>	78
3.3.3. <i>De stad als educatieve gemeenschap van vreemden</i>	81
3.4. DE GOEDE WOONOMGEVING ALS SOCIALISATIEKADER: TUSSEN BESCHERMING, PARTICIPATIE EN PROVISIE	83
3.4.1. <i>Socialisatie: reproductie of coproductie?</i>	84
3.4.2. <i>Bescherming en participatie in één kader</i>	86
3.4.2.1. Een dubbele beschermingslogica ... nog één keer	87
3.4.2.2. Toegenomen participatie en autonomie voor kinderen ... nog één keer.....	89
3.5. BESLUIT: HET IDEALE KIND IN DE IDEALE OMGEVING?	92
HOOFDSTUK 4 – VAN WENSELIJKHEID NAAR WERKELIJKHEID: BURGERSCHAP ALS INVALSHOEK.....	95
4.1. DE POSITIE VAN DE WOONOMGEVING IN DE LEEFWERELD VAN KINDEREN.....	96
4.1.1. <i>Ruimtelijke segregatie als kenmerk van pedagogische ontwikkelingen</i> ...	97
4.1.1.1. Privatisering van de publieke ruimte.....	98
4.1.1.2. Institutionaliseren van de leefwereld van kinderen	101
4.1.1.3. Digitalisering en mediatisering van de leefwereld van kinderen	103
4.1.2. <i>Ruimtelijke segregatie als kenmerk van wonen</i>	104
4.2. “MANY CHILDHOODS” IN RELATIE TOT DE WOONOMGEVING	107
4.3. KINDZIJN ALS ‘BURGER-ZIJN’	110
4.3.1. <i>Tussen ‘bourgeois’ en ‘citoyen’: stromingen binnen de burgerschapsdiscussie</i>	112
4.3.1.1. Liberale dimensies in het burgerschapsconcept	113
4.3.1.2. Communautaristische dimensies in het burgerschapsconcept.....	116
4.3.2. <i>Kinderen als medeburgers?</i>	118
4.3.2.1. Burgerschap op kindermaat ?	118
4.3.2.2. Burgerschap als sociale praktijk	119
4.3.2.3. Kinderen als feitelijke medeburgers.....	120
4.3.3. <i>Van burgerzin naar burgerzijn: relationeel burgerschap</i>	121
4.3.4. <i>Stedelijkheid als dimensie van burgerschap</i>	125
4.3.5. <i>Stedelijk burgerschap als kader voor onderzoek naar de woonomgeving</i>	127
4.3.5.1. De feitelijke woonomgeving.....	128
4.3.5.2. Het grensbegrip.....	128
4.3.5.3. Tussen agency en structure.....	130

4.4. BESLUIT: NOOD AAN EMPIRISCHE DATA	131
--	-----

HOOFDSTUK 5 – METHODOLOGISCHE INLEIDING 137

5.1. VAN EEN THEORETISCHE NAAR EEN EMPIRISCHE VRAAGSTELLING	137
5.1.1. <i>De sociaal-pedagogische betekenis van de <<WOONOMGEVING>></i>	137
5.1.2. <i>De <<SOCIAAL-PEDAGOGISCHE>> betekenis van de woonomgeving</i>	140
5.2. DE CASE STUDY ALS ONDERZOEKSSTRATEGIE	142
5.2.1. <i>Definitie</i>	142
5.2.2. <i>De drie cases</i>	146
5.2.2.1. Sint-Pieters-Buiten	148
5.2.2.2. Nieuw Gent	149
5.2.2.3. Steenakker	152
5.2.3. <i>De case study: a case of “understanding”</i>	153
5.3. KWALITATIEVE INHOUDSANALYSE ALS VERWERKINGSSTRATEGIE	156
5.3.1. <i>Kwalitatieve inhoudsanalyse en case study onderzoek</i>	156
5.3.2. <i>Kwalitatieve inhoudsanalyse als verwerkingsstrategie: een definitie</i>	156
5.3.3. <i>Een procedure voor kwalitatieve inhoudsanalyse</i>	160
5.3.4. <i>Een legende bij de diverse maps</i>	164
5.4. KWALITEIT VAN/IN INTERPRETATIEF ONDERZOEK: “WETEN-SCHEPPEN”	166
5.4.1. <i>Onderzoeken is menselijk</i>	169
5.4.2. <i>Positie van kinderen in onderzoek</i>	171

HOOFDSTUK 6 - DE GEBOUWDE WOONOMGEVING 175

6.1. DE WOONOMGEVING ALS SPIEGEL VAN DE MAATSCHAPPIJ	175
6.2. DATAVERZAMELING	176
6.3. ONDERZOEKSRESULTATEN	177
6.3.1. <i>1850 tot 1937: Sint-Pieters-Buiten ontwikkelt zich tot voorstedelijk dorp</i>	178
6.3.1.1. Sanering en stadsuitbreiding: de basis voor ruimtelijke segregatie in Gent .	179
6.3.1.2. Sint-Petrus-Extra-Muros als agrarisch dorp	181
6.3.1.3. Eerste vormen van suburbanisatie.....	182
6.3.1.4. Het Sint-Pietersstation in een schilderachtige stationsomgeving	183
6.3.1.5. De wereld te gast in Gent.....	184
6.3.1.6. Post-Expo: de grandeur van 1913 krijgt een ruimtelijke vertaling in het miljoenenkwartier	186
6.3.2. <i>1920 tot 1970: uitbouw van Steenakker tot zelfstandige tuwijk</i>	188
6.3.2.1. De tuwijk als toonbeeld van naoorlogse volkshuisvesting	189
6.3.2.2. Een nieuwe tuwijk langs de Zwijnaardsesteenweg en een nieuwe parochie ontstaan	191
6.3.3. <i>1956 – 1980: Nieuw Gent als derde fase in de ruimtelijke differentiatie van het gebied</i>	192
6.3.3.1. Een verzuild huisvestingsbeleid	193
6.3.3.2. Een modernistische stroming in de architectuur	194

6.3.3.3. Urbanisatie van de andere zijde van de Zwijnaardsesteenweg: Nieuw Gent is geboren.....	196
6.3.3.4. Nieuw Gent: een stedenbouwkundige fout?	197
6.3.3.5. "Meneer, wilt ge alstublieft eens schrijven dat ze onze bosjes moeten laten staan"	200
6.3.3.6. Universitair ziekenhuis: een ruimtelijke ingreep met belangrijke sociale gevolgen.....	202
6.3.4. 1980 – 2007.....	202
6.3.4.1. De stad wordt herontdekt.....	202
6.3.4.2. Steenakker renoveert, Nieuw Gent breidt uit.....	204
6.3.4.3. Nieuw Gent breidt uit met een reeks sociale voorzieningen	204
6.3.4.4. Een masterplan voor Nieuw Gent en Steenakker	205
6.3.4.5. Project Sint-Pietersstation als prestigieus toekomstproject	207
6.3.4.6. Tram 21: een nieuwe brug tussen de wijken	208
6.3.5. Actueel sociaal-demografisch profiel	209
6.3.5.1. Demografisch	209
6.3.5.2. Sociaal-economisch.....	212
6.3.5.3. Huisvesting.....	213
6.4 . BESLUIT: DE SOCIAAL-PEDAGOGISCHE BETEKENIS VAN DE GEBOUWDE WOONOMGEVING ...	214
6.4.1. <i>Diverse opvattingen over de mogelijke stad</i>	215
6.4.2. <i>Van dramaturgische naar topologische stad</i>	218
HOOFDSTUK 7 - DE GEDEELDE WOONOMGEVING	223
7.1. INLEIDING: DE WOONOMGEVING ALS GESOCIALISEERDE OMGEVING	223
7.2. DATAVERZAMELING	225
7.2.1. <i>Mondelinge geschiedenissen als informatiebron</i>	225
7.2.2. <i>Onderzoeksgroep</i>	228
7.2.3. <i>Onderzoeksactiviteiten</i>	231
7.2.4. <i>Dataverwerking</i>	233
7.3. ONDERZOEKSRÉSULTATEN	235
7.3.1. <i>De gesocialiseerde woonomgeving in Sint-Pieters-Buiten</i>	235
1A Een beperkte rol voor de publieke ruimte	236
1B De private sfeer als socialisatiecontext	239
1C Oriëntatie op ontplooiingsmogelijkheden buiten de woonomgeving.....	241
2A "Iedereen gaat toch een beetje zijn eigen weg"	243
2B Geprivatiseerde contacten.....	245
2C Kerk, scouts en katholieke school als lokaal integratiekader	246
2D Een esthetisch verantwoord dorp.....	248
3A Een gesloten gemeenschap.....	251
3B Splitsing van de scouts	255
3C Beperkingen als gevolg van de verkeerssituatie.....	257
3D Begrenzungen als gevolg van de individuele situatie.....	258
4A Een ex-miljoenenkwartier?	259
4B Collectieve actie	262
4C Meer sociale contacten ... minder in de publieke ruimte.....	264
4D Continuïteit	266
7.3.2. <i>De gesocialiseerde woonomgeving in Steenakker en Nieuw Gent</i>	267

1A De publieke ruimte als belangrijke speel- en ontmoetingsplaats	267
1B Kindspecifieke plaatsen.....	271
1C Andere ontmoetingsplekken.....	271
2A Sociale controle.....	274
2B Belang van buurtactiviteiten voor en door bewoners.....	274
2C Beeldvorming over de woonomgeving.....	275
3A Betekenis van groepslidmaatschap als insluitings- en uitsluitingsmechanisme..	277
3B Verzuiling.....	277
3C Woonplaats	279
3D Etniciteit.....	281
3E Sociale mix.....	282
4A Verfraaiing van de gebouwde woonomgeving.....	284
4B Afbrokkeling van de gedeelde woonomgeving	285
7.3.3. <i>Van agrarisch gehucht tot verdeeld voorstedelijk gebied</i>	286
7.4. BESLUIT: DE SOCIAAL-PEDAGOGISCHE BETEKENIS VAN DE GEDEELDE WOONOMGEVING	287
7.4.1. <i>Diverse opvattingen over wonen</i>	289
7.4.2. <i>Verschillende uitwerking van stedelijke ontwikkelingen</i>	291
7.4.3. <i>Sociaal geconstrueerde grenzen</i>	292

HOOFDSTUK 8 - DE GELEEFDE WOONOMGEVING..... 295

8.1. INLEIDING	295
8.2. DATAVERZAMELING	296
8.2.1. <i>Visual studies</i>	296
8.2.2. <i>Onderzoeksgroep</i>	298
8.2.3. <i>Onderzoeksactiviteiten</i>	302
8.2.3.1. <i>Fotoreportages</i>	303
8.2.3.2. <i>Photo-elicited interviews</i>	304
8.2.3.3. <i>Wijkwandeling en tentoonstelling</i>	305
8.2.4. <i>Dataverwerking</i>	306
8.2.4.1. <i>Verwerking fotomateriaal</i>	306
8.2.4.2. <i>Verwerking interviews</i>	309
8.3. ONDERZOEKSRESULTATEN	309
8.3.1. <i>Wonen in (de schaduw van) een (ex?) miljoenenkwartier</i>	310
1A Jorgen : Op straat zijn er auto's, bomen, huizen ... en soms mensen	311
1B Jean-Frédéric : Catechese, hockey, tennis, scouts... en dinsdagavond heb ik niks	313
1C Louisa : En dat mij dat dan allemaal wat opjaagt... met al die accidenten.....	318
1D Julie : Op het voetpad valt er ook niet veel te beleven he	324
1E Arne : Het Ros Beiaardpark is mijn persoonlijke fitness plaats.....	328
8.3.2. <i>Wonen in een uitgebreide tuinwijk</i>	335
1A Karima : Wij nemen de verste weg... voor de sport	335
1B Hasan : Ik kom overal en ik ken hier iedereen	340
1C Kwinten : Dat is daar niet echt iets voor ons benedeke, wij zijn zo meer de echte	343
1D Halima : Eigenlijk is het daar ook een beetje griezelig.....	348
1E Steven : Ik kom daar niet graag omdat ik daar nog nooit ben geweest	351
8.3.3. <i>Wonen in een gemengde wijk</i>	357

1A Saidia : Mijn gebouw is eigenlijk het enige dat opvalt	357
1B Vicky : De eigen straat als bron van spel en avontuur.....	360
1C Lee : De verborgen kanten van Nieuw Gent.....	364
1D Sara : En je kan daar ook naar de dierengeluiden gaan luisteren	367
8.4. BESLUIT: DE SOCIAAL-PEDAGOGISCHE BETEKENIS VAN DE GELEEFDE WOONOMGEVING.....	372
8.4.1. <i>Het beleven van anderen</i>	373
8.4.2. <i>Verschillende soorten grenzen</i>	375
8.4.3. <i>Kind als sociale en culturele actor</i>	376
HOOFDSTUK 9 – BESLUIT	379
9.1. KINDVRIENDELIJKE STEDEN? HET SYNDROOM VAN MADURODAM	380
9.2. EEN SOCIAAL-PEDAGOGISCHE INVALSHOEK	382
9.3. DE WOONOMGEVING ALS SOCIALISATIEKADER: BEVINDINGEN UIT DE CASES.....	383
9.3.1. <i>Sint-Pieters-Buiten als socialisatiekader</i>	386
9.3.2. <i>Steenakker als socialisatiekader</i>	387
9.3.3. <i>Nieuw Gent als socialisatiekader</i>	389
9.4. GEMEENSCHAP ALS GELAAGD BEGRIP	391
9.4.1. <i>Gemeenschap op basis van ambivalentie</i>	392
9.4.2. <i>Gemeenschap op basis van lokaliteit</i>	396
9.4.3. <i>Gemeenschap op basis van grenzen</i>	397
9.5. STEDELIJK BURGERSCHAP ALS SOCIAAL-PEDAGOGISCHE UITDAGING.....	400
9.6. HET BESEF DAT NIET DE HELE WERELD EEN MILJOENENKWARTIER IS	403
9.6.1. <i>Geen ingrijpen zonder begrijpen</i>	403
9.6.2. <i>Ruimte laten voor de ambivalentie: een gedifferentieerde aanpak</i>	406
BIBLIOGRAFIE	409

De zesde planeet was wel tien keer zo groot en werd bewoond door een oude Meneer, die dikke boeken schreef.

'Hé, daar komt een ontdekkingsreiziger!' riep hij uit, toen hij de kleine prins zag. Deze ging op tafel zitten en blies een beetje uit. Hij had al zoveel gereisd!

'Waar kom je vandaan?' zei de oude Meneer.

'Wat is dat voor een dik boek?' zei het prinsje, 'en wat doet u hier?'

'Ik ben aardrijkskundige', zei de oude Meneer.

- Wat is dat?

- Dat is een geleerde, die weet waar de zeeën zijn en de steden, de bergen en de woestijnen.

'Dat is heel interessant', zei de kleine prins. 'Dat is nu eindelijk een echt vak!' En hij keek eens om zich

heen over de planeet van de aardrijkskundige. Hij had nog nooit zo'n statige planeet gezien. 'Uw planeet is erg mooi, zijn er oceanen?'

'Dat kan ik niet weten', zei de aardrijkskundige.

'Oh!' (De kleine prins was teleurgesteld). 'En bergen?'

'Dat kan ik niet weten', zei de aardrijkskundige.

- En steden, rivieren en woestijnen?

'Dat kan ik ook niet weten', zei de aardrijkskundige!

- Maar u bent aardrijkskundige!

- Ja zeker, dat is ook zo, maar ik ben geen ontdekkingsreiziger. Ik heb groot gebrek aan ontdekkingsreizigers. Een aardrijkskundige gaat niet zelf de steden, rivieren, bergen, zeeën, oceanen en woestijnen tellen. Hij is te belangrijk om rond te drentelen. Hij blijft in zijn studeerkamer

en daar ontvangt hij de ontdekkingsreizigers. En als hij de reisverhalen van één van hen belangrijk

vindt, laat de aardrijkskundige een onderzoek instellen naar het goede gedrag van de ontdekkingsreiziger.

- Waarom moet dat?

- Omdat een leugenachtige ontdekkingsreiziger rampzalig zou zijn voor de aardrijkskundeboekjes.

En ook een ontdekkingsreiziger die te veel zou drinken.

'Hoe dan!' zei de kleine prins.

- Omdat dronkaards dubbel zien en dan zou de aardrijkskundige twee bergen optekenen terwijl er maar een was.

'Ik ken iemand, die een heel slecht ontdekkingsreiziger zou zijn', zei het kleine prinsje.

- Dat is heel goed mogelijk. Dus als het gedrag van de ontdekkingsreiziger behoorlijk blijkt, stelt men een onderzoek naar zijn ontdekking in.

- Gaan ze dan kijken?

- Nee, dat is te ingewikkeld. Maar men vraagt de ontdekkingsreiziger om bewijzen. Als er bijvoorbeeld sprake is van een grote berg, eist men dat hij er grote stenen mee vandaan brengt.

ALGEMENE INLEIDING

Als kandidatuurstudent Pedagogische Wetenschappen maakte ik in 2000 voor het eerst kennis met de woonomgeving van kinderen als pedagogische thematiek via het speelruimtebeleid van de Gentse jeugddienst. Ik was toen sterk betrokken op het georganiseerde speelpleinwerk, zowel als jeugdwerker in de speelpleinwerking van vzw 't Leebeekje in Nieuw Gent, als meer beleidsmatig via de Vlaamse Dienst Speelpleinwerk. De pioniersfunctie inzake speelruimtebeleid die de Gentse jeugddienst op dat moment speelde in Vlaanderen vormde de basis voor een rijk leerproces waarvan dit doctoraatsproefschrift een resultaat is, maar geen eindpunt. Eén van de zaken die ik geleerd heb doorheen mijn eerste ervaringen in Gent is dat een speelruimtebeleid nood heeft aan een structurele aanpak die verder gaat dan het volplanten van de stad met speeltoestellen en dat het opzetten van participatie in het kader van een speelruimtebeleid niet beperkt kan worden tot het vragen aan kinderen wat voor speeltoestellen ze wensen in hun woonomgeving. Ik leerde dat een speelruimtebeleid ingebed moet zijn in een ruimere stedelijke visie, gedragen moet worden door het brede stedelijk beleid en dat een interdisciplinaire benadering noodzakelijk is.

Vier jaar geleden ben ik aan deze doctoraatsstudie begonnen met de intentie om deze structurele benadering verder te onderzoeken en uit te werken. De stelling van waaruit ik vertrok was dat de woonomgeving van kinderen niet enkel mag bestudeerd worden vanuit een geromantiseerde blik op kinderen als speelse wezens (De Visscher & Bouverne - De Bie, 2005). Een sociaal-pedagogisch perspectief vraagt dat kinderen op hun identiteit als medeburgers aangesproken worden in onderzoek en beleid en dat de woonomgeving van kinderen op haar kenmerken als een socialisatiekader wordt onderzocht. Deze doctoraatsstudie is te lezen als het resultaat van dit leerproces en omvat in de eerste plaats de constructie van een sociaal-pedagogisch perspectief op (onderzoek naar) de woonomgeving van kinderen, gebaseerd op theorie en empirie. Het resultaat is een 'leren-kijken' naar de woonomgeving van kinderen vanuit een sociaal-pedagogische bril. De discussie over de woonomgeving kan vanuit deze optiek niet los gezien worden van aanverwante actuele discussies over stedenbeleid, samenlevingsopbouw en sociaal werk. Deze studie wil bijdragen tot een dergelijk verruimend perspectief.

Opbouw van het proefschrift

Deel 1 van het proefschrift bestaat uit de constructie van een theoretisch kader om naar de woonomgeving te kijken als een sociaal-pedagogische thematiek.

In *hoofdstuk 1* wordt de probleemstelling van de doctoraatsstudie toegelicht. De woonomgeving omvat ruimtelijke, sociale en persoonlijke dimensies. Er wordt een sociaal-pedagogisch perspectief opgebouwd dat gecentreerd is rond de vraag op welke manier de woonomgeving betekenis geeft aan de verhouding tussen kind en samenleving. De daaropvolgende drie hoofdstukken bouwen verder op de in de probleemstelling aangereikte thema's.

In *hoofdstuk 2* wordt ingegaan op de dominante beelden die doorheen de twintigste eeuw zijn ontwikkeld over de 'ideale' woonomgeving voor kinderen. Er is aandacht voor de speelruimtebenadering en voor de kindvriendelijke stad.

Hoofdstuk 3 bevraagt deze verschillende beelden over de 'goede' woonomgeving op hun pedagogische vooronderstellingen. De vraag wordt gesteld welke opvoeding ten aanzien van welk kind voor ogen wordt gehouden in de dominante geografie van het jeugdland.

In *hoofdstuk 4* wordt een verschuiving in pedagogisch onderzoek naar de woonomgeving voorgesteld van een abstracte discussie over de ideale woonomgeving voor het ideale kind naar de focus op de feitelijke diversiteit in het jeugdbegrip en in de woonomgeving. Burgerschap wordt hier naar voren geschoven als kernthema in een sociaal-pedagogisch referentiekader voor de studie van de woonomgeving.

Deel 2 van het proefschrift gaat aan de hand van drie cases na op welke manier kinderen *kunnen*, *mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving en hoe deze omgeving vormkrijgt als een socialisatiekader.

Hoofdstuk 5 bestaat uit een methodologische inleiding op het empirisch onderzoek. Deze inleiding bestaat uit de vertaling van het theoretisch kader rond burgerschap naar een empirische vraagstelling, en de bespreking van de gehanteerde dataverzamelings- en verwerkingsstrategie.

Hoofdstuk 6 bespreekt de woonomgeving als gebouwde realiteit. Dit impliceert de vraag op welke manier het ontwerp van de woonomgeving en de ruimtelijke en sociale veranderingen hierin een basis vormen voor het burgerschap van kinderen.

In *hoofdstuk 7* wordt de woonomgeving als gedeelde ruimte besproken. Via mondelinge geschiedenissen wordt nagegaan op welke manier bewoners betekenis

geven aan de gebouwde woonomgeving en hoe ze via hun alledaags sociaal handelen sociale grenzen uittekenen.

Hoofdstuk 8 gaat in op de woonomgeving als een geleefde realiteit door het in kaart brengen van de feitelijke aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving, en de ontplooiingsmogelijkheden en –begrenzungen die zij hierbij ervaren.

In *hoofdstuk 9* wordt ten slotte een aantal besluiten geformuleerd over de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving.

Deel 1

De woonomgeving als sociaal-pedagogische thematiek

De woonomgeving van kinderen wordt vanuit verschillende invalshoeken bestudeerd door architecten, stedenbouwkundigen, geografen, sociologen en psychologen. De woonomgeving heeft echter ook een belangrijke sociaal-pedagogische betekenis. De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving van kinderen vormt het centrale onderwerp van deze doctoraatsstudie. In het eerste deel van dit proefschrift wordt het sociaal-pedagogisch perspectief toelicht en wordt de probleemstelling geformuleerd.

HOOFDSTUK 1 – PROBLEEMSTELLING

1.1. De woonomgeving als driedimensionaal concept

De woonomgeving van kinderen vormt het onderzoeksterrein van deze doctoraatsstudie. De woonomgeving wordt doorgaans in de eerste plaats gedefinieerd als een fysieke omgeving (Whitehead, 2003). Sommige auteurs zoals Schouten (1967) definiëren hierbij de woonomgeving als een fysiek begrensde ruimte.

“De naaste omgeving van de woning is het gebied dat men vanuit de woning kan overzien en waarbinnen nog duidelijke details waarneembaar zijn, met dien verstande dat het geheel binnen een straal van 100 meter rond de woning er altijd toegerekend moet worden”. (Schouten, 1967, p. 8)

Ook Ackermans (1970) vertrekt van een fysieke afbakening van de woonomgeving en bouwt zijn definitie vooral op aan de hand van het grensbegrip.

“Onder buurt wordt verstaan: een door fysieke grenzen (drukke straten, verkeerswegen, waterwegen) bepaalde eenheid van een aantal woonblokken. De buurt maakt deel uit van de woonwijk. Onder de wijk wordt verstaan: de ruimtelijke eenheid van een aantal buurten met de daarvoor gezamenlijk geprojecteerde voorzieningen zoals winkels, verzorgende bedrijven, scholen en instellingen voor geestelijke, sociale en kulturele doeleinden”. (Ackermans, 1970, p. 7)

Bij Hall (1992) ligt het accent op de herkenbare fysieke elementen en publieke voorzieningen die samen de woonomgeving tot een herkenbare ruimtelijke eenheid maken.

“As a planning goal, the neighbourhood was conceived of as the catchment area for a primary school, containing 1000 families and providing a range of basic services, including shops, health care centres, and recreational facilities”. (Hall, 1992, pp. 43-44)

Kearns en Parkinson (2001) definiëren de woonomgeving als de kleinste eenheid van een wijk, het gebied dat zich binnen een wandelafstand van vijf à tien minuten van het eigen huis bevindt. Tegelijk stellen deze auteurs dat de woonomgeving niet zomaar als een afgebakende ruimte mag gezien worden. De betekenis van een woonomgeving hangt inherent samen met de ruimtelijke context van de hogere schaalniveaus waarin ze ingebed zit. Kearns en Parkinson maken zelf een onderscheid tussen ‘home area’ (de kleinste schaal), ‘locality’ (de ruimere wijk of

het stadsdeel waarin de woonomgeving zich bevindt) en ‘urban district or region’ (de stad en het stadsgewest). De betekenis en kenmerken van de woonomgeving hangen dan mede samen met de sociale status, de reputatie en de ruimtelijke en sociale kenmerken van de ruimere wijk waarin deze zich bevindt en de sociale, culturele en economische opportuniteiten die de stad te bieden heeft. Stad en woonomgeving worden verder beïnvloed door de nationale politiek en globale ontwikkelingen. De woonomgeving, als kleinste schaalniveau, kan verschillende functies vervullen waaronder “relaxation and recreation of self; making connections with others; fostering attachment and belonging; and demonstrating or reflecting one’s own values” (Kearns & Parkinson, 2001, p. 2103).

Een louter ruimtelijke omschrijving van de woonomgeving brengt een aantal problemen met zich mee. Silk en collega’s (2004) stellen dat elke definitie van de woonomgeving op basis van de fysieke grenzen ontoereikend is om de subjectieve ervaring van de woonomgeving door de bewoners ervan te vatten. Deze subjectieve ervaring kan volgens deze auteurs het woonblok omvatten waarin men woont maar kan evengoed een omgeving op grotere afstand van het eigen huis omvatten waar familie, vrienden of bekenden wonen. Verschillende individuen en groepen hanteren verschillende fysieke definities van hun woonomgeving. Of preciezer uitgedrukt, de definitie van de (omvang van de) woonomgeving is niet enkel persoonlijk subjectief maar ook sociaal en historisch geconstrueerd (Massey, 1995; Harvey, 1996). De betekenis die wordt verleend aan de woonomgeving in termen van ontplooiingsmogelijkheden en gebruikswaarde varieert sterk overheen verschillende (groepen) bewoners onder meer op basis van leeftijd, gender, etniciteit en sociale klasse (Blokland, 2005). Blokland (2005) geeft daarom een minimalistische definitie van de woonomgeving als antwoord op de complexiteit van dit concept. ‘Een buurt is eenvoudig gezegd een geografisch afgebakende bebouwde ruimte die mensen in praktische en symbolische zin gebruiken’ (Blokland, 2005, p. 208). Hoe ‘uitgestrekt’ deze omgeving dan wel mag zijn en in welke mate ze dan mag verschillen van noties als de stad of het district, houdt ze open. Verder verwijst deze definitie niet enkel naar de materiële component, maar verbindt ze deze materiële component met functionele en symbolische componenten.

In de sociologische literatuur wordt de woonomgeving, vooral onder de benaming ‘buurt’ gedefinieerd als een lokale gemeenschap met accent op de collectieve praktijken en handelingen die mensen ontwikkelen in een specifieke omgeving en de sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden die deze omgeving te bieden heeft (cf. Forrest, 2004; Vaiou & Lykogianni, 2006). Het verschil tussen buurt en

gemeenschap wordt door Byrne (1999) aangeduid met een verwijzing naar Ruth Glass:

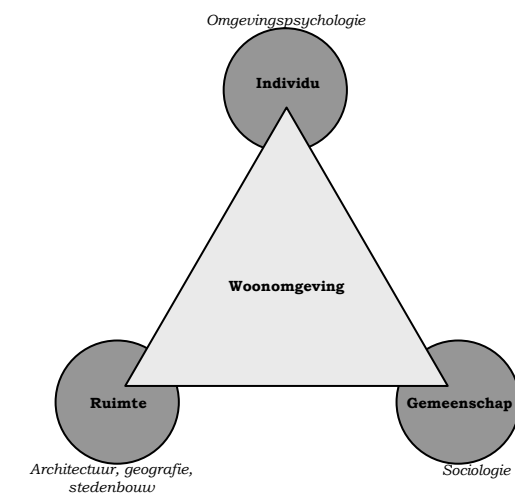
“To my mind one of the most useful definitions was that given by Ruth Glass in 1944 when she distinguished between neighbourhoods which were simply people living in an area and experiencing the same things, from ‘communities’ which were conscious of the communality which derived from common spatial experience and were willing to act communally”. (Byrne, 1999, p. 119)

De buurt wordt vanuit dit perspectief vooral bestudeerd als een lokaal integratiekader (cf. Lofland, 1998; Hellinckx, 1999; Blokland, 2005; Kennett & Forrest, 2006). De woonomgeving wordt dan gezien als een plaats waar mensen de regels en betekenissen van de gemeenschap leren kennen en waar ze deze kunnen beïnvloeden, of nog, de woonomgeving als overgangsgebied tussen het private en het publieke. De benadering van de woonomgeving als een lokale buurtgemeenschap wordt door verschillende auteurs bekritiseerd omdat een buurt niet noodzakelijk samenvalt met een gemeenschap (zie bijv. Duyvendak, 1998; Blokland, 2005). Binnen één territoriale buurt kunnen zich verschillende gemeenschappen ontwikkelen, en een lokale gemeenschap kan de territoriale grenzen tussen verschillende buurten doorkruisen. De sociale identiteit van mensen valt niet samen met de plaats waar ze wonen aangezien men verschillende, wisselende, overlappende, aanvullende en soms zelfs tegenstrijdige identificaties kan hebben.

Ten slotte heeft de woonomgeving ook een belangrijke sociaal-politieke betekenis (Kearns & Parkinson, 2001; De Rynck et al., 2003; Forrest, 2004; Kennett & Forrest, 2006; Loopmans, 2007). De constructie van de woonomgeving en de sociale verhoudingen die er zich ontwikkelen worden sterk beïnvloed door sociaal-politieke overwegingen en ontwikkelingen. Zo stellen Kennett en Forrest (2006) vast dat het gebruik, de betekenis en de rol van de woonomgeving sterk variëren overheen verschillende Europese samenlevingen. Deze variatie hangt samen met de context waarbinnen het sociaal beleid vorm krijgt en uitgevoerd wordt en heeft onder meer te maken met ongelijkheden in inkomen en welvaart, de kwaliteit van welzijnsvoorzieningen, en het algemeen economisch klimaat. Tegelijk treedt de buurt steeds meer op als een concreet interventiekader voor het sociaal beleid. De buurt is een belangrijke interventieschaal geworden voor het bestrijden van sociale problemen en voor de realisatie van burgerschap en beleidsparticipatie door burgers (Whitehead, 2003; Kennett & Forrest, 2006; Loopmans, 2007). De hernieuwde aandacht voor de buurt als sociaal-politieke context past binnen een ruimere ‘glokale’ strategie (De Rynck et al., 2003). Globalisering verwijst naar de

interactie tussen globale ontwikkelingen en lokale omstandigheden (Kampmann, 2004) en naar de vaststelling dat het lokale niveau een steeds belangrijkere betekenis krijgt in een geglobaliseerde samenleving. Forrest (2004) somt verschillende verklaringen op voor de hernieuwde aandacht voor het lokale niveau in een globale context: de buurt moet de hoeksteen vormen voor de ontwikkeling van sociale cohesie en burgerschap; de stadscentra lijden politiek en economisch onder de stadsvlucht van de actieve middenklasse bevolking; en verschillende sociale problemen zoals armoede en criminaliteit kennen een duidelijke territoriale concentratie in bepaalde stadsbuurten.

De bedoeling van deze korte opsomming van definities is niet om één definitie te 'kiezen' tegenover de andere definities. De veelheid aan definities moet de complexiteit van de thematiek weergeven. Geografische, sociologische en politieke definities van de woonomgeving sluiten elkaar niet uit, maar zijn complementair. Moore en Young (1978) beschrijven drie samenhangende dimensies van een ruimtelijke ervaring: de fysiografische ruimte (het landschap van objecten, gebouwen, mensen en natuurlijke elementen); de sociale ruimte (menselijke relaties en culturele waarden); en de innerlijke ruimte (psychologische ervaringswereld van het individu). Toegepast op de woonomgeving betekent dit dat (de beleving en het gebruik van) deze omgeving beschouwd kan worden als een complex samenspel van fysiek-ruimtelijke aspecten, sociale aspecten en individuele aspecten. Vertaald naar de vraag op welke plaatsen in de woonomgeving kinderen spelen of op welke manier ze zich door deze omgeving bewegen, betekent dit dat rekening moet worden gehouden met de ruimtelijke inrichting van de omgeving (aanwezigheid van speelvoorzieningen, verkeersveiligheid, ruimtelijke ordening, ...), individuele factoren (de eigen voorkeuren van kinderen) en sociale factoren (aanwezigheid van leeftijdsgenoten, sociale controle, ...) (zie ook Veitch et al., 2006). Figuur 1 vat deze benadering van de woonomgeving samen.

Figuur 1

De driehoek geeft meteen de drie vakgebieden weer die overwegend betrokken zijn bij onderzoek naar de woonomgeving. De ruimtelijke aspecten worden vooral onderzocht door de ruimtelijke en ontwerpwetenschappen zoals de architectuur, stedenbouw, ruimtelijke ordening en (sociale) geografie. De toegepaste psychologie (voornamelijk de omgevingspsychologie) bestudeert de wijze waarop het individu de ruimte ervaart, beleeft en representeert, alsook de invloed die de omgeving uitoefent op het gedrag van individuen. De sociale aspecten van de woonomgeving en de invloed die de woonomgeving uitoefent op de sociale positie en netwerken van mensen, worden hoofdzakelijk onderzocht en gethematiseerd vanuit de sociologie.

Elk van de vernoemde vakgebieden heeft daarenboven een specifieke subdiscipline gericht op kennisverwerving over de relatie tussen kinderen en hun ruimtelijke omgeving. Het kind als een zich ontwikkelend individu komt dan aan bod in de ontwikkelingspsychologie, het kind als een sociaal wezen in de *sociology of childhood*, en het kind als een actor in ruimtelijke processen in de *geographies of childhood* (cf. infra). De pedagogiek lijkt op het eerste zicht geen primair betrokken wetenschapsgebied te zijn in de studie en thematisering van de woonomgeving.

1.2. De studie van de woonomgeving als pedagogisch buitenbeentje

1.2.1. EEN VIERDE PEDAGOGISCH MILIEU?

Wonen is een belangrijk aspect in de alledaagse leefwereld van mensen. De buurt waarin kinderen wonen bepaalt mee met welke mogelijkheden en beperkingen zij geconfronteerd worden in hun ontwikkeling, ze beïnvloedt het mens- en maatschappijbeeld waarmee kinderen opgroeien en ze creëert verschillende leerkanalen. De woonomgeving is met andere woorden een conditie die de leefwereld en het socialisatieverloop van kinderen concreet beïnvloedt (cf. Baacke, 1979).

Toch is onderzoek naar de woonomgeving van kinderen eerder een buitenbeentje in de pedagogiek. Pedagogisch onderzoek speelt zich vooral af binnen de contouren van de drie traditionele opvoedingsmilieus: het gezin, de school en het domein van de ‘vrije jeugdvorming’. Deze situatie wordt door Rasmussen (2004) voorgesteld als de ‘institutionele driehoek’ gezin – school – georganiseerde vrijetijdsvoorzieningen die niet enkel het tijd- en ruimtegebruik van veel kinderen beheersen, maar ook het pedagogisch onderzoek en de pedagogische praktijk. De dominante aandacht voor de geïnstitutionaliseerde aspecten van opvoeding hangt samen met de geleidelijke pedagogisering van de kinderlijke leefwereld als historisch-pedagogische ontwikkeling (cf. Depaepe, 2000). De opvoeding van het kind vond vanaf de Verlichting meer en meer plaats in georganiseerde en pedagogisch gestructureerde settings. Het gevolg is een steeds verder uitbreidende professionalisering en institutionalisering van steeds meer aspecten van de opvoeding. De samenhang tussen opvoeding en cultuur – en daarmee de discussie over welke cultuurinhouden via de opvoeding doorgegeven (moeten) worden – verdwijnt naar de achtergrond waardoor opvoeding dreigt gereduceerd te worden tot de vraag op welke manier de juiste dingen op de juiste manier aangeleerd kunnen worden (Mollenhauer, 1983).

De ‘straat’ of de publieke ruimte valt grotendeels buiten de beheersingsmogelijkheden van de pedagoog, tenzij ze object wordt van pedagogisering en ‘pedagogisch gestructureerd’ wordt, bijvoorbeeld onder de vorm van veilig afgeschermd speelruimte, zodat ze tegemoetkomt aan het ontwikkelingsproces en de ontwikkelingsbehoeften van kinderen. Kinderen moeten ‘van straat’ gehouden worden, een redenering die ook actueel aanwezig is (Karsten, 2002). Straatlopers of ‘rondhangjongeren’ vormen object van

pedagogische bekommernis. De invloed van de ongeorganiseerde publieke ruimte op kinderen wordt in negatieve termen geformuleerd. ‘Straatlopen’ werd bijvoorbeeld eind negentiende, begin twintigste eeuw gekoppeld aan noties als ‘predelinquentie’ (Verhellen, 1998) of ‘predatory delinquents’ (Gillis, 1981). En ook in de jaren twintig van de vorige eeuw werd het stereotiepe beeld van de ‘straatjongen’ als symbool voor de jeugd in gevaar en van de gevaarlijke straat bevestigd (Hazekamp, 1987).

De vaststelling van de relatieve afwezigheid van de publieke ruimte in het dominante pedagogische discours, zette Van Vliet (1983) en Matthews en collega’s (1998) ertoe aan de woonomgeving als een vergeten en ondergewaardeerd ‘vierde milieu’ te beschrijven naast het gezin, de school en de speeltuin. De straat en de publieke ruimte in de woonomgeving van kinderen worden volgens hen miskend als settings die heel wat leer- en ontmoetingskansen creëren buiten de georganiseerde voorzieningen om. De Winter en collega’s (1999) stellen in die zin een ‘gat in de opvoeding’ vast. Ze vroegen aan een groep kinderen – die voornamelijk in kansarme wijken woonden – om hun klasgenoten en vrienden te bevragen over hun gezin en de resultaten met de onderzoekers te bespreken. De kinderen verwezen in de eerste plaats naar het gebrek aan volwassenen die om hen gaven *buiten* het gezin, meer bepaald in de buurt waar ze wonen. Kinderen gaven aan dat ze weinig pedagogische ondersteuning ervaren in hun buurt, waardoor ze teruggeworpen worden op hun gezin wanneer ze problemen hebben of wanneer ze hulp nodig hebben of bepaalde activiteiten willen ondernemen. Het ‘gat in de opvoeding’ verwijst naar de betekenis van de reële woonomgeving in het feitelijk opvoedingsproces van kinderen.

De verwijzing die hier gemaakt wordt naar de woonomgeving als een vierde opvoedingsmilieu heeft niet als bedoeling een pleidooi op te zetten voor de pedagogisering van deze ruimte door middel van een breed scala aan pedagogische interventies die deze ruimte ‘kindvriendelijker’ of meer ‘pedagogisch verantwoord’ zouden maken. De verwijzing naar een vierde milieu heeft wel de bedoeling de aandacht te vestigen op de relevantie van een pedagogische reflectie over de rol van de woonomgeving in de opvoeding en socialisatie van kinderen. Onderzoek heeft in deze opvatting niet in de eerste plaats een ontwerpende finaliteit, maar moet de pedagogische reflectie inspireren aan de hand van empirische data over de diverse situaties waarin kinderen opgroeien.

1.2.2. DE WOONOMGEVING IN PEDAGOGISCH ONDERZOEK

Ondanks de beperkte interesse vanuit de pedagogiek, zijn de publieke ruimte en de woonomgeving van kinderen geen totale afwezigen in jeugdonderzoek en -beleid. De pedagogische aandacht voor de woonomgeving van kinderen is, enerzijds, vooral ingegeven vanuit een ontwerpgerichte finaliteit en is, anderzijds, gericht op kennisverwerving over de specifieke betekenis van de woonomgeving in de leefwereld van kinderen, vertaald in sociaal-ecologisch leefwereldonderzoek en belevingsonderzoek.

1.2.2.1. *Ontwerpend onderzoek*

Heel wat onderzoek en beleid in functie van de woonomgeving heeft een ontwerpende finaliteit¹. De bedoeling van dit onderzoek is om op basis van empirische indicatoren over de ontwikkeling van kinderen, en over de gunstige en bedreigende invloeden vanuit de omgeving op deze ontwikkeling, richtlijnen op te stellen voor het ontwerp van een voor kinderen geschikte of kindvriendelijke woonomgeving. Een groot deel van de bescheiden academische en praktijkgerichte aandacht voor de woonomgeving van kinderen reflecteert met ander woorden de ruimere pedagogiseringstendens: de publieke ruimte wordt ontworpen op basis van pedagogische overwegingen. De aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte wordt grotendeels geïnstitutionaliseerd onder de vorm van aparte speel- en ontmoetingsruimte voor kinderen. Op beleidsvlak zien we vooral vanaf de jaren negentig een systematisch speelruimtebeleid ontstaan, eerst in de grotere Vlaamse steden, en later ook in kleinere steden en gemeenten. Ook de recente bloei van instrumenten en methodieken om kinderen actief te betrekken in het ontwerp van hun ruimtelijke omgeving wordt ingezet om tot 'betere' ontwerpen te komen.

Op basis van een uitgebreide literatuurstudie komen Francis en Lorenzo (2002, p. 158) tot de volgende opsomming van gangbare ontwerprichtlijnen voor kindvriendelijke omgevingen: accessibility, diversity, control, mixed use,

¹ Voor een overzicht van internationale voorbeelden van (participatief) ontwerpend onderzoek naar de woonomgeving van kinderen: zie Francis & Lorenzo (2002).

adventure, safe but not without risk, meaning, autonomy, socialization, convivial, serendipity, participation.

Dit korte lijstje maakt duidelijk dat ontwerprichtlijnen niet enkel voortbouwen op de fysiek-ruimtelijke eigenschappen van de woonomgeving (bijv. toegankelijkheid, avontuurlijkheid), maar evenzeer verwijzen naar de woonomgeving als een sociale omgeving (bijv. diversiteit, participatie) en een individueel beleefde omgeving (bijv. uitdaging, betekenisgeving).

Ontwerpend onderzoek hangt, ten slotte, sterk samen met de institutionalisering en professionalisering van de pedagogiek en de uitgangspunten van een modernistische samenleving waarin maakbaarheid en beheersbaarheid centraal staan (cf. Lefebvre, 1962). De kritiek op ontwerpend onderzoek komt dan ook voornamelijk uit postmoderne hoek (cf. Lefebvre, 1962; Beck, 1986; Giddens, 1991). Vanuit deze invalshoek zijn beheersing en voorspelbaarheid van de samenleving onmogelijk geworden als een gevolg van individualisering en globalisering. In plaats daarvan wordt ruimte gevraagd voor onzekerheid en een reflectieve benadering in onderzoek (Jans, 2004; Tromp, 2004).

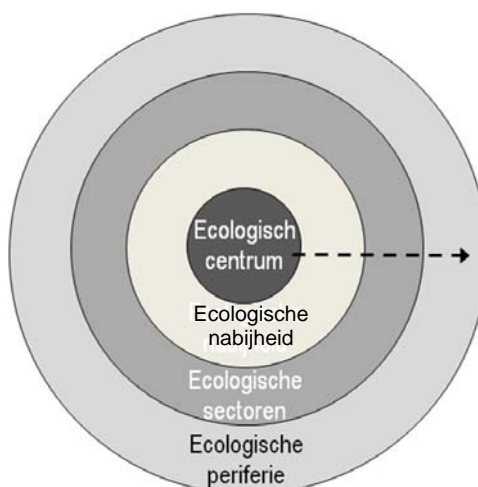
1.2.2.2. Sociaal-ecologisch onderzoek

Een tweede onderzoeksstroming met betrekking tot de woonomgeving van kinderen wordt gevormd door de sociale ecologie. De sociale ecologie bestudeert de interactie tussen het alledaags sociaal handelen van mensen en de materiële en sociale omgeving waarbinnen dit sociaal handelen zich afspeelt. Volgens Walter (1975) heeft de sociale ecologie tot doel de interacties tussen ruimtelijke condities en mentale systemen in kaart te brengen.

Baacke (1979) paste de principes van het sociaal-ecologische paradigma toe op sociaal-pedagogisch jeugdonderzoek. De concrete leefwereld van kinderen en jongeren dient volgens hem de primaire focus van sociaal-pedagogisch onderzoek te zijn. Het leefwereldconcept integreert in longitudinale zin de levensloop van een individu en integreert de verschillende ecologische zones en gebieden waarbinnen deze persoon zich bevindt (Van Der Linden, 1991). Het leefwereldconcept, zoals dit verder uitgewerkt is door Baacke, omvat drie dimensies: een handelingsdimensie (het handelen van mensen wordt beïnvloed door de betekenisvolle omgeving waarbinnen zij zich bewegen), een ontwikkelingsdimensie (doorheen de ontwikkeling krijgt een individu toegang tot steeds meer verschillende omgevingen waar nieuwe ervaringen kunnen opgedaan

worden) en een sociaal-ruimtelijke dimensie. Vooral deze laatste dimensie werd sterk uitgewerkt.

De woonomgeving wordt vanuit de sociale ecologie in de eerste plaats beschouwd als een sociale ruimte, deel uitmakend van een ruimere, complexe leefwereld. Baacke (1979) stelt de leefwereld voor in vier ecologische zones die elk nieuwe ontplooiingsmogelijkheden bieden, maar tegelijk ook nieuwe eisen stellen aan kinderen en jongeren.

Figuur 2

1. ecologisch centrum	Onmiddellijke, primaire leefomgeving waarin iemand geboren wordt.	Processen van emotionele binding. Eerste cognitieve en motorische vaardigheden leren.
2. ecologische nabijheid	Ongespecificeerde omgeving van het ecologisch centrum: woonomgeving.	Eerste externe relaties opbouwen. Ontmoetingsplaatsen en handelingsmogelijkheden.
3. ecologische sectoren	Functiespecifieke handelingen met welbepaalde rollen: school, winkel, ...	Peerrelaties die kunnen uitgroeien tot groepsactiviteiten.
4. ecologische periferie	Niet-systematische maar bij gelegenheid ter beschikking staande handelingsruimten: grotere instituties, systemen, overheden, media, ... Ruimtelijke settings die men slechts zelden bezoekt (bioscoop, ...)	Diverse ervaringen opdoen.

De woonomgeving – in zijn model de ecologische nabijheid – bevindt zich tussen het ecologisch centrum (het eigen huis) en de ecologische sectoren en periferie (de ruimere publieke context) en vormt dus voor Baacke een centraal overgangsgebied

tussen de private en de publieke sfeer. Het is volgens hem de ruimte waarin kinderen voor het eerst geconfronteerd worden met het 'onbekende', met de vertrouwde thuisomgeving op de achtergrond. "Hier komen de eerste relaties met de buitenwereld tot stand; het kind vindt hier zijn vriendjes" (Baacke, 1979, p. 40). De woonomgeving wordt vanuit dit model gedefinieerd als een belangrijke en noodzakelijke sociaal-pedagogische setting. "Hoe meer trefpunten er zijn [in de eigen buurt], en hoe groter hun verscheidenheid, hoe meer de omgeving de optimale ecologische staat benadert" (Baacke, 1979, p. 40). Een goed uitgebouwde woonomgeving met voldoende fysieke en mentale ruimte voor kinderen is volgens hem een belangrijke conditie voor de ontwikkeling van het kind en zijn introductie in de samenleving.

Opvallend en niet onbelangrijk voor de probleemstelling van deze doctoraatsstudie is dat in Baackes model "the individual [is] the pivot on which the lifeworld turns" (Van Der Linden, 1991, p. 22). Het individuele kind en zijn ontwikkeling staan dus centraal. Onderzoek binnen deze benadering gaat vooral na op welke manier kinderen zich bewegen door de verschillende sectoren van hun leefwereld, welke invloed deze op hun identiteit uitoefenen en hoe ze er betekenis aan geven. De onderzoekers van de Projektgruppe Jugendbüro (1975) stellen deze geïndividualiseerde benadering in vraag.

"There is more to be recognized in a situation than what the subject experiences. A situation always contains characteristics and relationships that escape a subject's own perceptions. [...] One passes over the fact that societally and culturally determined situations and states influence the individual, even though he is not conscious of them. As long as such "objective societal" aspects are left out of consideration, no proper insight into the lifeworld can be obtained". (Van Der Linden, 1991, p. 21)

Hiermee samenhangend kunnen vraagtekens geplaatst worden bij de (minder uitgewerkte) ontwikkelingsdimensie die in Baackes model besloten ligt. Deze ontwikkelingsdimensie impliceert dat kinderen zich doorheen hun ontwikkelingsverloop steeds verder in de richting van de buitenste cirkels bewegen. Het model heeft dus niet enkel een descriptieve finaliteit, maar is ook prescriptief in het beschrijven van een normaal ontwikkelingsverloop en een 'optimale ecologische staat'. De woonomgeving vervult daarin een specifieke functie als de eerste setting waarbinnen kinderen geïntroduceerd worden in de publieke sfeer. De vraag is echter in welke mate deze stelling waar is voor alle kinderen. Met andere woorden, is de woonomgeving wel voor alle kinderen een overgangsgebied tussen de private en de publieke sfeer en in welke mate nemen andere contexten zoals deze gecreëerd door de nieuwe media (internet, televisie,

etc.) of door het institutionele voorzieningssysteem ten aanzien van kinderen (kinderopvang, jeugdwerk, etc.) deze functie over?

1.2.2.3. *Belevingsonderzoek*

Een derde onderzoekstraditie die aandacht heeft voor de woonomgeving van kinderen is het belevingsonderzoek. In de Nederlandstalige pedagogiek is belevingsonderzoek als onderdeel van een fenomenologisch paradigma vooral uitgewerkt door de Utrechtse school die bestaat uit onderzoekers zoals Langeveld, Buytendijk, Beekman, Bleeker en Mulderij (Beekman & Mulderij, 1983; Tromp, 2004). Belevingsonderzoek bij kinderen vertrekt vanuit een aparte kindantropologie, en de aanname dat kinderen de realiteit op een heel eigen wijze benaderen en dat ze op een eigen manier zin geven aan de situaties waarin zij terecht komen (Lippitz, 1999). Beekman en Mulderij (1983) stellen, verwijzend naar Wittgenstein, dat men dromen (of kinderen) niet vanuit het waken (of volwassen concepten) moet proberen begrijpen, maar dat men als het ware in de droomwereld zelf moet willen kruipen. Met andere woorden, de leefwereld van kinderen kan slechts beschreven en begrepen worden vanuit de eigen referentiekaders van kinderen. Deze 'kind-eigen' referentiekaders zijn opgebouwd uit concrete belevingen, ervaringen en inzichten. De doelstelling van belevingsonderzoek bestaat er dan ook in om als onderzoeker de denkkaders van kinderen maximaal te proberen begrijpen door op zoek te gaan naar de onderliggende belevingen en ervaringen (Van Gils, 2000), en door de van zichzelf sprekend aanbiedende wereld als gegeven te aanvaarden en ze te proberen begrijpen vanuit deze wereld zelf (Beekman & Mulderij, 1983). Ook de beleving van de woonomgeving van kinderen valt onder de fenomenologische aandacht (Bleeker & Mulderij, 1978, 1982).

In dezelfde periode was er ook internationaal aandacht voor aspecten van beleving van de woonomgeving van kinderen (Lynch, 1977; Ward, 1978). Vanaf de jaren negentig heeft vooral de uitwerking van de *Sociology of Childhood* (James & Prout, 1997; James et al., 1998) als nieuw en invloedrijk paradigma in het internationaal jeugdonderzoek een belangrijke impuls gegeven aan de aandacht voor de sociale en ruimtelijke positie van kinderen in de samenleving, en de manier waarop kinderen zelf betekenis geven aan hun leefwereld. De psychosociale dimensies van de woonomgeving van kinderen worden de laatste jaren vooral bestudeerd aan de hand van behavioral en mental mapping, ingegeven door het onderzoeksveld van de *Geographies of Childhood* (McKendrick, 2000; Philo, 2000; Holloway & Valentine,

2000b; Matthews, 2003a), een sociaal-geografische subdiscipline van de *new social studies of childhood* (James et al., 1998). Hun focus ligt op het feitelijk gebruik van de (woon)omgeving door kinderen (“geography of children”) en op aspecten van representatie, betekenis en beleving (“children’s geographies”). Vooral de tweede invalshoek, children’s geographies, heeft tot doel de ‘eigen’ beleving en betekenisgeving van de woonomgeving door kinderen in kaart te brengen. Vanuit deze benadering wordt de leefwereld van kinderen gezien als een eigenstandige ruimte met reële (kindspecifieke) betekenissen, waarin het sociaal handelen van kinderen gestructureerd wordt door een systeem dat onbekend is voor volwassenen. Een begrip van deze sociale praktijken kan opgebouwd worden aan de hand van etnografisch onderzoek.

Radicalisering van de uitgangspunten die aan de basis liggen van belevingsonderzoek impliceert de noodzaak van een participatief onderzoeksopzet (De Winter & Kroneman, 2003). Immers, indien kennis over de referentiekaders en betekenisystemen van kinderen per definitie onbekend zijn voor volwassenen, dan dienen deze samen met kinderen ontwikkeld te worden. Dergelijke radicalisering vertaalt zich onder meer in de idee van “children as active designers and planners with design ideas different and often better than adults” (Francis & Lorenzo, 2002, p. 160).

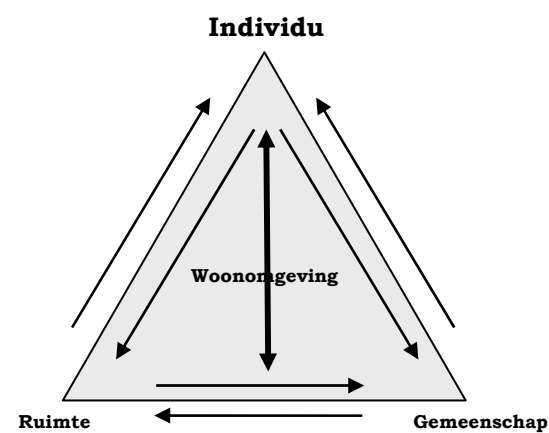
De opvatting dat (ervarings)kennis die met en/of door kinderen is verzameld bij voorbaat meer betrouwbaar is dan kennis die niet op participatieve wijze is tot stand gekomen, is echter niet noodzakelijk juist (Coussée et al., 2006). Deze kritiek omvat onder meer het inzicht dat ook (participatief) belevingsonderzoek vaak ontwikkeld wordt binnen de belangstellingssfeer van volwassenen en binnen de vigerende machtsverhoudingen (Verschelden, 2002). Verder gaat dit soort onderzoek vaak voorbij aan de vraag of er ook binnen de leeftijdsgroep van kinderen verschillende perspectieven kunnen onderscheiden worden en of er een mogelijke connectie bestaat tussen de perspectieven van (verschillende groepen) kinderen en die van (verschillende groepen) volwassenen.

1.2.3. HET KIND ALS UITGANGSPUNT

Gemeenschappelijk aan het ontwerp onderzoek, belevingsonderzoek en sociaal-ecologisch onderzoek is dat zij het kind als uitgangspunt centraal stellen van waaruit naar de woonomgeving wordt gekeken. In het ontwerp onderzoek staat de vraag centraal welke woonomgeving – fysiek en sociaal – het best bijdraagt tot de individuele ontplooiingsmogelijkheden van kinderen. Het

onderzoek is erop gericht criteria op te stellen waaraan de fysieke woonomgeving (veiligheid, bewegingsautonomie, speelruimte, ...) en de sociale woonomgeving (kansen tot contacten met leeftijdsgenoten, ...) moeten voldoen opdat het kind tot optimale ontplooiing kan komen. In het belevingsonderzoek is de centrale vraag op welke manier het kind zijn ruimtelijke omgeving (zowel fysiek als sociaal) ervaart of op welke manier individueel betekenis wordt gegeven aan de fysieke en sociale woonomgeving. Ook in het sociaal-ecologisch onderzoek, zoals dat bij Baacke (1979) en Hazekamp (1987) wordt ingevuld, vormt het individuele kind het centrale startpunt voor de studie van zijn leefwereld. De sociale, culturele en politieke context waardoor het kindzijn en de relatie tussen kind en ruimte wordt bepaald, valt grotendeels buiten de aandacht.

Waar de woonomgeving in de pedagogische discussie wordt getrokken, vormt het kind de concrete verbinding tussen de ruimtelijke en sociale aspecten van de woonomgeving. Of nog: het individu zorgt voor de integratie van de drie dimensies van de woonomgeving in onderzoek, en vormt op die manier ook object van onderzoek. Onderzoek moet de ontplooiingsmogelijkheden en de beleving van kinderen in de woonomgeving in kaart brengen en is gericht op kennisverwerving over het ontwikkelingsverloop van kinderen. Teruggrijpend naar ons model van de woonomgeving, betekent dit dat de verhoudingen tussen de verschillende dimensies er als volgt uitzien.

Figuur 3

De drie dimensies hangen met elkaar samen en beïnvloeden elkaar. Daarom staat er een dubbele pijl op elke verbinding tussen de verschillende dimensies. Het

individu vormt in dit schema echter het startpunt van waaruit naar de ruimtelijke en sociale kenmerken van de woonomgeving wordt gekeken. Daarom staat er een extra pijl tussen de individuele dimensie en de (interactie tussen) de andere twee dimensies.

1.2.4. HET IDEALE KIND IN DE IDEALE OMGEVING

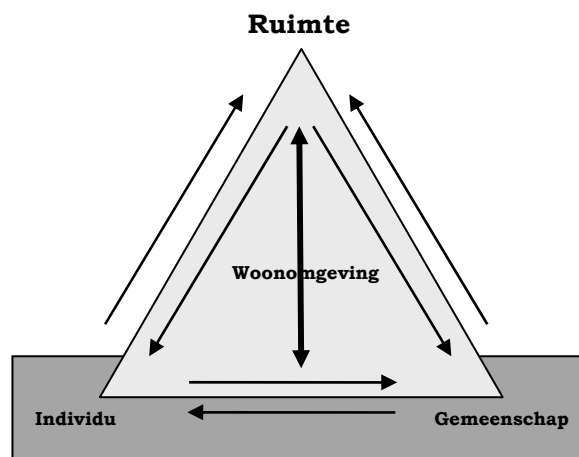
Onderzoek en theorievorming die vertrekken vanuit het kind en zijn ontplooiingsmogelijkheden, zoals in Figuur 3 wordt weergegeven, zijn kenmerkend voor de dominantie van een 'individuele pedagogiek' waarin de ontwikkeling van het kind tot een harmonieuze persoon centraal staat, overheen de ruimere sociale en culturele context waarbinnen opvoeding plaatsgrijpt. De pedagogische omstandigheden waarin het kind opgroeit moeten van die aard zijn dat ze maximaal kansen bieden tot lichamelijke, cognitieve en psychosociale ontwikkeling. Daartoe wordt een complex psychomedisch en educatief apparaat in het leven geroepen, met een bijzondere aandacht voor de preventie en curatie van specifieke jeugdproblemen (De Winter, 1996). Specifiek in relatie tot de woonomgeving van kinderen, creëert deze benadering vooral onderzoeksvragen die tot normatieve uitspraken leiden over welke woonomgeving beter is voor kinderen dan andere, afgetoetst aan een ideaalmodel van de woonomgeving voor kinderen. Deze universalistische blauwdrukken voor een kindgerichte woonomgeving vertellen vaak meer over de disciplinaire en discursieve bezorgdheden van volwassenen dan dat ze kennis creëren over de diversiteit aan specifieke situaties waarin kinderen zich bevinden (Nespor, 1998). Dit soort onderzoek vertrekt vanuit een beeld van het ideale kind in de ideale omgeving. Het ideale kind is dan in de eerste plaats een geromantiseerd spelend kind of een kind dat beantwoordt aan het beeld van de 'bourgeois childhood' met bijzondere aandacht voor de vrije tijd van kinderen (Zinnecker, 1995). De ideale woonomgeving van het kind is dan een beschermende omgeving die kinderen uitnodigt tot spel en ontmoeting met leeftijdsgenoten en voldoende bewegingsautonomie toelaat. De reële opvoeding verdwijnt in de schaduw van de ideale opvoeding. De vraag naar de impact van de feitelijke woonomgeving van kinderen op hun leer- en socialisatieproces blijft op die manier grotendeels buiten beeld.

1.3. De woonomgeving als sociaal-pedagogische ruimte

1.3.1. PEDAGOGIEK ALS STUDIE VAN INTERVENTIES IN EEN SOCIALISATIEPROCES

Waar we eerder de dominante praktijk van pedagogisch onderzoek beschreven als de studie van geïnstitutionaliseerde opvoedingsprocessen, vertrekken we hier vanuit een definitie van pedagogiek als de studie van interventies in een socialisatieproces dat een onafhankelijk verloop kent, en die opgezet worden vanuit specifieke pedagogische legitimeringen (Giesecke, 1985, 1987). Kinderen groeien per definitie op in een bepaalde sociale, culturele en economische context. Zij worden – net als volwassenen – geconfronteerd met allerlei invloeden die uitgaan van hun woonomgeving, de media, de consumptiemaatschappij, leeftijdsgenoten, enzovoort. Het socialisatieproces van kinderen kan met andere woorden nooit volledig beheerst worden. Pedagogische interventies in dit socialisatieproces gebeuren vanuit specifieke opvattingen over de samenleving en opvoeding maar hebben per definitie een beperkte impact. Opvoeding is dus geen louter methodisch-technische bezigheid die los staat van ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, verhoudingen en breuklijnen, maar maakt integraal deel uit van de sociaal-culturele en politieke context waarbinnen ze plaatsvindt (cf. Mollenhauer, 1983).

Sociale pedagogiek staat voor onderzoek en theorievorming over de pedagogische thematisering van de relatie tussen individu en gemeenschap, tussen kind en samenleving (Wildemeersch, 1995; Coumou, 1998; Roose, 2006). We draaien de eerder geschetste driehoek dan ook om zodat deze relatie centraal komt te staan. De woonomgeving komt dan naar voren als een concrete tussenkomst in of invloed op de verhouding tussen individu en gemeenschap, en is te zien als een concrete (sociaal) pedagogische ruimte.

Figuur 4

Figuur 4 verschilt in drie opzichten fundamenteel van Figuur 3: (1) in plaats van het kind vormt de woonomgeving het centrale object van pedagogisch onderzoek; (2) de woonomgeving wordt onderzocht als een feitelijk socialisatiekader in plaats van een abstract ideaalbeeld waaraan de realiteit wordt afgetoetst; en (3) de woonomgeving wordt gethematiseerd als een concrete medeopvoeder in plaats van een omgeving waarin opvoeding en ontwikkeling plaatsvinden.

1.3.2. DE WOONOMGEVING ALS ONDERZOEKSUBJECT

De dominante focus in jeugdonderzoek – ook met betrekking tot de woonomgeving van kinderen – ligt op de ontwikkeling van het individuele kind tot een harmonieuze, gezonde, autonome en competente persoonlijkheid, waarbij de ruimere sociale en culturele context van het opvoedingsgebeuren en het samenlevingsbelang dat met opvoeding gemoeid gaat, dreigen op de achtergrond te verdwijnen. Vanuit deze vaststelling grijpt De Winter (2000) terug naar een uitspraak van Perquin (1970) dat de pedagogiek individueel én sociaal is, of géén pedagogiek is. Deze uitspraak verwijst naar de ontstaansbasis van de sociale pedagogiek, eind negentiende, begin twintigste eeuw, die werd gevormd door een systematisering van de kritieken op de dominantie van de zogenaamde ‘Individualpädagogik’ (Coussée, 2006; Bouverne - De Bie, 2007). Deze kritieken hadden in de eerste plaats betrekking op uiteenlopende doelstellingen van de pedagogiek: de opvoeding tot mens en de opvoeding tot burger. Een pedagogisch

vraagstuk dat onder meer met Rousseau terugkeert tot de fundamenten van de modernistische pedagogiek. Volgens De Winter (2000) moeten we opnieuw beter 'maatschappelijk opvoeden'. Dit pleidooi omvat twee dimensies. Enerzijds is het een pleidooi dat, in aansluiting met de historische grondslagen van de sociale pedagogiek, gericht is op de doelstelling van de opvoeding, namelijk opvoeden tot het leven in gemeenschap. Anderzijds wijst De Winter op de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die een samenleving heeft voor het grootbrengen van elke nieuwe generatie individuen.

De opvoeding maakt deel uit van een ruimer socialisatieproces dat gedragen wordt door een diversiteit van groepen en contexten in een samenleving (Giesecke, 1987; Bouverne - De Bie, 2007). Vanuit een benadering van opvoeding als een gemeenschappelijke praktijk van een opvoedende gemeenschap (cf. Mollenhauer, 1983) komt ook de woonomgeving op de pedagogische agenda vanuit de vaststelling dat ze als fysieke, sociale en persoonlijke realiteit op diverse manieren het socialisatieproces van kinderen beïnvloedt. De woonomgeving bepaalt mee de kansen die het kind krijgt tot individuele, sociale en culturele ontplooiing. De woonomgeving biedt leerkansen door de sociale relaties die er zich ontwikkelen (Bernet, 1990). De woonomgeving beïnvloedt ook de relatie tussen het kind en de samenleving omdat ze één van de settings is waarin kinderen vertrouwd kunnen geraken met de betekenissen, regels en normen van hun gemeenschap, en waarin ze zich een positie kunnen verwerven binnen deze gemeenschap (Heyting, 1999; Holloway & Valentine, 2000a).

De woonomgeving als onderzoeksobject vraagt met andere woorden inzicht in de lokale vertogen en praktijken die zich in deze omgeving ontwikkelen en waar ook kinderen deel van uitmaken (Blondeel, 1999, 2005).

1.3.3. DE WOONOMGEVING ALS FEITELIJK SOCIALISATIEKADER

De vraag naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving wordt in deze studie opgevat als de vraag naar de manier waarop de woonomgeving vormgeeft aan de relatie tussen kind en samenleving. Deze relatie laat zich onder meer vertalen in het burgerschapsconcept. Er bestaat een grote verscheidenheid aan theorieën, opvattingen en definities van burgerschap die dit omschrijven als een te bereiken status (Van Gunsteren, 1992), een moreel principe, een sociaal leerproces (Delanty, 2003) of een kenmerk van sociale interacties (Pols, 2004;

Lawy & Biesta, 2006; Pols, 2006; Verschelden et al., 2006). Het gemeenschappelijke uitgangspunt dat aan deze theorieën ten grondslag ligt is dat burgerschap wezenlijk gaat over het zich erkend weten als lid van de gemeenschap. Verwijzend naar het vorige punt definiëren we in deze studie burgerschap als een kenmerk van de woonomgeving en als een gevolg van de relaties die er mogelijk gemaakt worden. En dus niet als een kenmerk, vaardigheid of status van het kind. De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving verwijst dan naar het medeburgerschap van kinderen dat mogelijk gemaakt wordt door de constructie van de woonomgeving.

De positie van kinderen in de woonomgeving wordt door verschillende maatschappelijke ontwikkelingen en factoren beïnvloed, waaronder de verstedelijking, privatisering en virtualisering van hun leefwereld. De analyse van de veranderende sociale en ruimtelijke condities waarbinnen kinderen actueel opgroeien, werpt de vraag op hoe de woonomgeving vormgeeft aan het medeburgerschap van kinderen. Katz (2006) formuleert deze vraag als volgt:

“What kind of geographical imaginations are possible in a population growing up under these conditions? What are the political costs of coming of age in a disintegrating public environment, where the only viable correctives are privately ensured? What kind of citizens – to use a favourite word of the right – will be reproduced in an increasingly divided and publicly unaccountable privatized world that is characterized for children by restricted play environments such as those in middle-class housing developments, constant tending by hired child minders and others, structured programs that charge fees to participate, private play corrals such as those at fast food restaurants, and ubiquitous monitoring and surveillance?” (Katz, 2006, p. 115)

In deze studie worden empirische data verzameld over de diverse manieren waarop de woonomgeving zich presenteert als socialisatiekader, de manier waarop ze burgerschap realiseert, en op welke manier de woonomgeving bijdraagt tot de sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden van kinderen. De mogelijkheden tot sociaal handelen en sociale interacties zijn onderworpen aan specifieke grenzen, gecreëerd door kinderen en volwassenen als onderdeel van de constructie van hun woonomgeving. Daarom is er ook aandacht voor de diverse manieren waarop kinderen omgaan met deze beperkingen en grenzen, en dus voor de manieren waarop ze de sociale betekenissen en regels beïnvloeden in hun gemeenschap.

Samengevat wordt het burgerschap van kinderen – en dus de probleemstelling van deze studie – opgesplitst in een drievoudige vraagstelling: hoe *kunnen* (i.e. feitelijke aanwezigheid), *mogen* (i.e. grenzen) en *willen* (i.e. actorschap) kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving?

1. *Op welke manier zijn kinderen feitelijk aanwezig in hun woonomgeving?* → Hoe ziet de woonomgeving van kinderen eruit? Welke ontplooiingsmogelijkheden biedt de woonomgeving aan kinderen? Met welke plaatsen in de woonomgeving kunnen kinderen zich identificeren?
2. *Op welke manier mogen kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving?* → Welke fysieke en mentale grenzen worden gesteld aan de aanwezigheid van kinderen in hun woonomgeving?
3. *Op welke manier willen kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving?* → Hoe gaan kinderen om met (de grenzen van) hun woonomgeving?

1.3.4. DE WOONOMGEVING ALS MEDEOPVOEDER

Een sociaal-pedagogisch perspectief impliceert de vraag op welke manier de woonomgeving optreedt als een medeopvoeder en als welke soort opvoeder de woonomgeving zich dan presenteert. Er wordt dus niet zozeer onderzocht *of* de woonomgeving een context is waarbinnen opvoeding plaatsgrijpt – het hierboven geschetste kader geeft immers aan dat de woonomgeving per definitie een pedagogische setting is – maar wel *hoe* de woonomgeving bijdraagt tot de opvoeding. Een vergelijkbare vraagstelling komt terug in andere studies die expliciet vertrekken vanuit een sociaal-pedagogisch perspectief, onder meer over de pedagogiek van het jeugdwerk (Coussée, 2006), de bijzondere jeugdzorg als opvoeder (Roose, 2006), de kinderopvang als opvoedingsmilieu (Vandenbroeck, 2003), leerlingenbegeleiding (Verschelden, 2002) en de grammatica van het welzijnswerk (Piessens, 2007).

Verschillende vragen komen dan in zicht: welke opvoedingswaarden, opvoedingsopvattingen en opvoedingspraktijken worden in de woonomgeving weerspiegeld? Hoe verhouden deze zich tot de opvoedingswaarden, opvattingen en praktijken van andere opvoeders zoals ouders, de school en vrijetijdsvoorzieningen? Is de opvoedende betekenis van de woonomgeving dezelfde voor elk kind, of biedt de woonomgeving verschillende ontplooiingsmogelijkheden ten aanzien van kinderen naargelang bijvoorbeeld verschillen in thuissituatie (De Visscher & Bouverne-De Bie, 2008)? Het hoeft bijvoorbeeld weinig uitleg dat in één van de Amerikaanse gated communities de thematisering van de relatie tussen het kind en zijn gemeenschap op een heel andere manier plaatsvindt dan in één van de Amerikaanse zwarte getto's. Net

zoals de woonomgeving in een negentiende-eeuwse gordelwijk in een stad als Gent op een andere manier de verhouding tussen individu en gemeenschap en het medeburgerschap van kinderen beïnvloedt dan de woonomgeving in een klein dorp in de Westhoek.

De ‘sociaal-pedagogische ruimte’ is met andere woorden verschillend in elke woonomgeving. De term ‘sociaal-pedagogische ruimte’ zoals deze hier wordt gehanteerd, is geïnspireerd door Dekker (2006) die de notie van de ‘pedagogische ruimte in de geschiedenis’ introduceert om de condities te beschrijven die een specifieke samenleving op een specifiek moment in de geschiedenis ontwikkelt (of niet ontwikkelt) om tot opvoeding te komen. Hij introduceert deze term als tegengewicht voor de gangbare hypothese dat pedagogiek ergens tussen de zestiende en negentiende eeuw zou ‘ontstaan’ zijn en dat er voordien geen aparte kindantropologie bestond en bijgevolg geen aparte opvoedingspraktijken (zie o.a. Ariès, 1960; de Mause, 1974; Dasberg, 1981). Dekker (2006) stelt daar tegenover dat het verlangen naar opvoeden van alle tijden is, maar dat de condities om tot opvoeding te komen variëren doorheen de geschiedenis en overheen culturen. Op vergelijkbare wijze wordt in deze studie de sociaal-pedagogische ruimte in de woonomgeving gedefinieerd als het geheel van mogelijkheden die een woonomgeving – als fysieke, sociale en persoonlijke constructie – al dan niet creëert om vorm te geven aan het burgerschap van kinderen. De vraag is dus niet welk soort woonomgeving meer of minder sociaal-pedagogisch is of in welk soort woonomgeving het burgerschap van kinderen beter of slechter gerealiseerd wordt. Maar wel hoe de woonomgeving in werkelijkheid mee vormgeeft aan het burgerschap van kinderen.

1.4. Synthese van de probleemstelling

Samenvattend geven we de drie kernthema’s in deze studie weer.

- (1) De *woonomgeving* wordt gedefinieerd als een feitelijk socialisatiekader, i.e. de ruimtelijke weergave van sociale praktijken, relaties en machtsverhoudingen in een samenleving. Ze bestaat uit een complex samenspel van ruimtelijke, sociale en individuele elementen.
- (2) De *sociaal-pedagogische* betekenis van de woonomgeving verwijst naar de manier waarop ze tussenkomt in de opvoeding en socialisatie van kinderen, en de verhouding tussen kind en samenleving beïnvloedt. Het onderzoek richt zich op de woonomgeving als feitelijk socialisatiekader.

- (3) Het onderzoek naar de sociaal-pedagogische *betekenis* van de woonomgeving houdt de vraag in naar de wijze waarop de woonomgeving betekenis geeft aan het burgerschap van kinderen en welke patronen hierin te onderscheiden zijn.

HOOFDSTUK 2 – DE ‘GOEDE’ WOONOMGEVING VAN KINDEREN

Een eerste stap in het onderzoek naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving is het bestuderen van de manier waarop de woonomgeving van kinderen dominant wordt voorgesteld in onderzoek en praktijk. In dit hoofdstuk worden enkele dominante beelden over de ‘goede’ woonomgeving van kinderen besproken. De ‘goede’ woonomgeving staat hier voor de abstracte ideaalbeelden waardoor interventies in de woonomgeving van kinderen grotendeels geïnspireerd worden. De ‘goede’ woonomgeving is doorheen de twintigste eeuw hoofdzakelijk ingevuld als enerzijds een ruimte die uitnodigt tot spelen en anderzijds een ruimte die kinderen maximaal toelaat zich autonoom te bewegen in en gebruik te maken van de publieke ruimte. Beide beelden inspireren ook actueel het beleid ten aanzien van de woonomgeving van kinderen.

2.1. De dominante ‘geografie van het jeugdland’

Vanuit een ontwikkelingspsychologisch oogpunt worden er duidelijke verschillen onderscheiden tussen kinderen en volwassenen, onder meer biologisch, cognitief en fysiologisch. Vanuit een maatschappelijk perspectief zijn die verschillen minder eenduidig. De culturele definities van kind en volwassene zijn sterk met elkaar verweven en maken deel uit van een ruimer mens- en maatschappijbeeld. Het kind kan moeilijk gedefinieerd worden zonder dat er een notie bestaat van wat een volwassene is, net zoals het onmogelijk is de volwassene voor te stellen en de samenleving waarin die leeft zonder het kind hierin te positioneren (Christensen & Prout, 2005). Wanneer de culturele definitie van kindzijn verandert, dan verandert de definitie van volwassenheid mee, en vice versa (Kennedy, 1998). De sociale positie die kinderen innemen in een samenleving en de opvattingen over de eigenschappen en competenties van kinderen en over opvoeding zijn bijgevolg historisch en cultureel bepaald (Corsaro, 1997; James & Prout, 1997; James et al., 1998; Honig, 1999). De jeugdperiode kan omschreven worden als een sociale constructie, ingegeven door de veranderende materiële en maatschappelijke omstandigheden waarin kinderen opgroeien en waarin volwassenen hun relatie tot kinderen bepalen (Van Ewijk, 1994; Verschelden, 2002; Bouverne - De Bic, 2005). De woonomgeving vormt één van de elementen die deel uitmaken van deze materiële en maatschappelijke condities.

De actuele definities van kindzijn en de sociale positie van kinderen worden sterk beïnvloed door een modernistisch mens- en maatschappijbeeld (Depaepe, 2000). Als onderdeel van een modernistische ‘pedagogische’ antropologie ontstaat er in de loop van de achttiende eeuw een pedagogisch kindbeeld: kinderen dienen tot volwassenheid opgevoed te worden (Honig, 1999; Vanobbergen, 2005). Waar volwassenen en kinderen eerder in de geschiedenis in grote mate dezelfde sociale wereld deelden, worden hun leefwerelden in deze periode van elkaar gescheiden door nieuwe maatschappelijke breuklijnen die gevormd worden op basis van kennis en macht (Kennedy, 1998). Er ontstaan barrières tussen de wereld van het kind en die van volwassenen waardoor de confrontatie van het kind met diverse aspecten van de maatschappelijke realiteit zoals het arbeidsleven niet meer rechtstreeks plaatsvinden maar in een afgescheiden ruimte en door middel van pedagogische oefeningen. Met andere woorden, het ‘leren’ van kinderen wordt afgescheiden van de culturele inhoud die aangeleerd worden (Mollenhauer, 1983).

Kinderen belichamen de vooruitgangsgedachte en vormen een essentiële schakel in het modernistische vooruitgangsgeloof. Ze symboliseren letterlijk en figuurlijk de toekomst. Maar om hen optimaal voor te bereiden op en te onderrichten in een steeds complexer wordende samenleving, worden ze apart gezet. Chisholm (2001, p. 64) verwijst naar deze opvatting over socialisatie als ‘social integration through social separation’. Dasberg (1981) werkte in *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* de metafoer uit van het ‘zonnige’ jeugdland om uitdrukking te geven aan deze specifieke sociale positie van kinderen en jongeren. Het jeugdland staat voor “een domein van onbezorgd en veilig beschermd geluk van argeloze kinderen onder elkaar; [...] een gebied in tijd waarin het kind kan rijpen aan een gemeenschap van leeftijdsgenoten die zich in dezelfde ontwikkelingsfase bevinden” (Dasberg, 1981, pp. 16,19). De leefwereld van kinderen wordt duidelijk onderscheiden van die van volwassenen, en ze worden ontslagen van economische activiteit ter wille van hun harmonieuze ontwikkeling en socialisatie tot volwassen burgers en hun toekomstige bijdrage tot de maatschappij. Het jeugdland bereidt kinderen voor op hun burgerschap in de samenleving door ze tijdelijk buiten de samenleving te plaatsen en ze ertegen te beschermen. Een blijde zorgeloze jeugd is op die manier de centrale pedagogische norm en doelstelling van het jeugdland geworden.

Het jeugdland krijgt ook een specifieke ruimtelijke vertaling. Niet enkel de sociale, maar ook de ruimtelijke leefwereld van kinderen dient afgescheiden te worden van deze van volwassenen. Dit heeft een belangrijke impact op de positie van kinderen

in de publieke ruimte. Deze 'geografie van het jeugdland' vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. De term 'geografie van het jeugdland' verwijst enerzijds naar Dasbergs metafoor van het jeugdland om uitdrukking te geven aan het pedagogisch moratorium dat de sociale positie van kinderen kenmerkt. Anderzijds verwijst deze term naar het internationale onderzoeksveld van *children's geographies* (cf. supra: Philo, 2000; Holloway & Valentine, 2000b) waarin onder meer ingegaan wordt op de vraag op welke manier de sociale positie van kinderen zich vertaalt in de ruimtelijke positie van kinderen in de samenleving. De reconstructie van de geografie van het jeugdland is dus in de eerste plaats een zoektocht naar dominante opvattingen over de organisatie van een ruimtelijke omgeving die tegemoet komt aan de ontwikkelingsnoden van het kind.

De bespreking van de beelden die ontwikkeld zijn in functie van de 'goede' of pedagogisch wenselijke woonomgeving voor kinderen concentreert zich op de twintigste eeuw. Ellen Key publiceerde in 1900 het internationaal invloedrijke boek 'De Eeuw van het Kind' waarin een sterk pleidooi gehouden wordt voor een bijzondere maatschappelijke aandacht voor kinderen in de twintigste eeuw. Het kind staat in Keys werk symbool voor een 'hogere' mens, voor een majestueus wezen. De *Eeuw van het Kind* heeft een dubbele boodschap: volwassenen moeten de positieve en bijzondere betekenis van het kindzijn leren kennen, en de eenvoud van het kind dient als richtinggevend ideaal voor de volwassene (Vanobbergen, 2003). De *Eeuw van het Kind* heeft een sterke impuls gegeven aan het wetenschappelijk (ontwikkelingspsychologisch) onderzoek naar kinderen. Op basis van deze nieuwe wetenschappelijke inzichten worden allerlei interventies opgezet ter ondersteuning van de opvoeding. Niet in het minst creëerde de *Eeuw van het Kind* een uitgebreid pedagogisch denkproces over het ontwerp van afgezonderde ruimtes van bescherming en onderricht van het kind (Alanen, 2000).

2.2. Historische perspectieven op de goede woonomgeving

Hoe dient een woonomgeving die geschikt is voor kinderen eruit te zien? Deze discussie is doorheen de vorige eeuw voornamelijk beantwoord aan de hand van een aantal planningsconcepten die ook vandaag nog steeds doorleven in onderzoek en praktijk. Er is een verschuiving merkbaar van een pleidooi voor stedelijke speeltuinen in de vroege twintigste eeuw, overheen avontuurlijke speelterreinen, informele speelruimte en een verkeersveilige woonomgeving medio twintigste eeuw, tot en met de concepten van de kindvriendelijke stad en de

kindgerichte publieke ruimte vanaf eind twintigste eeuw. Zowel in ruimtelijke structuur als in voorschriften naar de verwachte aanwezigheid van, en gebruik door kinderen, verwijzen deze concepten naar specifieke bezorgdheden en opvattingen over goede opvoeding, een goed verloop van de jeugdperiode en het burgerschap van kinderen.

Waar de stedelijke speeltuin kinderen afzonderde in afgesloten eilanden met formele spelvoorzieningen, hoofdzakelijk ingegeven door een beschermingslogica, lijken de actuele pleidooien voor kindvriendelijke steden een heel andere positie voor kinderen in de stedelijke publieke ruimte af te dwingen. De kindvriendelijke stad wil tegemoet komen aan het recht van kinderen om zich vrij te kunnen bewegen doorheen de stad en om te kunnen participeren aan de inrichting van hun woonomgeving.

Gemeenschappelijk aan al deze concepten is dat hun ontwikkeling sterk verbonden is met verstedelijkingsprocessen en dat ze allemaal geïntroduceerd zijn in een stedelijke context en daar nog steeds hun sterkste toepassing kennen.

2.2.1. DE SPEELRUIMTEBENADERING

Een eerste belangrijke invulling van de ‘goede’ woonomgeving van kinderen benadert deze omgeving als een ruimte die voldoende kwalitatieve speelaanleidingen geeft. De speelruimtebenadering is de oudste en meest dominante benadering van de goede woonomgeving voor kinderen en is zowel historisch als actueel sterk verbonden met de stedelijke woonomgeving (Hayward, 1974; Vanhelsuwé, 1974; Huys, 1979; Brett et al., 1993; Frost, 1997).

In België en Nederland betekenden vooral de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een belangrijke periode voor zowel verstedelijkingsprocessen (Kesteloot, 2003; De Decker et al., 2005) als voor de pedagogische aandacht voor de buitenspeelruimte van kinderen (Ackermans, 1970; Vanhelsuwé, 1974; Bleeker & Mulderij, 1978; Huys, 1979; Rijnen et al., 1989). Ook vandaag blijft deze benadering van de woonomgeving van kinderen internationaal dominant aanwezig in jeugdonderzoek (cf. Rivkin, 1995; Jansen, 1996; Valentine & McKendrick, 1997; Francis & Lorenzo, 2002; Blinkert, 2004; Burke, 2005; Veitch et al., 2006). Wat het Nederlandstalig jeugdonderzoek betreft, wordt deze stelling ondersteund door verschillende literatuurstudies (Karsten et al., 2001; Degreef, 2004).

Ook binnen het jeugdbeleid heeft de speelruimtebenadering een dominante positie verworven (Van der Wouden, 2002; Van Duffel et al., 2002; Van Rumst & Van Gils, 2003; De Visscher, 2004). De speelruimtethematiek kreeg vooral vanaf

de jaren negentig de status van een apart thema binnen het jeugdbeleid². Voordien was de zorg voor de kwaliteit en kwantiteit van ruimte voor kinderen in de woonomgeving in grote mate een zaak van het particulier initiatief. Doorheen de twintigste eeuw werden verschillende onderzoekscentra opgericht zoals het Centrum voor Rekreatief Werk (1966), het pedagogisch instituut J.L. Vivès (1967), het Nationale Diensten- en Onderzoekscentrum voor het spelende kind (1971) en de Nationale Dienst voor Speelpleinen en Recreatie (1972) in Vlaanderen; het NUSO (1931), Jantje Beton (1968) en Stichting Speelruimte (1991) in Nederland die via toegepast onderzoek, advisering en fondsenwerving een kwalitatieve buitenspeelruimte voor kinderen promootten. Hoewel er vandaag nog slechts enkele van deze onderzoekscentra bestaan, vormen zij nog steeds belangrijke actoren binnen het speelruimtebeleid. Ook de tot op vandaag invloedrijke International Play Association (1961) ontstond in diezelfde periode en verenigde in de eerste plaats diverse lokale stichtingen uit verschillende Europese landen en vanaf de latere jaren zeventig wereldwijd. Het onderzoek dat door deze centra in die tijd werd uitgevoerd vestigde vooral de aandacht op het belang van buitenspeelruimte voor de gezondheid en de ontwikkeling van kinderen. Dit accent op de ontwikkeling van kinderen, en op hun (motorische) gezondheid en conditie is een constante doorheen de geschiedenis van de speelruimtebenadering. Dat de ontwikkelingen in de verstedelijkingsprocessen en de pedagogische aandacht voor buitenspeelruimte zo nauw met elkaar samenhangen is niet toevallig. In historische zin speelt de zorg over de arbeidersjeugd in de steden een belangrijke rol. Spel en speelruimte werden hierbij ingezet als een "civilizing force in the education of the child" (Brett et al., 1993, p. 20), maar ook als vorm van hulp voor de arbeiderskinderen die als slachtoffers werden aanzien van de lange werkdagen, de korte vakanties en de ongezonde woonomstandigheden van hun ouders (Vanhelsuwé, 1974). Daarnaast speelt ook de onherbergzaamheid van de stad een rol en de observatie dat er steeds minder ruimte vrij is in de stad voor spel en recreatie, onder meer door de opkomst van de auto (Vanhelsuwé, 1974; Huys, 1979). Doorheen de laatste decennia van de twintigste eeuw is de aandacht voor speelruimte in de stedelijke context mee ingegeven door de bezorgdheid van stedelijke overheden over de toegenomen stadsvlucht van jonge

² In de stad Gent, bijvoorbeeld, is er in 1997 voor het eerst systematisch aandacht voor speelruimte via de aanstelling van een speelruimte-ambtenaar binnen de jeugddienst en de oprichting van een intersectorale plangroep speelruimtebeleid en de opmaak van een speelruimtebeleidsplan in 1998.

(kapitaalkrachtige) gezinnen en de economische gevolgen daarvan voor de steden. Enkel de economisch zwakkere groepen bleven achter in de (kern)steden. Steden moesten op zoek gaan naar nieuwe troeven om zich te profileren op de woningmarkt en jonge gezinnen aan te trekken³. Het speelruimtebeleid, en later de kindvriendelijke stad, spelen een cruciale rol in deze strategie. Het gemeentelijke speelruimtebeleid krijgt een belangrijke impuls wanneer de Vlaamse Regering in 2001 een uitvoeringsbesluit goedkeurt dat het opstellen van een jeugdruimteplan als tijdelijke prioriteit binnen de lokale jeugdwerkbeleidsplanning 2002-2004 naar voren schuift. Gemeenten die een jeugdruimteplan opmaken krijgen hiervoor extra middelen. De jeugdbeleidsplannen omvatten in de praktijk vaak twee onderscheiden delen: openbare buitenspeelruimte en kwalitatieve jeugdlokalen voor het verenigingsleven (De Visscher, 2004).

Ondanks de recente politieke stroomversnelling waarbinnen het speelruimtebeleid is terecht gekomen, gaat de aandacht voor de buitenspeelmogelijkheden van kinderen reeds terug tot eind negentiende eeuw, wanneer de eerste speelterreinen ontstaan als onderdeel van modernistische opvattingen over de jeugdperiode en opvoeding. De stedelijke omheinde speeltuin staat symbool voor de eerste vormen van aparte speelruimte. Geleidelijk aan ontwikkelen er zich doorheen de twintigste eeuw nieuwe ideeën binnen de speelruimtebenadering. De avonturenspeelplaats komt tegemoet aan de kritiek dat veel ‘traditionele’, voorgestructureerde speeltuinen te weinig beantwoorden aan het creatief vermogen van kinderen. Speelenterreinen moeten meer ‘chaos’ en minder ‘orde’ uitstralen (Blinkert, 2004). Vanaf de tweede helft en vooral eind van de twintigste eeuw ontstaat er meer aandacht voor de informele plaatsen in de publieke ruimte waar kinderen spelen. Deze benadering legt, deels beïnvloed door de *new social studies of childhood*, nadruk op kinderen als actieve betekenisverleners. Niet de speelruimte op zich wordt dus in vraag gesteld in al deze ontwikkelingen, maar wel de ‘juiste’ inrichting van de speelruimte.

2.2.1.1. De stedelijke speeltuin

De eerste afzonderlijke speelenterreinen of ‘speeltuinen’ voor kinderen ontstaan zowel in de Verenigde Staten als in West-Europa in de late negentiende, begin

³ De profilering als kindvriendelijke stad als strategie om kapitaalkrachtige, jonge gezinnen aan te trekken kan dus ook begrepen worden binnen een context van “*interurban competition*” (cf. Loopmans, 2007).

twintigste eeuw in de grotere steden (Kassies, 1985; Frost & Wortham, 1988; Davis, 2005). Deze publieke tuinen waren veilige, omheinde plaatsen met bewegingstoestellen voor kleine kinderen (Karsten, 2002). Er was voortdurend toezicht door volwassenen, doorgaans lokale bewoners en ouders, maar later ook door professionele begeleiders. Op regelmatige basis werden door deze begeleiders ook activiteiten georganiseerd in deze speeltuinen. Ook vandaag de dag blijven omheinde speeltuinen een vertrouwd beeld in verschillende grotere steden. In Vlaanderen kan een belangrijk deel van de oorsprong van het actuele speelpleinwerk toegeschreven worden aan deze speeltuinbeweging. Zo bleef de Vlaamse Dienst Speelpleinwerk (VDS)⁴ tot 2003 werken onder de vleugels van het Nationale Diensten- en Onderzoekscentrum voor het spelende kind (N.D.O.)⁵. Het N.D.O. had naast speelpleinwerk aandacht voor de inrichting van openbare speelruimte en kinderopvang⁶. Sinds 2003 zijn deze verschillende thema's ondergebracht in aparte vzw's: de Vlaamse Dienst Speelpleinwerk, Kind & Samenleving, en de Vlaamse Dienst voor Kinderopvang.

De constructie van de eerste speelterreinen in steden was nauw verbonden met beleidsontwikkelingen op de domeinen van de volksgezondheid en opvoeding (Hartle & Johnson, 1993). Ten eerste was er de bezorgdheid omtrent de gezondheid en de motorische ontwikkeling van kinderen. Speelterreinen met bewegingstoestellen werden ingericht om kinderen te doen bewegen en op die manier hun motorische vaardigheden te ontwikkelen. Tegelijk wordt op deze manier open ruimte en gezonde lucht in de stad gecreëerd. In Duitsland werd de idee van openbare speelpleinen oorspronkelijk door (onder meer) de medicus Schreber gepropageerd (Huys, 1979). Schreber zag in de openbare speeltuin een gelegenheid om het methodisch geleid spel (gebaseerd op zijn werken over gymnastiek) te verspreiden. Ten tweede werd er speelinfrastructuur gecreëerd in

⁴ De VDS is één van de koepelorganisaties die de Vlaamse speelpleinwerkingen ondersteunen. Ze is ook steeds sterk betrokken geweest bij de visievorming rond het speelpleinwerk in Vlaanderen.

⁵ Het N.D.O. is als autonome vzw in 1971 uit de 'Caritas Catholica' ontstaan. Daarvoor waren het 'Verbond der Instellingen voor Openluchtlevens en Onangepaste Jeugd' en de 'Nationale Dienst voor Moniteurs en Monitricen' die de katholieke speelpleinen coördineerden. Van bij het begin was het N.D.O. dus sterk gericht op het georganiseerde speelpleinwerk.

⁶ De combinatie speelruimte en speelpleinwerking komt ook elders voor. Zo werkt ook het Pedagogisch Instituut J.L. Vivès zowel rond speelruimtebeleid als rond georganiseerde speelpleinwerking.

stadsbuurten om de cognitieve, sociale en emotionele ontwikkelingskansen van kinderen te vergroten. De eerste speelterreinen in België werden – onder de vorm van vakantiekolonies, bewaarscholen, speelklassen en openluchtscholen – grotendeels gefinancierd door de onderwijssector en werden druk bezocht door begeleide groepen kinderen (zoals klassen of jeugdverenigingen) (Huys, 1979). In relatie tot de cognitieve ontwikkeling van kinderen oefenden vooral Fröbels theorieën over de ‘Kindergarten’ een belangrijke invloed uit op het ontwerp van de eerste speeltuinen (Huys, 1979; Frost & Wortham, 1988; Hartle & Johnson, 1993; Davis, 2005)⁷. Fröbel hechtte in zijn ideeën over de Kindergarten veel belang aan het spel als een pedagogische activiteit en aan de constructie van pedagogische omgevingen die kinderen aanzetten tot creatieve activiteit en beweging. De buitenomgeving verschijnt in Fröbels benadering vooral als een leeromgeving. Kinderen *mochten* niet enkel spelen, zij *moesten* spelen in Fröbels Kindergarten (Huys, 1979).

Doorheen de twintigste eeuw zijn er verschillende varianten op de traditionele speeltuin uitgewerkt. Frost en Wortham (1988) beschrijven een viertal periodes in de geschiedenis van de speelruimtebenadering in de Verenigde Staten. De *Prison Period* rond 1900 betekent de start van afgebakende speelzones en is in die tijd nog niet ingericht met speeltoestellen. Vanaf 1910, de *Ironmongery Period*, ontstaan de eerste (stalen) speeltoestellen in deze speeltuinen. In de jaren vijftig en zestig, de *Novelty Era*, experimenteren kunstenaars en architecten met nieuwe, creatieve ontwerpen die het verbeeldingsvermogen van kinderen moeten stimuleren. De avonturenspeelplaats (cf. infra) kan hiervan als een voorbeeld beschouwd worden. De jaren zeventig en tachtig, de *Modern Era*, wordt beschreven als een periode waarin heel wat nieuwe speeltoestellen en speelpleinstructuren ontstaan, en waarin de veiligheid van speeltoestellen een item wordt. Brett en collega’s (1993) komen

⁷ De Kindergarten van Fröbel wordt doorgaans beschreven als de voorloper van de speeltuin. Shapiro (1983) beschrijft de Kindergarten als een voorziening waar kinderen konden samenkomen onder leeftijdsgenoten buiten de beperkingen van het gezin en de school om. Tegelijk duidde de metafoor van een tuin op het beschermende karakter van de Kindergarten tegenover de corrumperende invloed van de samenleving en de gevaren van de natuur. Shapiro wijst er verder op dat de Kindergarten niet per se letterlijk een tuin moest zijn, maar bijvoorbeeld ook een goed ingerichte binnenruimte kon zijn. De link van de Kindergarten met de eerste speeltuinen ligt in de bijzondere aandacht die Fröbel had voor de inrichting van de fysieke omgeving waarin kinderen hun tijd doorbrengen die zoveel mogelijk ‘op maat’ van het kind moest zijn en speels moest overkomen.

tot een vergelijkbare onderverdeling. Zij maken een onderscheid tussen de *traditional playgrounds* (formele speelterreinen met klassieke stalen speeltuigen), de *designer playgrounds* (originelere speelterreinen ontworpen door professionele architecten met oog voor esthetische kwaliteiten), de *adventure playgrounds* (cf. infra), en de *creative playgrounds* (half-formele speelterreinen met een combinatie van bestaande commerciële speeltoestellen en elementen uit traditional en designer playgrounds). Recentere initiatieven zoals mobiele speelprojecten (Brett et al., 1993) en commerciële indoor of outdoor speelleinen (McKendrick et al., 2000) zijn minder aanwezig in de literatuur.

Ook in de Nederlandstalige literatuur zijn verwijzingen terug te vinden naar variaties op de traditionele speeltuin, maar minder sterk. Vooral de kritiek op de fantasieloze traditionele speeltuin komt aan bod. Zo beschrijft Stichting Ruimte voor de Jeugd (1961) bijvoorbeeld de weinige speelruimte in Nederland in de jaren vijftig als “een lunapark met starre toestellen waarop de kinderen bezig worden gehouden en worden gevormd tot passieve speeltuigengebruikers in plaats dat zij tot actief spelen worden gestimuleerd” (p.5). Vanhelsuwé (1974) importeert de ideeën en ontwerpen uit de Verenigde Staten (die vooral een voorbeeld zijn van de hierboven genoemde *designer playgrounds*) naar Vlaanderen. Toch blijven de concrete realisaties grotendeels achterwege. In Nederland geldt Aldo Van Eyck als één van de bekendste ontwerpers van speelterreinen. Hij was vooral werkzaam in Amsterdam en zijn ontwerpen leunen sterk aan bij de *designer playgrounds* en *adventure playgrounds* (Lefavre et al., 2002).

2.2.1.2. De avonturenspelplaats

“We could build a pirate ship,” says Beth.

“... Or a house and then we could build furniture,” says Matt.

“We should build a tree house and a ladder to climb into it,” says Sam.

“... Or a post office,” says Matt.

“Yeah! And then everyone could have mailboxes so their mail wouldn't get lost,” says Beth.

“Yeah, and all the houses could have numbers so they know where to deliver the mail,” says Matt.

“That would be so cool!” says Beth. “Let's do it.”

(Sutton, 2006, pp. 1,2)

In 1943 ontwikkelden de Deense landschapsarchitect Sorenson en de Deense pedagoog Bertelsen in Emdrup, ten noorden van Kopenhagen, een heel nieuw type speelterrein dat ze de *Junk Playground* noemden (De Coninck-Smith & Gutman, 2004; Davis, 2005; Farné, 2005; Kozlovsky, 2006). In tegenstelling tot

het traditionele speelplein, uitgerust met schommels, wiplanken, glijbanen en zandbakken, waarin de toestellen de spelactiviteiten van kinderen voorschrijven, bestond de *junk playground* uitsluitend uit een ruw terrein met daarop allerlei ‘waardeloos’ materiaal zoals oude planken, paletten, touwen, banden, stenen en ander oud bouw materiaal. Kinderen werden veel sterker aangetrokken door dit speelplein dan door andere traditionele speelpleinen in de buurt. Ze bouwden kampen en integreerden het materiaal en het terrein in zelf gecreëerde spelactiviteiten.

Basisidee achter het avontuurlijk speelterrein, of de *Robinson playground* zoals deze door anderen werd genoemd (Farné, 2005; Sutton, 2006), is de vervanging van orde door chaos (Blinkert, 2004). Een belangrijke kritiek op de traditionele speelruimtebenadering bestond er immers in dat kinderen onvoldoende uitgedaagd worden door het te voorgestructureerde, ontworpen speelplein. De stap naar ‘avontuurlijke’ speelterreinen kan begrepen worden als een reactie tegen de artificiële speeltoestellen die suggereren dat kinderen aapjes zijn die allerlei trucjes uitvoeren op die toestellen (Vanhelsuwé, 1974). Het avontuurlijk speelterrein vervangt de conventioneel ingerichte speelterreinen door functioneel onbestemde plaatsen, en creëert meer ruimte voor de natuur als een speelterrein (Leufgen & Van Lier, 2007). Dit laatste houdt in dat er veel aandacht wordt besteed aan het gebruik van natuurlijke materialen (water, zand, hout, etc.) bij de inrichting van speelterreinen, de aanwezigheid van een gevarieerde vegetatie ((fruit)bomen, struiken, diverse plantensoorten, etc.), en in sommige gevallen ook dieren. Het avontuurlijk speelterrein wil, geïnspireerd door de ontwikkelingspsychologie uit het interbellum, het aangeboren creatief vermogen van kinderen stimuleren (De Coninck-Smith & Gutman, 2004). Daaraan gekoppeld wil het de beknottende invloed van de functionele inrichting van de stad op deze creativiteit corrigeren.

“An adventure playground is a place where children of all ages, under friendly supervision, are free to do many things they can no longer easily do in our crowded urban society – things like building huts, walls, forts, dens, treehouses, lighting fires and cooking, climbing trees, digging, camping, perhaps gardening and keeping animals, as well as playing team games, group games, painting, dressing up, modeling, reading, and doing nothing. Children create and own their own play experiences”. (Davis, 2005, p. 22)

Waar de met toestellen uitgeruste traditionele speeltuin vooral ingegeven was door de zorg voor de motorische ontwikkeling van kinderen, ligt in de avontuurlijke

speeltuin het accent duidelijk op het kind als creatief wezen, weliswaar onder pedagogische begeleiding van een volwassene.⁸

Sutton (2006) beschrijft vier peilers die samen de essentie vormen van een avontuurlijk speelterrein, namelijk (1) de leerervaringen die kinderen opdoen als een gevolg van de interactie met een afwisselende omgeving, verschillende materialen en andere kinderen en volwassenen; (2) de eigen creativiteit van kinderen die aan de basis ligt van de activiteiten en structuur op een avontuurlijk speelterrein; (3) het ontstaan van een gemeenschap door het samen spelen; en (4) een plek in de stad die kinderen zichzelf kunnen toe-eigenen. Michaelis (1979) somt zes basiswaarden op die aan de grondslag liggen van de ontwikkeling van de avonturenspeelplaats: (1) de afwezigheid van door volwassenen voorgeschreven structuren; (2) de mogelijkheid tot verandering en flexibiliteit; (3) het aanmoedigen van fantasiespel; (4) de bevordering van lichamelijke en psychologische ontwikkeling door het leren inschatten en nemen van risico's; (5) de integratie van verschillende sociale groepen in een buurt; (6) creatieve spelactiviteiten mogelijk maken.

Sinds het Deense experiment in 1943 ontstonden over heel Europa talrijke varianten op het concept van het avontuurlijk speelterrein, vooral in de Scandinavische landen, Zwitserland, Duitsland, Nederland, Groot-Brittannië en Frankrijk (Sutton, 2006). In Nederland is de Speeldernis in Rotterdam een bekend voorbeeld (Leufgen & Van Lier, 2007)⁹. In Vlaanderen is het concept van de avonturenspeelplaats minder bekend gebleven, hoewel het besef dat er nood is aan speelruimte die het gedrag van kinderen niet voorschrijft wel op andere manieren

⁸ De eerste avonturenspeelplaatsen – en ook veel uitvoeringen vandaag – zijn afgesloten speelpleinen waarvan de toegang beperkt is tot specifieke openingsuren, soms betalend, en die onder toezicht staan van (vaak pedagogisch geschoolde) volwassenen (bijv. overzicht avonturenspeelplaatsen in Berlijn: AKIB, 2003). In sommige avonturenspeelplaatsen ligt het accent expliciet op natuureducatie of -beleving. In andere gevallen wordt meer nadruk gelegd op de avonturenspeelplaats als een wilde bouwput waar kinderen kampen kunnen maken.

⁹ "Speeldernis" verwijst naar de combinatie van aantrekkelijke speelruimte in een spannende wildernis. Het is een afgesloten natuurspeeltuin waar kinderen (betalend) kunnen komen spelen. De Speeldernis wordt gebruikt als een voorbeeld voor de inrichting van andere natuurspeelplaatsen in Nederland en België. Meer informatie op <http://www.speeldernis.nl>. Andere voorbeelden van natuur- en avonturenspeelplaatsen zijn terug te vinden op <http://www.springzaad.nl/projecten.php>. Op deze website is ook duidelijk te zien dat de meeste avonturenspeelplaatsen afgesloten, gesuperviseerde terreinen zijn waarvan de toegang vaak betalend is of verbonden aan een of ander lidmaatschap.

aanwezig is in het beleid (cf. volgende paragraaf). Het concept komt deels terug in het georganiseerde speelpleinwerk en in de bouwspeelplaats. De laatste jaren vinden de ideeën rond avontuurlijk spelen wel meer ingang. Sinds 2005 laat de provinciale overheid van Limburg zich bijvoorbeeld inspireren door het model van de avonturenspeelplaats bij de inrichting van spelterreinen. En in Gent zijn de Prettige Wildernis¹⁰, het Groene Valleipark en de Timmerfabriek¹¹ recente voorbeelden van openbare speelruimten die zich laten inspireren door de richtlijnen van de avonturenspeelplaats.

2.2.1.3. Informele speelruimte en speel-inclusieve ontwerpen

Kinderen spelen altijd en overal, stelde Ward (1978) op basis van onderzoek naar de relatie tussen kinderen en de stedelijke publieke ruimte. Deze stelling lag aan de basis van een ruimere kritiek op de traditionele speelruimtebenadering omdat deze een aparte kinderstad creëert in plaats van een stad waar het spelen van kinderen geïntegreerd wordt in het volledig stedelijk weefsel, en waarin kinderen dus een volwaardige plaats krijgen in de stad.

Een tweede aanvulling op de traditionele speelruimtebenadering vindt vooral plaats vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. Als een reactie op de toenemende ruimtelijke segregatie van kinderen in afgebakende speeltuinen enerzijds, en de eenzijdige aandacht in onderzoek en beleid voor de aanwezigheid van kinderen in deze formele speelplekken anderzijds, wordt er gewezen op de informele speel- en ontmoetingsplekken die kinderen zelf creëren en zich toe-eigenen. Informele speelruimte kan gedefinieerd worden als

“alle plekken in de openbare ruimte waarvan kinderen en jongeren in hun vrije tijd gebruik kunnen maken en waar geen specifieke speeltoestellen voorhanden zijn. Deze plekken hebben niet als eerste functie ‘speelterrein’. Deze functie wordt er door kinderen of jongeren zelf aan gegeven. Het gaat over een grote diversiteit aan fysieke ruimten: braakliggende terreinen, parken, plantsoenen, straten en pleinen, woonerven, trottoirs, parkings, garageboxen, bossen en hangplekken”. (Buyse, 2004, p. 15)

¹⁰ De Prettige Wildernis bevindt zich op een voormalig stortterrein aan de Rozenbroeken in Sint-Amandsberg. De projectfiche omschrijft dit park als “een ruim, afwisselend wijkpark van maar liefst 14 ha met o.m. een prachtige natuurspeelplek, krieckenboomgaard, vliedertuin, tuin van Eden, petanque, ontmoetingsplekken, en 'ruige' natuur”. Het ontwerp is sterk geïnspireerd door de Speeldernis in Rotterdam, maar verschilt in die zin dat het een open en vrij toegankelijk park is.

¹¹ De Timmerfabriek is een mobiel project dat tijdelijk opgezet wordt op een bepaalde plek in de stad. Kinderen kunnen er gebruik van een ruim aanbod bouw materiaal.

Er wordt gewezen op de speel- en belevingswaarde van de straat en diverse elementen in de publieke ruimte vanuit het perspectief van kinderen zelf. Kinderen zouden de publieke ruimte op een 'andere' manier ervaren dan volwassenen.

"Children see streets differently [then adults], as play opportunities discovered in lamp posts, curbstones, gutters, inspection chamber covers, overhead wires, parked cars, trees, piles of leaves, flights of steps, gates, bollards, hedges, retaining walls, driveways, building entrances, bus stops, mailboxes, street signs, and benches". (Moore, 1987, p. 45)

Vooraf de verbeeldingskracht wordt naar voren geschoven als eigen aan het perspectief van kinderen op de publieke ruimte (Vanderstede, 2006). Karsten (2002b) verwijst in die zin naar de 'brede bespeelbaarheid' van de omgeving als ontwerprichtlijn voor een kindvriendelijke inrichting van de woonomgeving. Het gaat daarbij om relatief kleine ingrepen die allerlei speelaanleidingen kunnen creëren voor kinderen overheen de integrale woonomgeving. Karsten (2002b) geeft verschillende voorbeelden: bespeelbare kunst, brede voetpaden, voetpaduitstulpingen, speciale tegels (gekleurd of met verschillende texturen), portieken, paaltjes, enzovoort. Bleeker en Mulderij (1978) benoemen de creatieve invulling en betekenisgeving van allerlei omgevings-elementen door kinderen de 'belevingswaarde' van een woonomgeving, waardoor een bepaalde ruimte of activiteit een bepaalde waardering krijgt. Een prima voetbalveld kan dan als onaangenaam beleefd worden omdat er overal hondenpoep ligt. Een donker, onbekend hoekje kan anderzijds als iets spannends beleefd worden.

Onderzoek vanuit deze benadering (Holme & Massie, 1970; Sanoff & Dickerson, 1971; Martensson, 1972; Department of the Environment, 1973; Becker, 1976; Moore & Young, 1978; Bjorklid, 1982; Bleeker & Mulderij, 1982; Moore, 1986, 1987) komt tot de vaststelling dat informele speelruimtes (die door kinderen zelf gegenereerd zijn) vaak aantrekkelijker zijn voor kinderen dan de aangelegde formele speelplekken. Men vertrekt vanuit de aanname dat de onmiddellijke (publieke) woonomgeving de meest 'natuurlijke' speelomgeving is voor kinderen. Onderzoek naar de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte in de Gentse wijk Rabot, bijvoorbeeld, toonde aan dat kinderen, ondanks de aanwezigheid van formele speelplekken in de wijk, hun eigen ruimtes creëren in de woonomgeving (De Visscher, 2003). Bepaalde straten veranderen door de aanwezigheid van kinderen in informele speelterreinen, maar ook bepaalde voetpaduitstulpingen en graspleintjes worden door kinderen ingenomen waardoor hun betekenis verandert.

Sommige formele speelpleintjes werden daarentegen nauwelijks gebruikt. Waar de verwachting heerst dat kinderen spelen op daarvoor voorziene plaatsen (speelpleintjes), zien we dat kinderen zelf verschillende strategieën ontwikkelen om deze grenzen te beïnvloeden. Moore (1987, p. 47) stelde zelfs in die context dat “[k]ids *do* play in streets – all kinds of streets – and nothing that planners, parents, or city officials can do will stop it”. Voor deze vaststelling worden verschillende redenen opgegeven waaronder de ruimtelijke nabijheid van de straat waardoor deze een zekere bescherming biedt aan vooral kleinere kinderen en hen tegelijk mogelijkheden tot zelfstandige mobiliteit biedt, de geschiktheid van harde oppervlakten om op te spelen, de alledaagse context waarbinnen kinderen zich (te voet) bewegen om naar ergens te gaan, en de mogelijkheden die de straat biedt voor peer contacten dicht bij huis (cf. Moore, 1987). “Some children are ‘pushed’ towards streets because of the lack of play opportunities elsewhere. Others are ‘pulled’, even if other play spaces are available, by the special attraction of the street not duplicated elsewhere” (Moore, 1987, p. 52).

Ook actueel is de aandacht voor informele speelruimte nog steeds sterk aanwezig in onderzoek (bijv. Rasmussen & Smidt, 2003; Burke, 2005) en beleid (bijv. Stad Gent, 2007b). Rasmussen (2004) heeft het bijvoorbeeld in een recent onderzoek over “places for children” (i.e. plaatsen die specifiek voor kinderen zijn ontworpen) tegenover “children’s places” (i.e. plaatsen die kinderen zichzelf toe-eigenen) om aan te tonen dat kinderen geen passieve subjecten zijn van de geleidelijke pedagogisering en institutionalisering van hun leefwereld, maar hun eigen informele plekken creëren buiten deze institutionele voorzieningen om.

De focus op informele speelruimte is in het jeugdbeleid in Vlaanderen een belangrijk aandachtspunt geworden. Het speelruimtebeleid veranderde vooral in de jaren negentig van een residuele invulling, waarin de creatie van kleine oases van kinderlijk speelplezier op restruimten in de stedelijke woonomgeving, veilig afgeschermd van de complexe volwassen wereld, centraal stond (Van Nieuwenhove, 2000), naar een meer structurele invulling die vertrekt vanuit de aanname dat kinderen altijd en overal spelen (bijv. Stuyven, 2005). Deze ontwikkeling vertaalt zich in een toenemende populariteit van modellen voor een ‘speel-inclusieve’ en kindvriendelijke inrichting van de woonomgeving (cf. infra). In deze speel-inclusieve theorieën wordt vooral verwezen naar de belevingswereld van kinderen die hun alledaagse omgeving als één en ondeelbaar ervaren.

“Volwassenen proberen het spelen als activiteit vaak te isoleren, maar vanuit het perspectief van kinderen is dit quasi onmogelijk. Hun spelen is geïntegreerd in hun leven, het hoort bij zich verplaatsen, bij elkaar ontmoeten, bij alles wat ze doen. En zo wordt

ook de openbare ruimte door hen niet geïsoleerd van andere ruimten: alles hangt samen." (Van Rumst & Van Gils, 2003, p. 27)

Het speelweefsel¹² is één voorbeeld van een beleidsconcept dat gegroeid is uit de idee van een speel-inclusieve inrichting van de stedelijke openbare ruimte. Een speelweefsel is het net van routes in de woonomgeving dat kinderen zelfstandig kunnen gebruiken om een netwerk van formele en informele speelplekken (de zogenaamde 'knooppunten' in het weefsel) te kunnen bereiken, en het omringende sociaal weefsel (vooral ingevuld als sociale veiligheid en controle) (Jansen, 1996). De kracht van het speelweefselconcept is dat het de woonomgeving van kinderen niet uitsluitend beschouwt als een optelsom van aparte eilandjes, maar als een geïntegreerd geheel van knooppunten en routes. In die zin vormt de idee dat kinderen de gehele publieke ruimte bespelen een belangrijk uitgangspunt voor het speelweefselconcept (Vanderstede, 2007). De stelling dat het spel geïntegreerd in de samenleving moet plaatsvinden wordt verantwoord door te verwijzen naar de waarde van plekken in de publieke ruimte waar kinderen de volwassenenwereld buiten het gezin kunnen waarnemen en er gedeeltelijk in kunnen participeren (Jansen, 1996). We herkennen in dit uitgangspunt sterk de sociaal-ecologische definitie van de woonomgeving als overgangsgebied tussen private en publieke ruimte (cf. leefwereldmodel Baacke, 1979). Het speelweefselmodel kan in die zin beschouwd worden als een manier om vorm te geven aan de woonomgeving als ecologische nabijheid in de leefwereld van kinderen. Een ander belangrijk uitgangspunt is dat alle vormen van spel gespeeld moeten kunnen worden in de woonomgeving en dat het speelweefsel rekening moet houden met de verschillende niveaus in de actieradius van kinderen ('blokje om', 'de straat over', 'de buurt in', 'de wijk uit') (Jansen, 1996). De inrichting van de woonomgeving moet met andere woorden bewegingsmogelijkheden bieden aan kinderen van verschillende leeftijdsgroepen en moet tegemoet komen aan de diverse activiteiten die kinderen in hun woonomgeving ondernemen.

Het speelweefselmodel is in Nederland ontstaan (Jansen, 1996) en werd in de jaren negentig in Vlaanderen geïntroduceerd via het lokaal speelruimtebeleid in Gent waar het als een concreet kader gehanteerd werd (en nog steeds wordt) voor de planning van interventies in de woonomgeving van kinderen (Stad Gent, 2001;

¹² Andere termen die voor dezelfde benadering worden gebruikt zijn speelruimtenetwerk en speelweb.

Buysse, 2003; Van Rumst & Van Gils, 2003; Stad Gent, 2007b). Voorbeelden van het realiseren van knooppunten in het speelweefsel zijn een jeugdlokaal, de school, het zwembad, het jeugdhuis, het sportcentrum en speelterreinen. In relatie tot de routes gaat het onder meer om steegjes, straten, voetpaden en voetgangersbruggen over drukke verkeerswegen. Die knooppunten en routes moeten voldoen aan de behoeften van de gebruikers, in eerste instantie kinderen en jongeren. Zij moeten zich vrij, autonoom en veilig door de stad kunnen bewegen en zich fysiek aangetrokken voelen tot de voorzieningen. En het aanbod van de stad moet bereikbaar zijn met het openbaar vervoer, wandel- en fietsroutes en aansluiten op de leefwereld en verwachtingen van kinderen en jongeren (Boschaert, 2005). De tot nu toe meest integrale toepassing van het speelweefselmodel in Gent vond plaats in het kader van het stadsvernieuwingsproject ‘Zuurstof voor de Brugse Poort’. Enerzijds werden bestaande parken aantrekkelijker gemaakt en werden nieuwe parken aangelegd waarvoor een aantal bestaande cités werden gesloopt. Anderzijds werd er een ‘rode loper’ doorheen de wijk getrokken, een luwe route voor voetgangers en fietsers die de verschillende parken en buurtvoorzieningen met elkaar verbindt.

Recent werd het speelweefselmodel overgenomen door het onderzoekscentrum Kind en Samenleving (Vanderstede, 2007) en methodisch vertaald in een speelweefselplan. De vertaling naar een speelweefselplan heeft een expliciete ontwerpfinaliteit in functie van de ‘goede woonomgeving’: “een speelweefselplan wordt opgevat als een plan van de gewenste ruimtelijke structuur voor kinderen” (Vanderstede, 2007, p. 51). De wenselijkheid ervan wordt bepaald door aspecten van beleefbaarheid, speelsheid, bespeelbaarheid en veiligheid. Een speelweefselplan wordt verder in deze uitwerking opgevat als een sectorale planningslaag met een eigen *speelweefselplanmethodiek* (Vanderstede, 2007). Deze methodiek bestaat uit de ontwikkeling van een gewenste ruimtelijke structuur voor kinderen, gebaseerd op een sterkte-zwakteanalyse van de bestaande ruimtelijke structuur voor kinderen. In Gent werd een vertaling gemaakt in een ‘Handleiding Speelweefsel’ dat bestaat uit een combinatie van inspirerende voorbeelden van speelweefselinterventies en algemene richtlijnen voor toekomstige speelweefselinterventies in de Stad Gent (Stad Gent, 2007b).

2.2.1.4. *Het recht op spelen*

Er ontstaat doorheen de twintigste eeuw een geleidelijke verschuiving in pedagogische opvattingen die een invloed heeft op de ruimtelijke interventies in

de woonomgeving van kinderen. De bescherming van kinderen betekent in de speelruimtebenadering de belangrijkste manier om kinderen voor te bereiden op en te introduceren in de samenleving. Geleidelijk ontstaat er meer aandacht voor de autonomie van kinderen en hun mogelijkheden om hier en nu te participeren. Kinderen hebben niet enkel 'nood' aan bescherming in functie van hun toekomstig welzijn, ze hebben ook het 'recht' om gehoord te worden en invloed uit te oefenen op hun actuele bestaanssituatie. Het betrekken van kinderen in beslissingen die hun actueel welzijn beïnvloeden, leert hen bovendien de democratische waarden en vaardigheden die nodig zijn om als democratische burgers te participeren aan de samenleving (De Winter, 2000). Het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989) is een motor in deze ontwikkeling.

In relatie tot de woonomgeving van kinderen betekent dit dat de idee van een gesegregeerde stad met geïsoleerde en duidelijk afgebakende speelzones steeds meer in vraag wordt gesteld. Het ontstaan van de zopas besproken 'speel-inclusieve' ontwerpen van de woonomgeving zijn hiervan één indicator. De erkenning van het (individueel) recht van het kind op spelen is een pedagogische norm geworden in het ontwerp van de woonomgeving voor kinderen. Onder andere de International Play Association (IPA) stelt zichzelf sinds de ratificatie van het Kinderrechtenverdrag tot expliciet doel "het recht van kinderen op spelen" te bevorderen, en beroept zich daarbij op het artikel 31¹³ uit het Kinderrechtenverdrag.

"A second 'defining moment' in IPA's history was the adoption by the United Nations of the Convention on the Rights of the Child, Article 31 of which pays tribute to the importance of play in child development and provides an important tool for play advocates around the world. The significance of the inclusion of children's play in this document is a shift from seeing play as a need to accepting it as a right".
(http://www.ipaworld.org/ipa_history.html)

IPA stelde in 1989 dat spel, samen met voeding, gezondheid, onderdak en onderwijs, als een basisrecht gezien moet worden in relatie tot de ontplooiingskansen van kinderen (Moore, 1993). De nadruk die wordt gelegd op het fundamenteel karakter van dit recht is te begrijpen vanuit de vaststelling die sommige auteurs maken dat het recht op spelen in de praktijk vaak een 'vergeten'

¹³ Artikel 31§1 stelt dat "States Parties recognize the right of the child to rest and leisure, to engage in play and recreational activities appropriate to the age of the child and to participate freely in cultural life and the arts."

recht blijft dat ondergewaardeerd wordt ten aanzien van andere activiteiten zoals schools presteren, competitieve sportactiviteiten en extra-curriculaire activiteiten zoals muziekschool of turnschool (UNICEF, 1998; Shackel, 2005).

De overgang van spel als ontwikkelingsbehoefte naar spel als individueel recht impliceert dat er nog meer belang gehecht wordt aan buitenspeelruimte als (individueel) pedagogische ruimte (cf. Rivkin, 1995). De uitwerking en promotie van een recht op spelen heeft internationaal een belangrijke impuls gegeven aan *play advocacy* bewegingen (cf. Moore, 1993; Dodd, 2005; Wong, 2007). Deze bewegingen benadrukken dat de bevordering van (buiten)spelmogelijkheden een cruciaal element is in een beleid inzake – onder meer – armoedebestrijding (cf. kinderen in armoede zouden over minder speelmogelijkheden beschikken), preventie van obesitas bij kinderen (cf. door kinderen meer aan te zetten tot (speels) bewegen), de digitalisering van de leefwereld van kinderen (en de impact hiervan op het spelgedrag en sociale vaardigheden van kinderen) en gezinsbeleid (cf. het belang van spel in kind-ouderinteracties) (Wong, 2007). Het recht op spelen wordt vooral geïmpliceerd in stedelijke woonomgevingen, waarbij wordt verwezen naar de impact van de stedelijke ontwikkelingen op de houding van volwassenen ten aanzien van het (buiten)spelen van kinderen en hun vrijetijdsbestedingen (Shackel, 2005).

2.2.2. VERKEERSREMMENDE INTERVENTIES

Een veelbesproken hinderpaal in de realisatie van een woonomgeving die geschikt geacht wordt voor kinderen is de auto. Van der Spek en Noyon (1993) en Hillman en collega's (1990) beschrijven de verkeersdruk en de parkeerdruk als belangrijke begrenzingen in de actieradius van kinderen. Deze onderzoekers komen tot de vaststelling dat het aantal verkeersongevallen waar kinderen bij betrokken zijn de laatste decennia gedaald is, terwijl de verkeersdruk toegenomen is. De verklaring dient volgens hen niet gezocht te worden in een hogere verkeersveiligheid maar net omgekeerd in het gevaarlijker worden van het verkeer. Door de perceptie van gevaarlijke verkeerssituaties door ouders wordt de bewegingsvrijheid van kinderen – vooral in stedelijke gebieden – steeds meer ingeperkt: het buiten spelen op straat en de deelname aan het verkeer door kinderen worden teruggedrongen. De auto wordt in deze benadering beschreven als de 'vijand' van het spelende kind.

“We hebben onze woonwijken en steden afgesteld op de auto, verkeer, de handel en dergelijks meer: rechtlijnige autostraden die onze woonwijken doorkruisen en te veel eisen van de reactiesnelheid van onze kinderen. Dit moeten we dan oplossen met

verkeersslussen, verkeersagentje spelen en de schrik dat mijn kind het slachtoffer wordt van deze kindvijandige ordentelijke planning". (Tanghe et al., 1978, p. 79)

Percy-Smith (2002) spreekt zelfs over een oorlog tussen kinderen en auto's in de stad. De conflicten hebben niet enkel te maken met het verkeer, maar evenzeer met de hinder van geparkeerde wagens ten aanzien van buitenspelen en omgekeerd de hinder van buitenspelende kinderen ten aanzien van geparkeerde auto's; en met de schaarse open ruimte die door de wagen wordt opgeëist in de woonomgeving (bijvoorbeeld als een gevolg van private terreinen die worden volgebouwd met garageboxen waar kinderen niet mogen spelen)¹⁴. Een tweede benadering van de 'goede' woonomgeving voor kinderen is gericht op het vermijden van de auto in de woonomgeving van kinderen door het statuut van de straat te veranderen van rijweg tot speel- en ontmoetingsplek. Het woonerf en de speelstraat zijn de twee belangrijkste voorbeelden.

2.2.2.1. *Speelstraten*

"Een guttige tiener trekt grote groene laarzen aan. Twee mevrouwen gaan op wandel met metaalgrijze nadarhekken. Een groot voetbaldoel wandelt eveneens door de straat en installeert zich in het midden, met de rug naar de drukke Hoefijzerlaan. De voordeuren zwiepen open, tafels en stoelen komen naar buiten, gevolgd door koffiekannen, kleurrijke kopjes en zoete wafels. Een oudere man slentert voorbij en zwaait vrolijk naar het naarstige gezelschap. Kleine meisjes met vlechtjes, jongens met voetbalschoenen, mama's op de fiets, en papa's in korte broek komen langs verschillende hoeken de straat in."
(Van Gils & Van Rumst, 2002, p. 37)

Speelstraten zijn een vrij recent beleidsinstrument in de strijd tegen de auto in de woonomgeving van kinderen¹⁵. Een speelstraat is een openbare weg die tijdelijk en tijdens bepaalde uren afgesloten wordt voor doorgaand verkeer. Fietsers, en

¹⁴ In het onderzoek naar de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte in de Gentse wijk Rabot bleek een belangrijke beperkende factor bijvoorbeeld te bestaan uit de grote hoeveelheid van bordjes met het opschrift 'Verboden te spelen'. Deze bevonden zich voornamelijk op de vele parkeerterreinen en terreinen met garageboxen die de weinige open ruimte in de wijk innamen (De Visscher, 2003).

¹⁵ In Gent werden een eerste proefproject rond speelstraten uitgevoerd in 2003. Andere steden zoals Antwerpen en Genk hadden toen al enkele jaren ervaring met speelstraten. In Gent bestond voordien het statuut van een *vakantiestraat*. Dat is een straat waarin tijdens de zomervakantie een nadar geplaatst wordt met daarop een signalisatiebord met de tekst "Vakantieperiode: matig uw snelheid". Vakantiestraten hadden – in tegenstelling tot speelstraten – geen juridisch statuut en vervulden uitsluitend een signaalfunctie naar autobestuurders toe.

bestuurders van auto's en andere motorvoertuigen, die in de speelstraat wonen of er een garage hebben, mogen er rijden op voorwaarde dat ze dat stapvoets doen. Ook hulp- en ordediensten mogen door. In een speelstraat moeten alle andere weggebruikers voorrang verlenen aan voetgangers, skaters en spelende kinderen. Speelstraten zijn tegenwoordig te vinden in de meeste Vlaamse steden en grotere gemeenten. In de meeste gemeenten gebeurt dit op initiatief van de bewoners én mits toestemming van het lokaal bestuur. In sommige gemeenten neemt het gemeentebestuur of de jeugddienst het initiatief in de selectie van welke straten speelstraat worden. Niet elke straat is een potentiële speelstraat. De wettelijke bepalingen zijn terug te vinden in het Algemeen reglement op de politie van het wegverkeer en van het gebruik van de openbare weg (K.B. van 9 oktober 1998 tot wijziging van het K.B. van 1 december 1975 houdende het Algemeen reglement op de politie van het wegverkeer)¹⁶. Daarnaast hanteren de meeste gemeenten bijkomende criteria.

Speelstraten in Vlaanderen lijken een succesverhaal. Evaluaties van projecten in diverse gemeenten draaien doorgaans positief uit (bijv. Van Gils & Van Rumst, 2002; Van Rumst & Van Gils, 2003)¹⁷. Naast de vrijgekomen speelruimte wordt gewezen op het effect van speelstraten op het lokale buurtleven. De straat wordt opnieuw een ontmoetingsplaats en veel speelstraten vormen de aanleiding voor een straatfeest.

Toch lijken speelstraten een keerzijde te hebben. Ten eerste wordt vastgesteld dat in sommige buurten ouders wel een speelstraat willen, maar niet in hun eigen straat. Speelstraten lijken voor sommige mensen uit te draaien op een goedkope en aangename kinderopvang of vrijetijdsaanbod waaraan hun kind al dan niet kan 'deelnemen'. Ten tweede wordt vastgesteld dat stedelijke kansarme buurten sterk ondervertegenwoordigd zijn in het verhaal van speelstraten. Nochtans zijn dit doorgaans de buurten waar de facto kinderen het meest op straat aangewezen zijn. Een aantal drempels die te maken hebben met de administratieve formaliteiten en het zelf mobiliseren van de straat lijken vooral in deze straten door te wegen. Een derde kritiek is dat speelstraten kinderen mogelijk een vals gevoel van veiligheid

¹⁶ De belangrijkste bepalingen zijn dat het een woonstraat betreft met weinig doorgaand verkeer, met een snelheidsbeperking van maximaal 50 km per uur en waar geen openbaar vervoer passeert.

¹⁷ Daarnaast baseren we ons op ongepubliceerde evaluatieverslagen over speelstraten in de steden Gent en Antwerpen.

geven omdat de bescherming tegen het verkeer slechts beperkt is in tijd en afstand (Brett et al., 1993).

2.2.2.2. *Het woonerf*

Het woonerf, of de 'home zone' in de internationale literatuur, is een ontwerpconcept dat ontstaan is in de late jaren zestig in Nederland. Woonerven zijn ontstaan als een door bewoners gestuurde reactie tegen de dominantie van de auto in de woonomgeving en de ermee geassocieerde onveiligheid (Kjemtrup & Herrstedt, 1992; Brett et al., 1993; Voce, 2006).

In tegenstelling tot een speelstraat is een woonerf geen tijdelijke, maar een structurele ingreep in het statuut van de publieke ruimte. Een woonerf impliceert een bepaalde inrichting van de publieke ruimte in de woonomgeving waardoor de verblijfsfunctie prioriteit heeft op de verkeersfunctie¹⁸.

“De woonerf is een gebied bestaande uit één of meer openbare wegen, waar het autoverkeer op een doelbewuste manier ondergeschikt gemaakt wordt aan de ontmoetingsfunctie en de erffunctie van de straat (voetgangers, fietsers, spelende kinderen, ...). Men bekommt dit door middel van infrastructurele voorzieningen (drempels, knikken in de rijrichtingen, versmallingen, ...) en reglementaire bepalingen, zodat een veilig en vriendelijk straatbeeld wordt gecreëerd”. (Seminarie voor Stedenbouw, 1981, p. 13)

In het Verenigd Koninkrijk wordt volgende definitie van een woonerf gehanteerd:

“Home zones are residential streets in which the road space is shared between drivers of motor vehicles and other road users, with the wider needs of residents (including people who walk and cycle, and children) in mind. The aim is to change the way that streets are used and to improve quality of life, by making them places for people, not just for traffic”. (Voce, 2006, p. 92)

Een tweede verschil met de speelstraat is dat de auto dus niet volledig verbannen wordt uit de straat maar een ondergeschikte positie krijgt ten aanzien van de voetganger en het spelende kind. Een volledige scheiding van auto en wonen is niet mogelijk en niet wenselijk (Seminarie voor Stedenbouw, 1981). In plaats van

¹⁸ Het zone 30-beleid dat in veel steden recent een impuls heeft gekregen past ook binnen dit kader, hoewel het een minder ingrijpende maatregel is dan het woonerf. Zones 30 moeten het verblijfskarakter van woonstraten bevestigen, maar worden ook expliciet gekoppeld aan de veiligheid van kinderen. De recente beslissing van de overheid om in de buurt van scholen standaard een zone 30 in te richten is hier een voorbeeld van.

beide strikt te scheiden moet er ruimte gecreëerd worden voor spontane ontmoeting tussen het verkeer door de straat en het verblijf in de straat op een manier dat het verkeer niet storend of onveilig is voor de bewoners.

Hoewel de beide definities van hierboven slechts zijdelings verwijzen naar kinderen, is het woonerf als ontwerpconcept vooral ingegeven door de belangen van het kind (Brett et al., 1993). Preston (1995) verbindt het woonerf bijvoorbeeld expliciet met een verandering in de wettelijke status van het kind als voetganger in het verkeer. Een woonerf betekent voor Preston een woonstraat waar het kind als voetganger voorrang heeft en waar iedere chauffeur die het kind kwetst geacht wordt in gebreke te zijn.

Net als de speelstraat heeft het woonerf af te rekenen met de kritiek dat het concept beperkt is tot kleine eilandjes in een gevaarlijke stedelijke omgeving waardoor een vals gevoel van veiligheid wordt aangeleerd bij kinderen. Verder veranderen ze weinig aan de ruimtelijke positie van kinderen in de rest van de stad.

2.2.3. VAN KINDVRIENDELIJKE STAD TOT KINDGERICHTE PUBLIEKE RUIMTE

“Een goede woonomgeving is bruinbrood voor kinderen, een speelplaats is een snoepje.”
(Bleeker & Mulderij, 1982)

Hoewel de speelruimtebenadering hierboven werd omschreven als een dominante invalshoek in de benadering van de goede woonomgeving van kinderen, betekent dit niet dat er zich geen andere invalshoeken ontwikkeld hebben. Reeds in de jaren zeventig verschenen enkele geïsoleerde studies die een breder perspectief beoogden op de woonomgeving van kinderen. Voorbeelden hiervan zijn het grootschalig internationaal onderzoek *Growing up in cities* onder leiding van Kevin Lynch (1977) over de manier waarop kinderen hun relatie ervaren met de stedelijke ruimte, het onderzoek van Hart (1979) *Children's experience of place* over de perceptie van plaatsen in de stad door kinderen, en de kritische analyse van de positie en ontplooiingsmogelijkheden van arbeiderskinderen in de stedelijke woonomgeving in Colin Wards (1978) *The child in the city*. In het Nederlandstalig onderzoeksgebied werden een aantal aanzetten tot een verbredend perspectief op de woonomgeving van kinderen aangereikt in het werk van Bleeker en Mulderij (1978; 1982).

Opvattingen over de 'goede' woonomgeving die het tijd- en ruimtegebruik door kinderen en de positie van kinderen in de publieke ruimte vanuit een breder perspectief bekijken, winnen naar het einde van de twintigste eeuw toe aan terrein. Niet enkel de speelruimte in de woonomgeving moet planmatig en vanuit pedagogische overwegingen aangepakt worden: voortaan moet de hele stad 'kindvriendelijk' of 'kindgericht' ontworpen worden. In zekere zin herkennen we hierin een radicalisering van de eerder aangehaalde speel-inclusieve ontwerpen van de woonomgeving.

De discussie over kindvriendelijke speelruimten werd geleidelijk uitgebreid tot een discussie over de kenmerken van een 'kindvriendelijke stad'. Het nadenken over de 'kindvriendelijke' stad is op zich niet nieuw (cf. Dumont & Vanhelsuwé, 1979; Hendrickx, 1982; Vandyck, 1983; Van Nieuwenhove, 2000), de systematisering en toepassing ervan als een omljnd beleidsconcept is dat wel. De kindvriendelijke stad werd als internationaal beleidsconcept gelanceerd door Unicef in 1996¹⁹, via de oprichting van het *Child Friendly Cities Initiative* (CFCI). Een Vlaams Netwerk Kindvriendelijke Steden werd onder impuls van het onderzoekscentrum Kind & Samenleving opgericht in 1999. Een Europees netwerk²⁰ (ENCFC) volgde in 2001.

Volgens het CFCI is een kindvriendelijke stad een stad, of een ander systeem van lokaal beleid, die er zich toe verbindt de rechten van het kind te realiseren (Riggio, 2002). De oorspronkelijke interpretatie van het concept van de kindvriendelijke stad bouwde dus expliciet voort op de rechten van het kind, waaronder het reeds vernoemde recht op spelen. Hoewel het concept van de kindvriendelijke stad – vanuit de invulling door het CFCI – naar meer aspecten verwijst dan enkel het ontwerp van de fysieke omgeving van kinderen, neemt dit ruimtelijk aspect toch een centrale positie in. Het CFCI wil planners helpen om de stad te ontwerpen die kinderen willen en nodig hebben. Ook in het Vlaamse Netwerk Kindvriendelijke Steden gaat de aandacht vooral – en tot voor enige tijd uitsluitend – naar de materiële inrichting van de publieke ruimte (Verhaeghe, 2001). Het Vlaamse Netwerk reikt onder meer een jaarlijkse prijs uit voor kindvriendelijke (ruimtelijke)

¹⁹ Dit gebeurde in het kader van de UN Conference on Human Settlements (Habitat II), gericht op de ontwikkeling van leefbare steden voor iedereen. UNICEF schoof hierin het principe van "kinderen eerst" naar voren.

²⁰ Volgende landen zijn lid van dit netwerk: België, Nederland, Spanje, Turkije, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Zweden, Italië, Griekenland, Zwitserland, Tsjechië en Ierland.

projecten. In 2006 werd in samenwerking met de Vlaamse Jeugdraad een Kindercharter opgesteld die de uitgangspunten van de kindvriendelijke stad openbreekt naar andere domeinen dan de speelse inrichting van de publieke ruimte (Vlaams Netwerk Kindvriendelijke Steden, 2006). Thema's die daarbij aan bod komen zijn onder meer mobiliteit, de school, jeugdwerk, kunst, cultuur, winkels, etc.

Net zoals bij de eerder besproken speelruimtebenadering, zijn de ruimtelijke interventies in de kindvriendelijke stad duidelijk geïnspireerd door een negatieve beoordeling van de bestaande stad als pedagogische setting.

“Children live in informal settings and on city streets, with little opportunity to play as children should, with indoor space that is typically overcrowded and outdoor space that is filthy and contaminated. Traffic, pollution, and a shortage of green and open spaces in which to play constrain children. Urban children feel increasingly imprisoned and isolated”. (<http://www.childfriendlycities.org/about/index.html>)

Bijgevolg hebben de belangrijkste ruimtelijke eisen die het CFCI voorschrijft aan kindvriendelijke steden betrekking op het recht van alle kinderen om op een veilige en zelfstandige manier door de straat te kunnen wandelen, vrienden te kunnen ontmoeten, te kunnen spelen, over groene ruimtes te beschikken en te leven in een onvervuilde en duurzame omgeving (Riggio, 2002). Autonomie van kinderen is een kernbegrip in de nieuwe kindvriendelijke stad en komt in alle theorieën en beleidspraktijken naar voren als een centrale thematiek. Participatie en consultatie van kinderen bij het ontwerp van de stedelijke publieke ruimte wordt een centraal thema in de discussie over de goede woonomgeving in de kindvriendelijke stad (Horelli, 1998; Francis & Lorenzo, 2002; Barker & Weller, 2003). Daarnaast gaat bijzondere aandacht in het ontwerp van de publieke ruimte naar de mogelijkheden voor kinderen om zich autonoom te kunnen bewegen, zoals reeds het geval was in de speelweefselbenadering.

Verschillende auteurs hebben diverse aspecten van de kindvriendelijke stad verder uitgewerkt. Het materiële ontwerp van de omgeving blijft de dominante invalshoek binnen de kindvriendelijke stad (cf. Blinkert, 2004; Kytä, 2004; Schepel, 2006). Diverse pedagogische en ontwikkelingspsychologische theorieën mondden uit in checklists met ontwerpprincipes voor een kindvriendelijke woonomgeving. Voorbeelden hiervan kunnen gevonden worden in Blinkert (2004), The Delft Manifesto on a Child Friendly Urban Environment (2005), en the Kids Street Scan 2.0 (Schepel, 2006). Blinkert (2004) heeft het niet letterlijk over 'kindvriendelijke' steden, maar verwijst wel naar het aantal *action spaces* als een kwaliteitscriterium voor de fysieke woonomgeving van kinderen. Het ontwerp van

de woonomgeving dient volgens hem aan vier criteria te voldoen: toegankelijkheid, veiligheid, flexibiliteit en mogelijkheden tot interacties met andere kinderen. Kytta (2004) heeft het over de handelingsmogelijkheden en de mate van zelfstandige mobiliteit die diverse omgevingen creëren voor kinderen als criteria voor kindvriendelijke woonomgevingen. Op basis van deze criteria onderscheidt ze diverse types woonomgevingen. Omgevingen van het “*Bullerby-type*”, die uit Kytta's onderzoek naar voren komen als de ideale woonomgeving voor kinderen, zijn zodanig ingericht dat ze voldoende bewegingsautonomie toestaan aan kinderen en voor voldoende uitdaging zorgen. De andere types woonomgevingen worden als kindonvriendelijk afgeschreven omdat ze te weinig autonome mobiliteit voor kinderen toelaten (“*cell-type*” en “*glasshouse-type*”) of omdat ze te weinig handelingsmogelijkheden creëren (“*wasteland-type*”).

Zowel bij Blinkert als bij Kytta verwijst kindvriendelijkheid dus vooral naar de mate waarin het ontwerp van de publieke ruimte een veilig en zelfstandig gebruik ervan mogelijk moet maken voor kinderen.

Chatterjee (2005) stelt echter de vraag wat een omgeving kindvriendelijk maakt: de plek op zich of de beleving van die plek?

“Will the act of providing settings according to a checklist of empirically determined child-friendly features and settings truly generate a child-friendly environment? Or do the reflexive meanings of the range of children's experiences with and in places constitute child-friendliness?”. (Chatterjee, 2005, p. 14)

Volgens Chatterjee (2005) is kindvriendelijkheid niet zozeer een kwestie van ontwerpprincipes. Het is eerder een kwestie van persoonlijke identificatie met een plaats. Met deze stelling bepleit Chatterjee (2005) meer aandacht voor theorieën over ‘place attachment’, ‘place identity’ en ‘place friendship’ als basis voor de uitwerking van het concept kindvriendelijke stad. Kinderen moeten in staat zijn zich plekken toe te eigenen in hun woonomgeving die ze beschouwen als hun ‘vriend’ (Chatterjee, 2005), plaatsen waar ze zich ‘thuis’ voelen, plaatsen die kinderen beschouwen als ‘van hen’ (Rasmussen, 2004).

Ook het begrip ‘kindvriendelijkheid’ raakt de laatste jaren meer en meer onderhevig aan herformulering. De term ‘kindgerichte’ publieke ruimte (Vanderstede, 2007) wordt geïntroduceerd als alternatief voor de kindvriendelijke publieke ruimte. Kindvriendelijkheid wordt hierbij afgedaan als te kleurrijk, te vrijblijvend, te schattig, te gecontroleerd en te veilig (Mannion & I'Anson, 2004). Kindgerichtheid gaat verder en vergt een actievere houding van het beleid: het vereist een bereidheid om rekening te houden met kinderen, zelfs indien dit in de ruimtelijke uitkomst minder zichtbaar zou zijn (Vanderstede, 2007). Met dit laatste

bedoelen de auteurs niet dat kindgerichtheid geen specifieke ruimtelijke ingrepen vergt, maar dat men moet mikken op een meer integrale benadering van de publieke ruimte. Het prille discours over kindgerichte publieke ruimte lijkt dus in haar uitgangspunten een en ander gemeen te hebben met bestaande theorieën over de speel-inclusieve inrichting van de publieke ruimte: brede bespeelbaarheid van de publieke ruimte en ingrepen die de bewegingsautonomie van kinderen moeten vergroten blijven voorop staan. Het scheidt bijgevolg weinig verbazing dat het ‘nieuwe’ concept van kindgerichte planning methodisch vertaald wordt in een ‘speelweefselplan’ (Vanderstede, 2007).

2.3. Besluit

De discussie over de ‘goede’ woonomgeving van kinderen vertaalt zich in een aantal concepten die doorheen de twintigste eeuw zijn ontwikkeld en die het actuele beleid en onderzoek blijven inspireren. De verschillende invullingen van geschikte speelruimtes en ‘kindvriendelijke’ steden verwijzen naar specifieke aannames over de ontwikkelings- en ontplooiingsnaden van kinderen. In de traditionele speeltuin stond de lichamelijke en cognitieve ontwikkeling van kinderen centraal. De avonturenspeelplaats besteedde vooral aandacht aan het kind als een creatief wezen. In de speel-inclusieve en kindvriendelijke benaderingen, ten slotte, beschouwde men het kind als een autonoom individu dat zich zelfstandig door het stedelijk (speel)weefsel moet kunnen bewegen.

Ideeën over een speelse, verkeersveilige, kindvriendelijke en/of kindgerichte stad zijn echter niet enkel ingegeven vanuit het belang van kinderen en hun opvoeding, maar spelen ook een rol in de profileringsdrang van steden om zich te presenteren als een omgeving waar het goed is voor kinderen om op te groeien, in een periode die – vooral vanaf de jaren zestig – gekenmerkt wordt door een toenemende stadsvlucht van jonge (kapitaalkrachtige) gezinnen. In Vlaanderen doen verschillende steden inspanningen om op die manier gezinnen aan te trekken tot de stad (bijv. Stad Gent, 2001). Maar ook elders in Europa doen steden gelijkaardige inspanningen (bijv. Corsi, 2002).

HOOFDSTUK 3 – DE GOEDE WOONOMGEVING : WELKE OPVOEDING TEN AANZIEN VAN WELK KIND?

De manier waarop de woonomgeving van kinderen in vraag gesteld wordt in onderzoek en beleid hangt samen met de ruimere sociale en politieke context waarbinnen deze vragen (kunnen) ontstaan. Pedagogisch onderzoek staat niet los van de maatschappelijke en politieke context waarbinnen het plaatsvindt, maar maakt er, integendeel, een integraal deel van uit. Theorieën en opvattingen over hoe kinderen opgroeien en wat zij pedagogisch gezien nodig hebben, inclusief de gewenste inrichting van hun woonomgeving, worden sterk beïnvloed door de sociale en economische beleidsdoelstellingen in een specifieke samenleving. Met andere woorden, de “study of children and childhood is a political enterprise, not a neutral scientific enterprise” (Mayall, 2000, p. 247). Sociaal-pedagogisch jeugdonderzoek vraagt een besef van de historische en maatschappelijke factoren die het kindzijn in een bepaalde samenleving beïnvloeden (cf. Coussée, 2006). De benadering van de jeugdperiode in Westerse samenlevingen is geleidelijk verschoven van een sterke focus op identiteitsontwikkeling, over een groeiende aandacht voor de toeleiding tot en voorbereiding op een plaats op de arbeidsmarkt, tot een periode waarin de verwerving van sociaal en cultureel kapitaal centraal staat (Zinnecker, 1995; Bouverne - De Bie & Coussée, 2001; Verschelden, 2002). Sociaal-pedagogisch onderzoek vergt daarom de analyse van de condities die het kindzijn in onze samenleving beïnvloeden.

“It is to recognise inter-relationships between knowledge and policy; and to study children as a social group and childhood as a social phenomenon. The proper study of the social order has to include the social condition of childhood, and the contribution of children to it”. (Mayall, 2000, p. 247)

De geografie van het jeugdland die in hoofdstuk 2 werd beschreven en de interventies die hiermee gepaard gaan in de woonomgeving van kinderen verwijzen naar een aantal onderliggende opvattingen over de ideale woonomgeving, het ideale kind, de ideale opvoeding en socialisatie, en de betekenis van spelen. Een analyse van deze opvattingen vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. De rode draad doorheen deze analyse is het besef dat de opvattingen over de stad, het kind, de opvoeding en het spel niet los van elkaar ontstaan, maar integendeel sterk met elkaar verbonden zijn. Het denken over

opvoeding wordt beïnvloed door de dominante constructies van kindzijn en vice versa. Zo beïnvloedt de manier waarop stedelijkheid wordt ervaren ook opvattingen over opvoeding en kindzijn en vice versa.

3.1. Constructies van kindzijn

Opvattingen over de ‘goede’ woonomgeving van kinderen bouwen voort op specifieke constructies van kindzijn. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds psychologische en medische benaderingen van (onderzoek naar) kindzijn en anderzijds sociologische en sociaalwetenschappelijke benaderingen van (onderzoek naar) kindzijn (Corsaro, 1997; James et al., 1998; Mayall, 2000). De oorspronkelijke speelruimtebenadering, die werd geïnspireerd door Fröbels Kindergarten, lijkt vooral aansluiting te vinden bij een psychomedische benadering van kindzijn. De recentere pleidooien voor een kindvriendelijke stad bouwen eerder voort op een sociologische benadering van kindzijn, meer bepaald de aandacht die vanuit de ‘new social studies of childhood’ uitgaat naar de sociale en ruimtelijke positie van kinderen in de samenleving.

3.1.1. DE PSYCHOMEDISCHE BENADERING VAN HET KIND

Voor een groot deel van de twintigste eeuw vormde de ontwikkelingspsychologie de dominante invalshoek voor de studie van het kind. In het vorige hoofdstuk werd *De Eeuw van het Kind* en de pedagogische theorievorming en praktijken die daarop volgden geduid als een belangrijk kader voor de ruimtelijke segregatie van kinderen in speelse en/of kindvriendelijke omgevingen. Dit werk speelde tevens een grote rol in de verspreiding van een romantisch kindbeeld waarin het kind verschijnt als een ‘puur’, ‘goddelijk’ wezen. In vergelijking met de wereld van de volwassenen die wordt gekenmerkt door zwaarwichtigheid, werkdruk, concurrentie, verantwoordelijkheden, enzovoort, wordt de kinderlijke leefwereld voorgesteld als een reservaat waar men nog vrij en vrolijk, onschuldig en onbelast kan leven, een verloren hemel (Mortier, 1999). “Oorspronkelijke onschuld” vormt een basiskenmerk van het geromantiseerde kind dat in stand moet gehouden worden tot de volwassenheid en beschermd moet worden tegen de invloeden van de maatschappij (Hendrick, 1997). Een dergelijk romantisch kindbeeld had een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de speelruimtebenadering, zoals onder

meer in het werk van Fröbel. Het kind verschijnt bij Fröbel als de belichaming van de goddelijke rede met een bijzondere betekenis (Shapiro, 1983)²¹. Een romantisch kindbeeld is actueel nog steeds herkenbaar in diverse pleidooien over speelruimte in de woonomgeving²².

De publicatie van de *Eeuw van het Kind* had ook een concrete impact op de manier waarop het kind onderzocht werd. In dezelfde periode als de publicatie van het boek ontstond systematische aandacht voor de wetenschappelijke studie van het kind. Men stelt in die zin dat “instead of the century of the child we got the century of the child professionals” (Stafseng, 1993, p. 77). Het nieuwe domein van de kindstudies dat zich rond de eeuwwisseling ontwikkelde, werd beheerst door een ontwikkelingspsychologische en medische invalshoek, waardoor de eeuw van het kind in de eerste plaats de eeuw van het ‘psychologische’ kind lijkt te zijn (James et al., 1998; Woodhead, 1999; Mayall, 2000). De bloei van de statistische wetenschappen, de verwiskundiging van de wetenschap in het algemeen en de sociale wetenschap in het bijzonder, en de verheerlijking van het kwantitatief onderzoek spelen een grote rol in de medische en ontwikkelingspsychologische hegemonie over de kindstudies en de opvoedingspraktijk in die tijd (Vandenbroeck, 2003). De belangrijkste missie van de zich ontwikkelende

²¹ Fröbel wordt trouwens door Depaepe (2000) beschouwd als het hoogtepunt van de Romantiek in de pedagogiek. Onder meer de uitspraak dat het spel de hoogste uitdrukking vormt van het natuurleven in de mens en in de dingen is hiervan een uitdrukking, alsook van een gedecontextualiseerde kijk op spelen. “Spiel ist die höchste Stufe der Kinderentwicklung [...]. Spiel ist das reinste geistige Erzeugnis des Menschen auf dieser Stufe, und ist zugleich das Vorbild und Nachbild des gesamten Menschenlebens, des inneren, geheimen Naturlebens im Menschen und in alle Dingen; es gebiert darum Freude, Freiheit, Zufriedenheit, Ruhe in sich und ausser sich, Frieden mit der Welt [...] Ist nicht die schönste Erscheinung des Kinderlebens dieser Zeit das spielende Kind? – das in seinem völligen Aufgegangensein im Spiele eingeschlafene Kind?” (gecit. in Depaepe, 2000, p66, eigen onderlijning).

²² Zelizer (1985) stelt bijvoorbeeld een ontwikkeling vast in de manier waarop de laatste decennia naar kinderen wordt gekeken: de affectief-emotieve waarde van kinderen is enorm gestegen, terwijl hun utilitair-economische waarde sterk afgenomen of zelfs verdwenen is. Het gevolg is een sterke ‘sentimentalisering’ van het kind en van het kindzijn. Een ander voorbeeld dat meer toegespitst is op de woonomgeving wordt aangereikt door Mannion en I’Anson (2004) die de recente ontwikkelingen naar kindvriendelijke woonomgevingen en de speelruimtebenadering in vraag stellen met de stelling dat deze interventies eerder ‘kinderachtig’ dan ‘kindvriendelijk’ zijn. De constructie van speels en kleurrijk uitgeruste parken en pleinen zou vooral beantwoorden aan het romantische beeld dat volwassenen hebben over spelen en over kindzijn.

kindstudies was het via wetenschappelijke methoden systematisch bestuderen van de natuurlijke of ‘normale’ ontwikkeling van kinderen, en het aanwenden van deze empirische kennis om bestaande opvoedingspraktijken en –omgevingen te verbeteren (Woodhead, 1999). Classificatie als onderdeel van de statistische wetenschappen vormde hier een belangrijk onderdeel van.

De invloed van een psychomedische benadering van het kind op het ontwerp van de woonomgeving van kinderen is vooral voelbaar in de traditionele speelruimtebenadering. De doelstellingen die werden toegeschreven aan de traditionele speeltuin met bewegingstoestellen bevonden zich hoofdzakelijk op het domein van de individuele ontwikkeling van het kind (cf. Vanhelsuwé, 1974; Brett et al., 1993).

“Iedereen weet wat voor kinderen goed is. Van spel en lichaams oefening gaat een heilzame invloed uit op de lichamelijke en geestelijke conditie. Binnenshuis is er steeds minder gelegenheid tot uitbundig spelen. Op straat is het kind onveilig en het maakt de straat onveilig. Binnen de wijk zijn geen vrije ruimten meer. Nochtans is het door oefening van de spieren dat de spierkracht, de reactiesnelheid en het uithoudingsvermogen groter worden. Bovendien wordt de spanningstoestand van de spieren beter door voortdurende beweging zodat de lichaamshouding er flink door gecorrigeerd wordt. Een behoorlijke lichaamshouding bevordert alle functies: de organen werken beter, omdat de stofwisseling door activiteit wordt gestimuleerd. De ademhaling wordt dieper, zodat de longcapaciteit toeneemt”. (Vanhelsuwé, 1974, p. 27, eigen onderlijning)

Ook veel recente theorieën over spel en speelruimte zijn sterk geïnspireerd door een ontwikkelingspsychologisch en medisch kader waarin intellectuele, sociale, lichamelijke en emotionele vaardigheden centraal staan (cf. Jambor & Van Gils, 2007). Een raadpleging van de internationale databank ‘Social Sciences Citation Index’²³ illustreert de actuele dominantie van een medisch en psychologisch perspectief. De zoekopdracht “CHILD* AND NEIGHBO*RHOOD” levert een bibliografie op waarvan de drie meest voorkomende vakgebieden bestaan uit (1) public, environmental and occupational health; (2) developmental psychology; (3) family studies. Een vergelijkbaar beeld levert de zoekopdracht “CHILD* AND PLAY*” op: hier zijn de drie meest voorkomende vakgebieden: (1) developmental psychology; (2) pediatrics; (3) psychiatry.

Onderzoek en beleidsinterventies die vanuit een ontwikkelingspsychologische en medische benadering vertrekken, gaan uit van een ‘gemiddelde’ of ‘normale’ ontwikkeling (cf. supra: “iedereen weet wat voor kinderen goed is”) en dreigen op

²³ Geraadpleegd op 25/01/2007.

die manier voorbij te gaan aan de ruimere context waarbinnen opvoeding plaatsgrijpt en de diversiteit tussen kinderen (Bouverne - De Bie, 2004b). Hoewel het domein van ontwikkelingspsychologisch onderzoek omvangrijk en divers is, en er dus voorzichtigheid geboden is bij al te veralgemenende uitspraken, onderscheidt Hogan (2005) drie kritieken die van toepassing zijn op het 'mainstream' onderzoeksmodel binnen de ontwikkelingspsychologie. Deze kritieken worden benoemd als 'the context-free child', 'the predictable child', en 'the irrelevant child'.

Het gedecontextualiseerde kind verwijst naar de aanname dat de bestaanssituatie van kinderen gescheiden kan worden van de context waarin ze leven. Het effect hiervan is dat kinderen – als leeftijdsgroep – beschouwd worden als een relatief homogene groep, terwijl in werkelijkheid de diversiteit tussen kinderen onderling zeer groot is (Allen, 1968; Geldof & Van Assche, 1999). Vanuit het gedecontextualiseerde kind wordt getracht tot universele, tijdloze uitspraken te komen over kindzijn. Volgens Allen (1968) kan de situatie van kinderen echter niet begrepen worden zonder deze te relateren aan de ruimere structuren in de samenleving die het alledaagse leven van haar leden bepalen, de groepen die zich tegenover deze structuren ontwikkelen en de verhoudingen tussen deze groepen.

"In complex societies, the experiences of sub-groups with different economic positions, differential amounts of power and differential access to education, housing, occupations, status and so on, cannot be assumed to be similar experiences, either objectively or subjectively, for the members of these groups, be they 9, 19 or 90 years of age. This is not simply a difference of economic or social level but a difference which permeates every aspect of life". (Allen, 1968, p. 322)

Een voorbeeld van de benadering van het gedecontextualiseerde kind in relatie tot de woonomgeving van kinderen is de opvatting dat spelen een universeel en tijdloos verschijnsel is en 'eigen' is aan de kinderlijke leefwereld (Jans, 2004; Farné, 2005; Hewes, 2007). Het kind als speels wezen (en hieraan gekoppeld beschrijvingen van de manier waarop het kind speelt) is een krachtig beeld dat de geografie van het jeugdland sterk heeft bepaald. De kritiek op deze beeldvorming over het kind is niet gericht op de juistheid van de uitspraak dat elk kind per definitie een speels wezen is, maar wel op het inzicht dat spelen verschillende betekenissen kan hebben voor het kind en dat het beeld van het kind als speels wezen niet zomaar kan losgekoppeld worden van de ruimere sociale, culturele en politieke context waarbinnen het spel vorm krijgt. Spelen is een cultuurelement (cf. infra). De ruimte waarbinnen het spel zich afspeelt en waarbinnen de spelregels worden bepaald is niet zomaar te isoleren van de samenleving.

Cultureel-ecologische modellen van gedrag en ontwikkeling benadrukken – als tegengewicht voor het universele beeld van het kind als speels wezen – het belang van drie onderling gerelateerde invloeden op spelen en op de plaats waar het spel van kinderen plaatsvindt: (1) de fysieke en sociale kenmerken van de onmiddellijke woonomgeving; (2) historische invloeden die richting geven aan de manier waarop volwassenen en kinderen spelen conceptualiseren; (3) de culturele en ideologische overtuigingen die onder verschillende groepen in de samenleving bestaan over de betekenis van spelen en de plaats waar dit spelen gebeurt (Roopnarine et al., 1994, p. 4).

Het voorspelbare kind – het tweede beeld dat Hogan (2005) aanhaalt – hangt sterk samen met de vorige benadering en verwijst naar een blik op kinderen vanuit een lineair, gestandaardiseerd en dus voorspelbaar ontwikkelingsverloop van waaruit de bestaanssituatie en het handelen van kinderen volledig verklaard worden. Deze inzichten dienen tevens als basis voor het formuleren en bestrijden van jeugdproblemen (cf. De Winter, 1995). Elke afwijking van de standaardnorm vormt dan de basis voor pedagogische interventie of sociale uitsluiting. Het beeld van het voorspelbare kind leeft sterk door in onderzoek naar de woonomgeving van kinderen. Zo stelt Woodhead (1999) dat de ontwikkelingspsychologie steeds de nadruk heeft gelegd op het beschrijven van universele stadia van psychologische groei binnen wat verondersteld worden ‘normale’ kindomgevingen te zijn.

“Increasingly, these same images are being idealised and treated as a standard for judging the quality of childhood in contexts far removed from their Euro-American origins”. (Woodhead, 1999, p. 3)

De speelruimtebenadering bouwt sterk voort op ontwikkelingspsychologische inzichten: de inrichting van speelpleinen houdt rekening met de ontwikkelingstaken die gepaard gaan met de verschillende levensfasen. Opnieuw geldt Fröbels Kindergarten hier als een betekenisvolle voorloper van de speeltuin. De Kindergarten was uitgerust met ‘pedagogische oefeningen’ die waren aangepast aan de verschillende ontwikkelingsfasen van het kind. Deze pedagogische oefeningen bestonden uit de interactie tussen het kind en specifiek ontworpen omgevings-elementen (Shapiro, 1983). Maar ook de universalistische blauwdrukken voor een speel-inclusieve, kindvriendelijke of kindgerichte woonomgeving zijn grotendeels gebaseerd op dergelijke analyses van de ontwikkeling van kinderen, los van de sociale, culturele en economische context waarbinnen deze ontwikkeling zich afspeelt.

Het irrelevante kind, ten slotte, verwijst naar de positie die kinderen in onderzoek en beleid innemen. Het psychologische kind wordt vaak benaderd als incompetent, methodologisch onbetrouwbaar en/of vervult slechts een passieve rol als object van onderzoek (Hogan, 2005). Het participatiethema komt verder in dit hoofdstuk aan bod onder de opvattingen over opvoeding en socialisatie. De jeugdperiode wordt vanuit de benadering van het irrelevante kind beschouwd als een belangrijk, onderscheiden wetenschappelijk kennisdomein, en als een universeel en voorspelbaar verschijnsel. Hierdoor wordt jeugdonderzoek in de eerste plaats onderzoek *over* kinderen in plaats van onderzoek *met* kinderen, en mist daardoor vaak aansluiting bij de leefwereld van kinderen en jongeren (cf. West, 1999; Punch, 2002; Thorne, 2002; Verschelden, 2002; Grover, 2004; Coussée, 2006). De dominante positie van kinderen in veel studies en interventies in de woonomgeving werd door Horelli (1998) omschreven met de term *environmental stepchildren*. Deze term verwijst én naar het gegeven dat kinderen geen inspraak hadden in de organisatie van hun alledaagse leefwereld, én naar de vaststelling dat dit ook geldt voor diegenen die voor kinderen zorgen, zoals ouders, leerkrachten, hulpverleners en jeugdwerkers (Horelli, 1998).

3.1.2. DE SOCIOLOGISCHE BENADERING VAN HET KIND

De groeiende kritiek op de eenzijdige dominantie van een psychomedisch perspectief in jeugdonderzoek zorgde ervoor dat rond de jaren negentig een verschuiving ontstond in de benadering van kinderen. Deze verschuiving werd geïnspireerd vanuit de sociale wetenschappen en de sociologie in het bijzonder. De *'sociology of childhood'* en de *'new social studies of childhood'* ontwikkelden zich tot een volwaardige wetenschappelijke benadering in het onderzoek naar kinderen en kindzijn, naast de ontwikkelingspsychologie (Corsaro, 1997; James & Prout, 1997; James et al., 1998; Honig, 1999; Alanen, 2000; Holloway & Valentine, 2000a; Christensen & Prout, 2005). De *sociology of childhood* impliceert een benadering van het kind als sociale actor en van kindzijn als sociale constructie. James en Prout (1997) vatten de nieuwe onderzoeksbenadering samen in vijf basiskennmerken.

- Het jeugdbegrip wordt begrepen als een sociale constructie.
- Jeugd is een volwaardige variabele voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek en kan nooit volledig afgescheiden worden van andere variabelen zoals klasse, gender enzovoort.

- De sociale en culturele leefwereld van kinderen is een volwaardig onderzoeksgebied op zich, los van volwassen opvattingen en bezorgdheden hierover.
- Kinderen zijn actief in de constructie van en betekenisgeving aan hun eigen sociale en culturele bestaanssituatie; kinderen zijn niet louter passief onderwerp van sociale structuren en processen.
- Onderzoeksmatig moet er gezocht worden naar methoden die kinderen in staat stellen hun mening op een directere manier mee te delen en hen toelaat te participeren in de productie van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksgegevens over zichzelf.

Een aantal verschillen met de ontwikkelingspsychologische of – in de terminologie van James et al. (1998) – ‘presociologische’ onderzoekstraditie worden sterk in de verf gezet. Het belangrijkste verschil ligt in het feit dat kinderen benaderd worden als een ‘*direct and primary unit of study*’ (Christensen & Prout, 2005, p. 42), in tegenstelling tot het irrelevante kind in de ontwikkelingspsychologie. Kinderen vormen een rechtstreekse invalshoek in het ontwerp en de analyse van jeugdonderzoek, in plaats van een onderdeel van sociale instituties zoals het gezin of de school. Een tweede verschil ligt in de focus van jeugdonderzoek die op socialisatie als interactief proces wordt gelegd in plaats van op het individueel ontwikkelingsverloop van kind tot volwassene. Ten derde is de *sociology of childhood* niet gericht op de categorisatie van kinderen en ontwikkelingsfasen (cf. statistische wetenschappen) en op die manier op de apartstelling van kinderen, maar wordt kindzijn als relationeel construct uitgewerkt (Honig, 1999; Alanen, 2001). Dit laatste wijst op het inzicht dat ‘kind’ en ‘volwassene’ geen tegengestelde begrippen zijn, maar dat de definitie van het ene begrip de definitie van het andere beïnvloedt en vice versa omdat ze beide het resultaat zijn van dezelfde sociale en culturele context. Vanuit een relationele invalshoek is kindzijn dus geen aparte entiteit maar het resultaat van maatschappelijke verhoudingen. Voor deze auteurs is de ‘generationele structuur’ van een samenleving het centrale concept voor onderzoek (Honig, 1999; Alanen, 2000, 2001).

James et al. (1998) beschrijven vier benaderingen van onderzoek dat onder de noemer van de *sociology of childhood* valt, namelijk *tribal child*, *minority group child*, *socially constructed child* en *social structural child*. De *tribal child* benadert de leefwereld van kinderen als een cultuur of een soort stam met eigen sociale en culturele praktijken en betekenissen, die vreemd is aan de volwassen leefwereld en cultuur. Jeugdonderzoek is vanuit deze benadering in de eerste plaats etnografisch onderzoek dat inzicht moet verwerven in de betekenissystemen van kinderen. De

minority group child benadert kinderen als een onderdrukte minderheidsgroep in de samenleving die in staat is om zichzelf te vertegenwoordigen via quasi-politieke actie (hier wordt vooral verwezen naar het actorschap van kinderen in tegenstelling tot de *social structural child*). De *social structural child* behandelt kinderen als een structureel noodzakelijke categorie in elke samenleving. Dus hoewel de condities van kindzijn cultureel en historisch variabel zijn, is kindzijn op zich een universeel kenmerk van een samenlevingsstructuur. De *socially constructed child*, ten slotte, verwijst naar de opvatting dat kindzijn vorm krijgt in de interactie tussen kinderen en volwassenen en de manier waarop hieraan betekenis wordt gegeven. Samenvattend kan het onderzoeksveld van de sociology of childhood voorgesteld worden in het volgende schema (James et al., 1998, p. 206):

VOLUNTARISM					
AGENCY					
DIFFERENCE					
PARTICULARISM LOCAL CHANGE	<table border="1"> <tr> <td style="background-color: #e0e0e0;"> <p>Tribal child</p> <p><i>Conceives of children's social worlds as real places with real meanings, where children's social action is structured through a system that is unfamiliar to adults. These practices can be mapped through ethnography.</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the socially constructed child)</i></p> </td> <td> <p>Minority group child</p> <p><i>Childhood is politicised and identified as an axis of difference (similar to gender or race and so on) which confers advantage on some (adults) and disadvantages on others (children).</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the social structural child)</i></p> </td> </tr> <tr> <td style="background-color: #e0e0e0;"> <p>Socially constructed child</p> <p><i>Rejects the existence of social structures which shape an identifiable childhood form and is more likely to be of the view that children are not formed by natural and social forces but rather that they inhabit a world of meaning created by themselves and through their interaction with adults.</i></p> </td> <td> <p>Social structural child</p> <p><i>Childhood is seen as a structural category, an enduring feature of the social structure of all societies. Thus while there is recognition that the conditions of childhood vary between times and places, childhood itself is seen as a universal category.</i></p> </td> </tr> </table>	<p>Tribal child</p> <p><i>Conceives of children's social worlds as real places with real meanings, where children's social action is structured through a system that is unfamiliar to adults. These practices can be mapped through ethnography.</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the socially constructed child)</i></p>	<p>Minority group child</p> <p><i>Childhood is politicised and identified as an axis of difference (similar to gender or race and so on) which confers advantage on some (adults) and disadvantages on others (children).</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the social structural child)</i></p>	<p>Socially constructed child</p> <p><i>Rejects the existence of social structures which shape an identifiable childhood form and is more likely to be of the view that children are not formed by natural and social forces but rather that they inhabit a world of meaning created by themselves and through their interaction with adults.</i></p>	<p>Social structural child</p> <p><i>Childhood is seen as a structural category, an enduring feature of the social structure of all societies. Thus while there is recognition that the conditions of childhood vary between times and places, childhood itself is seen as a universal category.</i></p>
<p>Tribal child</p> <p><i>Conceives of children's social worlds as real places with real meanings, where children's social action is structured through a system that is unfamiliar to adults. These practices can be mapped through ethnography.</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the socially constructed child)</i></p>	<p>Minority group child</p> <p><i>Childhood is politicised and identified as an axis of difference (similar to gender or race and so on) which confers advantage on some (adults) and disadvantages on others (children).</i></p> <p><i>(Empirical and politicised version of the social structural child)</i></p>				
<p>Socially constructed child</p> <p><i>Rejects the existence of social structures which shape an identifiable childhood form and is more likely to be of the view that children are not formed by natural and social forces but rather that they inhabit a world of meaning created by themselves and through their interaction with adults.</i></p>	<p>Social structural child</p> <p><i>Childhood is seen as a structural category, an enduring feature of the social structure of all societies. Thus while there is recognition that the conditions of childhood vary between times and places, childhood itself is seen as a universal category.</i></p>				
	UNIVERSALISM GLOBAL CONTINUITY				
IDENTITY					
STRUCTURE					
DETERMINISM					

Het is niet de bedoeling van de auteurs om met dit vierveldenschema het onderzoeksveld van de *sociology of childhood* af te sluiten, maar om een soort conceptueel overzicht te creëren van het onderzoeksveld. Toch stelt Morss (2002) dat het niet duidelijk is wat de status is van deze vier modellen.

“That is to say it is unclear whether the four models or approaches [...] are to be taken as together comprising a whole and fairly adequate picture; whether different ones of the four are thought to be relevant, appropriate or strategically advisable in different contexts; or whether one of them is to be preferred as most generally adequate as things now stand”. (Morss, 2002, p. 40)

Bovenstaand schema laat zien dat er binnen de *sociology of childhood* naar gestreefd wordt om in jeugdonderzoek zowel aandacht te hebben voor de maatschappelijke processen die de positie en betekenis van kinderen en jongeren in de samenleving vormgeven, als voor kinderen die als actieve subjecten mee vorm geven aan hun eigen bestaanscondities en daarvan afgeleid de betekenissen en strategieën die zij hanteren om met deze macrosociale processen om te gaan. Tegenover deze theoretische suggestie om in onderzoek deze benaderingen te combineren, staat de ervaring uit de praktijk dat veruit het meeste onderzoek (ook al vertrekt men van bovenstaande uitgangspunten) ofwel focust op de microprocessen, ofwel op de macrocontext (James et al., 1998; Holloway & Valentine, 2000a).

Rond het thema ruimte (met daarbinnen bijzondere aandacht voor de woonomgeving) ontwikkelde zich binnen de *sociology of childhood* een sociaal-geografische subdiscipline, namelijk de '*geographies of childhood*' (McKendrick, 2000; Philo, 2000; Holloway & Valentine, 2000b; Matthews, 2003b) met enerzijds aandacht voor het feitelijk ruimtegebruik door kinderen ('*geography of children*') en anderzijds voor aspecten van beleving, betekenisgeving en representatie van die ruimte door kinderen ('*children's geographies*'). Onderzoek dat vertrekt vanuit de *socially constructed child* en de *social structural child* focust op kinderen als een sociale categorie die een specifieke positie inneemt in de samenleving. De *geography of children* onderzoekt welke ruimtelijke positie kinderen innemen in de samenleving. Theorieën rond ruimtelijke segregatie en vereilandings van de ruimtelijke leefwereld van kinderen zijn een resultaat van dit soort onderzoek. Onderzoek dat vertrekt vanuit de *tribal child* en de *minority group child* legt het accent op het fundamentele verschil tussen de leefwereld van kinderen en die van volwassenen. Onderzoek wordt hier sterk geïnspireerd door een etnografische benadering waarin het ontdekken van de leef- en betekeniswereld van kinderen centraal staat. Belevingsonderzoek komt hierin het meest voor. De ruimtelijke vertaling van deze benadering krijgt vorm in *children's geographies* waarin het 'eigen' perspectief op de ruimtelijke omgeving en de belevingswaarde ervan voor kinderen centraal staat.

De impact van een sociologische benadering van het kind op de manier waarop onderzoek naar en interventies in de woonomgeving van kinderen worden opgezet, is vooral herkenbaar in de ontwikkelingen rond de kindvriendelijke stad en de aandacht voor informele speelruimte in de publieke ruimte. De nadruk ligt op de manier waarop kinderen zelf betekenis geven aan hun omgeving en de mogelijkheden tot het zich autonoom bewegen doorheen de woonomgeving.

Kinderen worden in deze benaderingen van de woonomgeving meer en meer beschouwd als competente maatschappelijke actoren.

3.2. Het kind als speels wezen: opvattingen over spelen

Het beeld van het kind als een van nature speels wezen werd hierboven reeds geïntroduceerd als onderdeel van een romantisch kindbeeld. De relatie tussen kinderen en hun woonomgeving wordt in de eerste – en soms enige – plaats gethematiseerd in functie van de speelinrichting van deze omgeving. Verder wordt weinig aandacht besteed aan andere aspecten van wonen. Diverse studies (o.a. Van Gils, 2000; De Visscher, 2003; Rasmussen & Smidt, 2003; Elsley, 2004; Cope, 2006) tonen evenwel aan dat speelvoorzieningen slechts één aspect vormen in de verhalen van kinderen over hun woonomgeving. Andere aspecten omvatten onder meer mobiliteit, armoede, milieukwaliteit, (on)veiligheid en (het gebrek aan) sociale contacten. Om slechts één voorbeeld te geven: in een onderzoek naar de woonomgeving van kinderen in de Gentse wijk Rabot verwijzen twee tienjarige jongens, gevraagd naar belangrijke plaatsen in hun wijk, onder meer naar een kleine bloemenwinkel waar ze regelmatige voorbij lopen op weg naar school en waar ze naar een papegaai konden gaan kijken en die af en toe op hun schouder konden nemen; een houten kist langs een zeer drukke weg waar ze regelmatig op zaten om de voorbijgaande mensen en auto's te bekijken en te becommentariëren; en een klein graspleintje tussen de appartementen waar ze af en toe de duiven gingen eten geven (De Visscher, 2003).

Maar in de dominante geografie van het jeugdland neemt spelen dus een centrale positie in. Het spel verschijnt vooral als een concrete context waarbinnen de ontwikkelingskansen van kinderen ten volle kunnen ontplooid worden, en als een strategie ter preventie van ongewenst gedrag. Het spel heeft echter ook een belangrijke culturele betekenis die minder sterk aan bod komt in de dominante geografie van het jeugdland.

3.2.1. HET SPEL ALS ONTWIKKELINGSTAAK EN PREVENTIESTRATEGIE

De *'pedagogy of play'* (cf. Farné, 2005; Hewes, 2007) wordt dominant ingevuld als een individuele pedagogiek. Onder invloed van de ontwikkelingstheorieën van

onder meer Piaget (1962), Erikson (1959) en Vygotsky (1978) is de theorievorming rond spelen vooral opgebouwd rond de betekenis die het spel heeft voor de lichamelijke, emotionele, cognitieve en sociale ontwikkeling van kinderen. Spel wordt in deze theorieën beschouwd als een onvolledige of onvoltooide vorm van volwassen gedrag (Pellegrini & Smith, 1998). De benadering van spel als een belangrijke ontwikkelingstaak is zo oud als de ontwikkelingspsychologie zelf. In 1895 stelde T. Benjamin Atkins bijvoorbeeld al dat spelen niet enkel de basis vormt voor een goede gezondheid, maar ook voor intelligentie, creativiteit, taal, sociale vaardigheden, moraliteit en technische vaardigheden (Mergen, 1975). Het is echter vooral Piaget (1962) geweest die het spel letterlijk benoemd heeft tot een belangrijke ontwikkelingstaak voor het kind. Doorheen het spel ontwikkelt het kind allerhande cognitieve structuren en sociale vaardigheden. Het spel is bij Piaget een cognitieve strategie die eigen is aan kinderen, eerder dan een specifiek gedrag. Spelen is in wezen een soort ontdekkend leren, waardoor het kind in interactie treedt met zijn omgeving en deze leert beheersen. Ook bij Erikson (1959) neemt het spel een centrale plaats in als ontwikkelingstaak doorheen de diverse psychosociale ontwikkelingsstadia die kinderen doorlopen. Bij elke fase hoort een bepaald type spel dat symbool staat voor een 'goede' voltooiing van de betreffende sociale ontwikkelingsfase. Deze ontwikkeling verloopt van het fantasiespel bij peuters (1-3 jaar), over groepsspel bij jonge kinderen (3-5 jaar), tot teamspelen bij schoolkinderen (6-10 jaar).

De pedagogiek van het spelen wordt in het verlengde hiervan opgebouwd rond de thema's *al lerend spelen* en *al spelend leren* (Farné, 2005). Het spel wordt gebruikt als een medium om leerprocessen te initiëren en om kinderen te motiveren voor deze leerprocessen. De reeds besproken werkwijze van Fröbel (cf. pedagogische oefeningen) past hierin, evenals het speelmateriaal dat Montessori in haar onderwijsmethode aanwendde om de zintuigen, het probleemoplossend vermogen en het lerend vermogen van kinderen te oefenen (Depaepe, 2000; Farné, 2005). Recentere voorbeelden van educatieve spelmaterialen vindt men terug in de sector van de '*edutainment*': een neologisme voor een breed veld van producten (televisieprogramma's, jeugdboeken, speelgoed, themaparken, enzovoort) dat het spelen van kinderen expliciet verbindt met een specifieke 'pedagogische productiviteit' (Farné, 2005). Naast het *lerend spelen* wordt gewezen op het *spelend leren*. Het verschil bestaat erin dat men in het *spelend leren* niet op voorhand een specifieke pedagogische structuur toeschrijft aan het spelen, maar dat het 'vrij' of 'spontaan' spel van kinderen indirect diverse leereffecten creëert. Met andere woorden, het leren door vrijspelsituaties is niet voorgestructureerd maar een

intrinsieke eigenschap van spelen. Spelen is per definitie leren (Hewes, 2007). Het Nederlandstalige woord 'leren' is verwarrend om dit onderscheid te maken. Duidelijker is de terminologie die Farné (2005) hanteert. Hij plaatst 'ludendo docere' tegenover 'ludendo discere' waarbij het eerste begrip verbonden wordt met het pedagogisch gestructureerd spel en het tweede met het eigen, vrij spel van kinderen.

Verder worden het spel en de creatie van speelruimte ingezet als een strategie ter preventie van ongewenst gedrag van kinderen (cf. kinderen 'van de straat' houden) en om aan kinderen een zekere mate van gemeenschapszin bij te brengen. Zo wil men een tegengewicht bieden aan de negatieve invloed van de verstedelijking op de moraal en het karakter van de (arbeiders)jeugd (Kozlovsky, 2006). Onderzoek wijst op een verband tussen de aanwezigheid van speelvoorzieningen in de publieke ruimte en een afname van jeugdcriminaliteit en vandalisme (Hampshire & Wilkinson, 1999; National Playing Fields Association, 2000). Er zijn verschillende verklaringen voor deze vaststelling. Zo zouden bijvoorbeeld verschillende vormen van vandalisme en criminaliteit voortvloeien uit verveling. Speelvoorzieningen bieden aan kinderen een afleiding en zouden op die manier criminaliteit voorkomen. Een andere verklaring zou erin bestaan dat spelen een aantal ontplooiingskansen biedt aan kinderen om aan de aan vandalisme en criminaliteit onderliggende emotionele en psychologische oorzaken (bijvoorbeeld een laag zelfbeeld) tegemoet te komen. Publieke investering in speelruimte zou daarom als een belangrijke vorm van sociale preventie en samenlevingsopbouw gelden (National Playing Fields Association, 2000): harmonieus ontwikkelde, gelukkige, minder gefrustreerde kinderen leveren een positievere bijdrage tot de gemeenschap en ontwikkelen zich vlotter tot autonome volwassenen.

Een kritiek op deze theorieën is dat het vandalisme en de jeugdcriminaliteit waarvan sprake is al even geïndividualiseerd en gedecontextualiseerd benaderd worden als het spel en de socialisatie van kinderen zelf. Vandalisme wordt geproblematiseerd in termen van een gebrek aan vaardigheden of attitudes of als een gedragsprobleem, maar wordt niet geanalyseerd in haar ruimere maatschappelijke betekenis (cf. Wietsma, 1986).

3.2.2. HET SPEL ALS CULTUURELEMENT

Het spelen van kinderen moet gezien worden in het kader van een bredere studie van spel en cultuur (Caillois, 1962; Huizinga, 1974; Mergen, 1975). Het probleem met een eenzijdige benadering van spelen als ontwikkelingstaak en

preventiestrategie is dubbel. Ten eerste wordt spelen in deze benadering enkel instrumenteel benaderd in functie van bepaalde pedagogische en maatschappelijke doeleinden. Dat spelen andere dimensies in zich draagt wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de moeilijkheid die onderzoekers ervaren om spelen exact te definiëren. Men stelt vast dat kinderen het woord 'spelen' gebruiken om uitdrukking te geven aan allerlei activiteiten waarvoor ze geen concretere naam kunnen bedenken (Van Gils, 2004). Mergen (1975) stelt naar aanleiding van een grootschalige survey naar de spelactiviteiten van kinderen de categorieën 'doing nothing' en 'just fooling around' in vraag:

“ ‘Doing Nothing’ and ‘Just Fooling’ are clearly subjective categories. What did they include? The Cleveland list recorded breaking windows, destroying houses, chalking suggestive words on buildings, throwing mud at street cars, touching girls, looking at pictures of women in tights on billboards, wearing suggestive buttons, stealing, gambling and drinking. Not a pretty picture, but one which suggests that the neat philosophical boundaries around childhood and play were difficult to maintain”. (Mergen, 1975, p. 413)

Deze opsomming van activiteiten past niet in het duidelijk afgelijnde kader van het spel als ontwikkelingstaak of als preventiestrategie wat deze onderzoekers ertoe aanzette deze activiteiten een andere naam te geven zoals nietsdoen of rondhangen. Maar wat deze situatie vooral aantoonde, is dat spelen in de eerste plaats een activiteit is die pas betekenis krijgt vanuit de leefwereld van kinderen zelf en in relatie tot de maatschappelijke verhoudingen en culturele context waarbinnen deze verhoudingen ontstaan.

Een tweede kritiek werd reeds eerder geïntroduceerd in dit hoofdstuk en heeft betrekking op de gedepolitiseerde benadering van spelen. Ook benaderingen die spelen niet op instrumentele wijze invullen, maar bijvoorbeeld als een essentieel onderdeel van de kindercultuur of als eigen aan de 'natuur' van het kind, isoleren het spel van de ruimere historische en culturele context. Spelen is een sociaal en cultureel fenomeen waarvan de inhoud en betekenis sterk kunnen variëren (Lavega, 1998).

De Nederlandse historicus Huizinga was een invloedrijke auteur in het kaderen van het spel in een ruimere sociale, culturele en historische context. Het spel verschijnt hier als een cultuurelement.

“Met het spelelement der cultuur wordt hier niet bedoeld, dat onder de verschillende activiteiten van cultuurleven de spelen een belangrijke plaats innemen, ook niet dat cultuur door een proces van evolutie uit spel zou voortkomen, in dier voege dat iets wat oorspronkelijk spel was, later zou overgaan in iets wat niet meer spel was en cultuur mag heten. De voorstelling die in het hier volgende wordt ontvouwd is deze: cultuur komt op in spelvorm, cultuur wordt aanvankelijk gespeeld”. (Huizinga, 1974, p. 45)

Huizinga (1974, pp. 7-27) schrijft vijf essentiële kenmerken toe aan het spel die hier worden aangewend als een bijdrage tot een meer gepolitiseerde benadering van spelen.

- Alle spel is allereerst en bovenal een vrije handeling
Spelen vindt eerst en vooral vrijwillig plaats. Er is geen externe dwang, anders is het geen spel meer. Dit betekent dat de zin van het spel in de eerste plaats moet gezocht worden in het spel zelf, ondanks de talrijke gunstige *effecten* dat het uitoefent op de ontwikkeling van kinderen.
- Spel is niet het 'gewone' of 'eigenlijke' leven
Het spel speelt zich af in een tijdelijke sfeer. Het is "maar om te spelen". Dit betekent niet dat spelen niet serieus moet genomen worden.
- Het spel speelt zich af binnen zekere grenzen van tijd en plaats
Het spel 'speelt zich af'. Zolang het gaande is, is er beweging, heen en weer gaan, afwisseling, beurt, knoping en ontknoping.
- Het spel schept orde, het spel is orde
Het spel is verbonden aan duidelijke spelregels. Zodra de regels overtreden worden, valt de spelwereld ineen.
- Het spel creëert gemeenschap
De spelgemeenschap heeft een algemene neiging blijvend te worden, ook als het spel is afgelopen. Deze gemeenschapsvorming sluit sommigen in in de gemeenschap en anderen eruit.

Mergen (1975) wijst erop dat het spel als cultuurelement eigen is aan zowel kinderen als volwassenen. Daarmee onderscheidt deze invulling van spel zich van andere invullingen die het spel beschouwen als een 'culture of play' die eigen is aan de leefwereld van het kind (cf. James & Prout, 1997; Farné, 2005) of een unieke eigenschap van een specifieke ontwikkelingsperiode (Pellegrini & Smith, 1998).

Ten tweede stelt Mergen (1975) dat de studie van het spel in wezen de studie van de socialisatieprocessen is waardoor het kind leert spelen als een volwassene. Vooral dat laatste, de studie van socialisatieprocessen, is belangrijk in de constructie van een sociaal-pedagogisch referentiekader voor de woonomgeving van kinderen met stedelijk burgerschap als leidraad. Niet de vraag welke (cognitieve, sociale, motorische, ...) vaardigheden en individuele ontplooiingsmogelijkheden het spel creëert staat centraal, maar wel de vraag welke

'spelregels' gehanteerd worden: wie wordt ingesloten in het spel en wie wordt er uitgesloten, welke grenzen worden uitgetekend in het spel en op welke manier tracht het spel grenzen open te breken en de individuele leefwereld van kinderen te verruimen?

Kinderen en jongeren tekenen grenzen uit in het spel. Er is een 'in-groep' en een 'uit-groep'. De grenzen die uitgetekend worden in het spel lopen in belangrijke mate langs bestaande maatschappelijke breuklijnen. Een voorbeeld hiervan is de vaststelling dat genderverschillen een belangrijke rol spelen in het gebruik van de woonomgeving als een speelomgeving (Karsten, 2003; Labre, 2005). Jongens en meisjes spelen in belangrijke mate op andere plaatsen en op andere momenten, ze ondernemen andere activiteiten, en ze zijn in ongelijke mate (kwantitatief) aanwezig in de publieke ruimte.

De benadering van het spel als cultuurelement is ten slotte een verwijzing naar de sociaal-politieke context waarbinnen het spel zich afspeelt. De vaststelling dat kinderen spelen, dat dit spelen goed is voor hun ontwikkeling, en dat het spel een belangrijke plaats inneemt in de beleving van de alledaagse leefwereld door het kind, dreigt het spel te isoleren van haar ruimere context. Het volstaat niet te vragen waar kinderen spelen. De vraag is tegelijk welke kinderen worden betrokken in het spel en welke kinderen worden uitgesloten uit het spel, wie de spelregels bepaalt die in- en uitsluiting uit het spel regelen, en welke breuklijnen getrokken of bevestigd worden door het spel.

3.3. De goede woonomgeving: (g)een stedelijke omgeving?

*Roodkapje, Roodkapje, Roodkapje waar ga je heen?
Naar oma, naar oma, naar oma al met lijn 1*

*Wees je voorzichtig, en kijk je goed uit
De stad is vol gevaren en met name hier in zuid
Praat niet met een vreemde, en let goed op je poep
Geen domme dingen doen!*

*Refrein
Let goed op de auto's en de skeetbords op de stoep
Dieven en verkrachters, en trap niet in de poep
Niet spelen met de lift in grootmoeders flat
Er is pas iemand geplet!*

*Refrein
Moeder ik zou graag weer verhuizen uit de stad
Ik vond het vroeger fijner in dat veilige gat
In het bos daar zat die wolf, maar je wist wat je er aan had
De stad die ben ik zat!*

(Pater Moeskroen, "Roodkapje")

De positie van de stad in de pedagogiek is steeds dubbelzinnig geweest. De stad wordt geconceptualiseerd in termen van een te vermijden socialisatiekader vanwege de gevaren en morele teloorgang, en tegelijk als een bron van sociale en culturele ontplooiing en vernieuwing. Ook in het jeugdsubcultureel onderzoek komt deze dubbelzinnigheid aan bod. De Wandervögelbeweging van de vroege twintigste eeuw is een voorbeeld van een studentenbeweging die zich expliciet afzette tegen de stad als socialisatiekader (Coussée, 2006). De Wandervögel trokken de vrije natuur in als vorm van protest tegen de stedelijke cultuur. Andere studies binnen de jeugdsubcultuurbenadering van de Chicagoschool wijzen op de stad als positieve invloed op de ontwikkeling van jeugdsubculturen (cf. Bouverne - De Bie, 1998).

Gemeenschappelijk aan zowel de speelruimtebenadering als de kindvriendelijke benadering van de woonomgeving van kinderen is dat ze hun inspiratie en toepassing gevonden hebben in een reactie tegen de stad. In de dominante geografie van het jeugdland verschijnt de stad als een ongewenst socialisatiekader. Er is te weinig (groene) speelruimte, de publieke ruimte is niet kindvriendelijk en de stad wordt beschouwd als een bron van moreel verval, criminaliteit en onveiligheid. De kritiek op de stad als pedagogisch milieu kan samengevat worden als de angst voor de risico's die de stedelijke publieke ruimte creëert ten aanzien

van de veiligheid en integriteit van kinderen, en de romantisering van de natuur als ideale omgeving voor kinderen om op te groeien. Tegenover deze antistedelijke houding staat de realiteit van de stedelijke woonomgeving die voor een meerderheid van de kinderen een feitelijk socialisatiekader vormt. De stedelijke woonomgeving verschijnt hier als een alledaags handelingskader waarbinnen kinderen zich bewegen en als een educatieve gemeenschap van vreemden.

3.3.1. HET GROTE BOZE WOLF-SYNDROOM

De problematisering van de stad als leefomgeving voor kinderen is niet nieuw. Sinds de Industriële Revolutie bestaat er een historische continuïteit in de voorstelling van de stad als een negatieve, ongezonde en politiek gevaarlijke omgeving (De Meulder et al., 1999; Kesteloot, 2003; Bruegmann, 2005; De Decker et al., 2005). Deze negatieve houding tegenover de stad bereikte een hoogtepunt tussen de jaren zestig en tachtig van de vorige eeuw. Het is niet toevallig dat de stedelijke woonomgeving vooral in deze periode een belangrijke pedagogische thematiek wordt (cf. Lynch, 1977; Bleeker & Mulderij, 1978; Ward, 1978; Bleeker & Mulderij, 1982). Als een gevolg van de plotse uitbreiding van de steden tijdens deze periode veranderde de publieke ruimte in de stedelijke woongebieden geleidelijk in een ruimte die slechts weinig plaats bood voor spel of ontspanning.

Een meerderheid van de Westerse kinderen woont actueel in een stedelijke omgeving, en er mag aangenomen worden dat hun aantal nog zal stijgen in de nabije toekomst (Chawla, 2002a). Vlaanderen kan op zich beschouwd worden als één groot verstedelijkt gebied, een netwerkmetropool met vele grote, middelgrote en kleine stadskernen (Kesteloot, 2003). Zowat de helft van de Vlaamse bevolking leeft in de invloedssfeer van een kleine stad, een kwart komt regelmatig in contact met één van de drie grootsteden, Antwerpen, Gent of Brussel, en ander kwart leeft in de invloedssfeer van één van de elf regionale steden. Deze observatie van de stad als een belangrijk en feitelijk socialisatiekader voor veel kinderen staat tegenover de morele bezorgdheid over de stad als een ongewenste pedagogische omgeving. De stedelijke publieke ruimte is een moderne *grote boze wolf* geworden, een gekend maar onvoorspelbaar gevaar in de grote buitenwereld waartegen kinderen gewaarschuwd, beschermd en gewapend moeten worden. De straat is een omgeving geworden die een potentiële dreiging vormt voor de veiligheid en integriteit van kinderen, veroorzaakt door de zogenaamde 'stranger-dangers' (Blakely, 1994; Valentine & McKendrick, 1997), het drukke verkeer en het grote

aantal ongevallen (Van der Spek & Noyon, 1993; Bjorklid, 1994; Raymund, 1995), en de ecologische vervuiling (Woolley et al., 1999). Ouders laten hun kinderen niet of minder ver alleen buiten spelen door de perceptie van de publieke ruimte als een omgeving waar het kind gevaar loopt (op ontvoering, aanranding, enz.), en als een gevolg van de aanwezigheid van vreemde, potentieel gevaarlijke volwassenen (Veitch et al., 2006). De bezorgdheid van ouders heeft echter ook te maken met de potentiële slechte invloed van andere kinderen en jongeren in de publieke ruimte (Valentine, 1996; Valentine & McKendrick, 1997).

Een recente Europese bevraging (Tutt & Janssen, 2005) heeft aangetoond dat 77% van de Belgische ouders angst (voor vreemden en ongevallen) aangeven als de belangrijkste reden om hun kinderen uit de publieke ruimte te houden. Van de Belgische ouders geeft 28% er de voorkeur aan dat hun kinderen niet buitenshuis spelen, terwijl dat cijfer in de rest van Europa gemiddeld 6% lager ligt. Australisch onderzoek toont aan dat de bezorgdheid van ouders over de veiligheid van kinderen de meest belangrijke factor is die bepaalt waar kinderen spelen (Veitch et al., 2006). Onderzoek in het Verenigd Koninkrijk toont aan dat het aantal buitenkinderen gedaald is van 60 tot 23 procent tussen 1976 en 1997 (Valentine & McKendrick, 1997). Bovendien vindt het buiten spelen steeds meer plaats in de onmiddellijke nabijheid van het eigen huis, of in private settings zoals de eigen tuin, of in contexten die onder toezicht staan van volwassenen. Volgens Hillman en collega's (1990) is de bewegingsvrijheid en de actieradius van kinderen in de publieke ruimte in die mate veranderd dat de bewegingsvrijheid van een kind dat negen-en-een-half jaar oud is in de jaren negentig vergelijkbaar is met de bewegingsvrijheid van een kind dat in 1971 zeven jaar oud was. Onderzoek uitgevoerd door de Children's Society, ten slotte, toont aan dat de vrijheid van kinderen om buiten te spelen met hun leeftijdsgenoten sterk ingeperkt worden als een gevolg van de angst die ouders hebben voor de publieke ruimte (GfK NOP, 2007): gevraagd naar de meest geschikte leeftijd om kinderen zelfstandig buiten te laten met leeftijdsgenoten, antwoordden de meeste respondenten (43%) met de leeftijd van 14 jaar, ondanks het feit dat de meesten onder hen zelf alleen buiten mochten op de leeftijd van 10 jaar.

Niet enkel de feitelijke ervaringen van onveiligheid dragen bij tot dit mechanisme. De beeldvorming over de publieke ruimte door de media is vaak negatief vertekend. Ze bevestigt het beeld van de straat als een risicovolle en gevaarlijke omgeving. Malone (1999) stelt bijvoorbeeld dat de voorstelling door de media van een virtuele stedelijke omgeving – met een accent op drugs en geweld – een even grote, zo niet grotere invloed uitoefent op de relatie tussen kinderen en hun eigen

(stedelijke) woonomgeving, dan de feitelijke fysieke en sociale kenmerken van die omgeving. Het beeld dat kinderen hebben over hun eigen woonomgeving is dus even belangrijk als de feitelijke eigenschappen van die omgeving. Ook kinderen en jongeren zelf vormen vaak het voorwerp van eenzijdig negatieve (of eenzijdig romantische) beeldvorming in relatie tot hun aanwezigheid in de publieke ruimte. Valentine (1996) concludeert in die zin dat de publieke ruimte bij uitstek een 'volwassen' ruimte is waarin de aanwezigheid van kinderen niet evident is.

Kinderen ondergaan niet zomaar passief de bovenstaande ontwikkelingen. Een voorbeeld van de manier waarop kinderen mee hun bewegingsvrijheid in een als gevaarlijk gepercipieerde publieke ruimte onderhandelen, is de invloed van de gsm op het ruimtegebruik van kinderen (Jones et al., 2003; Pain et al., 2005). Het bezit van een gsm kan de angst van ouders en kinderen reduceren door vormen van contact en controle mogelijk te maken die niet gebonden zijn aan tijd of ruimte. Het bezit van een gsm creëert dan een potentieel grotere actieradius voor kinderen en meer mogelijkheden voor ouders om op de veiligheid van hun kinderen te letten.

De bezorgdheid over de risico's die voortvloeien uit de steeds meer verstedelijkte woonomgeving van kinderen, heeft een dubbele impact op de 'goede' woonomgeving. Ten eerste zorgt het grote boze wolf-syndroom ervoor dat kinderen hun eigen speel-oases krijgen in de stedelijke woestijn van stenen (Van Nieuwenhove, 2000), veilige toevluchtsoorden in de gevaarlijke publieke ruimte. Of, vanuit een meer geïntegreerde benadering, wordt het volledig stedelijk weefsel aangepast aan de 'noden' van het kind, zoals de kindvriendelijke stad ambieert. Met andere woorden, opvattingen over de 'goede' woonomgeving zijn grotendeels ingegeven door de ambitie om de negatieve effecten van het grote boze wolf-syndroom te corrigeren. Ten tweede ontstaat er een geprivatiseerd en gedomesticeerd kindbeeld (James et al., 1998). Dit betekent dat de leefwereld van kinderen steeds meer ingeperkt wordt tot private settings, en dat kinderen de publieke sfeer en de ruimere samenleving steeds vaker (leren) kennen via selectieve, geprivatiseerde of gecommercialiseerde bronnen zoals de televisie. Een derde gevolg van dit grote boze wolf-syndroom is dat er een paradoxale situatie ontstaat waarin de perceptie van een anonieme en gevaarlijke publieke ruimte ertoe leidt dat steeds meer mensen deze ruimte uit hun alledaagse leefwereld snijden, waardoor de publieke ruimte verder anonimiseert en deze perceptie nog eens versterkt wordt.

3.3.2. HET PLATTELAND ALS IDEEAALBEELD

De negatieve houding tegenover de stad is niet enkel ingegeven door de angst voor de gevaren van de stad, maar ook door een romantische idealisering van de natuur. De relatie tussen kinderen en hun woonomgeving in landelijke gebieden vormt een verwaarloosbaar onderzoeksthema in vergelijking met de aandacht voor stadskinderen (Matthews et al., 2000). Eén verklaring voor deze vaststelling is dat er een krachtig stereotiep en geromantiseerd beeld bestaat over het platteland als een idyllische, ongerepte plaats voor kinderen om te wonen en op te groeien (Valentine, 1997; Matthews et al., 2000).

“Perhaps the most powerful imagining is of the rural as a peaceful, tranquil, close knit community [...] based on a nostalgia for a past way of life which is ‘remembered’ as purer, simpler and closer to nature”. (Valentine, 1997, p. 137)

De onderliggende aannames die de kracht van de rurale idylle vormen, houden onder meer de aanname in dat kinderen er opgroeien in een hechtere gemeenschap, waar het alledaags leven veiliger en eenvoudiger is. Ouders ervaren het platteland als een plaats die mogelijkheden biedt om kinderen op een ontspannen manier op te voeden, weg van de drukte, de gevaren en de ruimtelijke beperkingen van de stad (Valentine, 1997).

De voorkeur voor landelijke omgevingen verwijst naar het (sociaal) pedagogisch vraagstuk over de verhouding tussen de natuur en de maatschappij in de opvoeding van het kind dat vooral bekend werd met het werk van Rousseau. Volgens Rousseau is de natuur het regulatieve principe waarnaar de opvoeder zich moet richten. De natuur is de beste opvoeder en de ideale context waarbinnen het kind tot ontplooiing kan komen. Boven alles moet de opvoeder ervoor zorgen dat het kind veraf gehouden wordt van de degeneratie van de cultuur, die deze natuurlijke ontplooiing in de weg staat (Depaepe, 2000). De stedelijke samenleving lijkt hier de grote bedreiging die de natuurlijke goedheid van het kind in gevaar brengt. Het beeld van het onschuldige kind (James & Prout, 1997) domineert de pleidooien voor een landelijke, ‘natuurlijke’ opvoedingsomgeving.

Een andere argumentatie voor de romantische idealisering van de natuur als ideale pedagogische omgeving komt vanuit de evolutionaire psychologie. In 1984 formuleerde Wilson de ‘biophilia’-hypothese. Deze houdt in dat mensen een aangeboren voorkeur hebben voor natuurlijke leefomgevingen, waarin ze hun ‘natuurlijke verbondenheid met andere dieren en planten ten volle kunnen beleven’. Deze aangeboren voorkeur voor de natuur zou genetisch bepaald zijn

door de evolutie van de mens. De argumentatie vanuit de evolutionaire psychologie luidt dat meer dan 99% van de menselijke geschiedenis zich afspeelt in jager-verzamelaargemeenschappen, waarin men in harmonie met de natuur leefde. Stedelijke samenlevingen bestaan – evolutionair gezien – nog maar net. Onze oorspronkelijke verbondenheid met de natuur zou dan ook nog steeds ingebakken zitten in onze genen (Nelson, 1993; Lewis, 1996; White & Stoecklin, 1998). Wonen in een stedelijke omgeving zou vanuit dit perspectief dus een tegennatuurlijke ervaring zijn. In relatie tot de (woon)omgeving van kinderen herkennen we een moderne variant van de biophilia-hypothese in onder meer het recente boek van Richard Louv (2006), *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. Dit boek zorgde – vooral in de Verenigde Staten – voor een sterke heropleving van de pleidooien voor meer groene ruimte en minder verstedelijkte ruimte in de leefwereld van kinderen. De 'stoornis' waarover Louv (2006) het heeft, beschrijft de menselijke prijs van vervreemding van de natuur, waaronder een verminderd gebruik van de zintuigen, aandachtsstoornissen, en meer gevallen van lichamelijke en emotionele ziektes. Kinderen verliezen elk contact met de natuur en geraken op deze manier vervreemd van de natuur. De stoornis doet zich voor op het niveau van individuen, van families en gemeenschappen. Op maatschappelijk niveau verbindt Louv (2006) het nature-deficit disorder aan de manier waarop mensen zich gedragen in de stad: hij stelt bijvoorbeeld een relatie vast tussen de afwezigheid of ontoegankelijkheid van parken en open ruimte, en hogere criminaliteitscijfers, depressie en andere 'stedelijke ziektes'.

De rurale idylle is uitgegroeid tot een ideaaltype waarmee de situatie van stadskinderen wordt vergeleken. Ruimtelijke ingrepen in de stedelijke woonomgeving van kinderen reflecteren de landelijke idealen van rust, groen en eenvoud, en proberen kinderen zoveel mogelijk te beschermen tegen de stedelijkheid van hun woonomgeving, inclusief de positieve eigenschappen ervan, zoals de in de stad aanwezige complexiteit, diversiteit en creativiteit (cf. infra).

De impact van deze en vergelijkbare theorieën en referentiekaders op de constructie van een beeld van de 'goede' woonomgeving is niet gering. Kinderen moeten buiten kunnen spelen, zo luidt de norm, bij voorkeur in de natuur, omdat deze omgeving gezonder is, meer speelmogelijkheden creëert, kinderen stimuleert om te bewegen – wat hun lichamelijke ontwikkeling ten goede komt – en verschillende leerkanalen creëert (Fjørtoft, 2004). Frequent contact met de natuur heeft onder meer een gunstige invloed op het geheugen, stimuleert de creatieve probleemoplossing, verbeeldingskracht, leergierigheid, emotionele gezondheid,

een gevoel van verbondenheid met de ruimere gemeenschap waarvan men deel uitmaakt, het leren omgaan met andere kinderen en volwassenen, de groei naar onafhankelijkheid en autonomie, enzovoort (Cobb, 1977; Louv, 1991; Ulrich, 1993; Moore, 1996; Wilson, 1997; White & Stoecklin, 1998). De stelling dat de natuur de beste opvoeder (of opvoedingscontext) is voor kinderen komt het sterkst aan bod in de avonturenspeelplaats waarin de aanwezigheid van natuurlijke materialen, planten, struiken en zelfs dieren onontbeerlijk worden geacht in de opvoeding van kinderen.

Net als de romantisering en depolitisering van het kindzijn en van spelen, dreigt de idealisering van de natuur en van landelijke woonomgevingen voorbij te gaan aan de realiteit dat deze omgevingen soms enggeestige, afgelegen, verdeelde gemeenschappen kunnen zijn met weinig voorzieningen, zoals blijkt uit onderzoek met kinderen die opgroeien in een landelijke woonomgeving (Matthews et al., 2000).

“Rather than being part of an ideal community many children, especially the least affluent and teenagers, felt dislocated and detached from village life and there was a strong sense of alienation and powerlessness. There was an overall impression that their needs and aspirations were rarely being met at a local level and a lack of provision of appropriate services, particularly of adequate public transport, heightened feelings of isolation and boredom. In their day-to-day transactions too, many rural children felt observed and censored, seldom able to find autonomous social space away from the adult gaze and only tolerated within the public domain so long as their presence did not transgress the boundaries of adult sensibilities”. (Matthews et al., 2000, p. 151)

Gelijkaardige mechanismen van ruimtelijke segregatie en uitsluiting als in de stad spelen zich dus af in deze gemeenschappen. Het platteland lijkt zijn eigen ruimtelijke begrenzingen te impliceren. Ook het onderzoek van Colin Ward (1990) naar de positie van kinderen in landelijke woonomgevingen toont aan dat kinderen in landelijke omgevingen met vergelijkbare ruimtelijke uitsluitingsmechanismen geconfronteerd worden.

Onderzoek in Vlaanderen (De Roo & Thissen, 1997) toont aan dat de klassieke opvatting over dorpsbinding in plattelandsgebieden steeds meer aan betekenis verliest en dat vooral jongere gezinnen zich steeds minder verbonden voelen met hun dorp voor hun dagelijkse activiteiten en voor hun sociale relaties. Tegelijk wijst Vandenbussche (1999) op een aantal sociale uitsluitingsmechanismen die eigen zijn aan landelijke gebieden, waaronder vervoersafhankelijkheid, een gering voorzieningenaanbod en een beperkt economisch draagvlak.

3.3.3. DE STAD ALS EDUCATIEVE GEMEENSCHAP VAN VREEMDEN²⁴

Ondanks de morele bezorgdheid over de potentiële negatieve invloeden van de stedelijke woonomgeving op de ontwikkeling en socialisatie van kinderen, hebben verschillende theorieën ook bijgedragen tot een meer positieve benadering van de stad en haar betekenis in de opvoeding en socialisatie van kinderen. De stad wordt hier in de eerste plaats geconceptualiseerd als een educatieve gemeenschap van vreemden, “de leerschool bij uitstek voor de omgang met het vreemde, met de vreemde” (De Rynck et al., 2003, p. 93). Lofland (1973) hanteert het beeld van de stad als *a world of strangers* om uitdrukking te geven aan de kenmerken van het publieke leven in de moderne stad. Stedelijkheid staat volgens haar synoniem voor enerzijds een manier van samenleven die wordt gekenmerkt door een grote sociale, culturele, religieuze en economische diversiteit en anderzijds door neutraliteit en anonimiteit. De benadering van de stad als educatieve gemeenschap van vreemden verwijst hoofdzakelijk naar het eerste kenmerk, namelijk de diversiteit waarmee kinderen geconfronteerd worden in de stedelijke publieke ruimte.

Een pedagogiek die uitsluitend gebaseerd is op de uitsluiting van de stedelijke context uit de leefwereld van kinderen of op het ontwerp van een (afzonderlijk) stedelijk netwerk dat geschikt is voor kinderen kan weliswaar de individuele ontwikkeling van kinderen ten goede komen, maar doet dit ten koste van de stad als een socialisatiekader en de sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden die deze te bieden heeft. Bovendien ontnemt het negeren van de stad in de opvoeding kinderen de kansen om te leren omgaan met de uitdagingen van een stedelijke omgeving.

De vaststelling van een ‘gat in de opvoeding’ hoort hierin thuis (De Winter et al., 1999). Kinderen geven zelf aan dat ze weinig pedagogische kracht ervaren in hun woonomgeving. Ze voelen zich niet welkom, veilig, nodig of belangrijk in hun buurt. Verder wijzen ze op een gebrek aan volwassenen in hun woonomgeving die

²⁴ De formulering ‘stad als educatieve gemeenschap van vreemden’ is gebaseerd op de presentatie van Joke Vandenabeele en Danny Wildemeersch op de bijeenkomst van de Vlaamse partners van de FWO wetenschappelijke onderzoeksgroep rond ‘Dealing with Difference and Otherness in Urban Environments: Emergent learning and democratic citizenship’, Leuven, 02/05/2007.

naar hen omkijken, op hun veiligheid letten, hen helpen of dingen samen doen met hen.

De sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden die de woonomgeving te bieden heeft, zijn vooral het gevolg van de diversiteit aan nieuwe ervaringen die deze omgeving potentieel in zich draagt, en van de diversiteit aan sociale contacten die er kunnen ontstaan die de traditionele sociale breuklijnen zoals leeftijd, gender of sociale klasse overstijgen. White (1994) vat dit inzicht als volgt samen:

“The street represents for many young people a place to express themselves without close parental or ‘adult’ control, at little or no cost in commercial or financial terms. It is also a sphere or domain where things happen, where there are people to see and where one can be seen by others. In short, for many young people the street is an important site for social activity”. (White, 1994, p. 109)

Als een gevolg van deze kenmerken is de stedelijke woonomgeving een potentieel belangrijke setting voor de ontwikkeling van een sociale identiteit in relatie tot de gemeenschap waarvan kinderen deel uitmaken en in relatie tot andere groepen in de samenleving (Malone, 2002; Cupers, 2005).

“The vibrancy of community public space provides young people with a variety of important elements, including an opportunity to observe and engage in the development of the social and cultural capital of their communities, to learn skills of social negotiation and conflict resolution, to try out new social identities and for there to be the safety and security necessary to do all these things”. (Malone, 2002, p. 165)

Ten slotte creëert de stedelijke woonomgeving verschillende leeransen. De *educating city* (Bernet, 1990) of lerende stad vestigt de aandacht op de leerprocessen die plaatsvinden in de stedelijke publieke ruimte. Een van de uitgangspunten is dat de stad een sociale omgeving creëert die relaties en pedagogische effecten voortbrengt die zowel op formele als informele basis plaatsvinden. Deze leerprocessen worden grotendeels beschouwd als het resultaat van de sociale relaties – en de diversiteit – die zich ontwikkelen in een stedelijke omgeving.

De stad als leerervaring omvat volgens Bernet (1990) drie elementen. Vanuit een eerste betekenis, namelijk als ‘learning *in* the city’, verschijnt de stad als een omgeving of container van pedagogische voorzieningen en praktijken zoals scholen, vormingscentra, enzovoort. Een tweede betekenis van de lerende stad ligt in ‘learning *from* the city’. Hier verschijnt de stad als een instrument of drager van opvoeding en van leerprocessen. Enerzijds vindt het leren door de stad plaats via allerhande nieuwe opvattingen over de school en over leren waardoor de grenzen

tussen de school en haar omgeving geleidelijk aan worden overstegen (cf. Cañellas, 1990). De *community school* (Hiemstra, 1972) en de brede school (zie o.a. Tirions, 2000) in Vlaanderen en Nederland zijn hiervan een voorbeeld. De inspanningen voor levenslang en levensbreed leren vereisen een benadering van de volledige gemeenschap als leermeester. Vermits de buurtschool voor veel mensen een duidelijke lokale betekenis heeft, kan ze ingezet worden als een drager voor de planning, organisatie en implementatie van educatieve programma's die relevant zijn voor de volledige gemeenschap (Hiemstra, 1972). De school wordt op die manier een middelpunt in de buurt, een centrale voorziening, in plaats van een afgegrensde onderwijsinstelling voor kinderen. Anderzijds zijn de leerprocessen *from the city* ook informeel en een gevolg van de sociale interacties die vaak toevallig tot stand komen in de stedelijke (woon)omgeving. Deze invulling vertoont op die manier linken met theorieën over sociaal leren (Wildemeersch, 1997; Wildemeersch et al., 1998). Een derde en laatste betekenis van de lerende stad wordt samengevat als 'learning the city'. Hier verschijnt de stad zelf als een kennisobject. Learning the city betekent dan niet enkel de stad of de stedelijke woonomgeving als ruimtelijke omgeving leren kennen, maar ook de betekenissen, waarden en normen, alsook de eigen positie binnen deze omgeving, en zich in deze omgeving leren bewegen.

3.4. De goede woonomgeving als socialisatiekader: tussen bescherming, participatie en provisie

Het beeld van de 'goede' woonomgeving draagt specifieke opvattingen in zich over opvoeding en socialisatie. Aan het pedagogisch moratorium liggen drie principes ten grondslag, met name protectie, provisie en participatie, die hier worden gehanteerd om de geografie van het jeugdland te bevragen op haar pedagogische aannames. Deze principes, ook bekend als de 3 P's, vormen tevens de bouwstenen van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (Lansdown, 1994; Verhellen, 2000). Participatierechten omvatten het recht op een naam en een identiteit, op fysieke integriteit, op toegang tot informatie, op vrijheid van opinie en van meningsuiting; het recht om gehoord te worden en beslissingen te beïnvloeden die genomen worden in het belang van het kind. Protectierechten omvatten het recht op bescherming tegen discriminatie, lichamelijk en seksueel misbruik, uitbuiting, onrechtvaardigheid, conflict en middelenmisbruik. En de provisierechten erkennen de sociale rechten van kinderen op een minimale

standaard van gezondheid, onderwijs, sociale zekerheid, fysieke zorg, gezinsleven, spel, ontspanning, cultuur en vrije tijd (Lansdown, 1994). De diverse referentiekaders die vorm gegeven hebben aan de geografie van het jeugdland verwijzen in verschillende verhoudingen naar de drie pijlers van het pedagogisch moratorium. Deze worden hieronder besproken. Vooral de verhouding tussen bescherming en participatie in de socialisatie van kinderen zal centraal staan in deze bespreking.

De (toekomstige) participatie van kinderen aan de samenleving vormt de uiteindelijke doelstelling van socialisatie. De concrete strategie om deze doelstelling te bereiken bestaat enerzijds uit de bescherming van kinderen tegen kwalijke invloeden op hun leer- en ontwikkelingsproces, en anderzijds uit de organisatie van een reeks voorzieningen, zoals scholen en vrijetijdsvoorzieningen waarin zij hun kindzijn maximaal kunnen beleven en waarin ze tot ontplooiing kunnen komen. De verhouding tussen bescherming en participatie in opvattingen over de goede woonomgeving kwam in de voorgaande paragrafen reeds kort aan bod. Kindbeelden, beelden over de stad en opvattingen over opvoeding en socialisatie zijn dan ook sterk met elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar.

Er wordt in het laatste deel van dit hoofdstuk kort ingegaan op enkele socialisatietheorieën die aan de basis liggen van opvattingen over de goede woonomgeving. En ten slotte komt de verhouding tussen bescherming en participatie in deze opvattingen nog eens samenvattend aan bod.

3.4.1. SOCIALISATIE: REPRODUCTIE OF COPRODUCTIE?

Sociaal-pedagogisch jeugdonderzoek is volgens Van der Linden (1991) in de eerste plaats onderzoek naar het socialisatieproces van kinderen en jongeren. Het is onderzoek dat op zoek gaat naar empirische gegevens die kunnen bijdragen tot het begrijpen van en ingrijpen in de introductie en participatie van jongere generaties in de cultuur en in de samenleving.

Christensen en Prout (2005) maken een onderscheid tussen benaderingen van socialisatie als vorm van reproductie van de bestaande cultuur en maatschappelijke orde, en benaderingen van socialisatie als vorm van coproductie tussen verschillende generaties en groepen in de samenleving.

Socialisatie wordt door Durkheim (1956) gedefinieerd als de invloed die wordt uitgeoefend door volwassenen op jongere generaties die nog niet klaar zijn voor het maatschappelijk leven. Socialisatietheorieën die vertrekken vanuit de idee dat socialisatie een vorm van culturele reproductie is, bouwen voort op deze definitie.

Van der Linden (1991) verwijst naar een aantal definities die socialisatie invullen als de invloed die de sociale omgeving uitoefent op de persoonlijkheid en het gedrag van individuen (cf. Goslin, 1969; Ausubel & Sullivan, 1970). Een voorbeeld hiervan is de volgende uitspraak:

"The origin and formation of human personality depends on societal environment conditions". (Geulen, 1982, p. 957)

Socialisatie wordt hier dus hoofdzakelijk ingevuld als iets wat kinderen en jongeren ondergaan. Dit betekent niet noodzakelijk dat kinderen en jongeren volledig passieve actoren zijn in dit proces:

"According to these views the main issue in studying socialization processes is the origin and formation of personality in individuals to be socialized under influence and in interaction with factors in the social environment. The deterministic point of view that socialization is a matter of sheer adaptation to existing societal structures has been abandoned long ago". (Van Der Linden, 1991, p. 12)

Wel wordt er uitgegaan van een fundamentele scheiding tussen de psyche van het individuele kind of de individuele jongere enerzijds, en de heersende maatschappelijke en culturele betekenissen en structuren anderzijds. Socialisatie gaat dan in essentie over het samenbrengen van beide realiteiten.

"[Socialization] designates the social processes by which the child internalizes cultural values and, through learning and development, prepares for adult life". (Christensen & Prout, 2005, p. 46)

Recentere benaderingen beschouwen socialisatie als een complex en interactief proces. Socialisatie staat dan niet voor de reproductie van de dominante cultuur en de bestaande maatschappelijke orde, of de internalisatie van specifieke betekenissen en waarden door kinderen, maar voor een collectief proces waardoor kinderen de samenleving leren kennen en beïnvloeden door hun participatie eraan.

"Children do not simply imitate or internalize the world around them. They strive to interpret or make sense of their culture and to participate in it. In attempting to make sense of the adult world, children come to collectively produce their own peer worlds and cultures". (Corsaro, 1997, p. 24)

De complexiteit die in deze benaderingen wordt toegeschreven aan socialisatie heeft te maken met het feit dat socialisatie gezien wordt als een open proces dat nooit volledig beheerst kan worden door volwassenen (Giesecke, 1985, 1987). In de reproductiebenadering wordt socialisatie beschouwd als een gesloten leer- en ontwikkelingsproces van kind tot volwassene, met een vaste uitkomst en een verloop dat gecontroleerd kan worden door het ruime pedagogische project dat

gedragen wordt door het gezin, de school en het derde milieu. Daartegenover wordt het beeld geplaatst van socialisatie als een open en complex proces waarin ouders en andere opvoeders slechts een gedeeltelijke invloed uitoefenen en waarvan het eindpunt niet op voorhand gekend is.

“Giesecke (1985) goes further, arguing that we also have to acknowledge that children, like adults, live in a pluralist society and thus are confronted by a range of competing, complementary and divergent values and perspectives from the media, the consumer society and the media. He suggests parents, teachers and other people with responsibility for the care of children have less power to control and steer these different factors as a whole”. (Christensen & Prout, 2005, p. 49)

Gekoppeld aan het besef van socialisatie als een open en onvoorspelbaar proces, worden kinderen benaderd als een deel van de cultuur en de samenleving en worden ze verondersteld mee bij te dragen tot de (re)productie en interpretatie ervan.

De benadering van socialisatie als een open, complex en interactief proces sluit aan bij het referentiekader dat in dit onderzoek gehanteerd wordt en uitgewerkt wordt in hoofdstuk 4. De woonomgeving verschijnt hierin als een specifieke invloed op het ruimere socialisatieverloop van kinderen. De bestaanssituatie van kinderen wordt mee beïnvloed door hun woonomgeving, maar tegelijk dragen kinderen door hun eigen alledaags sociaal handelen bij tot de condities van hun woonomgeving.

3.4.2. BESCHERMING EN PARTICIPATIE IN ÉÉN KADER

Een rode draad doorheen de bespreking van de goede woonomgeving tot nu toe is de afwisselende verwijzing naar bescherming en participatie als onderliggende methoden en doelstellingen van opvoeding en socialisatie. Zo werd een romantisch kindbeeld gecontrasteerd met een beeldvorming over het kind als een volwaardige sociale actor en participant; en werd de stedelijke publieke ruimte gepresenteerd als een te vermijden socialisatiekader maar ook als een lerende gemeenschap waaraan kinderen dienen te participeren. Telkens leek de speelruimtebenadering eerder aan te leunen bij een beschermend kader van opvoeding en de kindvriendelijke stad eerder aan te leunen bij een kader dat meer accent legt op de participatie en autonomie van kinderen. De bespreking tot op dit punt laat dus uitschijnen dat de uitgangspunten van een speelruimtebenadering en een kindvriendelijke benadering van de goede woonomgeving in verschillende opzichten tegengesteld zijn aan elkaar, waarbij de begrippen bescherming en

participatie de grond vormen van deze tegenstelling. In deze laatste paragraaf willen we het vermeend tegengestelde karakter van beide benaderingen van de woonomgeving in vraag stellen. De basisstelling die wordt ingenomen is dat de manier waarop bescherming en participatie worden ingevuld in de geografie van het jeugdland, los van de evidente verschillen die een speelruimtebenadering en een kindvriendelijke benadering met zich meebrengen, uiteindelijk een gelijkaardige sociale positie van kinderen als resultaat hebben.

3.4.2.1. Een dubbele beschermingslogica ... nog één keer

Eerder in dit hoofdstuk werd het beeld gepresenteerd van de stedelijke publieke ruimte als een moderne boze wolf. Bescherming vormt dan ook een belangrijke thematiek in de constructie van een beeld van de 'goede' woonomgeving voor kinderen. In relatie tot de woonomgeving verwijst het beschermingsideaal naar de dubbele bezorgdheid over enerzijds de risico's die kinderen lopen in de publieke ruimte (Karsten, 2002) en anderzijds naar de overlast die door kinderen wordt veroorzaakt in diezelfde publieke ruimte (Valentine, 1996; Harden, 2000). De beschermingslogica is het meest zichtbaar aanwezig in de speelruimtebenadering, met de traditionele stedelijke speeltuin als symbool. Deze oorspronkelijk omheinde en gesuperviseerde plek in de stad beschermt kinderen tegen de verschillende gevaren van de publieke ruimte. De speeltuin biedt vooral voor ouders een geschikt kader om hun kinderen op een veilige manier buiten te laten spelen in de woonomgeving. Want uiteindelijk confronteert de (stedelijke) publieke ruimte kinderen met andere mensen en situaties die een mogelijke bedreiging vormen voor hun fysieke en emotionele integriteit en die op die manier het socialisatieverloop moeilijker beheersbaar maken. Een pedagogisch geschikte of kindvriendelijke omgeving dient zodanig gestructureerd te worden dat ze kinderen de nodige bescherming biedt tegen deze kwalijke invloeden. Daarenboven moet deze kindvriendelijke omgeving kinderen optimale leer- en ontwikkelingskansen bieden, aangepast aan hun leeftijd en ontwikkelingsstadium. Op die manier groeien kinderen bij voorkeur op in een geïsoleerd, pedagogisch gestructureerd jeugdland, gericht op hun harmonieuze ontwikkeling. Ook de meer recente discussies over de veiligheid van speelterreinen en speeltoestellen die in België sinds 2001 zijn vastgelegd in twee Koninklijke Besluiten kunnen beschouwd worden als een beleidsmaatregel die grotendeels ingegeven is vanuit deze beschermingslogica (Brett et al., 1993; Herrington & Nicholls, 2007). Herrington en Nicholls relateren de steeds strenger wordende

veiligheidsvoorschriften aan de cultivering van een *culture of fear* waarin het vermijden van risico's centraal staat. De beschermingslogica hangt echter ook sterk samen met de toenemende juridisering van de opvoeding. Het minimaliseren van de risico's in speelomgevingen (tot en met het verbieden van spelen op bepaalde terreinen) is vaak ingegeven door de bezorgdheid van uitbaters van speelterreinen over de juridische verantwoordelijkheid bij ongevallen (Shackel, 2005). Zelfs in de avonturenspeelplaats – waar het zo weinig mogelijk voorstructureren van de omgeving centraal staat – zijn veiligheidsnormen een belangrijk thema geworden (Brett et al., 1993).

Het jeugdland is echter niet enkel beschermend bedoeld naar kinderen toe, maar ook naar de publieke ruimte toe, die in de eerste plaats een ruimte voor volwassenen is (cf. Qvortrup, 2005). Deze stelling hangt samen met de beeldvorming over kinderen als tegelijk 'troubled' en 'troubling' (Griffin, 2001) of 'angel' en 'devil' (Holloway & Valentine, 2000a). (Spelende) kinderen verstoren de rust van de geanonimiseerde, functionele publieke ruimte door bijvoorbeeld teveel lawaai te maken, te skaten of te voetballen (cf. Valentine, 1996; Vandekerckhove, 2005). Ruimtelijke segregatie en de creatie van aparte speelruimten zijn manieren om de publieke ruimte als anonieme en functionele ruimte te beschermen. Vanuit deze invalshoek worden de participatiemogelijkheden van kinderen als stedelijke burgers begrensd door de bescherming van de 'meest geoorloofde' gebruikersgroepen in de publieke ruimte. De ontwikkelingen in het skatebeleid zijn hiervoor illustratief. De aanleg van goed uitgeruste skatevoorzieningen aan de rand van steden gaat daarbij steeds vaker gepaard met een impliciete verlaagde tolerantie tegenover de aanwezigheid van skatende kinderen en jongeren in de publieke ruimte (Stratford, 2002; De Welter et al., 2007).

“The 'problem' of skating has been conflated with a 'problem' with young people in public spaces, reflecting a rise in fear of crime from the mid-twentieth century and referencing more general questions about public space and citizenship”. (Stratford, 2002, p. 193)

Deze skateparken komen dus niet enkel de skatende jongeren ten goede, maar ook de gebruikers van de stedelijke publieke ruimte die de skatende jongeren vaak als overlast of zelfs criminaliteit ervaren (Flusty, 2000). Voor sommige kinderen is de beleidsontwikkeling naar meer formele skate infrastructuur geen wenselijke evolutie. Onderzoek van Malone (2002) geeft bijvoorbeeld aan dat de afgelegen skateparken het onveiligheidsgevoel van vooral meisjes verhogen door het gebrek aan de sociale controle die er wel is in de publieke ruimte. Het skatepark verschijnt hier als een terrein voor de meest geoefende skaters – vooral oudere jongens.

Andere kinderen en jongeren gaan ofwel niet naar de site of maken er slechts gebruik van als er controle is door anderen.

De dubbele beschermingslogica in relatie tot de goede woonomgeving van kinderen kan dus samengevat worden als de ruimtelijke segregatie van kinderen in private en/of pedagogisch gesuperviseerde contexten, en het gescheiden houden van de kinderlijke leefwereld en de volwassen publieke ruimte (Valentine, 1996).

3.4.2.2. Toegenomen participatie en autonomie voor kinderen ... nog één keer

Naast de pleidooien voor meer bewegingsautonomie voor kinderen die gevoerd worden door de aanhangers van speel-inclusieve modellen van de woonomgeving en de kindvriendelijke stad, is er een groeiend draagvlak voor de opvatting dat de participatie van kinderen in het ontwerp van hun woonomgeving een belangrijke factor is in het planningsproces (Francis & Lorenzo, 2002; Hill et al., 2004). Er is een toenemende overtuiging herkenbaar bij ontwerpers om rekening te houden met de belangen van kinderen in hun plannen. Over het algemeen wordt een participatief ontwerp gerealiseerd door een survey of een ander methodologisch instrument op te stellen dat kinderen rechtstreeks bevreemdt op het soort speeltoestellen dat ze willen of wat er veranderd moet worden in hun woonomgeving (De Visscher & Bouverne - De Bie, 2006b). Participatie wordt ingezet als een methodisch principe, gericht op het fysieke ontwerp van de woonomgeving en vervult als dusdanig verschillende functies (cf. Bouverne - De Bie, 2003). De betrokkenheid van kinderen in het ontwerp van hun woonomgeving heeft ten eerste een educatieve functie. Via participatie worden kinderen vaardig in participatie: ze leren de vaardigheden en attitudes die nodig zijn in een democratische samenleving. Ten tweede heeft participatie een pacificerende functie. Door betrokkenheid van kinderen te creëren, wordt het uiteindelijke ontwerp makkelijker aanvaard en gerespecteerd door hen. Ten derde heeft participatie een integrerende functie. Door kinderen te bevragen over de kwaliteit van hun woonomgeving worden ze betrokken op de gemeenschap. En ten slotte vervult participatie de functie van het bevorderen van de kwaliteit van een beslissingsproces en het verhogen van de kwaliteit van het uiteindelijke ontwerp (Hill et al., 2004). Vooral binnen de kindvriendelijke stad verschijnen participatie en bewegingsautonomie van kinderen als basiselementen waarmee men een onderscheid wil maken met andere praktijken (Horelli, 1998). De groeiende aandacht voor participatie en autonomie van kinderen is ook op andere maatschappelijke domeinen merkbaar waardoor het autonome kind als het ware

uitgegroeid is tot een nieuwe pedagogische norm²⁵ (Vandenbroeck & Bouverne - De Bie, 2006).

Toch is de trend naar meer autonomie voor kinderen niet onvoorwaardelijk. Het speelweefselmodel bevordert bijvoorbeeld enkel een zekere autonomie voor kinderen in functie van spelen: de feitelijke speelweefsels van kinderen moeten uitgebreid worden en geïntegreerd worden in het bestaande stedelijke weefsel, zodat kinderen op een veilige en zelfstandige manier buiten kunnen spelen. Een vergelijkbare situatie herkennen we in verschillende participatieprojecten met kinderen naar aanleiding van geplande interventies in hun ruimtelijke omgeving. Kinderen eisen meer aandacht voor hun eigen ‘cultuur’ of leefstijl door de creatie van specifieke voorzieningen, gaande van speelplekken, speelstraten en jeugdhuizen tot de mogelijkheid om voortdurend de grenzen van de bewegingsvrijheid in hun woonomgeving uit te breiden. Verschillende grootschalige vragenlijsten bevestigen herhaaldelijk de vraag van kinderen naar meer speelruimte en groene plekken. Bijvoorbeeld, in een recente bevraging van 35.542 Vlaamse kinderen tussen tien en zeventien jaar oud, waren de drie meest gegeven antwoorden op de vraag ‘wat mis je het meest in je buurt?’: een sportveld (51%), een speelplein (35%) en een park of bos (34%) (De Rycke, 2005).

De pleidooien voor participatie en kindvriendelijkheid lijken uiteindelijk de grenzen van het jeugdland en de sociale positie van kinderen eerder te bevestigen in plaats van ze te verleggen. De autonomie die kinderen krijgen toegewezen is een logisch gevolg van een modernistische pedagogische antropologie (cf. hoofdstuk 2) en staat grotendeels in functie van de psychosociale ontwikkeling van kinderen en de ontwikkeling van een eigen ‘kinder- of jeugdcultuur’ (Kjørholt & Lidén, 2006). Volwassenen bepalen de grenzen waarbinnen kinderen autonoom beslissingen kunnen nemen, en deze grenzen vallen samen met de grenzen van het beschermende jeugdland. Met andere woorden, net als in de beschermingslogica blijft de kinderlijke leefwereld grotendeels beperkt tot private en/of pedagogisch geordende ruimtes. Volwassenen beslissen in welke gevallen en fasen van de besluitvorming kinderen geraadpleegd moeten worden. Kinderen verwerven

²⁵ De ontwikkelingen naar een participatief jeugdbeleid liggen in die zin in het verlengde van oudere origines van het jeugdbeleid: “de bescherming van de maatschappij door jeugdigen te brengen naar de maatschappelijke norm van respectievelijk niet-delinquentie, over het opnemen van maatschappelijke kansen, tot actueel: het actief participeren aan maatschappelijke participatiestructuren” (Bouverne - De Bie, 2001, p. 22).

weliswaar meer autonomie, maar deze blijft vooral beperkt tot het sociaal-culturele domein. Ze krijgen controle over die domeinen waarbinnen ze hun jeugdperiode en het "samen jong zijn" (Van Hessen & Klaassen, 1991) ten volle kunnen beleven: vrije tijd, consumptie, sociale relaties, enzovoort. Maar buiten de grenzen van deze domeinen behouden ze hun afhankelijke positie. De kritiek op het beschermend pedagogisch moratorium heeft niet geleid tot de afschaffing ervan, maar tot de herdefiniëring in termen van een cultureel moratorium (Zinnecker, 1995). Dit betekent dat de ideologie van de 'bourgeois childhood' uitgegroeid is tot het typische, veralgemeende patroon voor de jeugdperiode, en verspreid is naar andere sociale klassen. De 'bourgeois childhood' verwijst naar een jeugdperiode die in de eerste plaats een periode is van studie en persoonlijke ontwikkeling. De invloed van dit kindbeeld op de leefwereld van kinderen in andere sociale klassen is groot:

"The warm and welcoming family home, the child's own room, the reading and reflective child, the way of life of the infant school pupil and that of the grammar school student, etc. became the standard pattern of childhood, resulting in the marginalization of other socio-cultural patterns of childhood". (Zinnecker, 1995, p. 85)

De ruimtelijke segregatie van kinderen uit de publieke ruimte is steeds meer deel gaan uitmaken van dit gestandaardiseerd beeld van kindzijn, waardoor kinderen die rondhangen 'op straat' op slechts weinig waardering kunnen rekenen. 'Kinderen van straat houden' is in het jeugdbeleid een doelstelling op zich geworden en gebleven (Karsten, 2002).

Qvortrup stelt dat de ontwikkelingen naar kindvriendelijkheid sterk in het verlengde liggen van de sentimentalisering van het kind, die ook de basis vormen van het beschermingsdenken, en beoordeelt deze observatie in de eerste plaats positief.

"The new and conscious emotionality or sentimentalization must be interpreted positively in terms of a child-friendliness previously unheard of in history. It implies a growing attention to the child, an appreciation of his/her needs, an at least in the family – to a certain extent also in kindergartens and schools – recognition of children as contemporaries, if not equals". (Qvortrup, 2005, p. 6)

Anderzijds wordt vastgesteld dat het toegenomen accent op de participatie en autonomie van kinderen gepaard gaat met een verhoogde zichtbaarheid en gevoeligheid voor het kindzijn en een hernieuwde benadering van het kind als een 'onvolledige' of 'not-yet' volwassene (Mortier, 1999; Qvortrup, 2005). Deze kritiek is dubbel. Enerzijds betekent het dat een toegenomen aandacht voor specifieke – in sommige gevallen kindvriendelijke of kindgerichte – participatiemethodieken

voeding geeft aan een vernieuwde beeldvorming over het kind als een onvolledig, kwetsbaar persoon en vooral *anders* dan volwassenen. Autonomie leidt met andere woorden paradoxaal tot een nieuwe apartstelling van kinderen. De interesse voor kindvriendelijke woonomgevingen impliceert bijvoorbeeld dat er weliswaar aandacht wordt besteed aan kinderen in de publieke ruimte, in de zin dat zij erkend worden als een specifieke belangengroep waarvan de ruimtelijke vragen meer gewicht moeten krijgen in de besluitvorming. Tegelijk echter worden de argumenten in functie van een grotere autonomie voor kinderen vergezeld van een toegenomen toezicht op kinderen en meer (potentiële) conflicten tussen kinderen en volwassenen (Mortier, 1999). Anderzijds gaat de participatietrend gepaard met een verminderd aantal mogelijkheden voor kinderen om te participeren in andere maatschappelijke domeinen. De maatschappelijke positie van kinderen blijft uiteindelijk als dusdanig ongewijzigd. Enkel de verhouding tussen bescherming en participatie binnen het ‘zonnige’ jeugdland is verschoven. De discussie over het ruimere medeburgerschap van kinderen blijft grotendeels buiten beeld.

3.5. Besluit: het ideale kind in de ideale omgeving?

Ideeën die doorheen de twintigste eeuw ontwikkeld zijn over de woonomgeving als opvoeder hebben geleid tot een aantal concepten over de ‘goede’ woonomgeving van kinderen die ook vandaag zichtbaar aanwezig blijven in theorie en praktijk. Er werd in hoofdstuk 2 een geleidelijke verschuiving beschreven tijdens de *Eeuw van het Kind* in opvattingen over de ‘goede’ woonomgeving voor kinderen van de stedelijke speeltuin over speel-inclusieve ontwerpmodellen tot de kindvriendelijke stad. Gemeenschappelijk aan elk van deze modellen is dat ze voortbouwen op een specifiek beeld over het ideale kind in de ideale woonomgeving. Deze ideaalbeelden vinden hun basis in een modernistisch mens- en kindbeeld dat ontstaat rond de achttiende eeuw en dat naar de opvoeding van kinderen toe zijn vertaling vindt in de uitbouw van een pedagogisch jeugdland. Het individuele kind en zijn ontwikkeling vormt het brandpunt van dit jeugdland. Een romantisch en autonoom kindbeeld, opvattingen over spelen als ontwikkelingstaak en preventiestrategie, opvattingen over de stad als te vermijden socialisatiekader of educatieve gemeenschap van vreemden, en opvattingen over bescherming en participatie in de socialisatie van

kinderen dragen allemaal in wisselende verhoudingen bij tot de geografie van het jeugdland.

Een gevolg van de focus op de constructie van een ideaalmodel voor de woonomgeving is dat onderzoek en beleid los is komen te staan van de ruimere sociale, culturele en politieke context waar ze deel van uitmaken. De feitelijke situatie van kinderen en de manier waarop hun woonomgeving kansen en begrenzingen creëert, verdwijnt achter het ideale kind in de ideale woonomgeving. Onderzoek en beleid worden beheerst door de toetsing van de feitelijke woonomgeving van kinderen aan deze ideaalmodellen. De effectieve sociaal-pedagogische waarde van de reële woonomgeving van kinderen verdwijnt uit het zicht van de pedagogiek.

Deze feitelijke sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving vormt de vraag die aan de basis ligt van het vervolg van deze doctoraatsstudie.

HOOFDSTUK 4 – VAN WENSELIJKHEID NAAR WERKELIJKHEID: BURGERSCHAP ALS INVALSHOEK

Er was eens – zo beginnen alle sprookjes – in de dagen van Olim, ook wel genaamd ‘de goede, oude tijd’ – een dorp waar alles bleef zoals het al sinds mensenheugenis was geweest.

Iedereen voelde zich daar heel wel bij. [...]

De bakker bakte broden en koeken, die hij met paard en wagen rondbracht; alles op een oude, beproefde manier.

Hij wist ook hoe hij zich moest gedragen en wat hij moest zeggen (en zwijgen) op het kasteel; zelfs als Mevrouw de Barones of een van de kinderen toevallig een keer in de keuken kwam. Hij kon ook op de juiste manier omgaan met de dominee, de dokter en de meester, met de rijke – en de wat armere boeren, de winkeliers en het eenvoudige werkvolk. Men hoefde bij hem niet aan te komen met allerlei rare smoesjes. Hij kende zijn plaats.

Zijn vader en grootvader hadden hem die bijgebracht – net als het bakken van brood en koek – en dat alles droeg hij op zijn beurt weer over aan zijn zoon. Daar werd niet bij nagedacht in dat dorp; dat gebeurde gewoon. [...]

Die mensen uit het dorp van toen wisten wat ze moesten doen (en laten) bij geboorte, huwelijk en dood, bij de wisseling van de seizoenen, in voorspoed en tegenspoed, in vreugde en verdriet.

De kerk stond in het midden van het dorp en het haantje op de toren was het hoogste punt in de verre omgeving. De waarden, de normen, de regels en de gebruiken lagen vast en werden door iedereen aanvaard.

(ter Horst, 1995, p. 9)

Opvattingen over de ‘goede’ woonomgeving van kinderen zijn steeds aanwezig geweest in de uitbouw van een pedagogisch jeugdland, toen en nu. Naast deze ontwerpgerichte studies en praktijken blijft de vraag bestaan hoe de feitelijke woonomgeving van kinderen eruit ziet. De talrijke pleidooien voor aantrekkelijke en veilige speelruimtes en voor kindvriendelijke steden staan in contrast tot de vaak gebrekkige aandacht voor de aanwezigheid van kinderen en jongeren in de publieke ruimte. Waar het ideale kind in de ideale woonomgeving grotendeels voorbij is gegaan aan de feitelijke diversiteit in het jeugdbegrip en in de woonomgeving, vormt net die diversiteit de basis voor de constructie van een referentiekader voor de sociaal-pedagogische analyse van de woonomgeving van kinderen.

4.1. De positie van de woonomgeving in de leefwereld van kinderen

In hoofdstuk 1 werd het sociaal-ecologische leefwereldmodel van Baacke (1979) toegelicht. In dit model heeft de woonomgeving een duidelijke positie in de leefwereld van kinderen, namelijk als overgangsgebied tussen de private sfeer (het ecologische centrum) en de publieke sfeer (de ecologische sectoren en periferie). Het model van Baacke gaat uit van de aanname dat naarmate kinderen ouder worden, hun leefwereld uitbreidt en zij zich steeds meer naar de buitenste cirkels van het model zullen bewegen. Ten aanzien van deze aanname dienen twee vragen gesteld te worden. Ten eerste de vraag of deze voorstelling van het socialisatieverloop van kinderen aangepast is aan diverse maatschappelijke ontwikkelingen zoals privatisering, institutionalisering en digitalisering. Welke invloed hebben actuele maatschappelijke en pedagogische ontwikkelingen op de verhouding tussen de verschillende cirkels in Baackes model en bijgevolg op de veranderende betekenis van de woonomgeving als overgangsgebied tussen private en publieke ruimte? Privatisering verwijst naar de dominantier wordende plaats die de private ruimte (het ecologisch centrum) inneemt in de leefwereld van kinderen. Daarnaast spelen ook veranderingen in de gezinsstructuur een belangrijke rol in de structuur van het ecologisch centrum en van de woonomgeving (cf. Shackel, 2005). Door het stijgende aantal echtscheidingen wordt de zorg voor kinderen – en bijgevolg hun alledaagse leefomgeving – steeds vaker verdeeld over de verschillende ouders waardoor het gezinsleven zowel ruimtelijk als sociaal verdeeld wordt over verschillende contexten. Institutionalisering verwijst naar het toenemende belang van de ecologische sectoren in de leefwereld van kinderen. Mediatisering en digitalisering verwijzen naar de nabijere positie van de ecologische periferie in de leefwereld. Ten tweede dient de vraag gesteld te worden of het leefwereldmodel van Baacke tegemoet komt aan de diversiteit aan situaties waarbinnen kinderen opgroeien en aan de diversiteit binnen het jeugdbegrip. De eerste vraag wordt in deze paragraaf behandeld. Ruimtelijke segregatie als kenmerk van pedagogische ontwikkelingen én als kenmerk van wonen staat centraal in deze bespreking. De tweede vraag komt aan bod in de volgende paragraaf.

4.1.1. RUIMTELIJKE SEGREGATIE ALS KENMERK VAN PEDAGOGISCHE ONTWIKKELINGEN

Vanuit een sociaal-pedagogisch perspectief dient aandacht besteed te worden aan de theorievorming over kindzijn als een 'sociaal verschijnsel' (Qvortrup, 1987). Dit impliceert het besef dat kinderen actief deel uitmaken van de samenleving en dat zij door dezelfde maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen beïnvloed worden dan andere personen of groepen in de samenleving. De uitwerking van deze maatschappelijke ontwikkelingen grijpt echter niet op dezelfde manier in op alle bevolkingsgroepen in de samenleving. Diverse maatschappelijke ontwikkelingen hebben als dusdanig specifieke pedagogische implicaties doordat ze op diverse wijzen inwerken op de bestaanssituatie van kinderen. Eerder hebben we de maatschappelijke positie van kinderen omschreven met het beeld van het beschermende jeugdland (cf. Dasberg, 1981). De ingrepen die in dit jeugdland plaatsvonden hebben een aantal paradoxale effecten teweeg gebracht waardoor de actuele positie van kinderen en jongeren dubbelzinnig kan genoemd worden. Enerzijds gaan jongeren steeds langer naar school, waardoor ze op steeds latere leeftijd economisch actief worden. Anderzijds worden kinderen steeds vaker en intensiever als een aparte consumentengroep aangesproken en wordt de jeugdperiode steeds meer ingevuld als een cultureel moratorium waarbinnen zij toenemende autonomie verwerven (Zelizer, 1985; Bouverne - De Bie, 2005; Vanobbergen, 2005). Het uitsluiten van kinderen uit het productieproces heeft volgens Zelizer (1985) een sterke band gecreëerd tussen de sentimentalisering en de commercialisering van de leefwereld van het kind, en op die manier de grenzen van het jeugdland verstevigd.

De vertaling van het jeugdbegrip in de ruimtelijke segregatie van de leefwerelden van kinderen en volwassenen, is het resultaat van modernistische opvattingen over de scheiding van verschillende categorieën van activiteiten, functies en mensen, onder meer op basis van leeftijd; en over opvoeding als de voorbereiding van kinderen op de complexiteit van de samenleving, en een investering in de toekomst en vooruitgang van de samenleving. De institutionalisering van een jeugdperiode impliceert specifieke structuren van tijd en ruimte in de leefwereld van het opgroeiende kind. Opvoeding is vanuit deze benadering in belangrijke mate een zaak van 'governing time, space and the body' (Kampmann, 2004).

De contouren van het huidige jeugdland zijn geleidelijk geëvolueerd en reflecteren een verschuiving van een moderne maatschappij naar een postmoderne of risicomaatschappij, met onder meer een toegenomen belang van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën, het afbrokkelen van traditionele integratiekaders ten voordele van een individuele levensbiografie, en het ontstaan van een steeds meer gemondialiseerde samenleving (Beck, 1986; Giddens, 1994). De individuele (keuze)verantwoordelijkheid van het kind komt meer en meer op de voorgrond, en groeit uit tot een pedagogische norm. Vertaald naar het tijd- en ruimtegebruik impliceert dit een toegenomen belang van ‘children’s own governance of time, space and the body’ en een meer geïndividualiseerde benadering van de bestaanscondities van kinderen (Kampmann, 2004).

We bespreken kort drie ontwikkelingen die de manier waarop kinderen gebruik kunnen, mogen en willen maken van tijd en ruimte beïnvloeden (zie ook De Visscher & Bouverne - De Bie, 2005, *in press*). Ruimtelijke segregatie en het grensbegrip blijven de centrale thema’s in deze analyse, maar worden steeds complexer omdat de jeugdperiode zelf flexibeler wordt (Zeijher et al., 2007).

4.1.1.1. Privatisering van de publieke ruimte

De privatisering van de publieke ruimte is een voorbeeld van de manier waarop maatschappelijke ontwikkelingen ingrijpen op de betekenis en de definitie van de woonomgeving (zie o.a. Sennett, 1977; Verschaffel, 1990a; Karsten, 2002; Katz, 2006).

Een aantal auteurs (o.a. Jacobs, 1961; Sennett, 1970, 1977) geeft aan dat de publieke ruimte steeds meer een geprivatiseerde ruimte geworden is. ‘Privatisering’ verwijst naar een specifieke ontwikkeling in de verhouding tussen wat Lofland (1998) benoemt als de ‘public’, ‘parochial’ en ‘private spaces’ in de woonomgeving. We zien deze noties van ‘public’, ‘parochial’ en ‘private’ niet zozeer als eigenschappen van specifieke plekken in de woonomgeving, maar wel als kenmerken van de sociale interacties die mogelijk gemaakt worden in specifieke delen van de woonomgeving (cf. Lofland, 1998). De ‘private’ sfeer verwijst naar de intieme relaties tussen primaire groepen zoals het gezin en hechte vrienden. De ‘lokale’ sfeer verwijst naar de gemeenschapszin tussen burens, collega’s, leden van een vereniging, enzovoort. En de ‘publieke’ sfeer verwijst naar de wereld van vreemden, mensen die we niet kennen en waarmee we weinig gemeenschappelijkheid ervaren. Alle drie deze sferen – publiek, lokaal en privaat – komen samen voor in de woonomgeving, zowel op private plaatsen zoals thuis, als

op semi-publieke plaatsen zoals een winkel, en op publieke plaatsen zoals straten en parken. Privatisering houdt in dat private interacties de bovenhand nemen op publieke plaatsen, en dat lokale en publieke interacties een steeds kleiner deel uitmaken van de sociale interacties binnen de woonomgeving. Of verder, dat steeds meer publieke ruimtes hun publiek karakter verliezen en meer en meer geprivatiseerde ruimtes worden.

Privatisering verwijst ook naar een economische ontwikkeling (cf. Shackel, 2005). Als een gevolg van stijgende grondprijzen komen publieke ruimten in de stad steeds vaker in handen van private projectontwikkelaars, waardoor de status van de publieke ruimte steeds meer beheerst wordt door de economische waarde ervan in plaats van haar betekenis als een gemeenschappelijke voorziening die ontmoeting en recreatie in de stad moet mogelijk maken. Economisch oninteressante gebruikers van de publieke ruimte, waaronder kinderen, worden in een geprivatiseerde opvatting beschouwd als ongewenste gebruikers en/of worden hoofdzakelijk aangesproken als consument.

Sennett (1977) verbindt de privatisering van grote delen van de publieke ruimte expliciet met de verstedelijking ervan. De stedelijke woonomgeving heeft grote delen van haar ontmoetingsfunctie verloren ten voordele van veilige, (semi-) private ruimtes zoals het eigen huis, institutionele voorzieningen waar gelijkgestemden elkaar ontmoeten en allerlei commerciële ruimtes zoals shopping centra en bioscoopcomplexen (McKendrick et al., 2000). Het wonen heeft zich naar binnen gekeerd, waardoor de woonomgeving niet langer een ruimte is waar mensen samen wonen, maar een ruimte die van iedereen en niemand is, een soort niemandsland (Verschaffel, 1990a).

Dit niemandsland wordt steeds meer ervaren als onvertrouwd en bijgevolg (potentieel) bedreigend. Privatisering van de publieke ruimte is het gevolg van ruimere ontwikkelingen in de samenleving zoals de toegenomen welvaart, mobiliteit en nieuwe vormen van communicatie zoals het Internet, maar ook met (de perceptie van) de toegenomen onveiligheid in de publieke ruimte (cf. Jacobs, 1961; Katz, 2006).

“Today barbarism has taken over many city streets, or people fear it has, which comes to much the same thing in the end. [...] It does not take many incidents of violence on a city street to make people fear the streets. And as they fear them, they use them less, which makes the streets still more unsafe”. (Jacobs, 1961, p. 31)

Vanuit dit oogpunt is de privatisering van de publieke ruimte een self-fulfilling prophecy: de perceptie van potentieel gevaar in de woonomgeving ligt aan de basis

van de privatisering ervan maar versterkt tegelijk het deficiëntiedenken over de woonomgeving als een publieke ruimte.

Mensen sluiten de straat, die het onbekende symboliseert, steeds meer uit hun woonervaring, of ze isoleren hun woonomgeving van de publieke sfeer, zoals het geval is in 'gated communities' (zie o.a. Low, 2001). Enkel zwakkere sociale groepen zoals armen, ouderen en kinderen en jongeren zijn nog steeds aangewezen op hun onmiddellijke woonomgeving als een ontmoetingsruimte (Greenhalgh & Worpole, 1995; Jókövi, 2000; Blokland, 2005). Leeftijd, gender, opleidingsniveau, sociale klasse, etnisch-culturele achtergrond en inkomensniveau lijken een sterke invloed uit te oefenen op de manier waarop mensen de publieke ruimte in hun woonomgeving ervaren en gebruiken. Een gevolg hiervan is dat de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving, en de manier waarop zij gebruik maken van de publieke ruimte, als storend of bedreigend kan worden ervaren door de 'rechtmatige' gebruikers, omdat ze niet beantwoordt aan het standaardbeeld van geoorloofd (geprivatiseerd) gebruik. Flusty (2000) geeft verschillende voorbeelden van de manieren waarop diverse vormen van ongewenst gebruik van de publieke ruimte in steden – zoals skatende jongeren, straatartiesten, enzovoort – via wetgeving worden geweerd.

Privatisering als maatschappelijke ontwikkeling beïnvloedt echter op nog een andere manier de leefwereld van kinderen. 'Domestication', 'familialisation' en 'Verhäuslichung' (Zinnecker, 1990; James et al., 1998; Zeiher, 2003; Qvortrup, 2005; Hengst, 2007) verwijzen naar de privatisering van het kindzijn in de huiselijke sfeer, weg van de straat en ongecontroleerde settings. Het kind en zijn opvoeding behoren primair tot de intimiteit van het moderne burgerlijke gezin (met een strikte scheiding tussen private (vrouwelijke en kinderlijke) en publieke (mannelijke) sfeer) en tot pedagogisch geordende settings buiten het gezin. Deze ontwikkeling verwijst dus naar de opvatting dat kinderen en hun opvoeding een private aangelegenheid zijn en naar de marginalisering in de pedagogische discussie van het kind in relatie tot de publieke ruimte, of met andere woorden van het kind als medeburger (De Winter, 1995; Hengst, 1997; Qvortrup, 2005). De *Verhäuslichung* van het kindzijn is volgens Zinnecker (1990) enerzijds het gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen van modernisering en privatisering van de stedelijke samenleving (inclusief stedelijke ontwikkelingen zoals functionele differentiatie van publieke ruimten en van sociale contacten en anonimisering), maar bevordert anderzijds tegelijk zelf deze processen van privatisering en individualisering. *Verhäuslichung* heeft immers een belangrijke impact op de sociale relaties van kinderen die steeds meer geprivatiseerde relaties

geworden zijn, en voornamelijk plaatsvinden in leeftijdshomogene settings die door ouders of andere opvoeders worden begeleid. De privatisering van kindzijn is dus sterk verbonden met een tweede belangrijke ontwikkeling, namelijk de institutionalisering van de leefwereld van kinderen.

4.1.1.2. Institutionalisering van de leefwereld van kinderen

Institutionalisering en vereilandening zijn vaak terugkerende termen in de diverse analyses van de veranderende sociale en ruimtelijke condities van kinderen (cf. Holloway & Valentine, 2000a; Zeiher, 2003; Jensen et al., 2004; Kampmann, 2004; Rasmussen, 2004; Qvortrup, 2005; Hengst, 2007; Zeiher et al., 2007). Ze verwijzen allen naar een wijzigende positie van kinderen in de publieke ruimte en van de publieke ruimte in de opvoeding van kinderen.

Onder meer Rasmussen (2004) wijst op de sterk geïnstitutionaliseerde tijdregimes en ruimtes die het alledaags leven van kinderen bepalen. Hij verwijst daarbij vooral naar de invloed van de school, de eigen thuis en diverse georganiseerde hobby's die de tijd- en ruimteagenda van kinderen beheersen. Hengst (2007) definieert institutionalisering als

“the increasing organisation of children’s culture within specialised bodies and institutions (pre-school centres, after school centres for schoolchildren, sports clubs, music schools, painting schools, ballet schools and what have you)”. (Hengst, 2007, pp. 97-98)

Vereilandening of ‘insularisation’ (Zeiher, 2003) hangt samen met deze sterk toegenomen institutionalisering van het tijd- en ruimtegebruik door kinderen, en verwijst naar een patroon van tijd- en ruimtegebruik dat opgebouwd is rond geïsoleerde ‘eilanden’ in de stad zoals huizen van vriendjes, jeugdwerkvoorzieningen, sportterreinen, enzovoort.

“Children spend much of their time within the confines of islands such as houses, day-care and recreation centre buildings, sports fields, and playgrounds, and they have to go on their own or to be escorted and ferried by adults between these urban islands”. (Zeiher, 2003, pp. 66-67)

De leefwereld van kinderen is bijgevolg – op vlak van het ruimtegebruik – meer gefragmenteerd dan vroeger.

De bovenstaande invullingen van institutionalisering verwijzen naar wat Kampmann (2004) benoemt als de ‘kwantitatieve’ institutionalisering van kindzijn, i.e. de vaststelling dat steeds meer aspecten van de alledaagse leefwereld van kinderen zich afspelen in pedagogisch georganiseerde contexten.

Institutionalisering is in deze invulling sterk verwant met ‘pedagogisering’ als historische ontwikkeling (cf. Simon & Vandamme, 1989; Depaepe, 2000). Een belangrijk aspect in de pedagogisering van de leefwereld van kinderen is de verschooling: kindzijn werd doorheen de recente geschiedenis meer en meer scholier-zijn. In eerste instantie heeft de pedagogisering een democratisering van het oorspronkelijk voor rijkere kinderen voorbehouden onderwijs als gevolg, waardoor kinderen uit steeds meer verschillende sociale lagen naar school kunnen gaan. Geleidelijk aan echter impliceert deze democratisering een ‘massificatie’ van het onderwijs met een steeds langer wordende leerplicht en een stijgende participatiegraad aan de verschillende onderwijsniveaus, inclusief het hoger en universitair onderwijs. Naast het onderwijs is de kwantitatieve institutionalisering merkbaar in onder meer de uitbouw van de kinderopvang (Vandenbroeck, 2003) en het jeugdwerk (Coussée, 2006) als onderdeel van een pedagogiseringsoffensief. Daarnaast beschrijft Kampmann (2004) een ‘kwalitatieve’ institutionalisering van kindzijn, die wordt gekenmerkt door het feit dat institutionalisering niet enkel een kwestie is van méér geïnstitutionaliseerde settings in de leefwereld van kinderen, maar dat ook de inhoud en de pedagogische kwaliteit van deze instituties op de voorgrond treden. Participatie en keuzevrijheid zijn hierin belangrijke factoren. In deze kwalitatieve benadering hangt institutionalisering nauw samen met individualisering (cf. Beck, 1986), en het ontstaan van een gestandaardiseerd beeld van de jeugdperiode als een cultureel moratorium (Zinnecker, 1995).

“The thesis of childhood as a cultural moratorium is meant to indicate that – since the middle of the 20th century – ‘bourgeois childhood’ has become the typical, generalised pattern of childhood, in that it has spread to or been imitated by other family groups”.
(Zinnecker, 1995, p. 85)

De participatie aan een breed spectrum van georganiseerde pedagogische voorzieningen wordt een belangrijke voorwaarde om het nodige sociale en culturele kapitaal te verwerven om vooruit te geraken in de maatschappij (Kampmann, 2004). Het resultaat is het ontstaan van een vrijetijdscultuur met een drukke geïnstitutionaliseerde vrijetijdsagenda voor kinderen die weinig ruimte creëert voor informele tijdsbesteding in de publieke ruimte. Kinderen wiens bestaanssituatie niet beantwoordt aan dit standaardbeeld van opvoeding worden volgens Zinnecker (1995) op minstens twee manieren gemarginaliseerd in de samenleving. Op cultureel vlak door de ervaring die ze hebben dat ze hun kindzijn niet ten volle kunnen beleven, en op structureel vlak door het feit dat zij afgesneden worden van belangrijke maatschappelijke hulpbronnen, en op die manier het beleid en het maatschappelijk aanbod niet op hun situatie is afgestemd.

Kinderen die in een kansarm milieu opgroeien en niet over de middelen beschikken om aan het verenigingsleven deel te nemen of wiens woonomgeving weinig kansen tot spelen biedt kunnen hier als voorbeeld genoemd worden. Een ander voorbeeld is de manier waarop street skaters gemarginaliseerd worden in een skatebeleid dat gericht is op de constructie van georganiseerde en gesuperviseerde skate parken en de uitsluiting van skatende jongeren uit de stedelijke publieke ruimte (cf. De Welter et al., 2007).

4.1.1.3. Digitalisering en mediatisering van de leefwereld van kinderen

Een derde factor in de veranderende leefwereld van kinderen is de impact van nieuwe communicatiemedia. De computer, bijvoorbeeld, heeft in veel gezinnen een centrale positie verworven (Shackel, 2005). Diverse auteurs (Mitchell, 1995; Castells, 1996; Hengst, 1997; Van der Wouden, 2002; Jones et al., 2003; Pain et al., 2005) bespreken de invloed van de nieuwe virtuele ruimten die gecreëerd worden door deze media op de thematisering van tijd en ruimte. De enorme toename van nieuwe media heeft geleid tot het binnendringen van deze nieuwe technologieën in de belangrijkste ruimtelijke en temporele aspecten van de leefwereld van kinderen. De mediatisering hangt overigens sterk samen met de eerder beschreven privatisering en individualisering van de leefwereld van kinderen en van de sociale relaties die ze uitbouwen. Volgens Roe (2000) zouden jongeren bijvoorbeeld steeds meer media alléén gebruiken. Vooral het bezit van media in de eigen slaapkamer zou tot privatisering van het mediagebruik leiden. Anderzijds stelt Roe vast dat een geprivatiseerd *mediabezit* niet noodzakelijk een geprivatiseerd *mediagebruik* impliceert. Vooral bij meisjes en jongere kinderen is mediagebruik een collectieve bezigheid én een belangrijke factor in de uitbouw en het onderhouden van een sociaal netwerk (cf. Roe, 2000; d'Haenens et al., 2001; Stevens, 2006).

Deze sterke mediatisering van de leefwereld van kinderen wordt door Drotner (2005) gekoppeld aan enerzijds de ontwikkelingen naar een kennismaatschappij (met vooral aandacht voor kennisontwikkeling, economische vooruitgang en de jeugdperiode als een voorbereiding op de arbeidsmarkt) en anderzijds de ontwikkelingen naar een 'entertainment' maatschappij (met vooral aandacht voor de rol die nieuwe technologieën zoals gsm, Internet, mp3 en Web 2.0 spelen in de sociale en culturele ontplooiing van kinderen).

De indeling in private, semi-publieke en publieke ruimten krijgt een vertaling naar de virtuele ruimte die wordt gecreëerd door de nieuwe media: er wordt

bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen private virtuele ruimten (persoonlijke mailbox, homepage, gsm, ...), semi-publieke virtuele ruimten (chatruimtes, web communities toegewijd aan een specifieke interesse, ...) en publieke virtuele ruimten (digitale steden, portaalsites, ...) (Van der Wouden, 2002). Bijgevolg wordt ook de discussie over de verhouding tussen het private en het publieke kind – en daaraan gekoppeld over de bescherming van kinderen tegen de gevaren van de publieke ruimte – vertaald naar deze digitale context. De bezorgdheid over de mogelijk negatieve invloeden van de straat op de socialisatie van kinderen als een gevolg van onder meer stranger-dangers of leeftijdsgenoten wordt vertaald in de bezorgdheid over de potentieel negatieve invloeden die uitgaan van bijvoorbeeld chatboxen en webcommunities waar dezelfde stranger-dangers en andere ‘slechte’ invloeden van onder meer leeftijdsgenoten in de buurt zijn (O'Dell, 2007).

De vraag is ten slotte op welke manier deze digitalisering en mediatisering de leefwereld van kinderen verder beïnvloedt. Volgens Holloway & Valentine (2000a) impliceert deze ontwikkeling een verruiming van de leefwereld van kinderen en van hun mogelijkheden tot sociale ontplooiing. De snelle groei van het Internet, tegelijk een oorzaak en gevolg van globalisering, creëert bijvoorbeeld een rijkdom aan potentiële leer- en ontmoetingskansen. Vandenberghe (1999) neemt een kritischer positie in en wijst onder meer op de mogelijke marginaliserende effecten op kinderen waarvan de ouders niet vertrouwd zijn met Internet of die thuis geen computer hebben. In die zin dient de vraag gesteld te worden in welke mate de nieuwe media mogelijkheden creëren voor kinderen om sociale relaties uit te bouwen, en in welke mate bestaande maatschappelijke breuklijnen bevestigd worden in deze relaties doordat kinderen bijvoorbeeld via het Internet enkel contacten hebben met gelijkgestemden en vervreemden van andere groepen. Verder stelt zich de vraag welke effecten die ontwikkeling heeft op de betekenis van de woonomgeving in de leefwereld en socialisatie van kinderen.

4.1.2. RUIMTELIJKE SEGREGATIE ALS KENMERK VAN WONEN

Tot nu toe werd ruimtelijke segregatie enkel besproken als een ontwikkeling die refereert naar de scheiding tussen de sociale leefwereld van kinderen en die van volwassenen, en dan meer in het bijzonder de ruimtelijke uitsluiting van kinderen *uit* de publieke ruimte en de apartstelling van kinderen in kindspecifieke plaatsen *in*

deze publieke ruimte. Ruimtelijke segregatie is niet enkel kenmerkend voor de apartstelling van kinderen, maar is ook een kenmerk van wonen in een stedelijke context.

Ruimtelijke segregatie als kenmerk van wonen verwijst naar een ruimere historische ontwikkeling van ruimtelijke scheiding van diverse functies en van diverse sociale groepen in de stad (zie o.a. Lofland, 1998). Het concentrische ringenmodel van Park-Burgess (Park et al., 1925) was één van de eerste theorieën die de ruimtelijke verdeling van sociale groepen in grootsteden in kaart bracht. Burgess stelde dat de stad onderverdeeld kan worden in een aantal concentrische cirkels die elk een specifieke bevolkingsgroep of functie omvatten. Het eigenlijke stadscentrum is volgens Burgess een zakelijk handelscentrum en omvat de belangrijkste winkels, kantoren en ontspanningsfaciliteiten. De tweede zone, de binnenstad, bestaat uit oude arbeiderswijken²⁶ en industrie. De derde zone in zijn model omvat de lagere klasse woonwijken die recenter zijn dan de negentiende-eeuwse bebouwing in de tweede zone, maar niettemin van minderwaardige kwaliteit zijn. Vooral in de Verenigde Staten benoemt men deze wijken ook als de *Inner Suburbs*. In de vierde zone treft men vooral middenklasse bebouwing aan die van recentere datum en betere kwaliteit is. Deze worden, vooral in de Verenigde Staten, benoemd als de *Outer Suburbs*. De vijfde en laatste zone in Burgess' model omvat ten slotte de duurdere residentiële wijken voor de hogere lagen van de samenleving, die benoemd werden als de "*Commuters' Zone*" of slaapwijken. Daarnaast stelde Burgess – althans in Chicago – een duidelijke correlatie vast tussen de afstand waarop iemand woont van het zakelijk centrum van de stad en zijn of haar sociale status. Rijkere mensen wonen vaker verder van het stadscentrum.

Hoewel dit model van Burgess vooral opgaat voor Amerikaanse grootsteden en er doorheen de tijd verschillende kritieken zijn geformuleerd op het te reductionistische en universalistische²⁷ karakter ervan (Bruegmann, 2005), stelt Kesteloot (2003) toch een vergelijkbare tendens vast in de ontwikkeling van de

²⁶ De negentiende-eeuwse gordel in Gent zou men als voorbeeld hiervan kunnen beschouwen.

²⁷ Ruimtelijke segregatie op basis van etniciteit en sociaal-economische achtergrond is veel sterker aanwezig in de V.S. dan in West-Europese steden volgens Musterd & De Winter (1998). In de V.S. manifesteert de segregatie zich in de vorming van getto's terwijl dit fenomeen minder voorkomt in West-Europa. Verder zou in West-Europese steden de segregatie zich niet zozeer afspelen *binnen* de stad, maar tussen de kernstad en de rand van het stadsgewest.

Vlaamse steden. Vooral tijdens de jaren zestig en zeventig verhuisden eerst de rijken en, naarmate de koopkracht steeg, ook meer mensen uit minder kapitaalkrachtige lagen van de middenklasse naar de periferie van de stad. Enkel de minst kapitaalkrachtige groepen, waaronder bejaarden, mensen uit de vierde wereld en arbeidsmigranten, bleven achter in de stadscentra. In de actuele Vlaamse steden stelt Kesteloot drie ruimtelijk gesegregeerde groepen vast die rond het centrum wonen waar de meeste jobs en diensten zich bevinden. De eerste groep wordt gevormd door de politiek zwakkere groep die de binnenstad bewoont. De tweede groep zijn de mensen die politiek sterker staan. Het gaat vaak om (autochtone) middenklasse bevolking die in de rest van de stedelijke agglomeratie woont, dus verder van het centrum, en dikwijls de lokale politici aanbrengt. Een derde groep bestaat uit bewoners die in de rijke voorsteden wonen of de aangrenzende gemeenten rond de stad. Zij genieten wel van de lusten van de stad, maar dragen niet of nauwelijks bij tot de lasten van de stad.

Deze historische ontwikkelingen hebben voor gevolg dat de woonomgevingen van verschillende groepen kinderen vandaag grotendeels gesegregeerd zijn.

“De concentratie van vreemdelingen in de negentiende-eeuwse gordels van de steden heeft samen met de stadsvlucht van de jonge gezinnen met kinderen voor een opmerkelijke tweedeling van de stadsgewesten gezorgd. De kinderen en de jongeren zijn oververtegenwoordigd (meer dan één derde van de totale buurtbevolking), zowel in de migrantenbuurten van de centrale steden als in de periferie van het stadsgewest. Maar in de centrale buurten is de meerderheid van deze kinderen en jongeren buitenlander, terwijl in de suburbane gebieden de Belgische kinderen en jongeren opgroeien. De ontplooiingskansen in beide gebieden liggen ver uit elkaar wegens de verschillen in woonomstandigheden, maar ook in sociale voorzieningen, vrijetijdsinfrastructuur en initiatieven voor de jeugd”. (Kesteloot, 2003, p. 29)

Deze laatste stelling is belangrijk omdat ze erop wijst dat de ruimtelijke segregatie van diverse groepen in de samenleving een impact heeft op de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen en de voorzieningen waarover zij kunnen beschikken. Hieraan gekoppeld stellen onder meer Musterd en De Winter (1998) en Massey en Denton (1994) vast dat het wonen in een achtergestelde woonomgeving sterke negatieve effecten heeft op de aspiraties en mogelijkheden van de individuele bewoners van die woonomgeving.

In zijn meest extreme vorm leidt ruimtelijke segregatie tot het ontstaan van gated communities (zie o.a. Low, 2001, 2006), waarin de rijkste bovenlaag zich afsluit van de rest van de samenleving; en getto's (zie o.a. Massey & Denton, 1994) waar de meest gemarginaliseerde onderlaag ruimtelijk verdrongen wordt in verwaarloosde wijken. Musterd en De Winter (1998) concluderen uit een

vergelijkend beleidsonderzoek in Europa dat ruimtelijke segregatie in de meeste landen pas een politiek item wordt wanneer ze gepaard gaat met achterstelling. De ruimtelijke concentratie van de kansarme bevolking in bepaalde stadswijken of voorsteden wordt bijvoorbeeld sterk geproblematiseerd, terwijl andere vormen van segregatie als aanvaardbaar worden beschouwd. “The spatial concentration and exclusion of people who are well off hardly ever receives attention, in spite of the fact that ‘divided cities’ result from the isolation of the rich as well as the poor” (Musterd & De Winter, 1998, p. 666).

De ruimtelijke afzondering van de hogere klasse in gated communities wordt bijvoorbeeld minder in vraag gesteld, hoewel deze ontwikkeling vanuit een democratisch of burgerschapsstandpunt even zorgwekkend is voor een samenleving. Low (2001) wijst bijvoorbeeld op de angst die veel Amerikaanse middenklasse meisjes, die in gated communities wonen, hebben voor armen en arbeiders. Ze kennen deze sociale groepen enkel nog via de berichtgeving erover door de media.

De vaststelling dat kinderen in diverse woonomgevingen met uiteenlopende ontplooiingsmogelijkheden opgroeien is met andere woorden geen neutrale stelling wanneer blijkt dat de grenzen tussen diverse woonomgevingen samenvallen met maatschappelijke breuklijnen zoals leeftijd, gender en sociale klasse. Ruimtelijke segregatie heeft op die manier een belangrijke maatschappelijke en sociaal-politieke betekenis.

4.2. “Many childhoods” in relatie tot de woonomgeving

Wanneer het over kinderen gaat in onderzoek en beleid, worden deze nogal vaak voorgesteld als één homogene groep die gedefinieerd wordt op basis van een gemeenschappelijke leeftijd. Deze invulling van het jeugdbegrip aan de hand van leeftijdsgrenzen heeft een verhullende werking. Een gemeenschappelijke leeftijd wordt immers gebruikt als een koepelbegrip om daaronder erg uiteenlopende sociale werelden samen te voegen, sociale werelden die vaak weinig meer gemeen hebben dan hun leeftijd (Geldof & Van Assche, 1999). Er zijn andere breuklijnen, zoals gender, scholing en sociaal-culturele achtergrond die de leeftijdsgrenzen overstijgen (Bouverne - De Bie, 2004a). James en Prout (1997) spreken in die zin over ‘many childhoods’ in plaats van één universeel standaardverloop van de jeugdperiode. De diversiteit in het jeugdbegrip hangt samen met de sociale, culturele en economische omstandigheden waaronder kinderen opgroeien, en de

sociale positie van kinderen in de samenleving. Anderzijds wordt de diversiteit tussen kinderen ook bepaald door de manier waarop zij zelf bepaalde scheidingslijnen trekken via hun culturele voorkeuren en ‘smaken’ en hun sociale netwerken (Geldof & Van Assche, 1999). De verschillen tussen kinderen weerspiegelen enerzijds ongelijke kansen en uitsluiting op basis van iemands sociale positie en anderzijds de diversiteit tussen kinderen als dusdanig.

De hierboven beschreven maatschappelijke en pedagogische ontwikkelingen zijn weliswaar herkenbaar in grote delen van de Westerse wereld, hun concrete uitwerking op de leefwereld van kinderen wordt beïnvloed door lokale omstandigheden. Een vergelijkende studie in 13 Europese landen (Jensen et al., 2004) toont aan dat ontwikkelingen als verstedelijking, privatisering, mediatisering en institutionalisering in de verschillende landen duidelijk herkenbaar zijn, maar dat de impact ervan op de toegang tot tijd- en ruimtestructuren van kinderen verschillen. De gemeenschappelijke noemer achter deze diversiteit is dat kinderen steeds minder toegang hebben tot de publieke ruimte. Jensen en collega’s tonen aan dat deze conclusie een andere betekenis heeft in Israël bijvoorbeeld, waar de afgenomen toegang voor kinderen tot de publieke ruimte vooral bepaald wordt door de culturele heterogeniteit en het nationaal conflict, dan in de Finse verzorgingsstaat bijvoorbeeld, waar de grotere mobiliteit en de toegenomen verkeersdruk en –onveiligheid factoren zijn in de ruimtelijke uitsluiting van kinderen uit de stedelijke publieke ruimte en in de toenemende participatie van kinderen in geïndividualiseerde institutionele settings buiten de onmiddellijke woonomgeving (bijvoorbeeld in functie van hobby’s en andere vormen van persoonlijke ontplooiing).

UNESCO voerde een internationaal onderzoek naar de ruimtelijke condities van kinderen en de wijze waarop kinderen de stedelijke omgeving beleven en gebruiken, en hoe ze er betekenis aan geven, in 8 verschillende landen²⁸ (Chawla, 2002b). Het project was een voortzetting van het oudere *Growing up in cities* project van Kevin Lynch (1977) en vond deels plaats in dezelfde buurten waardoor een longitudinale vergelijking mogelijk was. In de vergelijking wordt echter eerder gefocust op de gemeenschappelijkheden, zowel cross-cultureel als longitudinaal, dan op eventuele verschillen ten gevolge van lokale sociale, economische en culturele factoren.

²⁸ Argentinië, Groot-Brittannië, Australië, Zuid-Afrika, India, Noorwegen, VS en Polen

Een derde grootschalig internationaal onderzoek richtte zich op de mate van zelfstandige toegang tot de publieke woonomgeving en de bewegingsvrijheid van kinderen in steden in Nieuw Zeeland, Australië, Duitsland en Groot-Brittannië (Hillman et al., 1990; Tranter & Pawson, 2001). Een vergelijking tussen deze landen toonde grote verschillen in de mate van bewegingsautonomie van kinderen die werden toegeschreven aan de ruimtelijke, sociale en culturele aspecten van de steden. Vooral in Duitse steden leek de bewegingsautonomie van kinderen opmerkelijk hoger te liggen. Een resultaat dat deels verklaard wordt door het gegeven dat in deze steden diverse voorzieningen zoals scholen, winkels en vrijetijdsvoorzieningen dicht bij de woonomgeving van kinderen gesitueerd zijn, de bevolkingsdichtheid er hoger ligt waardoor de kans groter is dat vriendjes dichterbij wonen, het openbaar vervoer er beter uitgebouwd is, en er meer sociale controle heerst door volwassenen op straat omdat de publieke ruimte er intensief wordt gebruikt door verschillende groepen in de samenleving. Hillman en collega's (1990) wijzen op een verschillende burgerschapsopvatting die aan de basis ligt van deze resultaten. In Duitse steden zou er een grotere collectieve verantwoordelijkheid zijn voor de opvoeding van kinderen, waardoor volwassenen het hun recht en/of verantwoordelijkheid vinden om ook op andermans kinderen te letten. In Australië en Nieuw-Zeeland daarentegen zou eerder een individualistische opvatting heersen over opvoeding en publieke ruimte waarin het zich niet moeien met andermans zaken centraal zou staan.

Diverse recente studies (Verhetsel et al., 2003; De Groof, 2006; Verhetsel & Witlox, 2006; Witlox & Tindemans, 2006; Block et al., 2007; Stad Gent, 2007a) tonen aan dat ook in Vlaanderen kinderen in heel diverse stedelijke woonomgevingen opgroeien met uiteenlopende ontplooiingsmogelijkheden en beperkingen, onder meer op vlak van beschikbare speelruimte in de woonomgeving, woondichtheid, hoeveelheid open ruimte in de woonomgeving, beschikbaarheid van een eigen tuin, voorzieningen in de eigen buurt, enzovoort. De minst kindvriendelijke woonomgevingen (gedefinieerd als woonomgevingen met weinig speel- en buitenruimte, weinig privacy, weinig wooncomfort) worden door Verhetsel en collega's (2003) gesitueerd in de negentiende-eeuwse gordelwijken van Antwerpen en Brussel, en in mindere mate van Gent. Verder stellen deze onderzoekers vast dat kinderen en jongeren uit deze negentiende-eeuwse gordel wijken het minst tevreden zijn over hun woning en over hun buurt (gemeten op basis van de criteria openbaar vervoer, voetpaden, fietspaden, ontspanningsmogelijkheden, speelruimte, properheid, veiligheid, mate van groenvoorzieningen, en mate van autoverkeer). Het probleem met dit onderzoek

is dat er geen analyse plaatsvindt van de manier waarop kinderen hun woonomgeving ervaren, maar dat een specifiek burgerlijk ideaal van de woonomgeving wordt afgetoetst aan de feitelijkheid. De criteria die worden gehanteerd, zoals privacy, veiligheid, speelruimte en ontspanningsmogelijkheden, refereren vooral naar een liberale invulling van burgerschap en van de publieke ruimte. Vanuit een communautaristische invulling zouden bijvoorbeeld andere criteria op de voorgrond treden (zoals de mate van sociale controle in de publieke ruimte, woondichtheid of demografische samenstelling van de woonomgeving). De conclusie dat kansarme wijken slecht scoren op vlak van kindvriendelijkheid of woontevredenheid is in die zin niet verrassend. Het zijn deze wijken die het minst overeenkomen met het burgerlijke ideaal.

4.3. Kindzijn als ‘burger-zijn’

Zowel in de speelruimtebenadering als in de kindvriendelijke stad wordt de discussie gedomineerd door bescherming en participatie als complementaire kaders om kinderen voor te bereiden op hun rol als burgers in de samenleving (cf. hoofdstuk 3)²⁹. Kenmerkend hieraan is dat hun sociale positie grotendeels gedomineerd wordt door hun toekomstig welzijn en dat hun actueel burgerschap zich vooral beperkt tot de sociaal-culturele sfeer. Deze nadruk op sociaal-culturele zelfstandigheid maakt dat de leefwereld van kinderen *geculturaliseerd* wordt (Bouverne - De Bie, 2001). Deze culturalisering begrenst de toename van de maatschappelijke participatiemogelijkheden van kinderen overwegend tot het sociaal-culturele domein. De toenemende aandacht in het jeugdbeleid voor het recht op participatie moet in die zin beschouwd worden als een *compensatorisch* recht: een recht dat het fundamenteel gebrek aan autonomie moet compenseren (Raes, 1994; Bouverne - De Bie, 2001; Bouverne - De Bie & Coussée, 2001). Het ‘romantische kindbeeld’ (cf. Hendrick, 1997) – waarin het kind wordt voorgesteld als een van nature goed, onschuldig, speels en te beschermen wezen en dat grotendeels aan de basis heeft gelegen van de verschillende invullingen van

²⁹ Het loutere gebruik van de begrippen bescherming en participatie in de context van opvoeding en socialisatie is volgens Qvortrup (2005) intrinsiek verbonden aan het modernistisch jeugdbegrip. Qvortrup gaat ervan uit dat de begrippen ‘bescherming’ en ‘participatie’ in de middeleeuwse samenleving amper gebruikt werden in relatie tot de positie van kinderen: ‘They were much more visible in the sense that fewer doors were closed to them and they had access to the same arenas as adults’. (Qvortrup, 2005, p. 3)

de 'goede' woonomgeving voor kinderen – staat in contrast tot een aantal recente vertogen over de aanwezigheid van kinderen in de publieke sfeer. Het *Anti-Kind Boek* (De Vries & De Heus, 2008) omschrijft kinderen bijvoorbeeld als een storende factor in publieke ruimtes, druk, lawaaierig en vervelend in de supermarkt, oververwend, egocentrisch, slecht voor dieren, en vooral als niet puur, eerlijk en onschuldig. Kinderen zouden er verder de oorzaak van zijn dat het sociaal netwerk van hun ouders afbrokkelt. De auteurs van het boek behoren tot de groep van de zogehete 'kindvrije' volwassenen. Dit zijn volwassenen die er bewust voor gekozen hebben zonder kinderen door het leven te gaan³⁰. Qvortrup (2005) verwijst naar de aanspraken die de groeiende groep van kindvrije volwassenen maakt op kindvrije zones in de publieke ruimte. Ze eisen het recht op om niet gestoord of lastiggevallen te worden door andermans kinderen. Ook de commerciële sector lijkt deze groeiende niche groep te ontdekken en speelt hierop in door kindvrije vakanties en restaurants aan te bieden.

Hoewel deze ontwikkelingen vreemd overkomen in een context waarin aan het kind nog steeds een hoge sentimentele waarde wordt toegeschreven (cf. Zelizer, 1985; Raes, 1994; Mortier, 1999)³¹, zijn ze niet noodzakelijk te beschouwen als een onbelangrijk randfenomeen. De discussie die door deze ontwikkelingen wordt opgeroepen is fundamenteel een discussie over de vraag of kinderen en hun opvoeding aangelegenheden zijn die tot de private sfeer behoren, dan wel of de opvoeding ook een publieke verantwoordelijkheid is (Liljeström, 1983). De positie die wordt ingenomen door de kindvrije volwassenen is er één die kinderen en hun opvoeding duidelijk als een private aangelegenheid definieert. Volwassenen kunnen 'kiezen' om een gezin met kinderen uit te bouwen maar ook om door het leven te gaan zonder de verantwoordelijkheden en beperkingen die kinderen met zich meebrengen. Deze keuze is een individuele aangelegenheid. Iedereen is vrij om een keuze te maken, maar de publieke ruimte moet een neutrale (i.e. volwassen) ruimte blijven. "For them, children's intrusion into public arenas is thought of in terms of a 'status offence'" (Qvortrup, 2005, p. 1). De opvatting dat kinderen en hun opvoeding private aangelegenheden zijn is niet nieuw; ze is een

³⁰ Een 'kindvrije' volwassene dient dus duidelijk onderscheiden te worden van volwassenen die om allerlei redenen kinderloos zijn.

³¹ Raes (1994, p.14) linkt de stijgende affectief-erotische waarde van het kind aan de vaststelling dat in modern-westerse culturen kinderen schaars(er) zijn geworden: "Die schaarser geworden kinderen zijn tegelijk voor het overgrote deel 'gewilde' of 'bewust geplande' kinderen. Beide tendensen brengen onbetwistbaar een 'opwaardering' van het kind met zich".

wezenlijk onderdeel van de modernistische pedagogiek en de plaats van het gezin hierin. Het burgerlijk gezinsmodel is bijvoorbeeld gebaseerd op deze privatisering van het kind en de opvoeding binnen de intimiteit van het kerngezin (cf. Raes, 1994).

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de burgerschapsdiscussie en op verschillende opvattingen die hierbinnen te onderscheiden zijn. Burgerschap wordt naar voren geschoven als referentiekader voor de sociaal-pedagogische analyse van de woonomgeving van kinderen waarin stedelijkheid als een specifieke dimensie van burgerschap aan bod komt. Ten slotte wordt er op basis van deze bespreking een definitie van stedelijk burgerschap uitgewerkt die aan de basis ligt van het empirisch luik van deze studie. Drie elementen staan centraal in dit kader, namelijk de manier waarop kinderen *kunnen, mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving. Deze vraagstelling verschilt van de vraag hoe kinderen (zouden) *moeten* aanwezig zijn in de woonomgeving, een vraag die de rode draad vormde doorheen de twee vorige hoofdstukken.

4.3.1. TUSSEN ‘BOURGEOIS’ EN ‘CITOYEN’:

STROMINGEN BINNEN DE BURGERSCHAPSDISCUSSIE

In 1859 schreef Charles Dickens de klassieker ‘*A tale of two cities*’ waarin hij – met de Franse Revolutie op de achtergrond – onrechtstreeks de strijd beschrijft tussen twee conflicterende opvattingen over staat en burgerschap. ‘Monseigneur le Marquis’ symboliseert de oude maatschappelijke orde waarin de bourgeoisie in de steden de macht in handen heeft, en waarin het burgerschap van de arme bevolking bestaat uit het betalen van belastingen in ruil voor bescherming door de bourgeoisie. Met de Revolutie komen boeren en arme stedelingen in opstand tegen de onderdrukking van de aristocratie. Wanneer Darnay, de broer van de Markies, na de Revolutie terugkeert naar Frankrijk stelt hij vast dat alles veranderd is. De Fransen worden onderverdeeld in ‘citoyens’, ‘aristocrates’, en ‘émigrés’, waarbij de laatste twee categorieën voorbestemd waren voor de guillotine. Burgerschap wordt verworven door zich uit te drukken en te bewijzen als een echt lid van het vaderland (of de Republiek): een ‘citizen’. Zij die zich geen lid van deze politieke gemeenschap verklaarden of waarvan bewezen werd dat ze hun patriottische plicht niet vervulden werden tot vijand van de Republiek verklaard. Het boek van Dickens schetst niet enkel een rijk beeld van de context die rond

deze twee traditionele opvattingen over burgerschap hangt en hun gevolgen voor het alledaags leven van mensen, maar het wijst er ook op dat deze opvattingen uiteindelijk weinig van elkaar verschillen en allebei gericht zijn op het bepalen van wie een rechtmatige burger is van de Franse staat (koninkrijk of republiek) en de onderdrukking van wie deze status niet verdient.

In wat volgt, wordt burgerschap als een gelaagd begrip uitgewerkt. Dit houdt in dat er verschillende dimensies te onderscheiden zijn in het burgerschapsconcept, die elkaar niet uitsluiten maar aanvullen.

4.3.1.1. *Liberale dimensies in het burgerschapsconcept*

De meeste theorieën over burgerschap die doorheen de twintigste eeuw in de Westerse wereld zijn ontwikkeld benaderen de burger als enerzijds een drager van rechten, voorkeuren en plichten waarop men als ‘burger’ individueel aanspraak kan maken (liberale burgerschapsbenaderingen) en anderzijds als een lid van een gemeenschap waarmee hij zich verbonden voelt en waaraan hij actief participeert (communitaristische burgerschapsbenaderingen) (zie o.a. Van Gunsteren, 1992; Kymlicka & Norman, 1994; Delanty, 2003; Dahlgren, 2006). Beide benaderingen sluiten elkaar niet uit en leven op verschillende manieren door in het actuele discours over burgerschap. Het Nederlandstalige woord ‘burger’ is in die zin beperkt. In het Frans wordt bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen de *citoyen* en de *bourgeois* (Nauta, 1992; Eriksen & Weigard, 1999; Pols, 2006). Het concept van de *citoyen* is gebaseerd op de Griekse stadspolis (of in de versie van Dickens: de Franse Republiek) waarin burgerschap werd ingevuld als het lidmaatschap van een specifieke politieke gemeenschap waarvan niet-burgers werden uitgesloten. Het burgerschap – in de betekenis van de *citoyen* – heeft een ontegensprekelijk collectief karakter. Het enige individuele recht waarop de *citoyen* – eens hij deze status verworven heeft – zich kan beroepen is het recht – en de eer – om te participeren aan het publieke leven in de staat en verantwoordelijkheid op te nemen voor de belangen van de gemeenschap. Het concept van de *bourgeois*, daarentegen, is gebaseerd op de situatie van de middeleeuwse steden (of in de versie van Dickens: de aristocratie van het Ancien Régime). Deze omwalde steden waren vaak een soort van enclaves in vergelijking met de omringende feodale samenleving. In de stad was de individuele vrijheid doorgaans groter en waren er minder grenzen tussen de verschillende klassen. Burgerschap had voor de *bourgeois* vooral te maken met rechten die bescherming boden tegen te sterke

tussenkomsten van de staat in private aangelegenheden en met de bescherming van het privaat bezit (Eriksen & Weigard, 1999).

In een liberaal-individualistische benadering krijgt burgerschap vorm binnen de individuele, private ruimte en institutionele verbanden zoals gezin, school en kerk (Van Gunsteren, 1992).

“The individual private sphere is needed to enable individuals to participate in a community of citizens that take care of their own interests and defend their authentic ways of being”. (Pols, 2006, p. 84)

De focus op het eigen levensproject wordt verder verantwoord vanuit de stelling dat mensen die hun persoonlijke doelstellingen en hun eigen belangen nastreven en hun eigen sterke kanten tot ontplooiing laten komen, de samenleving als geheel ten goede komen. De liberale burgerschapsopvattingen leggen verder sterk de klemtoon op burgerschap als een verworvenheid die gepaard gaat met een geheel van politieke en sociale rechten. Het rechtendiscours wordt aangevuld met een debat over plichten en burger*deugden*, en een toegenomen accent op zelfverantwoordelijkheid, dat vooral wordt naar voren geschoven in neoliberale ideeën over burgerschap (Cradock, 2007). Het ‘passieve’ burgerschap wordt in deze benadering geproblematiseerd. Passief burgerschap verwijst naar de uitvoeringskant van het beleid (cf. Thomassen, 1979): krijgen burgers wat hen toekomt? De problematisering hiervan ligt in de aanname dat rechten niet kunnen zonder (voorafgaande) plichten, vooral de verplichting om te participeren aan het publieke leven. Men schuift een ‘actief’ burgerschapsconcept naar voren waarin de bijdrage van de burger tot het gemeenschapsbelang centraal komt te staan. De politieke en vooral sociale rechten die gepaard gaan met burgerschap worden gekoppeld aan specifieke burgerplichten en voorwaarden met onder meer allerhande ‘activeringsprogramma’s’ als gevolg. (Kymlicka & Norman, 1994). Vanuit een liberale burgerschapsopvatting zijn kinderen afhankelijk van hun ouders voor de realisatie van hun rechten. Sinds de ratificatie van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind krijgen kinderen wel een aantal bijzondere rechten die vorm moeten geven aan hun burgerschap. De kindvriendelijke stad stelt zich tot doel het burgerschap van kinderen – gebaseerd op het kinderrechtenverdrag – in de praktijk om te zetten door de rechten van het kind te integreren binnen het stedelijk beleid. Ook in relatie tot kinderen dringt echter een liberaal discours steeds meer op de voorgrond met een toenemend accent op de plichten en verantwoordelijkheden van kinderen – in aanvulling op hun rechten – tot gevolg (Cradock, 2007).

Het belangrijkste probleem dat zich stelt met een liberale burgerschapsbenadering is dat het hebben van rechten niet garandeert dat er ook effectief recht wordt gedaan. Het realiseren van een kindvriendelijke woonomgeving, bijvoorbeeld, waarin het spel van kinderen een plaats kan hebben, wordt niet enkel gegarandeerd door burgers meer individuele rechten toe te kennen maar valt onder de collectieve verantwoordelijkheid van een gemeenschap (cf. Raes, 1994). Een eenzijdige benadering van burgerschap als geheel van individuele rechtsaanspraken dreigt de uiteenlopende belangen van diverse groepen in de samenleving op een conflicterende wijze te verscherpen. Hierbinnen past ook de kritiek van Raes (1994, pp. 42-43) op een eenzijdig gepositieerde benadering van de kinderrechten:

“Tegelijk dient duidelijk te zijn dat kinderrechten, zoals alle rechten, met andere rechten kunnen conflicteren. Geen enkel recht is immers ‘absoluut’. Maar tussen de stelling dat kinderrechten niet absoluut zijn en de stelling dat kinderen daarom geen rechten kunnen hebben situeert zich precies de ganse problematiek die door de kinderrechtenbeweging aan de orde wordt gesteld en die noodzakelijkerwijs impliceert dat afstand wordt genomen van een klassiek liberale invulling van de rechtsnotie”.

Een vergelijkbare kritiek kan gegeven worden op eenzijdig liberale invullingen van de kindvriendelijke stad die voorbijgaan aan het inzicht dat kindvriendelijkheid gerealiseerd wordt door een gemeenschap en niet door een geheel van individuele rechten en infrastructurele ingrepen.

Een concreet voorbeeld van hoe deze benadering doorleeft in het actuele discours is de discussie die gevolgd is op de beslissing van een rechter in 2006 om een speelpleinwerking te sluiten in een woongebied na klachten van omwonenden over lawaaihinder (De Visscher & Bouverne - De Bie, 2006a). Het maatschappelijk debat dat naar aanleiding van deze situatie ontstond werd hoofdzakelijk in juridische termen gevoerd en in termen van individuele rechtsaanspraken³². VLAREM-normen, technisch stedenbouwkundige regels, maar ook de Rechten van het Kind, meer bepaald het recht op spelen, werden ingezet als argumenten in een debat pro en contra de ruimtelijke aanwezigheid van kinderen. Deze geïndividualiseerde aanspraken op – in wezen – collectieve rechten dreigden het maatschappelijk debat dat aan de basis ligt van deze collectieve rechten te reduceren tot een hiërarchische classificatie van individuele

³² In de nasleep van de rechtszaak in Lauwe kondigden verschillende gemeenten bijvoorbeeld dat ze het politiereglement in hun gemeente zouden aanpassen waardoor spelende kinderen “per definitie” niet onder geluidsoverlast vallen.

rechtsaanspraken, waarbij rechters moeten oordelen welke rechtsaanspraak het zwaarst doorweegt. Ook de analyses en reacties in de pers naar aanleiding van de veroordeling van de speelpleinwerking in Lauwe draaiden uit op het tegenover elkaar afwegen van het absolute en onvoorwaardelijke recht van kinderen op spelen en het recht op rust en privacy van buurtbewoners. De eenzijdige focus op rechten die individueel afdwingbaar zijn gaat verder voorbij aan de verantwoording over de condities waaronder bepaalde rechten kunnen afgedwongen of gerealiseerd worden en de verhouding van deze individuele rechten tegenover de gemeenschap waarbinnen deze gerealiseerd worden. De discussie over burgerschap gaat op die manier voorbij aan de meest elementaire vraag die er aan ten grondslag ligt, namelijk de vraag hoe we ‘samen’ kunnen leven (Masschelein, 1993).

4.3.1.2. Communautaristische dimensies in het burgerschapsconcept

In de communautaristische burgerschapsopvattingen ligt de nadruk op het gegeven dat burger zijn betekent dat je tot een historisch gegroeide gemeenschap behoort (Van Gunsteren, 1992; Etzioni, 1998). Burgerschap heeft in deze traditie te maken met een bepaalde sociale en culturele identiteit als uitdrukking van iemands lidmaatschap aan een politieke gemeenschap (Kymlicka & Norman, 1994). In moderne samenlevingen zijn gemeenschappen echter geen vanzelfsprekend gegeven. Er is sprake van een pluraliteit van gemeenschappen en individuele combinaties van lidmaatschappen als een gevolg van ruimere ontwikkelingen rond individualisering (Van Gunsteren, 1992). In tegenstelling tot de liberale burgerschapsopvatting, waarin gelijkheid centraal staat en er een maatschappelijke consensus bestaat over de inhoud (i.e. de rechten en plichten) van burgerschap, wordt vanuit een communautaristische benadering gepleit voor een “conception of differentiated citizenship” waarin broederlijkheid en solidariteit centraal staan (Young, 1989; Kymlicka & Norman, 1994). Het ontwerp van een universeel burgerschapsconcept dat de groepsverschillen overstijgt is vanuit een gedifferentieerde burgerschapsbenadering onjuist en onrechtvaardig omdat het de zwakkere groepen in de samenleving marginaliseert en hen uit de maatschappelijke discussie over burgerschap sluit. Anderzijds staat dezelfde solidariteit onder druk vanuit een (gedifferentieerde) communautaristische burgerschapsopvatting (Kymlicka & Norman, 1994). Wanneer het accent immers komt te liggen op de eigenheid van diverse groepen in de samenleving dreigt het besef van een gedeelde identiteit verloren te gaan.

Het communautaristische discours over burgerschap is sterk herkenbaar in het actuele stedenbeleid (De Rynck et al., 2003). Het Witboek Stedenbeleid schuift het creëren van een nieuwe gedeelde identiteit op basis van verschil (“solidariteit in diversiteit”) naar voren als centrale doelstelling van het stedenbeleid. Het stedenbeleid moet vanuit die optiek gericht zijn op een hernieuwd besef van stedelingen als leden van een politieke (stedelijke) gemeenschap waarvan diversiteit, solidariteit en democratie de pijlers vormen. Stedelijkheid als politiek project verwijst in deze opvatting naar de stad als knooppunt voor politieke en sociale opbouw (De Rynck et al., 2003). In het Witboek wordt stedelijk burgerschap als politiek project samengevat in twee pijlers die de basis moeten vormen de uitbouw van een stedenbeleid. Ten eerste impliceert stedelijk burgerschap open toegang tot voorzieningen en diensten als onderdeel van een aantal universele rechten (opvoeding, huisvesting, werk, cultuur, onderwijs, stemrecht, enzovoort) waarop stadsburgers aanspraak moeten kunnen maken. Ten tweede betekent stedelijk burgerschap kansen op wederkerigheid en interactie tussen mensen zodat ze aan gemeenschappelijke belangen kunnen bouwen. Stedelijk burgerschap wordt hierbij beschouwd als een resultaat van sociale praktijken in de stad.

Saey (2006) stelt echter de vraag in welke mate deze doelstellingen rekening houden met de reële machtsverschillen in de samenleving. Met andere woorden, in welke mate kan ‘solidariteit in diversiteit’ tegemoet komen aan de problematiek van de verdeelde stad en de bestaande machtsverhoudingen overstijgen ten gunste van een nieuwe gedeelde identiteit? Saey antwoordt hier zelf op met de stelling dat het republikeins communautarisme vooral aansluit bij een middenklasse opvatting over (wenselijk) burgerschap en stedelijkheid.

Libererale en communautaristische burgerschapsopvattingen sluiten aan bij elkaar in die zin dat ze burgerschap invullen als een te bereiken status, waarbij participatie, ingevuld als het ‘deelnemen’ en het ‘deel hebben’ aan de samenleving, een belangrijke voorwaarde is voor de verwerving van deze status (Bouverne - De Bie, 2003). Recentere invullingen zoals (neo-)republikeins burgerschap combineren elementen uit de liberale en communautaristische theorieën (Van Gunsteren, 1992; Dahlgren, 2006). En in een sociale invulling van burgerschap wordt autonomie gezien als het resultaat van het wederzijds respect voor rechten en vrijheden. Dit houdt in dat mensen in staat moeten zijn om individuele keuzes te maken, rekening houdend met de belangen van de gemeenschap en de realisatie van democratische waarden (Braithwaite & Pettit, 1990; Verschelden et al., 2006).

4.3.2. KINDEREN ALS MEDEBURGERS?

4.3.2.1. *Burgerschap op kindermaat ?*

De vraag die in dit proefschrift wordt gesteld is op welke aspecten van burgerschap kinderen in de woonomgeving erkend en aangesproken worden (cf. De Winter, 1995). De Winter stelt dat kinderen in politieke zin geen burgers zijn omdat ze over geen politieke burgerrechten beschikken. In de sociale en juridische betekenis worden kinderen wel als medeburgers erkend door het feit dat ze volwaardige rechtssubjecten zijn en dat hun mening steeds meer verwoord, gevraagd en gerespecteerd wordt. Ook het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind wordt in deze context als basis voor het burgerschap van kinderen gepresenteerd. Maar tegelijk waarschuwen auteurs zoals de Winter (1995) en Roose (2006) voor de mogelijke gevaren die de juridisering van de opvoeding kan veroorzaken. Daarom pleit de Winter voor een pedagogische benadering van burgerschap waarin centraal staat dat kinderen tot burgerschap moeten opgevoed worden.

“Jeugdigen hebben kortom heel wat over burgerschap te leren, en daarom is een pedagogische benadering van minstens even groot belang als een strikt politieke en juridische. De vraag of zij burgers zijn is vergelijkbaar met de vraag of ze volwassen zijn. Als burgerschap een maatschappelijk ideaal is, zijn jeugdigen burgers-in-wording, en dienen zij als zodanig bejegend te worden”. (De Winter, 1995, p. 51)

In lijn met deze stelling stelt Jans (2004) een burgerschapsconcept *op kindermaat* voor omdat *volwassen* invullingen van burgerschap ontoereikend zouden zijn om de specifieke situatie en positie van kinderen te omvatten. Het kind als een speels wezen staat centraal in dit voorstel: “when we want to design citizenship within the reach of children from a focus on responsibilities, we cannot get around the playful character of children” (Jans, 2004, p. 38). Burgerschap op kindermaat heeft dan te maken met het inzicht dat kinderen actief participeren en betekenis geven – vooral via spelactiviteiten – aan hun sociale en culturele omgeving en op die manier betrokken zijn op hun gemeenschap. Dit voorstel van een burgerschapsconcept op kindermaat past binnen een ruimer spanningsveld met betrekking tot de manier waarop moet omgegaan worden met het besef dat kinderen anders zijn dan volwassenen (en ook anders behandeld worden dan volwassenen) en het voornemen om kinderen als gelijken te behandelen (Kjørholt & Lidén, 2006). Verschillende vertogen over kindvriendelijkheid beroepen zich op het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind om een gelijke positie

voor kinderen op te eisen en kinderen te erkennen als volwaardige medeburgers, maar doen dit door het anders-zijn van kinderen extra in de verf te zetten (met daarbij bijzondere aandacht voor het gegeven dat zij niet over dezelfde competenties beschikken als volwassenen) en de nadruk te leggen op de speelse natuur en de eigen cultuur van kinderen. Kortom, leeftijd (gekoppeld aan competentie) speelt een belangrijke rol als differentiatiecriteria en als basis voor het definiëren van het medeburgerschap van kinderen.

Gemeenschappelijk aan de analyses over het burgerschap van kinderen die verschillende auteurs maken is dat ze (volwassen) burgerschap als een te verwerven of aan te leren status benaderen. Vanuit dat perspectief moeten kinderen dus ‘vaardig’ gemaakt worden in burgerschap en moet burgerschap aangeleerd worden via de school, het jeugdwerk, enzovoort. Kinderen moeten tot burgerschap gevormd worden (cf. De Winter, 1995). Burgerschapsvorming staat dan vooral voor het aanleren aan kinderen van de nodige waarden, normen, betekenissen en deugden om als democratisch burger te handelen. Dit vertaalt zich dan onder meer in programma’s in scholen of jeugdverenigingen waarin zaken worden aangeleerd zoals de werking van instituties zoals parlement of justitie, en waarden zoals respect, verdraagzaamheid of het besef dat pesten verkeerd is (Delanty, 2003). In het Verenigd Koninkrijk is burgerschap een verplicht vak geworden in het curriculum van elf- tot zestienjarigen (Lawy & Biesta, 2006). En in Nederland haalde de Winter (2004) de noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief aan waarbij onder meer het onderwijs het democratisch deficit in de samenleving moet opvullen via het aanleren van democratische omgangsvormen, en op die manier een draagvlak moet creëren voor het herstel van de democratische rechtsstaat. Democratie wordt bij hem gedefinieerd als een manier van samenleven en vergt het vermogen van de leden van een samenleving om “zich te verplaatsen in de positie van anderen, de erkenning dat mensen het recht hebben om van elkaar te verschillen, de bereidheid om anderen in hun waarde te laten, niet te discrimineren en de wil om conflicten langs vreedzame weg op te lossen” (De Winter, 2004, p. 7).

4.3.2.2. Burgerschap als sociale praktijk

Lawy en Biesta (2006) stellen een benadering voor van burgerschap als sociale praktijk. Ze verschuiven daarmee de aandacht van burgerschapsvorming als het aanleren van specifieke vaardigheden en attitudes naar burgerschap als een kwaliteit die gerealiseerd wordt in alledaagse sociale praktijken. Burgerschap als

sociale praktijk gaat er niet van uit dat kinderen via een voorgestructureerd socialisatietraject tot burgerschap worden toegeleid, noch dat de rol van de pedagogiek eruit bestaat om geschikte strategieën en benaderingen uit te werken om de voorbereiding van kinderen op hun burgerschap zo efficiënt en effectief mogelijk te laten verlopen.

“Young people do not qualify as citizens through some magical mechanism or ‘rite of passage’ nor by engaging in a particular mantra or by reproducing a set of practices. Their citizenry is not a status or possession, nor is it the outcome of a developmental and/or educational trajectory that can be socially engineered. It is a practice, interwoven and transformed over time in all the distinctive and different dimensions of their lives”.
(Lawy & Biesta, 2006, p. 47)

Burgerschapsvorming en een burgerschapsconcept op kindermaat worden op deze manier ter discussie gesteld omdat ze kinderen per definitie uitsluiten als *not yet* burgers. In de plaats daarvan stellen Lawy en Biesta een benadering voor waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen burgers en *not yet* burgers omdat burgerschap gedefinieerd wordt als een dynamisch en relationeel proces dat gedragen wordt door alle leeftijdsgroepen. Dit laatste betekent niet dat kinderen beschouwd worden als gelijk aan volwassenen, of dat ze dezelfde verantwoordelijkheden moeten dragen, maar het betekent wel een erkenning van kinderen als een integraal onderdeel van de samenleving, hier en nu (Lawy & Biesta, 2006). Burgerschap(svorming) wordt in deze benadering gezien als een proces dat overheen de verschillende institutionele verbanden van school en jeugdwerk verloopt en dat het resultaat is van de sociale praktijken en relaties waaraan kinderen deelnemen. Burgerschap(svorming) heeft in deze invulling wezenlijk te maken met burgerschapservaring: om kinderen democratische waarden te leren moet er geïnvesteerd worden in de globale leefomstandigheden van kinderen en in de voortdurende publieke dialoog met kinderen hierover.

4.3.2.3. Kinderen als feitelijke medeburgers

In deze studie wordt burgerschap gedefinieerd als een uitkomst en kwaliteit van tussenmenselijke verhoudingen. Ook volwassenen zijn in dit licht te zien als *burgers in wording* (cf. Pinxten, 2007a). Kinderen komen hier in beeld als feitelijke medeburgers als een gevolg van het gegeven dat ze deel uitmaken van de samenleving. Stedelijkheid vormt vanuit deze optiek een belangrijke dimensie van burgerschap omdat ze een bepaalde kwaliteit van dit samenleven tot uitdrukking brengt. Burgerschap, zoals we het in deze context uitwerken, is dus niet enkel te

begrijpen in termen van formele participatiemogelijkheden aan het lokale voorzieningenaanbod, of in termen van rechten (bijvoorbeeld op een kindvriendelijke woonomgeving), maar ook en vooral als de erkenning van de verschillende manieren waarop kinderen aanwezig zijn in de publieke ruimte en zich erdoor bewegen; de erkenning dat ook zij ‘deel zijn’ van de gemeenschap (Bouverne - De Bie, 1999). Dit impliceert een relationele benadering van burgerschap (Pols, 2004). Vertaald naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving houdt dit de vraag in naar de voorwaarden waaronder mensen (volwassenen én kinderen) leren omgaan met elkaar als leden van de gemeenschap en elkaar als leden van de gemeenschap leren erkennen. Deze benadering houdt bijgevolg in dat een sociaal beleid gericht is op de ondersteuning van de capaciteit om te leren omgaan met verschillende situaties, inclusief het vermogen situaties van ongelijke mogelijkheden om een menswaardig leven te leiden om te buigen naar een grotere gelijkheid. Teruggrijpend naar de drie P’s als pijlers van het jeugdland (cf. hoofdstuk 3), betekent dit dat de provisierechten en participatierechten hier op de voorgrond treden. Deze invulling van burgerschap vraagt aandacht voor de betekenis van ‘passieve participatie’ als dimensie van burgerschap (Bouverne - De Bie, 1999). Deze passieve participatie legt de nadruk op een goed begrip van de concrete, alledaagse leefwereld van mensen, van de wijze waarop hierin tussengekomen wordt, en van de wijze waarop mensen deze tussenkomst ervaren.

4.3.3. VAN BURGERZIN NAAR BURGERZIJN: RELATIONEEL BURGERSCHAP

Theorieën die burgerschap invullen als een te bereiken status (zowel vanuit een liberale als vanuit een communautaristische inspiratie) hebben met elkaar gemeen dat ze uitgaan van een opvatting over de gemeenschap als een groep van vrije, gelijke, onafhankelijke en rationele personen die vrijwillig een sociaal contract³³ met elkaar aangaan (Nussbaum, 2006). Het doel van dat sociaal contract bestaat uit het maken van gezamenlijke afspraken omtrent een maatschappelijke orde

³³ Sociaal contracttheorieën vormen een belangrijke basis voor benaderingen van sociale rechtvaardigheid in Westerse democratieën. “One of the strongest and most enduring has been the idea of the social contract in which rational people get together, for mutual advantage, deciding to leave the state of nature and to govern themselves by law” (Nussbaum, 2006, p. 3).

waarbinnen het wederzijds voordeel van de contractanten (de ‘burgers’) maximaal wordt nagestreefd.

Nussbaum (2006) wijst erop dat de idee van het sociaal contract in de praktijk tot een aantal problemen leidt die het gevolg zijn van de premisse dat burgers vrije, gelijke, onafhankelijke en rationele individuen zijn. Basiskritiek op het sociaal contract is dat steeds bepaald moet worden wie de voorwaarden van het contract vastlegt (met andere woorden, wie als ‘vrij, gelijk, onafhankelijk en rationeel’ beschouwd mag worden) en wie onder de toepassing van deze voorwaarden valt. Daardoor houdt het sociaal contract per definitie vormen van sociale insluiting en uitsluiting in. Historisch gezien had het sociaal contract uitsluitend betrekking op blanke, economisch actieve mannen. Vrouwen en kinderen – die binnen de private sfeer van het gezin hoorden – werden aldus niet erkend als burgers. Ook in de actuele samenleving zijn er diverse groepen, zoals personen met een handicap, kinderen, ouderen en toekomstige generaties, die niet betrokken zijn bij de formulering van het sociaal contract. Nussbaum (2006) spreekt daarom over een structurele uitsluiting die eigen is aan het sociaal contractdenken omdat deze groepen aangewezen zijn op afgeleide of uitgestelde rechten, of bijzondere voorzieningen voor de uitvoering van hun rechten. De erkenning van burgerschap wordt op die manier verbonden aan bepaalde competenties die nodig zijn om tot de groep van ‘vrije, gelijke, onafhankelijke en rationele’ contractanten te behoren. Nussbaum (2006) zelf ziet een alternatief voor de problemen die het sociaal contract met zich meebrengt in de introductie van een ‘*capabilities approach*’³⁴.

“[...] I argue that the best approach to this idea of a basic social minimum is provided by an approach that focuses on human capabilities, that is, what people are actually able to do and to be, in a way informed by an intuitive idea of a life that is worthy of the dignity of the human being”. (Nussbaum, 2006, p. 70)

In deze benadering dient een besef van menselijke waardigheid aan de basis te liggen van de maatschappelijke ordening of het sociaal contract. Rechten en burgerschap moeten in deze benadering gezien worden in termen van de engagementen die een gemeenschap dient op te nemen om iedereen zijn of haar mogelijkheden zo goed mogelijk te laten ontwikkelen³⁵. Anders gesteld, rechten en

³⁴ Nussbaum ziet haar voorstel niet als een verwerping van de contracttheorie van Rawls maar als een alternatieve invulling van het sociaal contract.

³⁵ Dit in tegenstelling tot de eerder besproken benadering die de verantwoordelijkheid voor de *ontwikkeling* van (burger)competenties bij het individu legt, ingevuld als een individueel leerproces.

voorzieningen in de samenleving moeten bijdragen tot de mogelijkheden tot een menswaardig bestaan “als een in de samenleving autonoom te realiseren waarde, voor volwassenen en voor kinderen” (Verhellen & Bouverne - De Bie, 2005, p. 17, gecit. in Roose, 2006). Burgerschap kan bijgevolg niet langer gevat worden in de relatie tussen *het* individu en *de* samenleving, maar moet voortdurend gerealiseerd worden op basis van engagementen om iedereen te erkennen als lid van de gemeenschap.

De benadering van burgerschap die in deze studie gehanteerd wordt bouwt voort op drie pijlers: een inclusieve benadering van burgerschap; burgerschap als een relationele praktijk; en burgerschap als continu leerproces.

Burgerschap impliceert in ons referentiekader ten eerste een inclusieve benadering. In de traditionele burgerschapsbenaderingen werd burgerschap dominant ingevuld als een exclusieve status die als basis diende voor de insluiting van de burgers – zowel bourgeois als citoyens – en de uitsluiting van wie niet als burger werd erkend. In de inclusieve benadering is burgerschap een uitgangspunt in plaats van een uitkomst. In die zin is het misschien betekenisvoller om te spreken over ‘burgerzijn’ in plaats van ‘burgerschap’. Dit betekent dat alle leden van de samenleving beschouwd worden als burgers ongeacht hun sociale, culturele, politieke of legale status. Dus ook kinderen maken hiervan deel uit. Inclusiviteit vraagt op die manier geen afgesloten burgerschapsconcept waarin bepaalde rechten, plichten, waarden en normen vastliggen maar een concept waarin deze zaken continu voorwerp vormen van discussie en vorm krijgen in de relaties tussen mensen. Deze opvatting sluit aan bij Nussbaums voorstel tot een *capabilities approach* waarin het de taak is van het sociaal beleid om de voorwaarden te creëren opdat iedereen gericht aangesproken wordt op de erkenning van zijn of haar burgerschap of ‘burgerzijn’.

Burgerschap impliceert in het verlengde hiervan een relationele benadering (Pols, 2004; Lawy & Biesta, 2006; Pols, 2006; Roose, 2006; Verschelden et al., 2006). Burgerschap is een kenmerk van alledaagse praktijken en wordt gevormd en ervaren in de alledaagse sociale relaties waarin mensen betrokken zijn. Relationeel burgerschap gaat wezenlijk over (de kwaliteit van) *samen-leven*:

“[I]t is about “living” together with others. The proposed self is a social self: to exist, it must relate to others. Relations make the citizen more or less integrated”. (Pols, 2006, p. 94)

Vanuit een relationele benadering is het niet zo dat kinderen wel of niet burgers zijn, maar dat ze in diverse activiteiten en relaties burgerschap of ‘burgerzijn’

verwerklijken (Roose, 2006). Burgerschap is met andere woorden een kwaliteit van deze relaties en activiteiten in plaats van de vaste uitkomst van een leerproces of een bepaalde status die het kind al dan niet bereikt heeft. Een relationele benadering van burgerschap is sterk verbonden met de manier waarop mensen dagdagelijks gemeenschap maken door hun eigen sociaal handelen (Pols, 2006). Burgerschap is dan geen eigenschap van individuele mensen of groepen, maar wel een kwaliteit van (de instituties in) de samenleving die wordt gerealiseerd in het alledaags sociaal handelen van en relaties tussen mensen (Pols, 2004). Burgerschap krijgt vorm door de verschillende instituties en relaties waarin kinderen betrokken zijn, zoals het gezin, leeftijdsgenoten, de school, vrijetijdsvoorzieningen, en de media, maar ook de woonomgeving. De vraag die zich vanuit deze burgerschapsopvatting stelt is dan niet *of* kinderen wel of geen medeburgers zijn, maar of zij in hun activiteiten en relaties burgerschap ervaren en realiseren, en op welke dimensies van hun burgerschap of 'burgerzijn' kinderen worden aangesproken.

Hiermee wordt gewezen op een collectief leerproces dat nooit afgerond is als derde kenmerk van burgerschap (cf. Delanty, 2003; Pinxten, 2007a). Men wordt niet als burger geboren met bepaalde kenmerken, maar men leert voortdurend burger zijn via de participatie in diverse sociale relaties. Burgerschap als leerproces impliceert – op het niveau van het individu (zowel kind als volwassene) – meer bepaald het leren omgaan met diversiteit in een samenleving (Pinxten, 2007b). Sierens (2007) stelt in deze context een referentiekader voor burgerschapsvorming in een pluriforme samenleving voor. Burgerschap wordt in dit kader ingevuld als het op een respectvolle en reflectieve manier omgaan met onderling verschillende mensen; burgerschapsvorming omvat dan het leren omgaan met diversiteit, en de erkenning van diversiteit als kenmerk van identiteit. Dit impliceert het besef dat identiteit steeds in interactie wordt gevormd, en men anderen dus nodig heeft om te bepalen wie men zelf (niet) is (Pinxten, 2007a; Sierens, 2007). Leren omgaan met diversiteit houdt in dat men diversiteit leert zien als een normaal gegeven in de samenleving en als dimensie van iemands identiteit. Burgerschapsvorming moet burgers in staat stellen om te reflecteren op een waaier van persoonlijke en groepsidentiteiten en zich daar goed bij te voelen (Sierens, 2007). Volgens Delanty (2003) vindt dit leerproces vooral plaats in de informele, alledaagse leefcontexten en via concrete gebeurtenissen en relaties in het leven van mensen.

Pinxten (2007a) ziet echter het leerproces achter burgerschap niet enkel op het niveau van individuen maar ook als het leerproces van een gemeenschap. Dit is een belangrijk inzicht omdat burgerschap als leerproces hierdoor niet enkel

voorgesteld wordt als een opgave ten aanzien van individuen of groepen, maar ook ten aanzien van de door de overheid en institutionele voorzieningen ontwikkelde beleidspraktijken.

4.3.4. STEDELIJKHEID ALS DIMENSIE VAN BURGERSCHAP

De gemeenschap waarvan men deel uitmaakt is steeds meer te begrijpen als een *stedelijke* gemeenschap, waarbij stedelijkheid verwijst naar een metafoor voor diverse maatschappelijke ontwikkelingen en een manier van samenleven. Verschillende auteurs spreken daarom over het *stedelijk* burgerschap (cf. De Rynck et al., 2003; Denters, 2004; Uitermark et al., 2005). Dit betekent dat de vragen die gesteld worden over het soort medeburgerschap waartoe de woonomgeving aanleiding geeft, gekaderd worden in een stedelijke context. In een territoriale benadering van stedelijkheid gaat ‘stedelijk’ burgerschap over de relaties tussen stadsbewoners en het stadsbestuur, de relaties van burgers ten aanzien van de stedelijke politieke gemeenschap en de onderlinge relaties tussen burgers als leden van die gemeenschap (Denters, 2004)³⁶. Stedelijkheid is echter niet enkel te begrijpen als een ruimtelijke eigenschap, maar ook als een politiek en cultureel gegeven. Stedelijkheid staat voor een bepaalde kwaliteit van het samenleven in de stad die wordt gekenmerkt door densiteit, diversiteit, anonimiteit en democratie (De Rynck et al., 2003). Beide dimensies van stedelijk burgerschap worden kort toegelicht.

Stedelijk burgerschap verwijst in de eerste plaats naar het territoriaal niveau waarbinnen burgerschap bestudeerd wordt.

“Steden zijn perfecte plaatsen voor participatie en democratie. Ze laten de complexiteit van de wereld zien en ervaren, maar zijn tezelfdertijd nog overzichtelijk genoeg om die complexiteit vatbaar en regelbaar te maken”. (De Rynck et al., 2003, p. 190)

In een context van toenemende globalisering neemt de impact van de klassieke natiestaat of en neemt de aandacht voor de kleinste territoriale eenheden sterk toe:

³⁶ Deze definitie stemt – met uitzondering van de verbijzondering tot de ‘stedelijke’ politieke gemeenschap in plaats van de politieke gemeenschap in het algemeen – overeen met de basisdefinitie van burgerschap die Kymlicka & Norman (1994) geven op basis van een uitgebreide analyse van burgerschapstheorieën. Ook hier gaat het in essentie over de relaties tussen burgers onderling en tussen de burgers en de staat.

de stad, de wijk, zelfs de straat komen op de voorgrond te staan. De stad kan gezien worden als een uitvergroting van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen zoals de eerder beschreven ontwikkelingen van privatisering, institutionalisering en verstedelijking. De buurt moet de huidige sociale problemen oplossen en nieuwe sociale bindingen en vormen van burgerschap creëren in de mondiale samenleving (Duyvendak, 1998; Kearns & Parkinson, 2001; Castells, 2002; Uitermark et al., 2005; Kennett & Forrest, 2006). Het traditionele staatsburgerschap moet plaats ruimen voor stedelijk burgerschap en de stadsrepubliek (De Rynck et al., 2003). Bij Uitermark en Duyvendak (2006) wordt met het *straat*burgerschap gekozen voor een nog kleinere eenheid. Zij streven actief burgerschap en sociale verbondenheid na op straatniveau. Volgens deze auteurs is de nationale samenleving als referentiepunt voor burgerschap te abstract door de nationale debatten waarin slechts weinigen kunnen participeren, en is ze te ver verwijderd van de alledaagse problemen die veel burgers (in achterstandswijken) ondervinden. Verder stellen zij dat burgers (vooral diegene met relatief weinig economisch, sociaal en cultureel kapitaal) zich vooral actief betrokken tonen op hun eigen woonomgeving. Een kritische kanttekening bij een eenzijdig territoriale benadering van stedelijk burgerschap is dat – zoals in hoofdstuk 1 werd aangetoond – de woonomgeving niet geïsoleerd kan worden van andere schaalniveaus³⁷ van straat- tot wereldschaal. Stedelijkheid is ook herkenbaar buiten de grenzen van de stad. Vandaar dat een territoriale definitie te beperkend is.

Er is sprake van een culturele betekenis van stedelijkheid die niet noodzakelijk samenvalt met de territoriale grenzen van de stad. *Stedelijke* burgerschap verwijst eveneens naar stedelijkheid als cultureel gegeven (zie bijv. Pinxten & Dikomitis, 2006) en als politiek project (zie bijv. De Rynck et al., 2003). In *Urbanism as a way of life* legt Wirth (1938) de basis voor een sociologische benadering van

³⁷ De Rynck et al. (2003) introduceren in die zin het concept van de ‘rasterstad’ om de specifieke situatie in Vlaanderen te vatten. De rasterstad verwijst naar “de rastervormige samenhang tussen compacte en minder compacte, centrale en perifere, bebouwde en open, fysieke, sociale en economische stadsfragmenten en dit op meerdere schaalniveaus (eventueel tegelijkertijd): binnen de stadskernen, tussen delen van de stad en de rand, binnen een ruimer stadsgewestelijk bereik en voor een gebied waarin meerdere steden optreden” (p.94). De rasterstad impliceert dus een benadering van stedelijkheid en stedelijk burgerschap die niet gebonden is aan de fysieke grenzen van de stad, maar tegelijk betrekking heeft op kleinere schaalniveaus zoals de woonomgeving of de straat, én op hogere niveaus zoals het stadsgewest.

stedelijkheid als aanvulling op fysiek-ruimtelijke definities van de stad (bijvoorbeeld op basis van het aantal inwoners, de oppervlakte of de bevolkingsdichtheid). Stedelijkheid staat bij Wirth voor een specifieke samenleving die wordt gekenmerkt door densiteit, sociale, culturele en religieuze heterogeniteit, relatieve anonimiteit, versnippering van sociale relaties, sociale contrasten, segregatie en differentiatie. Ook recentere auteurs zoals Lofland (1973; 1998) hebben stedelijkheid omschreven in termen van heterogeniteit (cf. 'a world of strangers'), anonimiteit en differentiatie van sociale relaties. Stedelijkheid als dimensie van burgerschap heeft vanuit deze culturele benadering in de eerste plaats te maken met de confrontatie met diversiteit en het leren omgaan met identiteiten die men zelf nooit zal bereiken (Pinxten, 2007b)³⁸.

Stedelijkheid – als cultureel gegeven – is op die manier een belangrijke opportuniteit en uitdaging in het socialisatieproces van kinderen, en een belangrijke dimensie in een relationele benadering van burgerschap. Stedelijkheid is een metafoor voor de ontwikkelingen in de hedendaagse samenleving. Stedelijk burgerschap stelt het individu voor de uitdaging om diversiteit als een dimensie van zijn of haar sociale identiteit te integreren.

4.3.5. STEDELIJK BURGERSCHAP ALS KADER VOOR ONDERZOEK NAAR DE WOONOMGEVING

Concreet vertaald naar onderzoek over de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving wordt er voor gekozen om het burgerschap van kinderen te onderzoeken vanuit een relationele, inclusieve en lerende burgerschapsopvatting, waarin dit burgerschap geen kenmerk van het kind is maar een kwaliteit van (de interacties in) de woonomgeving.

De woonomgeving als socialisatiekader verwijst dan naar de mate waarin en de manier waarop de woonomgeving het medeburgerschap van kinderen verwerkelijkt en tot welk soort burgerschap de constructie van de woonomgeving leidt voor kinderen. De aandacht in onderzoek gaat dan in de eerste plaats naar de manier waarop kinderen feitelijk aanwezig zijn in hun woonomgeving en welke plaats deze omgeving inneemt in hun leefwereld.

³⁸ Hiermee bedoelt Pinxten dat iedere burger slechts een partiële identiteit kan zijn: als man kan hij nooit vrouw zijn, als valide burger is hij niet mindervalide, als Vlaming is hij geen Waal of Turk.

Als dusdanig onderscheiden we drie dimensies in het referentiekader rond stedelijk burgerschap die worden samengevat in de vraag op welke manier kinderen *kunnen*, *mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving. De eerste vraag – *kunnen* – verwijst naar de stedelijke woonomgeving als een feitelijke, materiële ruimte. De tweede vraag – *mogen* – verwijst naar de grenzen die aan de aanwezigheid van kinderen worden gesteld. En de derde vraag – *willen* – verwijst naar het actorschap van kinderen in de woonomgeving. Deze vragen verschillen van de vragen die in de speelruimtebenadering en de kindvriendelijke benadering worden gesteld. Daar gaat het eerder over de manier waarop kinderen (zouden) *moeten* aanwezig zijn in de woonomgeving.

4.3.5.1. De feitelijke woonomgeving

In Vlaanderen, groeit een groot deel van de kinderen op in wat door sommige onderzoekers wordt beschouwd als de minst kindvriendelijke wijken binnen de stad (cf. Verhetsel et al., 2003). In dit onderzoek wordt de stad gezien als de concrete context waarop kinderen aangewezen zijn voor hun individuele, sociale en culturele ontplooiingskansen. Elke woonomgeving biedt bepaalde ontplooiingsmogelijkheden en beperkingen. De beweging van een focus op criteria voor kindvriendelijke omgevingen naar een focus op de feitelijke woonomgeving is een beweging van een focus op een nog te realiseren, toekomstige omgeving voor kinderen naar een focus op kennisverwerving over de actuele leefomgeving van kinderen en de feitelijke aanwezigheid van kinderen hierin.

Vanuit deze benadering verschijnt de woonomgeving als een levend organisme met eindeloze aspecten, en zowel mogelijkheden als onmogelijkheden voor sociale en culturele ontplooiing (cf. De Rynck et al., 2003). Het is een omgeving die openstaat voor iedereen, maar die ook door iedereen gebruikt wordt om gebruik te maken van de voorzieningen en om zich te verplaatsen van de ene plaats naar de andere (Steffens & Cuyvers, 2003). Op die manier wordt de woonomgeving een potentieel kader voor ontmoetingen tussen kinderen van verschillende sociale en culturele achtergrond, en tussen kinderen en volwassenen.

4.3.5.2. Het grensbegrip

Kinderen zijn op zeer diverse manieren aanwezig in hun woonomgeving en worden met zeer verschillende grenzen geconfronteerd. Karsten (1995)

onderscheidt in haar onderzoek verschillende patronen in de relatie tussen kinderen en hun woonomgeving. Ze verwijst naar 'binnenkinderen', 'buitenkinderen' en 'achterbankkinderen'. 'Binnenkinderen' maken nauwelijks gebruik van hun onmiddellijke woonomgeving; 'buitenkinderen' maken actief gebruik van hun woonomgeving, en 'achterbankkinderen' maken weinig gebruik van hun onmiddellijke woonomgeving maar worden gevoerd van de ene georganiseerde activiteit naar de andere. Het onderzoek van Karsten toont verder aan dat deze patronen samenhangen met, onder meer, fysieke kenmerken van de woonomgeving en persoonskenmerken van de kinderen zoals gender en sociale klasse. Degreef (2004) komt tot vergelijkbare besluiten op basis van een analyse van Nederlandstalig speelruimteonderzoek. Ook O'Brien en collega's (2000) ontdekten verschillende patronen in de manier waarop kinderen de publieke ruimte gebruiken, afhankelijk van de ruimtelijke inrichting van de woonomgeving, gender en etnisch-culturele afkomst. Volgens hen nodigen buurten met een lage bevolkingsdichtheid en laagbouw meer uit tot buiten spelen en zelfstandige mobiliteit voor kinderen dan hoogbouwwijken die geassocieerd worden met minder buiten spelen. In gemengde hoog- en laagbouwwijken zouden kinderen dan weer vooral inkom- en traphallen gebruiken om te spelen, en plaatsen die dicht bij huis liggen.

Kinderen en volwassenen kennen hun woonomgeving niet enkel door hun eigen ervaringen in deze omgeving, maar ook door de verhalen die ze horen over de ervaringen van anderen (vrienden, ouders, grootouders, ...) in deze omgeving. Dit heeft niet enkel betrekking op de ervaringen in de actuele woonomgeving, maar ook op verhalen over de vroegere woonomgeving en de veranderingen die hebben plaatsgevonden. Als we dus de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving willen begrijpen, dan moeten we deze ook analyseren in haar sociale en historische context. Dit is niet enkel het geval voor de fysieke dimensies van de woonomgeving, maar ook voor de heersende regels en opvattingen over het geoorloofd gebruik van deze omgeving en de erin besloten (fysieke, mentale en sociale) grenzen, en voor de strategieën om met deze grenzen om te gaan. Valentine en McKendrick (1997) ontdekten in hun onderzoek dat de sociale interacties tussen moeders een belangrijke rol spelen in het vastleggen van lokale regels en normen over hoe ver van huis en voor hoe lang hun kinderen buiten mochten spelen.

“Thus ‘middle class’ mothers argued that they experience pressure from each other to impose strict restrictions on their children’s play and to chaperone their children to and from social activities. In contrast, mothers from ‘working class’ neighbourhoods argued

that they encounter peer group pressure to grant their children relative independence. Mothers in both 'middle' and 'working class' neighbourhoods whose childcare practices are out of line with the local 'norm' claimed that they were stigmatised and marginalised by other parents". (Valentine & McKendrick, 1997, p. 227)

Op die manier staan de hierboven beschreven beïnvloedende variabelen zoals gender en sociale klasse niet op zichzelf, maar zijn ze nauw verbonden met de manier waarop de woonomgeving en de erin besloten grenzen geconstrueerd worden door en ten aanzien van kinderen. Sociale klasse op zich, bijvoorbeeld, beïnvloedt niet de manier waarop kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving, maar wel de manier waarop de woonomgeving verschillend geconstrueerd wordt ten aanzien van kinderen van verschillende sociale klassen. Met andere woorden, grenzen zijn belangrijk voor het burgerschapsthema. De constructie van grenzen is betekenisvol omdat ze een invloed uitoefenen op de identiteitsontwikkeling van mensen en omdat ze de sociale ruimte verdelen via 'geographies of power' (Malone, 2002).

4.3.5.3. Tussen agency en structure

Een derde thema dat samenhangt met stedelijk burgerschap als referentiekader voor onderzoek naar de woonomgeving van kinderen is het actorschap ('agency') van kinderen. *Agency* houdt in dat individuen mee de werkelijkheid beïnvloeden waar ze zelf deel van uitmaken. Het gaat over de manier waarop kinderen omgaan met de regels en normen van hun gemeenschap in een specifieke historische en sociale context en deze op die manier beïnvloeden (cf. Holloway & Valentine, 2000a). Het concept van actorschap heeft dus te maken met de dynamiek tussen de maatschappelijke wereld en de individuele participant (Heyting, 1999). Giddens (1997) verbindt in zijn structuratietheorie het alledaagse, contextgebonden handelen van actoren met de betekenis daarvan voor de (re)productie van maatschappelijke structuren. Actoren zijn volgens Giddens in de eerste plaats *handelingsbekwaam*. Dit wil zeggen dat ze met hun handelingen veranderingen kunnen aanbrengen in het verloop van de gebeurtenissen in de wereld. Ten tweede bezitten actoren kennis (*knowledgeability*) waarop ze zich kunnen beroepen bij hun handelen en zijn in principe in staat om hun handelen reflexief te sturen en te controleren. Elk handelen is volgens Giddens een 'gestructureerd handelen'. Dit betekent dat actoren bij hun sociaal handelen gebruik maken van de bestaande structuren in een samenleving – die gebonden zijn aan de sociale positie die men inneemt – en deze tegelijk reproduceren. Hiermee wordt erkend dat de

mogelijkheden die mensen hebben niet alleen afhankelijk zijn van hun individuele capaciteiten en competenties, maar ook van de maatschappelijke context die ze in en door hun handelen voortdurend (re)produceren. James e.a. (1998) geven aan dat kinderen actief participeren aan de samenleving en als dusdanig deskundige actoren zijn die actief en intentioneel betekenis geven aan hun dagelijks leven, en die actief zijn in de constructie en bestemming van hun eigen sociale en culturele bestaanssituatie.

De structuratietheorie verbindt microniveau en macroniveau, handelen en structuur, psychologie en sociologie in de term ‘agency’. Vertaald naar onderzoek naar de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving, betekent dit dat we zowel oog hebben voor de manier waarop het alledaags handelen en de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving beïnvloed wordt door de (fysieke, sociale, historische) constructie van deze omgeving, of met andere woorden door de grenzen die de woonomgeving creëert ten aanzien van kinderen, als voor de manier waarop kinderen zelf door hun alledaags handelen bijdragen tot deze constructie en de herdefiniëring ervan, of met andere woorden op welke manier ze zich de grenzen aan hun woonomgeving toe-eigenen en/of overschrijden.

4.4. Besluit: nood aan empirische data

In dit hoofdstuk werd de vraag naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving toegelicht door de introductie van het concept burgerschap. De bestaande discussies over het burgerschap van kinderen en over de woonomgeving worden te vaak gevoerd vanuit theoretische en ideologische standpunten. Daardoor missen ze te vaak aansluiting met de concrete empirie. Loopmans (2007) komt tot een vergelijkbare conclusie met betrekking tot de discussies over stedenbeleid en governance: “all too often, positions in the debate derive almost directly from the ideological or theoretical point of view of the commentator, rather than from empirical investigation” (p.13).

De vraag naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving impliceert hierdoor een verschuiving in de theorievorming van een focus op de constructie van een ideaalbeeld van de woonomgeving van kinderen naar een focus op de betekenis van de feitelijke woonomgeving als socialisatiekader. Zowel onder kinderen als onder woonomgevingen bestaat er een grote sociale en culturele diversiteit, waarbij we ervan uitgaan dat in elke woonomgeving elementen

aanwezig zijn die bepaalde opportuniteiten en beperkingen stellen ten aanzien van het socialisatieverloop van kinderen.

Burgerschap als invalshoek voor de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving impliceert een drievoudige bevraging van de reële positie van kinderen in de woonomgeving. Op welke manier *kunnen*, *mogen* en *willen* kinderen aanwezig zijn in de woonomgeving? Deze vraagstelling vormt het voorwerp van de volgende hoofdstukken in deze doctoraatsstudie.

Deel 2

**De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving
Empirisch onderzoek**

Kinderen groeien per definitie op in een bepaalde woonomgeving die hun socialisatieproces op diverse manieren beïnvloedt door mogelijkheden en beperkingen te creëren ten aanzien van hun sociale en culturele ontplooiing. Onderzoek naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving is onderzoek naar de manier waarop de woonomgeving als feitelijk socialisatiekader vormgeeft aan de relatie tussen kind en samenleving. Vanuit dat uitgangspunt werd in het eerste deel een theoretisch kader uitgetekend om de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving te onderzoeken. In het tweede deel van het doctoraat wordt de stap beschreven van theoretisch kader naar empirisch onderzoek.

HOOFDSTUK 5 – METHODOLOGISCHE INLEIDING

“People who write about methodology often forget that it is a matter of strategy, not of morals. There are neither good nor bad methods but only methods that are more or less effective under particular circumstances in reaching objectives on the way to a distant goal”. (Howans, 1949, p. 330)

5.1. Van een theoretische naar een empirische vraagstelling

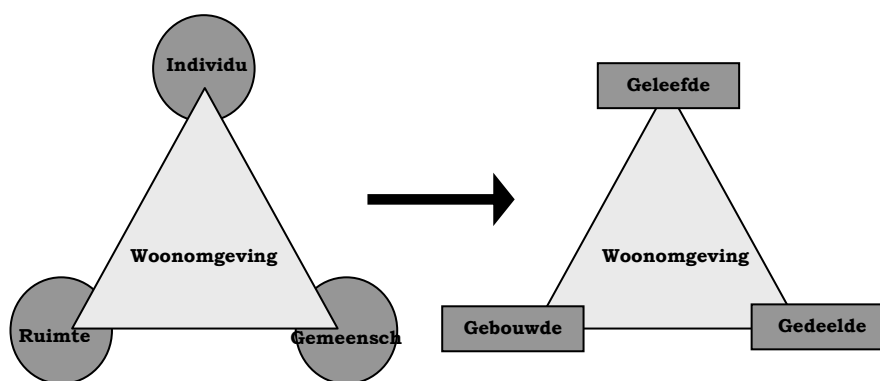
We besloten het eerste deel van deze studie met de vaststelling dat er nood is aan empirische informatie over de feitelijke woonomgeving van kinderen, de positie die zij daar innemen en de manier waarop de woonomgeving de relatie tussen kind en samenleving beïnvloedt. Het tweede deel van deze studie is daarom gericht op de vertaling van deze theoretische vraagstelling naar een empirische vraagstelling. Deze vertaling vraagt een operationalisatie van de centrale begrippen in de onderzoeksvraag, namelijk de woonomgeving en een sociaal-pedagogisch perspectief. Deze vertaling is een belangrijke oefening omdat ze de onderzoekstechnische basis vormt voor de verdere uitwerking van een sociaal-pedagogische benadering van (onderzoek naar) de woonomgeving van kinderen.

5.1.1. DE SOCIAAL-PEDAGOGISCHE BETEKENIS VAN DE << WOONOMGEVING >>

Een eerste stap in de constructie van een empirische vraagstelling bestaat uit een omschrijving van het onderzoeksterrein, namelijk de woonomgeving van kinderen. We moeten met andere woorden vooreerst duidelijk maken *op welke manier* we de woonomgeving tot voorwerp van onderzoek maken. In het eerste hoofdstuk werd de woonomgeving benaderd als een feitelijk socialisatiekader, i.e. een context voor het alledaags sociaal handelen van mensen. De woonomgeving bestaat uit een complex samenspel van individuele, sociale en ruimtelijke elementen (cf. Moore & Young, 1978). We bouwen verder op dit theoretisch model door de woonomgeving op drie manieren tot voorwerp van onderzoek te maken, namelijk als (1) een gebouwde omgeving; (2) een gedeelde omgeving; (3) een geleefde omgeving.

Deze drie thema's staan niet los van elkaar, maar zijn integendeel nauw met elkaar verweven en geven samen een beeld van de woonomgeving als socialisatiekader. De *gebouwde* woonomgeving thematiseert de woonomgeving als een fysieke ruimte aan de hand van de centrale vraag welk stedenbouwkundige opvattingen er achter het ontwerp van de woonomgeving steken en welke de sociaal-pedagogische betekenis daarvan is. De *gedeelde* woonomgeving thematiseert de woonomgeving als een sociale ruimte en analyseert hoe bewoners betekenis geven en hebben gegeven aan de woonomgeving, of dus de manier waarop een fysiek ontworpen ruimte zich vertaalt in een sociaal gedeelde ruimte. De *geleefde*³⁹ woonomgeving, tenslotte, thematiseert de woonomgeving als een door het individu betekenis gegeven ruimte, een ruimte waar individuen zich in voortbewegen, gebruik van maken en zich plaatsen in toe-eigenen. Centraal hierin staan de feitelijke aanwezigheid van kinderen, en de ontplooiingsmogelijkheden en –begrenzingen die kinderen ervaren in hun woonomgeving.

³⁹ Er wordt gekozen voor de term 'geleefde' ruimte in plaats van de meer gangbare term 'beleefde' ruimte om verwarring te vermijden met belevingsonderzoek. In belevingsonderzoek ligt het accent op de beleving en de ervaring door kinderen van een specifiek verschijnsel. Belevingsonderzoek naar de woonomgeving of naar speelruimte gaat dan over de manier waarop kinderen betekenis geven aan spelsituaties en de manier waarop omgevingselementen betekenis krijgen vanuit de beleving van kinderen. Het verschijnsel – in dit voorbeeld 'wonen' of 'spelen' – wordt daardoor losgetrokken van haar samenhang met een ruimere sociale, culturele en politieke context. De vraag naar de positie van kinderen in de woonomgeving wordt niet gesteld, noch hoe de beleving wordt gekleurd door de cultuur waarvan men deel uitmaakt. De beleving van het buitenspelen door kinderen kan bijvoorbeeld gelijkenissen vertonen tussen kinderen die in een kansarme of een kansrijke buurt wonen. De concrete positie van kinderen in deze buurten, de begrenzingen aan de spelmogelijkheden en de culturele betekenis van het spel kunnen echter sterk verschillen.

Figuur 5

De benadering van de woonomgeving als een sociaal gedeeld geheel van betekenissen, regels en normen dat in het alledaags handelen van haar bewoners wordt gereconstrueerd, heeft gevolgen voor de manier waarop deze omgeving bestudeerd kan worden, en voor de manier waarop het onderzoeksmateriaal geanalyseerd moet worden.

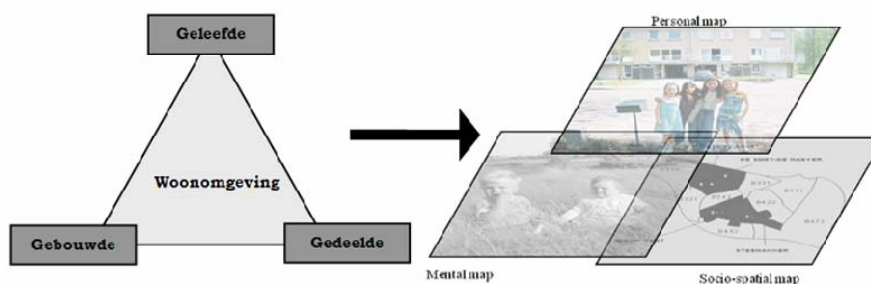
Ten eerste kan men niet op veralgemenende wijze spreken over dé sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving. Kinderen zijn op heel verschillende wijze aanwezig in hun woonomgeving (cf. Karsten, 1995; O'Brien et al., 2000; Degreef, 2004). De analyse moet er dan ook in de eerste plaats op gericht zijn verschillende patronen te onderscheiden in de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving, de grenzen aan hun woonomgeving en de betekenis die ze geven aan deze omgeving.

Een tweede gevolg van een benadering van de woonomgeving als sociale constructie is dat de analyse rekening moet houden met het besef dat kinderen hun woonomgeving niet enkel kennen via hun eigen ervaringen in deze omgeving, maar ook door de verhalen die ze erover horen en de ervaringen van anderen zoals bijvoorbeeld leeftijdsgenoten, ouders en grootouders. Dit heeft niet enkel betrekking op de ervaringen van de actuele woonomgeving, maar ook op ervaringen van de vroegere woonomgeving en de veranderingen die er in hebben plaats gevonden. Niet enkel het uitzicht van de woonomgeving, maar ook de betekenissen, regels en opvattingen met betrekking tot het gebruik van deze omgeving en de positie van kinderen daarbinnen dienen binnen deze sociale en historische context geanalyseerd te worden. Mensen geven betekenis aan hun

leefwereld door de verhalen die ze vertellen en horen. Deze narratieve structuur van het leven houdt in dat mensen verbonden zijn met elkaar via de verhalen die ze met elkaar delen (Brugman, 2000).

5.1.2. DE <<SOCIAAL-PEDAGOGISCHE>> BETEKENIS VAN DE WOONOMGEVING

Een sociaal-pedagogisch perspectief werd in het eerste deel van dit proefschrift uiteindelijk samengevat in de vraag op welke manier kinderen *kunnen, mogen en willen* aanwezig zijn in hun woonomgeving. Deze vragen worden methodologisch vertaald in een cartografie van de woonomgeving die bestaat uit drie overlappende en onderling samenhangende kaarten van elke woonomgeving (cf. De Visscher & Bouverne - De Bie, 2008). Een kaart heeft daarbij als doel een complexe werkelijkheid op zo'n manier te representeren dat deze geanalyseerd kan worden in functie van de ruimtelijke posities en de interrelaties van een onderzocht fenomeen (cf. Ben Abdeljelil, 1999). In een 'sociale cartografie' draait het niet enkel om de analyse van de verdeling van ruimtelijke posities en fenomenen, maar evenzeer om de verdeling van sociale posities en fenomenen, en de interactie tussen beiden. Met andere woorden, een sociale cartografie staat toe om individuele, sociale en ruimtelijke dimensies van een fenomeen in hun onderlinge verhoudingen tot elkaar te presenteren.

Figuur 6

De manier waarop kinderen aanwezig *kunnen* zijn in hun woonomgeving hangt samen met de woonomgeving als een *gebouwde* ruimte. De concrete vraag die op

dit niveau wordt gesteld is hoe de woonomgeving van kinderen er feitelijk uitziet, of anders uitgedrukt, door welke ruimtelijke en sociale condities de woonomgeving van kinderen bepaald wordt. De manier waarop kinderen aanwezig kunnen zijn in hun woonomgeving en de potentiële individuele, sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden die de woonomgeving te bieden heeft, hangen samen met de stedenbouwkundige en architecturale opvattingen volgens de welke de woonomgeving is geconstrueerd en met de demografische veranderingen en kenmerken van de woonomgeving. De woonomgeving als gebouwde ruimte vormt het onderwerp van hoofdstuk 6. Aan de basis van dit hoofdstuk ligt een literatuurstudie over de geschiedenis van elke woonomgeving en achterliggende architecturale en stedenbouwkundige opvattingen. Er wordt hier verder naar verwezen als de *sociaal-ruimtelijke kaart* van de woonomgeving.

De manier waarop kinderen *mogen* aanwezig zijn in hun woonomgeving hangt samen met de woonomgeving als een gesocialiseerde ruimte. Mensen hebben doorheen de tijd betekenis gegeven aan de materiële en sociale (infra)structuur van hun woonomgeving. De woonomgeving als gebouwde ruimte vormt een basis voor, en is een resultaat van, de ontwikkeling van verschillende sociale netwerken in de buurt en verschillende levenswijzen die er zich ontwikkelen. De woonomgeving is een ruimtelijke context waarbinnen zich verschillende levenswijzen kunnen ontwikkelen. Voor een benadering van cultuur als levenswijze bouwen we voort op de invulling die Reijndorp (2004, p. 25) eraan geeft als “het geheel aan ervaringen, waarden en kennis dat een bepaalde ‘sociale eenheid’, een individu, een familie of een ander sociaal netwerk kenmerkt”. De manier waarop kinderen aanwezig *mogen* zijn in hun woonomgeving hangt met andere woorden samen met de gesocialiseerde betekenissen, waarden, normen, ruimtelijke praktijken en grenzen in de woonomgeving. Voor de analyse van de gedeelde woonomgeving wordt in deze studie gebruik gemaakt van mondelinge geschiedenissen als informatiebron voor het in kaart brengen van de *mentale kaart* van de woonomgeving. In deze studie wordt de term ‘mentale kaart’ niet gehanteerd in haar gebruikelijke psychologische betekenis (zie bijv. Matthews, 1980), namelijk als de manier waarop individuen hun omgeving waarnemen, interpreteren en representeren (cf. de definitie van ‘*personal maps*’ in deze studie), maar wel in een betekenis die verwijst naar Bourdieus ‘*habitus*’ concept. Dit verwijst naar het verleden van een buurt, de wijze waarop mensen betekenis hebben gegeven aan de veranderingen in hun woonomgeving en de wijze waarop ze actueel betekenis geven aan hun woonomgeving. Het gaat, anders uitgedrukt, over de manier waarop mensen zich hun woonomgeving mentaal toe-eigenen en

door deze toe-eigeningsprocessen grenzen uittekenen in de woonomgeving. Via mondelinge geschiedenissen worden volwassen bewoners bevraagd over hoe de woonomgeving er in hun kindertijd uitzag, welke ontplooiingsmogelijkheden en – beperkingen deze toen te bieden had en wat er veranderd is in de woonomgeving sindsdien. De woonomgeving als gedeelde ruimte wordt verder besproken in hoofdstuk 7.

De vraag naar de manier waarop kinderen *willen* aanwezig zijn, ten slotte, impliceert dat kinderen in dit onderzoek benaderd worden als sociale en culturele actoren. Dit actorschap houdt in dat het sociaal handelen van kinderen een gestructureerd handelen is (cf. Giddens, 1997). Het sociaal handelen van kinderen – en de grenzen hieraan – wordt beïnvloed door de sociale positie die kinderen innemen en door de bestaande betekenissen, waarden en normen in de woonomgeving. Maar door hun sociaal handelen reconstrueren kinderen tegelijk de sociale structuren die hun handelen beperken en de sociale positie die zij innemen. Om inzicht te krijgen in de manier waarop kinderen feitelijk aanwezig zijn in hun woonomgeving moet het perspectief van kinderen zelf meegenomen worden in het onderzoek. In die zin wordt er voortgebouwd op de suggestie van Reijndorp (2004) om in onderzoek naar stedelijke woonomgevingen aandacht te hebben voor wat mensen in realiteit doen en voor de alledaagse gebruiken van mensen. De analyse van de geleefde woonomgeving wordt empirisch vertaald in de constructie van personal maps van kinderen. Personal maps staan voor de door kinderen zelf gegenereerde ‘kaarten’ van hun feitelijke aanwezigheid in de woonomgeving. Deze personal maps zijn gebaseerd op foto’s die kinderen zelf genomen hebben over hun aanwezigheid in de woonomgeving. Op basis van deze foto’s vond een ruimer gesprek plaats over de manier waarop kinderen de woonomgeving en hun aanwezigheid hierin thematiseren. De betekenis van de woonomgeving als geleefde ruimte vormt het onderwerp van hoofdstuk 8.

5.2. De case study als onderzoeksstrategie

5.2.1. DEFINITIE

Het onderzoek wordt opgevat als een case study bestaande uit drie contrasterende en tegelijk verwante woonomgevingen (cf. infra). De case study staat voor een bepaalde benadering van de sociale werkelijkheid in onderzoek. De volgende definitie van de case study wordt hieronder verder uitgewerkt:

“The case study is a strategy for doing research which involves an empirical investigation of a particular contemporary phenomenon within its real life context using multiple sources of evidence”. (Robson, 2002, p. 178, eigen onderlijning)

De definitie van de case study als *onderzoeksstrategie* verwijst naar een samenhangend geheel van methoden, technieken en procedures om onderzoeksmateriaal te verzamelen en te analyseren volgens een bepaalde logica, en naar een specifieke manier om als onderzoeker naar de werkelijkheid te kijken en een onderzoeksproject op te zetten (Yin, 1994; Verschuren, 2003). De case study onderscheidt zich van andere onderzoeksstrategieën zoals het experiment of de survey door een gecontextualiseerde kijk op de werkelijkheid, en haar focus op het particuliere eerder dan het algemene. Volgens Yin (1994) kan het typische aan een case study samengevat worden als de mogelijkheid

“to retain the holistic and meaningful characteristics of real-life events – such as individual life cycles, organizational and managerial processes, neighbourhood change, international relations, and the maturation of industries”. (Yin, 1994, p. 3)

Eigen aan de case study is dat het uit een intensieve bestudering van een specifiek onderdeel van de (sociale) werkelijkheid bestaat waarbij gebruik gemaakt wordt van *meerdere onderzoeksmethoden*, verspreid over de tijd (cf. Verschuren, 2003). Een case study kan zowel kwantitatieve als kwalitatieve databronnen omvatten (Yin, 1994), hoewel Verschuren (2003) argumenteert dat de case study als *holistische* onderzoeksstrategie voorrang dient te geven aan *holistische* onderzoeksmethoden. Kwantitatief onderzoek is volgens hem te veel gericht op de indeling van de sociale werkelijkheid in analyse-eenheden en variabelen en valt in die zin moeilijk te integreren in de ruimere visie van het case study onderzoek. Belangrijk in case study onderzoek is volgens hem dat er kennis wordt gegenereerd die de temporele, ruimtelijke en functionele samenhang van een fenomeen in rekening brengt. Het gebruik van meerdere onderzoeksmethoden wordt beschouwd als een belangrijke manier om de interne validiteit van onderzoek te verhogen. Dit wordt doorgaans benoemd als het triangulatieprincipe. Triangulatie wordt gedefinieerd als het gebruik van meerdere perspectieven op hetzelfde onderzoeksobject, met als bedoeling de betekenis te verduidelijken van een fenomeen door verschillende manieren te onderscheiden om naar het fenomeen te kijken, en de herhaalbaarheid van een observatie of interpretatie te verifiëren (Stake, 1998). Het gebruik van datatriangulatie is bovendien meer geschikt in onderzoek met een beperkt aantal analyse-eenheden dan in grootschalig survey onderzoek (Verschuren, 2003). Een ander belangrijk aspect in het gebruik van meerdere onderzoeksmethoden ligt in de keuze voor een “iteratief-parallel” onderzoeksopzet, aansluitend bij de

eigenschappen van de case study als onderzoeksstrategie, in plaats van een lineair-serieel opzet (Verschuren, 2003). Dit houdt in dat de verschillende onderzoeksfasen niet absoluut van elkaar onderscheiden worden en dat het onderzoeksverloop geen lineair proces volgt, maar dat datgene wat in latere fasen van het onderzoek gevonden wordt, gebruikt wordt om bevindingen uit eerdere fasen van het onderzoek te heranalyseren. Dit houdt ook in dat de onderliggende veronderstellingen en vragen van de onderzoeker en de interpretaties van eerder verzameld onderzoeksmateriaal kunnen beïnvloed worden naar gelang nieuwe informatie wordt toegevoegd.

Een ander belangrijk aspect in de definitie van de case study is de aandacht voor het *particuliere*. Het onderzoeksobject van een case study is een afzonderlijk geval (of een beperkt aantal gevallen) dat sociaal, fysiek en in tijd beperkt is, van nature complex en uniek is en dus niet vergelijkbaar met andere cases (cf. Yin, 1994; Verschuren, 2003). Niet alles kan dus zomaar als een case beschouwd worden: een case is per definitie een 'bounded system' (Swanborn, 1996), een begrensd (maar niet geïsoleerd) en geïntegreerd systeem (Stake, 1998). Een specifieke buurt is een voorbeeld van een case omdat het als een ruimtelijk, sociaal en cultureel begrensd en geïntegreerd systeem beschouwd kan worden. Het unieke van een specifieke case heeft onder meer te maken met (Stake, 1998, p. 90): "the nature of the case; its historical background; the physical setting; other contexts, including economic, political, legal and aesthetic; other cases through which this case is recognized; those informants through whom the case can be known".

Hoewel we dus een case als een begrensd geheel beschouwen, is dit niet hetzelfde als een afgegrensd geheel.

"With its own unique history, the case is a complex entity operating within a number of contexts, including the physical, economic, ethical, and aesthetic". (Stake, 1998, p. 91)

De focus op het particuliere creëert – methodologisch gezien – vragen over de generaliseerbaarheid van dit soort onderzoek. Deze vragen vormen de belangrijkste basis voor de kritiek op de case study als onderzoeksstrategie. Yin (1994) stelt echter dat het begrip *generaliseerbaarheid* verwijst naar een kwantificerende onderzoeksstrategie waarin een correct samengestelde steekproef moet toestaan om uitspraken te doen over een volledige populatie, terwijl het doel van de case study eerder ligt in analytische generaliseerbaarheid.

"This is because survey research relies on statistical generalization, whereas case studies rely on analytical generalization. In analytical generalization, the investigator is striving to generalize a particular set of results to some broader theory". (Yin, 1994, p. 36)

Een laatste eigenschap van de case study betreft de *real life context* waarbinnen het onderzoek plaatsvindt (cf. Swanborn, 1996). Holisme wordt in die zin door verschillende auteurs naar voren geschoven als een centraal kenmerk van de case study als onderzoeksstrategie (cf. Yin, 1994; Stake, 1998; Robson, 2002; Scholz & Tietje, 2002; Verschuren, 2003). Een holistische kijk op de werkelijkheid wordt bij Bertaux en Thompson (1997) gecontrasteerd met een tunnelzicht op de werkelijkheid dat volgens Verschuren (2003) meer eigen zou zijn aan survey onderzoek. Het tunnelzicht omvat vier aspecten, namelijk de tendens om een fenomeen te analyseren “at one single point in time; detached from its physical, social and political context; without taking into account its relations with other objects in the case; without looking at the functions it fulfils for the larger whole of which it is a part” (Verschuren, 2003, p. 128).

Een holistische kijk op de werkelijkheid betekent dat de case als een begrensd en geïntegreerd systeem (cf. supra) in zijn geheel wordt bestudeerd. Vanuit die invalshoek is het verschil tussen de case study en het survey onderzoek dat het eerste een eigenschap van de case als geheel onderzoekt – in het geval van dit onderzoek, de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving – terwijl het tweede individuele eigenschappen onderzoekt van de eenheden die samen een case vormen – bijvoorbeeld individuele gebruikspatronen van kinderen in de woonomgeving die worden afgetoetst aan een aantal onafhankelijke variabelen⁴⁰. Toegepast op onderzoek naar de woonomgeving impliceert deze benadering dat er aandacht is voor de ruimere sociale, ruimtelijke en politieke context waarbinnen deze woonomgeving zich bevindt, en de specifieke omgangsvormen van de woonomgeving met de stad (Blondeel, 1999; Kearns & Parkinson, 2001).

Swanborn (1996) staat sceptischer tegenover holisme als kenmerk van de case study. Hij is het eens met de hierboven genoemde onderzoekers voor zover zij benadrukken dat in een case study gezocht wordt naar een veelheid van relaties binnen één case in plaats van de analyse van een beperkt aantal variabelen bij een grootschalige steekproef. Holisme wordt dan doorgaans benadrukt om uit te drukken dat er geen eenvoudige, causale modellen worden gehanteerd om de sociale werkelijkheid te verklaren, maar dat men deze in haar ‘volle’ complexiteit wil leren kennen en begrijpen. Maar daar eindigt het holistische karakter van de

⁴⁰ Het onderzoek van Karsten (1995) kan bijvoorbeeld beschouwd worden als een onderzoek dat vertrekt vanuit een vergelijkbare probleemstelling, maar is opgezet vanuit het survey als onderzoeksstrategie.

case study voor Swanborn. Hij stelt dat de werkelijkheid, of een bepaald fenomeen van de sociale werkelijkheid, nooit in zijn totaliteit bestudeerd kan worden omdat men eenvoudigweg niet alles *kan* onderzoeken: een onderzoeksproces impliceert altijd een reeks beslissingen over welke verschijnselen wel en welke niet in het onderzoek worden betrokken.

“Onderzoekers die het holistische karakter van een case benadrukken, zien over het hoofd dat bij elke case er een hele stoet van specifieke factoren en omstandigheden is die de onderzoeker liever buiten beschouwing wil laten, die hij althans in de analyse wil scheiden van kenmerken van het te onderzoeken verschijnsel en de algemene factoren die daarop invloed uitoefenen”. (Swanborn, 1996, pp. 27-28)

Swanborn suggereert dan ook om het holistische karakter van case studies in te perken tot de essentie, namelijk de omstandigheid dat de case study veelal wordt verricht omdat het te onderzoeken verschijnsel zich niet laat isoleren van de bredere context.

5.2.2. DE DRIE CASES

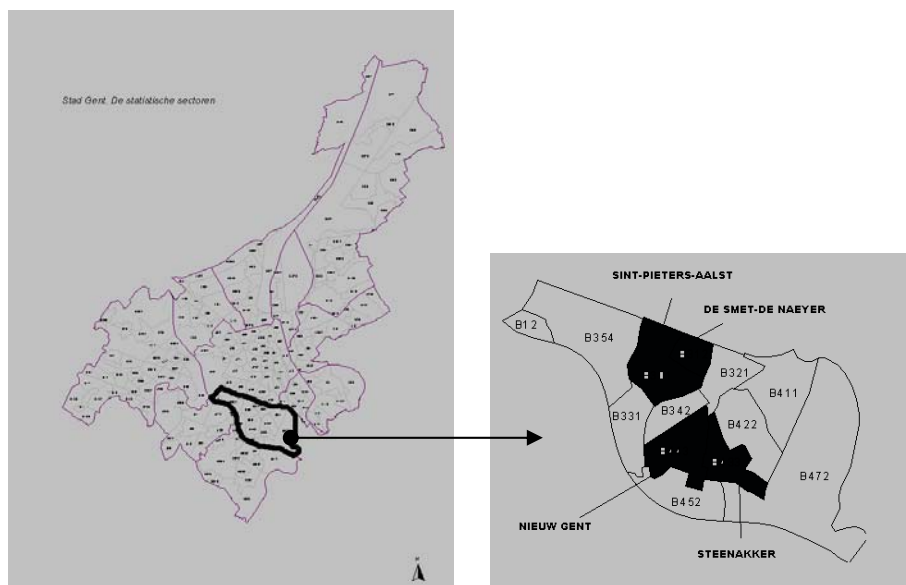
Elke woonomgeving is uniek. In geen andere woonomgeving zal het er precies zo aan toegaan als in de geselecteerde wijken. In die zin kunnen we geen cases selecteren die op één of andere manier representatief zijn voor ‘de’ woonomgeving van kinderen. Het afbakenen van een beperkt aantal cases staat echter wel toe deze wijken in hun ruime context te analyseren.

Een belangrijke opgave in de opbouw van een case study is de selectie van de te bestuderen cases. Swanborn (1996) geeft een overzicht van mogelijke procedures om cases te kiezen, gaande van geen selectie (bijvoorbeeld in het geval van een onthullende of cruciale case) over random selectie en selectie op pragmatische gronden tot selectie op basis van inhoudelijke criteria. De twee basistypes onder de inhoudelijke gronden bestaan enerzijds uit het minimaliseren van de variantie tussen cases, wanneer de doelstelling van het onderzoek erin bestaat tot een gemeenschappelijke theorie te komen die voor verschillende cases waar is (cf. het principe van generaliseerbare kennis), en anderzijds uit het zo groot mogelijk maken van de variantie tussen cases wanneer de doelstelling eruit bestaat een diversiteit van situaties te analyseren.

In deze case study is een combinatie van pragmatische en inhoudelijke overwegingen gebruikt om tot drie cases te komen. Het onderzoek vond plaats in drie contrasterende maar tegelijk verwante wijken. Uit bestaand onderzoek (cf. O'Brien et al., 2000) weten we dat de manieren waarop kinderen aanwezig zijn in

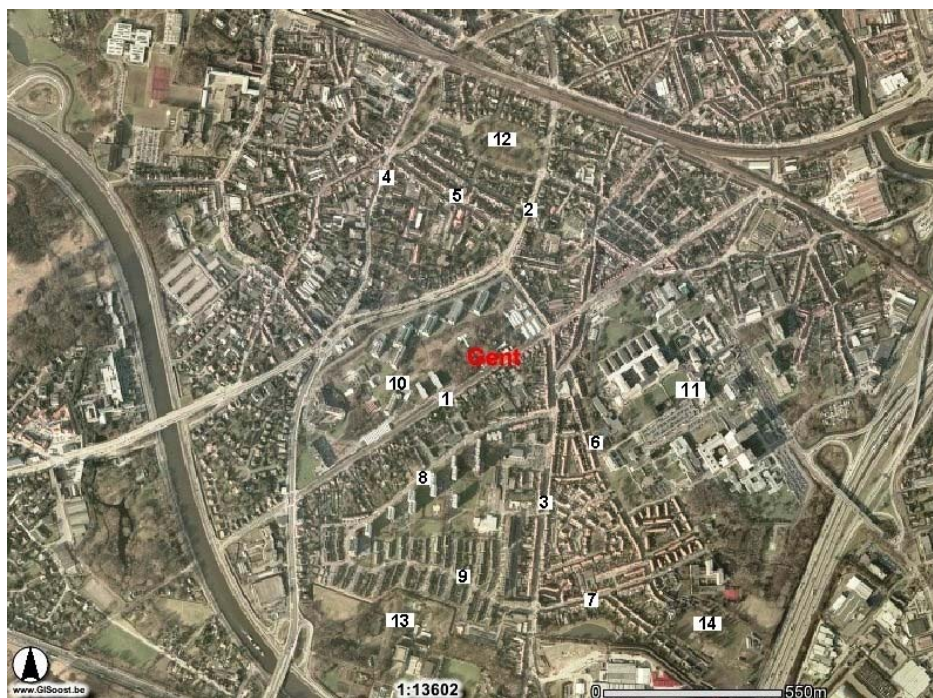
hun woonomgeving samenhangen met de ruimtelijke inrichting van deze omgeving en dat geslacht en sociale klasse hierin ook een rol spelen. De drie wijken die we geselecteerd hebben reflecteren deze diversiteit.

De drie geselecteerde woonomgevingen sluiten bovendien geografisch bij elkaar aan en delen een stuk geschiedenis. Een deel van hun geschiedenis is te begrijpen als een antwoord op elkaars verhaal. Vooral Nieuw Gent en Steenakker vormen samen een sociaal, fysiek en historisch samenhangend geheel. In sociale zin zijn het allebei kansarme wijken waarrond een eerder negatieve beeldvorming bestaat. In fysieke zin sluiten de wijken als twee helften, gescheiden van elkaar door de Zwijnaardsesteenweg, bij elkaar aan en worden ze omsloten door een aantal gezamenlijke grenzen zoals de Ringvaart, de De Pintelaan, het Universitair Ziekenhuis, en de universitaire campus De Sterre. En in historische zin delen ze een groot deel van hun geschiedenis. De wijk Sint-Pieters-Buiten staat losser van de twee andere wijken. Ze grenst weliswaar fysiek aan Nieuw Gent en Steenakker, maar er is een duidelijke mentale en vooral sociale grens tussen deze wijken. Figuren 6 en 7 omvatten een overzicht van het onderzoeksgebied⁴¹.

Figuur 7

⁴¹ Een gedetailleerd stratenplan is opgenomen in bijlage.

Figuur 8

Kleurenorthofoto⁴² onderzoeksgebied, opname 2006

*1. De Pintelaan; 2. Krijgslaan; 3. Zwijnaardsestvg.; 4. Kortrijksestvg.; 5. Sint-Pietersaalstr.; 6. Steenakker;
7. Haardstedestraat; 8. Kikvorsstraat; 9. Edelsteenstraat; 10. Campus Sterre; 11. Univ. Ziekenhuis; 12. Ros Beiaardpark
13. Broeders v. Liefde; 14. Henri Storyplein*

5.2.2.1. Sint-Pieters-Buiten

Sint-Pieters-Buiten bestaat uit het gebied dat wordt begrensd door de Sint-Denijslaan, Achilles Musschestraat, Krijgslaan en Voskenslaan. De Kortrijksesteenweg snijdt de wijk in twee ongeveer even grote helften die weinig met elkaar gemeen hebben. De belangrijkste gemeenschappelijkheid is dat ze allebei langs noordelijke zijde door de spoorweg worden begrensd. Het gedeelte ten oosten van de Kortrijksesteenweg bestaat uit een exclusieve woonwijk die dateert uit het Interbellum en waarin de meeste woningen van de hand van zeer vooraanstaande architecten komen. Om die reden staat dit deel van de wijk in Gent ook bekend onder de naam ‘miljoenenkwartier’. Een belangrijk deel van de ontstaansgeschiedenis van dit gebied is verbonden met de Wereldtentoonstelling

⁴² Online raadpleegbaar via: <http://www.gisoost.be/kleurenortho/viewer.htm> . Een digitale versie met foto's van de genummerde plaatsen is opgenomen in bijlage.

in Gent van 1913. Voor de opbouw van de Wereldtentoonstelling werd een terrein van 125 hectare gekozen, gelegen tussen de Kortrijksesteenweg, Oudenaardsesteenweg en De Pintelaan. Na de Eerste Wereldoorlog werd op die plaats een centraal park aangelegd. Enkele onderdelen van de Wereldtentoonstelling zoals het erehof in de noordwesthoek, het beeld van het Ros Beyaert met de Vier Heemkinderen en de beeldengroep van Beauté, Force en Sagesse werden in de nieuwe parkaanleg opgenomen. Ook het huidige stratenpatroon en de parken dateren uit de periode van de Wereldtentoonstelling. Langs het centrale park dat van de Kortrijksesteenweg tot aan de Krijgslaan loopt, staan voornamelijk villa's. In andere straten zoals de Vaderlandstraat en de Sint-Pietersaalstraat vinden we een mix terug van rijwoningen en laagbouwappartementen. De Sint-Pietersaalstraat vervult verder een bescheiden centrumfunctie voor de buurt door de aanwezigheid van een kerk, de lagere school KLIM en een aantal commerciële voorzieningen zoals winkels en een café. Het centrale park aan het P. de Smet de Naeyerplein is samen met de huizen die er langs staan erkend als beschermd stadsgezicht.

Langs de andere kant van de Kortrijksesteenweg bevindt zich een wijk met een mix van rijwoningen, alleenstaande huizen, appartementen en studio's. Heel veel voorzieningen zijn er niet terug te vinden in de wijk. Langs de Kortrijksesteenweg bevinden zich enkele KMO's en het rusthuis de Avondsterre. De buurt wordt wel beïnvloed door een aantal voorzieningen die net buiten de eigen grenzen liggen zoals het Sint-Pietersstation, de Universiteit Gent en de Hogeschool Gent. Uit een recente bevraging van de Gebiedsgerichte Werking van de stad Gent (Stad Gent, 2006b) blijkt bijvoorbeeld dat bewoners van deze wijk problemen rapporteren ten gevolge van de verkeers- en parkeerdruk (zowel van auto's als van achtergelaten fietsen).

5.2.2.2. *Nieuw Gent*

Er bestaat enige verwarring over de naam "Nieuw Gent". Strikt genomen bestaat Nieuw Gent uit het gebied dat begrensd wordt door de Zwijnaardsesteenweg, Ringvaart, Oudenaardsesteenweg en De Pintelaan. Toch wordt Nieuw Gent in sommige contexten eveneens gebruikt voor het volledige gebied tussen de De Pintelaan (universitaire campus De Sterre) en Zwijnaarde, waar ook de wijk Steenakker en een deel van de Ottergemse Dries onder vallen. In bestuurlijke

context⁴³ wordt Nieuw Gent gebruikt als naam voor het volledige gebied dat op Figuur 7 is aangegeven, waaronder dus ook Sint-Pieters-Buiten valt. In dit onderzoek gebruiken we de naam Nieuw Gent om de wijk Nieuw Gent mee aan te duiden.

De wijk Nieuw Gent wordt begrensd door de Ringvaart, De Pintelaan, Galglaan en Zwijnaardsesteenweg. De wijk bestaat uit drie hoofdwegen met elk een specifiek karakter die als een soort grote lus doorheen de wijk lopen: de Kikvorsstraat, Edelsteenstraat en Zwijnaardsesteenweg. Langs de binnenzijde van de Kikvorsstraat zijn de meeste van de hoge flatgebouwen gesitueerd. Tussen de flatgebouwen liggen grote parkeerzones, garagecomplexen en groene zones. Aan het begin van de Kikvorsstraat (aangrenzend bij de Zwijnaardsesteenweg) bevinden zich enkele private rijwoningen. Sinds kort zijn langs de buitenbocht van de Kikvorsstraat enkele private nieuwbouwprojecten gerealiseerd met alleenstaande huizen. De Kikvorsstraat loopt ter hoogte van de Berkhoutsheide over in de Edelsteenstraat. Op de Edelsteenstraat komen veertien zogenaamde pijpenkopstraten⁴⁴ uit die geordend zijn als een visgraatstructuur. In deze pijpenkopstraten bestaat er een mix van sociale eengezinswoningen en sociale laagbouwappartementen van maximum drie verdiepingen hoog. Langs de Edelsteenstraat zelf is er geen bebouwing, behalve de zijgevels van de huizen die op de hoek van de pijpenkopstraten zijn gebouwd. De Zwijnaardsesteenweg is een vrij drukke verkeersas die het centrum van Gent verbindt met de deelgemeente Zwijnaarde. Er loopt een tramlijn die de steenweg middendoor snijdt. Langs de oostelijke kant van de steenweg (dus aangrenzend bij de wijk Steenakker) bevinden er zich vooral sociale woningen. Langs de westelijke kant (dus aangrenzend bij Nieuw Gent) vinden we een mix van commerciële voorzieningen zoals winkels en banken en private rijwoningen. In het hart van Nieuw Gent bevindt er zich tussen de appartementen en de pijpenkopstraten een uitgestrekte groene parkzone met ter hoogte van het Rerum Novarumplein twee kleine speelterreinen en een voetbalagora.

⁴³ Het grondgebied van Gent wordt verdeeld in 201 statistische sectoren die als basiseenheid dienen voor de rapportage van demografische informatie. Een aantal statistische sectoren samen vormen een statistische wijk. Nieuw Gent wordt zowel gebruikt als naam voor een statistische wijk als voor één van de statistische sectoren binnen deze wijk.

⁴⁴ Een pijpenkopstraat is een doodlopende straat met een verbreding aan het einde.

Nieuw Gent wordt ook omsloten door een aantal grote, bovenlokale voorzieningen. Aan noordelijke zijde is er de universitaire campus De Sterre met de recent bijgebouwde studentenhome Bertha De Vriese. En langs zuidelijke zijde wordt de wijk begrensd door de campus van de Broeders van Liefde waarop zich het Sint-Jozefinstituut (buitengewoon lager en secundair onderwijs met internaat), het Sint-Paulusinstituut (kleuter-, lager en algemeen secundair onderwijs met internaat), vzw De Twijg (dagcentrum voor bijzondere jeugdzorg), Fioretti (afdeling van psychiatrisch centrum Guislain voor kinderen met een licht verstandelijke handicap en een bijkomende psychiatrische problematiek) en vzw 't Leebeekje (speelplein-, kinder- en jongerenwerking voor kansarme jeugd) bevinden. Met uitzondering van Fioretti zijn dit allemaal voorzieningen waar (onder meer) kinderen uit de wijk Nieuw Gent gebruik van maken. Ook het private parkgebied op de campus wordt door buurtbewoners gebruikt om te wandelen, te spelen of te lopen, of als doorsteek naar de supermarkt Carrefour aan de Oudenaardsesteenweg.

In de studio's en appartementen in de flatgebouwen wonen vooral bejaarden, alleenstaanden, studenten en nieuwkomers. De meeste gezinnen met kinderen die in Nieuw Gent wonen, zijn gehuisvest in de huizen of laagbouwappartementen langs de pijpenkopstraten. Maar sommigen wonen ook in de flatgebouwen. Nieuw Gent kent verder zowat de grootste ruimtelijke concentratie van sociale huisvesting in Gent⁴⁵.

Een snelle blik doorheen dertig jaar aandacht voor Nieuw Gent geeft geen fraai beeld. Er wordt steeds weer gewezen op de problemen op vlak van leefmilieu, criminaliteit, stedenbouwkunde, samenleven, enzovoort⁴⁶. In de jaren tachtig –

⁴⁵ Volgens de cijfers van de FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie – Afdeling Statistiek en Economische informatie (Enquête 1/10/2001) zouden enkel de statistische sectoren 'Malem' en 'Rabot Station' in Gent hoger scoren qua concentratie van sociale huurwoningen.

⁴⁶ Reeds in 1983, bijvoorbeeld, verscheen er een verkennende wijkanalyse uitgevoerd door het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg, in samenwerking met professor De Bock van het seminarie voor Jeugdwelzijn en Volwassenenvorming van de RUG. Hierin luidde de conclusie van het vooronderzoek dat de wijk "naargelang de instantie omschreven werd als een probleemwijk, een wijk zonder historiciteit, een uitvloeisel van de bureaucratie, een wijk waar veel vereenzaming zou zijn [...]. [...] Besloten werd een tweede verkenning te doen en deze nog ruim te houden, t.t.z. ons niet tot Nieuw Gent te beperken. We wilden ons niet te snel vernauwen om niet nodeloos het probleemkarakter van de wijk Nieuw Gent te versterken. [...] Opvallend was de konstatatie dat de geïnterviewden uit zichzelf specifiek over de nieuwbouwwijk Nieuw [...]

negentig liet een enkele buitenstaander al eens de metafoor 'het Chicago van Gent' vallen om de situatie van Nieuw Gent samen te vatten. Deze vergelijking verwijst dan zowel naar de concentratie van sociale hoogbouw als naar de negatieve reputatie op vlak van sociale problemen en onveiligheid(sgevoelens).

5.2.2.3. *Steenakker*

Het oudste deel van de wijk wordt gevormd door de sociale tuinwijk langs de Zwijnaardsesteenweg, R. Keldermansstraat, D. De Waghemakerstraat en P. Huysensplein. Een groot deel van deze huizen zijn ondertussen als sociale koopwoning gerenoveerd en verkocht. De tuinwijk bestaat uit rijwoningen en halfopen bebouwing met elk een eigen tuintje. Het stratenpatroon bestaat er hoofdzakelijk uit pleinen die uitkomen op de beschreven hoofdas.

Ten noorden van de oude tuinwijk liggen twee iets recentere sociale woningprojecten. Eén wooneenheid wordt gevormd door de huizen langs het G. Eylenboschplein en de J. Van Haelststraat. En in de volledig uiterste driehoek die wordt gevormd door de Zwijnaardsesteenweg, Steenakker en G. De Sutterstraat bevinden zich eengezinswoningen en laagbouwappartementen van twee verdiepingen die gebouwd zijn rond een publieke binnentuin.

Ten oosten van de oude tuinwijk bevindt zich een wijkje rond de Groenewalstraat met sociale appartementen en rijwoningen. De meeste van deze woningen staan echter al jaren leeg voor geplande renovatiewerken. Tussen de oude tuinwijk en deze wijk bevindt zich de straat Steenakker. De naam 'Steenakker' verwijst dus tegelijk naar een straat en naar de volledige wijk. Langs de oostelijke kant van de straat Steenakker bevindt zich de site van het Universitair Ziekenhuis en is er – met uitzondering van de aansluiting met de Zwijnaardsesteenweg waar zich enkele private woningen bevinden en de buurt rond de Groenewalstraat – geen bebouwing. Langs de westelijke kant bevinden er zich sociale rijwoningen.

Ten zuiden van de oude tuinwijk bevinden zich de Haardstedestraat, Muilaardstraat, Keramiekstraat en nog een deel van de straat Steenakker. Hier vinden we vooral private woningen terug, zowel rijwoningen, alleenstaande woningen, appartementen als studio's. Aan het einde van de Keramiekstraat

Gent spraken. Deze wijk werd omschreven als een ongezellige kale wijk, met veel eenzame bejaarden, met gebrek aan ruimte, met een grote mobiliteit onder de inwoners, met gebrek aan ontspanningsmogelijkheden, ... ". (Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg, 1983, pp. 6-7)

bevindt zich het voormalig Vesaliusinstituut, thans een afdeling van de Hogeschool Gent voor gezondheidszorg met een studentenhome. Daarnaast bevindt zich het Henri Storyplein, een voormalige openluchtschool die nu nog steeds als speelplein toebehoort aan het stedelijk onderwijsnet van Gent. Tijdens de vakantie gaat hier de speelpleinwerking van de vzw Trekvogels door en sinds enkele jaren vindt de vakantiewerking van het OCMW Gent plaats op deze terreinen. Tijdens het jaar is het de locatie waar enkele sportclubs trainen.

5.2.3. DE CASE STUDY: A CASE OF “UNDERSTANDING”

Een case study is gericht op het ‘begrijpen’ van de case in haar complexiteit en in interactie met haar omgeving, zo werd eerder aangegeven. Hiervoor is het verwerven van een *insider’s view* een belangrijke voorwaarde. Het is belangrijk dat de onderzoeker niet enkel informatie verzamelt *over* de case, maar ook probeert om de case van binnenuit te begrijpen. Documentanalyse en interviews met sleutelfiguren kunnen hiertoe bijdragen, maar Scholz & Tietje (2002) pleiten in die context voor directe of participerende observatie, en het opzetten van *direct of experiential case encounters*.

“It is crucial to experience the case and gather unexpected situational information about the site and its dynamics from a holistic perspective, one that employs the whole sensory system and includes one’s personal experience”. (Scholz & Tietje, 2002, p. 54)

Een *experiential case encounter* is letterlijk een ontmoeting tussen de onderzoeker en de onderzochte case. Dit soort directe ervaringen met de case kunnen opgebouwd worden door als onderzoeker op één of andere manier te participeren in de onderzochte situatie. Experiential case encounters zouden volgens Scholz en Tietje (2002) vooral zinvol zijn om de informatie uit verschillende informatiebronnen (interviews, documenten, enzovoort) te integreren. Ook Verschuren (2003) vertaalt de holistische benadering van de case study in de uitdaging om naar de case in zijn geheel te kijken. Dit gebeurt volgens hem bij voorkeur *in situ*. Directe, visuele observatie levert volgens hem rijker materiaal aan dan dataverzameling door middel van interviews met individuele respondenten. Met de kritiek van Swanborn (1996) over de beperkingen van een holistisch perspectief in onderzoek in het achterhoofd moeten deze laatste stelling wellicht genuanceerd worden. Het belangrijkste voordeel lijkt in ieder geval dat directe observaties en experiential case encounters een aantal perspectieven openen om

verbanden te leggen tussen afzonderlijke onderzoekbevindingen en om bepaalde bevindingen in een ruimere context te plaatsen.

Het van binnenuit leren begrijpen van de case verwijst bijgevolg niet in het minst naar de case study als een leerproces.

“A case study is both the process of learning about the case and the product of our learning”. (Stake, 1998, p. 87)

Hoewel eigenlijk elk onderzoeksproces ook een leerproces inhoudt voor de onderzoeker, kunnen we stellen dat een lerende houding zeer sterk aansluit bij de definitie van de case study als onderzoeksstrategie. Het leren begrijpen van een case impliceert het reflectief omgaan met informatie. Dit betekent onder meer dat eerder verworven informatie steeds geherinterpreteerd moet worden op basis van nieuwe informatie.

Vanuit deze onderzoeksbenadering is het belangrijk dat de onderzoeker zijn eigen positie binnen het onderzoeksveld expliciteert. Immers het nastreven van een *insider's view* is niet zonder gevaar. “*Going native*” is sinds het werk van Malinowski (1922) een bekende thematiek in methodologische discussies met betrekking tot etnografisch onderzoek (cf. Kanuha, 2000). De opgave voor onderzoekers met een zekere vorm van betrokkenheid op de onderzochte doelgroep of setting bestaat er volgens Kanuha (2000) uit om een evenwicht te vinden tussen enerzijds het bewaren van de subjectieve betrokkenheid en kennis, en anderzijds het creëren van een kritische afstandelijkheid ten aanzien van het onderzoeksveld. Deze discussie verwijst naar een meer fundamentele discussie over de epistemologische en methodologische kwaliteit van onderzoek en komt daarom terug in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk waarin onder meer de verschuiving van een subject-object benadering van wetenschappelijk onderzoek naar een subject-subject benadering wordt besproken.

Kloos (1983) wijst er verder op dat de resultaten van (ethnografisch) interpretatief onderzoek beïnvloed worden door de wetenschappelijke en maatschappelijke standpunten van de onderzoekers ten opzichte van hun onderwerp van onderzoek en, mogelijk, door het feit dat de toegang tot bepaalde informatie afhankelijk is van de persoonlijke kenmerken van de onderzoeker. Dit zette Maso (1990) ertoe aan te stellen dat zelfonderzoek de eerste voorwaarde voor goed kwalitatief onderzoek is. Tot slot van deze paragraaf wordt dan ook kort de eigen positie van de onderzoeker in het onderzoeksveld toegelicht.

Op elk van de woonomgevingen had ik reeds voor aanvang van het onderzoek een specifieke vorm van betrokkenheid. In Nieuw Gent en Steenakker als

jeugdwerker in de kinder- en jongerenwerking en speelpleinwerking 't Leebeekje gedurende tien jaar en in Sint-Pieters-Buiten als bewoner van een studio in de Sint-Pietersaalstraat gedurende twee jaar. Dit zorgde voor een specifieke vorm van *prereflexieve* of *vóór-wetenschappelijke* aanwezigheid in het onderzoeksveld (cf. Perquin, 1970; Beekman & Mulderij, 1983; Bleeker & Mulderij, 1984). Dit betekent dat de ervaringen en voorkennis die gepaard gaan met deze aanwezigheid niet rationeel of intentioneel opgebouwd zijn ter wille van het onderzoek⁴⁷. Ze gingen aan het onderzoeksproces en de onderzoekslogica vooraf. Ze waren er als een soort achtergrond met een aantal positieve effecten op het onderzoeksverloop, maar stonden er verder los van. Ze zijn niet methodologisch onderbouwd omdat ze geen deel uitmaken van het onderzoek. De observaties die ik deed in de buurten door mijn aanwezigheid erin waren niet systematisch georganiseerd, noch systematisch geregistreerd. De informele gesprekken die ik als jeugdwerker of bewoner met kinderen of sleutelfiguren had, werden evenmin voorbereid, geregistreerd of verwerkt.

Mijn ervaring als vrijwilliger bij 't Leebeekje zorgde ervoor dat ik als onderzoeker een uitgebreide voorkennis had over Nieuw Gent en Steenakker. Ik kende de wijk in fysieke zin, maar had ook specifieke ervaringen omtrent de sociale verhoudingen en de verschillende culturen die er zich ontwikkelden. Ik kende de meeste voorzieningen in de wijk, hun recente geschiedenis en hun imago. Ik had contacten met verschillende sleutelfiguren in de wijk en was voor veel kinderen een vertrouwd gezicht in de buurt. Die vertrouwdheid met de buurt zorgde er ook voor dat sommige contacten makkelijker werden in gang gezet. Mijn prereflexieve aanwezigheid als jeugdwerker en als bewoner had een invloed op de interpretatie van het empirisch materiaal. De vertrouwdheid met de drie buurten creëerde een soort achtergrond die bepaalde onderzoeksobservaties contextualiseerde. Deze achtergrond was geen statische kennis, maar evolueerde mee met het onderzoek.

⁴⁷ Ik ben bijvoorbeeld niet in de Sint-Pietersaalstraat gaan wonen omwille van het onderzoek. Ook ben ik naar aanleiding van het onderzoek niet plots systematisch beginnen observeren of zaken registreren of allerlei vragen gaan stellen aan bewoners wanneer ik aanwezig was in één van deze wijken. Ik was er aanwezig als jeugdwerker en als bewoner, zoals dat reeds vóór aanvang van het onderzoek het geval was.

5.3. Kwalitatieve inhoudsanalyse als verwerkingsstrategie

5.3.1. KWALITATIEVE INHOUDSANALYSE EN CASE STUDY ONDERZOEK

De case study is veeleisend als het aankomt op dataverwerking en –interpretatie. Dit omwille van drie specifieke kenmerken van de case study die we eerder beschreven hebben, namelijk (1) een iteratief-parallel onderzoeksverloop, (2) met een complexe dataset van verschillende types (interviews, observaties, documenten, ...), waarvan (3) de analyse moet gebeuren met respect voor de context waaruit de data komen en waarbinnen de case zich bevindt.

Door de reconstructie van verschillende ‘maps’ van de woonomgeving ontstaat er een veelheid aan empirisch materiaal: foto’s, interviews met kinderen, interviews met volwassenen, observatiemateriaal, (historisch) bronnenmateriaal en demografische cijfers. Bovendien werd vanuit een benadering van de woonomgeving als sociaal-historische constructie gewezen op het belang van het bewaken van de onderlinge samenhang tussen de personal maps van kinderen, de mental maps van volwassenen en de sociospatial maps in de verwerking. Met andere woorden, de manier waarop kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving en hiernaar verwijzen, is te begrijpen vanuit een voortdurende wisselwerking tussen de betekenisverlening aan de woonomgeving en de sociale interacties in deze omgeving.

Er is dus nood aan een duidelijke procedure voor de verwerking van het materiaal. Kwalitatieve inhoudsanalyse als verwerkingsstrategie komt het meest tegemoet aan deze verschillende eisen (cf. Wester, 1995; Kohlbacher, 2005). Er wordt eerst een definitie gegeven van wat wordt begrepen onder kwalitatieve inhoudsanalyse als verwerkingsstrategie waarna dit vertaald wordt naar de opzet van het eigen onderzoek.

5.3.2. KWALITATIEVE INHOUDSANALYSE ALS VERWERKINGSSTRATEGIE: EEN DEFINITIE

Voor de verwerking van het onderzoeksmateriaal maken we gebruik van ‘kwalitatieve inhoudsanalyse’. We bouwen voort op Mayrings (2000) definitie van deze analysetechniek:

“Qualitative content analysis defines itself [...] as an approach of empirical, methodologically controlled analysis of texts within their context of communication, following content analytical rules and step by step models, without rash quantification”.

We voegen hier nog aan toe dat het gaat om een verwerkingsstrategie eerder dan om een concrete analysetechniek. Daarmee bedoelen we dat we kwalitatieve inhoudsanalyse benaderen als een specifieke manier om met het onderzoeksmateriaal om te gaan die rekening houdt met context, methodologische systematiek en theoriegestuurde analyse. De onderzoeker beschikt over een aantal technieken waaruit hij kan kiezen in functie van de concrete onderzoeksvragen (Kohlbacher, 2005). Mayring (1990) benadrukt hierbij dat de verbinding van de gekozen analysetechnieken in kwalitatieve inhoudsanalyse met het concrete onderwerp van analyse een belangrijk punt is voor kwalitatieve inhoudsanalyse. Dit houdt in dat de procedure voor inhoudsanalyse bepaald wordt door haar onderwerp en de context, en niet door de techniek op zich. De verschillende kernconcepten uit Mayrings definitie worden hieronder verder uitgewerkt.

Een eerste element betreft de verhouding tussen enerzijds de nodige openheid bewaren ten aanzien van het empirische materiaal en anderzijds een theoriegestuurde analyse (cf. Maso & Smaling, 1998; Gläser & Laudel, 1999; Smaling, 2006). Er worden verschillende standpunten ingenomen ten aanzien van dit spanningsveld die door Silverman (1994) worden ingedeeld in *epic* analyses (waar de analyse bepaald wordt door een opgelegd referentiekader) en *emic* analyses (waar de analyse gericht is op het referentiekader van de onderzochte groep). *Emic* analyses zijn herkenbaar in de *grounded theory* benadering (Glaser & Strauss, 1967) en in sommige vormen van antropologisch onderzoek (Miles & Huberman, 1994). Analysecategorieën worden inductief uit het materiaal afgeleid zonder theoretische voorsturing. *Epic* analyses komen voor in kwantitatieve inhoudsanalyse waarin de onderzoeker op voorhand een categorisatiesysteem afleidt uit het theoretisch kader. We kiezen hier voor een benadering waarin de formulering van *sensitizing concepts* (Blumer, 1969) als leidraad dient om naar de empirie te kijken (Wester, 1995). Blumer geeft hiervan de volgende definitie:

“[A sensitizing concept] gives the user a general sense of reference and guidance in approaching empirical instances. Whereas definitive concepts provide prescriptions of what to see, sensitizing concepts merely suggest directions along which to look”.
(Blumer, 1969, p. 148)

Dergelijke richtinggevende concepten zijn geen strikte voorschriften voor wat je moet zien, maar suggesties vanuit welke hoek naar de empirie wordt gekeken; een leidraad aan de hand waarvan empirische data geanalyseerd worden. Blumer gaat ervan uit dat de onderzoeker geen *tabula rasa* is of moet zijn, maar bepaalde ideeën heeft die in de empirie verder worden uitgewerkt. Inhoudsanalyse heeft daardoor tot doel de *sensitizing concepts* verder uit te werken door ze te voorzien van een empirisch opgevulde inhoud (Wester, 1995).

Een tweede element hangt samen met het voorgaande, namelijk de link tussen de verwerkingsprocedure en de centrale onderzoeksvragen. Deze link dient meer bepaald duidelijk aanwezig te zijn in de gehanteerde *inhoudscategorieën* die aan de basis liggen van de analyse. Om niet te verdrinken in de veelheid aan data, is één of andere vorm van datareductie een noodzakelijke eerste stap alvorens het materiaal geanalyseerd en geïnterpreteerd kan worden. Datareductie dient steeds te gebeuren vanuit een expliciet analytisch model, en is gericht op het onderscheiden van patronen in de gemaakte observaties van de werkelijkheid (cf. Runkel & McGrath, 1972). In het kader van kwalitatieve inhoudsanalyse gebeurt de reductie op basis van inhoudscategorieën die worden toegewezen aan het onderzoeksmateriaal, en die gebaseerd zijn op de onderzoeksvragen en het theoretisch kader in het concrete onderzoek. Naast codering zijn er nog andere mogelijkheden voor kwalitatieve datareductie. In sommige fenomenologische benaderingen wordt er bijvoorbeeld bewust niet met codering gewerkt, maar probeert men via voortdurend (her)lezen van het datamateriaal tot de essentie van het verhaal (de ‘Lebenswelt’ van een informant) te komen. De ‘*grounded theory*’ benadering van Glaser en Strauss (1967) is een ander bekend voorbeeld van een analysetechniek waarin dataverzameling en analyse simultaan plaatsvinden. Constante vergelijking en *theoretical sampling* worden gebruikt om de systematische theorievorming uit de data te ondersteunen. Op die manier blijven theorieën “gefundeerd” in de empirie, eerder dan gegenereerd uit de abstractie.

Een derde belangrijke eigenschap van kwalitatieve inhoudsanalyse is dat niet enkel de manifeste inhoud van het materiaal onderwerp vormt voor analyse, maar dat deze juist binnen een ruimere *context* wordt geplaatst waarbinnen dit materiaal zich bevindt. Daarmee positioneren verschillende auteurs (cf. Kracauer, 1952; Gläser & Laudel, 1999; Mayring, 2000; Kohlbacher, 2005) kwalitatieve inhoudsanalyse tegenover haar kwantitatieve variant. Het verschil tussen beide zit niet zozeer in de inzet van kwantificerende tegenover interpretatieve analysetechnieken – kwantificerende bewerkingen vormen immers één van de mogelijkheden in Mayrings model van kwalitatieve inhoudsanalyse – maar wel in de manier waarop

de empirische informatie behandeld wordt. Zo heeft kwantitatieve inhoudsanalyse volgens Ritsert (1972) onvoldoende oog voor de context van het ruwe materiaal, de latente structuren van betekenis (tegenover de manifeste inhoud van een document of interview), onderscheiden individuele cases, en zaken die niet voorkomen in de tekst. Mayring (1990) verwijst in die context naar het moeilijk te vertalen begrip *Gehalt* als alternatief voor *Inhalt*.

“Manchen Inhaltsanalytikern erscheint der Begriff ‘Inhalt’ überhaupt suspekt, da sie mehr an latenten Gehalten denn am Manifesten Inhalt der Kommunikation interessiert sind”. (Mayring, 1990, p. 11)

Het linken van het tekstmateriaal aan een ruimere context is dus een kernaspect in de analyse en interpretatie van het onderzoeksmateriaal volgens deze benadering. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek is vooral de maatschappelijke context van het materiaal belangrijk.

Hoewel kwalitatieve inhoudsanalyse in de eerste plaats beschreven wordt als een techniek voor documentanalyse, wordt het in dit onderzoek ook beschouwd als een strategie voor de verwerking van diverse types *databronnen* die kan bestaan uit een combinatie van technische kwalitatieve procedures. De analysemogelijkheden blijven dus niet beperkt tot teksten, maar houden alle materiaal in “dat uit één of andere vorm van communicatie stamt” (Mayring, 1990, p. 11). Inhoudsanalyse werkt met elke vorm van symbolisch materiaal dat op één of andere drager (tekst, beeld, muziek, ...) is vastgelegd (Mayring, 1990).

Een laatste belangrijke eigenschap van kwalitatieve inhoudsanalyse is dat de analyse gebeurt volgens een expliciete *systematiek* en set van regels, waardoor het zich onderscheidt van vrije interpretatie of impressionisme (Mayring, 1990; Kohlbacher, 2005)⁴⁸. Het materiaal moet stap voor stap geanalyseerd worden volgens een bepaald procedureel kader, en het materiaal moet onderverdeeld worden in inhoudsanalytische eenheden. Anders gezegd, het afleiden van relevante informatie uit het empirisch materiaal gebeurt aan de hand van een categorisatiesysteem. De constructie en toepassing van zo'n categorisatiesysteem – bij Mayring (1990) een *coding agenda* – maakt de kern uit van kwalitatieve inhoudsanalyse (Kohlbacher, 2005). Een *coding agenda* is in de benadering van

⁴⁸ Anderzijds wordt in visual studies “*content assessment*” naar voren geschoven als alternatief voor “*content analysis*” (cf. Ball & Smith, 1992). Bij *content assessment* staat de kwalitatieve beoordeling van analyse-eenheden (vooral foto's of ander beeldmateriaal, maar ook bijvoorbeeld interviewfragmenten) centraal in plaats van een strikte codering op basis van vooropgestelde categorieën.

Mayring het geheel van definities van inhoudscategorieën, gekoppeld aan het theoretisch kader en de onderzoeksvragen die in de studie gehanteerd worden. Het opstellen en expliciteren van de gehanteerde stappen en regels tijdens de analyse, maakt het voor buitenstaanders mogelijk om het analyseproces te reconstrueren, te begrijpen en te controleren (Mayring, 1990).

De constructie van zo'n procedure vormt het onderwerp van de volgende paragrafen. In de eerstvolgende paragraaf wordt inspiratie gezocht in de methodologische literatuur en besluiten we met een theoretische procedure voor kwalitatieve inhoudsanalyse. In de daaropvolgende paragraaf wordt de theoretische procedure vertaald in de concrete onderzoekspraktijk.

5.3.3. EEN PROCEDURE VOOR KWALITATIEVE INHOUDSANALYSE

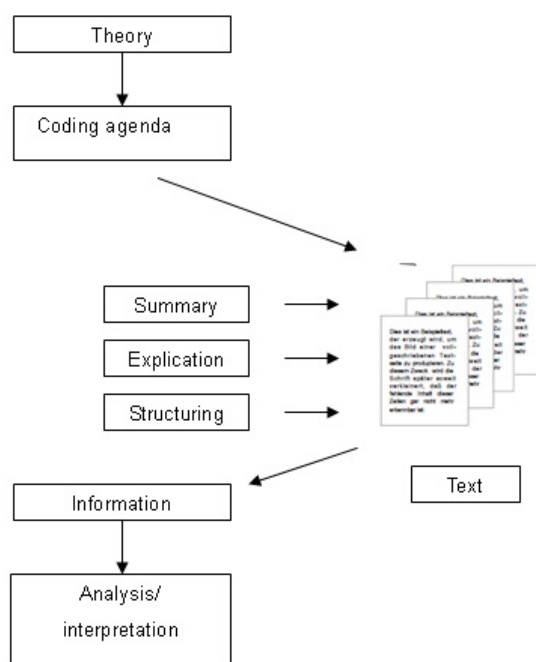
Waar kwalitatieve data-analyse tot in de jaren negentig het verwijt kreeg onvoldoende methodologisch onderbouwd te zijn, zijn er sindsdien verschillende systematische technieken en procedures uitgewerkt⁴⁹ om tegemoet te komen aan deze kritiek. Hoewel deze procedures en technieken verschillende accenten leggen naargelang de disciplinaire en epistemologische achtergrond waaruit ze voortkomen, onderscheiden Miles en Huberman (1994, p. 9) toch een aantal gemeenschappelijke elementen:

- Codering van analyse-eenheden afgeleid uit observaties of interviews;
- Het materiaal sorteren en onderverdelen om gelijkaardige ideeën, relaties tussen variabelen, patronen, thema's, verschillen tussen subgroepen en gemeenschappelijke stukken tekst te identificeren;
- Deze patronen en processen, gemeenschappelijkheden en verschillen isoleren en ze terugkoppelen naar het onderzoeksveld in een volgende golf van dataverzameling (cf. iteratief-parallel onderzoeksverloop van de case study);
- Geleidelijk een kleine set van generalisaties afleiden die de verschillende lijnen in de database weerspiegelen;
- Het terugkoppelen van deze generalisaties naar geformaliseerde kennisgehelen zoals theorieën en concepten.

⁴⁹ Zie voor een overzicht: Miles & Huberman (1994).

Er wordt gekozen voor het model van Mayring (2000) als globaal kader voor de analyseprocedure omwille van de helderheid van het model en de expliciete theoretische sturing van de voorgestelde procedure. Voor de concrete invulling van het model en de concrete toepassing van analysetechnieken wordt over de grenzen van Mayrings werk gekeken, en wordt onder meer inspiratie gezocht bij Miles en Huberman (1994) en Wester (1995).

Het globale model van Mayring ziet er als volgt uit.

Figuur 9

Op basis van een expliciet theoretisch kader – of in Blumers (1969) terminologie: een aantal *sensitizing concepts* – wordt een *coding agenda* opgesteld, i.e. de vertaling van theoretische concepten naar analysethema's. Deze coding agenda wordt meegenomen in een aantal concrete analysetechnieken:

- a) *Summary*: probeert het materiaal te reduceren zodat enkel de essentiële inhoud overblijft, en op die manier tot een overzienbaar geheel te komen dat het origineel materiaal goed weerspiegelt. Daarvoor wordt de tekst geparafraseerd, ggeneraliseerd of samengevat en gereduceerd.

- b) *Explication*: omvat het verklaren, verhelderen en van commentaar voorzien van het materiaal. In een eerste stap wordt een aanzet tot een lexico-grammaticale definitie gemaakt, vervolgens wordt het materiaal gekozen voor verdere verklaring wat gevolgd wordt door een inhoudsanalyse. Ten slotte wordt er een ‘verklarende parafrase’ geformuleerd van de betreffende tekstpassage en wordt de verklaring onderzocht in relatie tot de volledige context.
- c) *Structuring*: wordt volgens Mayring beschouwd als de belangrijkste techniek in inhoudsanalyse die tot doel heeft een bepaalde structuur (en patronen) uit het materiaal te halen. De tekst kan gestructureerd worden volgens inhoud, vorm en schaal. De eerste stap is het bepalen van de analyse-eenheden. Vervolgens worden de structureeringsdimensies vastgelegd op een theoretische basis, en de eigenschappen van het categorisatiesysteem. Daarna worden definities opgesteld met voorbeelden en met coderingsregels in onderscheiden categorieën, die aan het materiaal worden afgetoetst. Tijdens een eerste globale analyse van de tekst worden de databronnen gemarkeerd, en tijdens een tweede gedetailleerde analyse worden ze verwerkt. Indien nodig wordt het categorisatiesysteem opnieuw onderzocht en bijgewerkt, wat een nieuwe analyse van het materiaal met zich meebrengt. In een laatste fase worden de resultaten verwerkt. (Kohlbacher, 2005, p. 56)

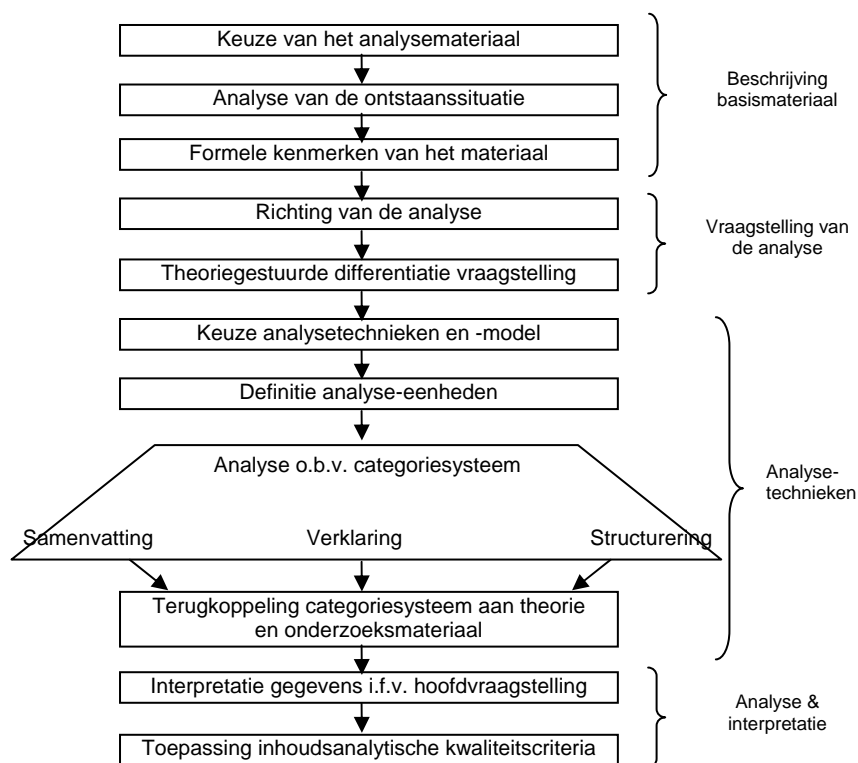
Ook in het model van Miles en Huberman (1994) vormt datareductie een belangrijke stap in de analyseprocedure. Deze omvat in hun theorie de volgende mogelijke activiteiten: samenvatten, codering toevoegen, thema’s onderscheiden, clusteren, onderverdelingen maken, en memo’s schrijven. Beekman en Mulderij (1983) hebben het over het onderscheiden van *relatief constante structuren* in het datamateriaal. Dit zijn patronen die in het datamateriaal kunnen onderscheiden worden en die niet noodzakelijk de volledige diversiteit in het materiaal verklaren maar wel de kern ervan weergeven. Hierin kan ook de aanpak van Blondeel (2005) worden herkend die de analyse van empirisch materiaal over de aanwezigheid van mensen in de woonomgeving laat uitmonden in de beschrijving van één of meerdere *core practices* die het dominante sociaal handelen en de dominante gedeelde betekenissen in een woonomgeving samenvatten.

“These practices are named ‘core’ as they structure and organise in a certain part of a city a multitude of routines and daily practices, not only of occupants but also (the

perceptions of passersby, (the behaviour of) tourists and even a good deal of the plans and intentions of professionals". (Blondeel, 2005, p. 2)

Het gereduceerde materiaal vormt dan de basis voor verdere analyse en interpretatie, i.e. het formuleren van antwoorden op de vooropgestelde onderzoeksvragen.

Dit globale model wordt ten slotte vertaald in een concrete, uitgebreidere procedure voor kwalitatieve inhoudsanalyse (Mayring, 1990, p. 50). Hierin worden vier stappen onderscheiden: een duidelijke beschrijving van het basismateriaal en de context waarbinnen dit materiaal ontstaan is; het formuleren en eventueel differentiëren van een theoretische vraagstelling; de analyse van het materiaal aan de hand van samenvatting, verklaring en structurering; en de interpretatie van het geanalyseerde materiaal.

Figuur 10

5.3.4. EEN LEGENDE BIJ DE DIVERSE MAPS

Om een kaart goed te kunnen lezen en er de nodige informatie uit te halen, is er nood aan een duidelijke legende. Ook voor de analyse van onze personal maps, mental maps en sociospatial maps hebben we een duidelijke legende nodig om niet verloren te lopen in de veelheid van informatie. In deze paragraaf wordt de concrete procedure beschreven waarmee de data geanalyseerd zijn. Centraal hierin staan de vragen waarmee het datamateriaal benaderd is. We noemen dit, verwijzend naar het model van Mayring (1990) de *coding agenda* van de analyse. De coding agenda geeft een overzicht van de vragen die de analyse sturen en het categorisatiesysteem waarbinnen het materiaal geordend wordt.

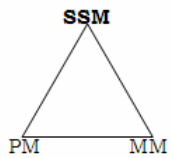
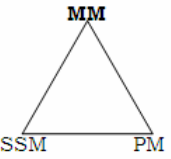
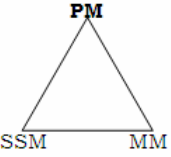
Een eerste fase in de constructie van een coding agenda wordt gevormd door het expliciteren van het theoretisch kader en de centrale onderzoeksvragen, of in Blumers (1969) terminologie, de formulering van enkele *sensitizing concepts*. In het begin van dit hoofdstuk werd stedelijk burgerschap als theoretisch kader vermeld voor de analyse van de resultaten. Stedelijk burgerschap werd verder beschreven als de manier waarop kinderen *kunnen*, *mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving. Dit betekent dat ten aanzien van de verschillende databronnen dezelfde centrale analysevragen gesteld worden:

- KUNNEN: Hoe ziet de woonomgeving eruit? Op welke plaatsen vindt ontmoeting plaats in de woonomgeving? Welke ontmoetingskansen en relaties worden mogelijk gemaakt in de woonomgeving?
- MOGEN: Welke grenzen worden in de woonomgeving getrokken?
- WILLEN: Welke ontplooiingsmogelijkheden en beperkingen creëert de woonomgeving? Op welke manier dragen kinderen door hun alledaags sociaal handelen bij tot de sociale constructie van hun woonomgeving?

De concrete inhoudscategorieën per analysethema en per databron worden in een tweede fase gedefinieerd uit het materiaal zelf op inductieve wijze. De data-analyse wordt met andere woorden zowel bepaald door de op het theoretisch kader geformuleerde analysevragen als door het veelvuldig lezen en interpreteren van het ruwe materiaal (Thomas, 2006). Een inductieve benadering is gericht op het in kaart brengen van zich herhalende thema's en patronen in het datamateriaal, of in de terminologie van Beekman en Mulderij (1983), het onderscheiden van *relatief constante structuren*.

Onderstaand kader vat de globale structuur van de gehanteerde coding agenda samen. De basis van de coding agenda wordt gevormd door de drie kernaspecten

van stedelijk burgerschap als theoretisch referentiekader: de manier waarop kinderen kunnen, mogen en willen aanwezig zijn in de woonomgeving. De linkerkolom herhaalt telkens de drie databronnen: personal maps, mental maps en sociospatial maps, waarbij telkens één databron in het vet is aangeduid. In het begin van dit hoofdstuk werd aangetoond hoe elk van de databronnen theoretisch verbonden is met één van de drie onderzoeksvragen. In de rechterkolom staat de vertaling van theoretische concepten naar concrete analysethema's die de basisstructuur van de coding agenda bepalen en enkele inhoudscategorieën per thema. Wanneer we bijvoorbeeld kijken op welke manier de vraag "hoe kunnen kinderen aanwezig zijn" geanalyseerd is, dan lezen we uit het schema dat deze vraag in de eerste plaats verwijst naar de woonomgeving als een gebouwde omgeving. Verder lezen we dat in elke databron concreet gecodeerd is op (ontmoetings)plaatsen in de woonomgeving. In de personal maps zijn bijvoorbeeld de foto's en de interviews gecodeerd per plaats in de woonomgeving waarnaar verwezen wordt. Tenslotte lezen we uit het schema dat deze ruwe data verder gecodeerd zijn op basis van de kenmerken van elke plaats: gaat het om een individuele, een groepsgebonden plaats of een knooppunt? Gaat het om een private, een publieke of een semi-publieke plaats? De volledige coding agenda per databron wordt weergegeven in de volgende hoofdstukken.

<u>Databronnen</u> ⁵⁰	<u>Theoretisch kader</u>	<u>Analysethema's</u>	<u>Inhoudscategorieën</u>
<p>SSM</p> 	Hoe KUNNEN kinderen aanwezig zijn ?	(Ontmoetings)plaatsen	Kenmerken - indiv/groep/knoop - privaat/publiek - binnen/buiten buurt - ...
<p>MM</p> 	Hoe MOGEN kinderen aanwezig zijn ?	Grenzen, beperkingen	Kenmerken - intern / extern - fysiek/sociaal/indiv. - geen grenzen - ...
<p>PM</p> 	Hoe WILLEN kinderen aanwezig zijn ?	Ontplooiingsmogelijkh.	Kenmerken - individuele ontpl. - sociale ontpl. - culturele ontpl. - ...

5.4. Kwaliteit van/in interpretatief onderzoek: “weten-scheppen”

Er wordt in deze studie gekozen voor een interpretatieve onderzoeksbenadering. Deze laatste paragraaf gaat kort in op de vraag naar de kwaliteit van en in interpretatief onderzoek. Met de kwaliteit *van* interpretatief onderzoek wordt verwezen naar de voordelen en tekortkomingen die een interpretatieve onderzoeksbenadering stelt tegenover andere benaderingen. De kwaliteit *in* interpretatief onderzoek heeft te maken met de manier waarop het onderzoeksproces is opgezet. De dominante benadering van onderzoekskwaliteit is gebaseerd op de *betrouwbaarheid* en *validiteit* van onderzoek, overeenkomstig het natuurwetenschappelijke model. Deze begrippen hebben vooral te maken met de dataverzameling en –interpretatie, en nemen niet het volledige onderzoeksproces van onderzoeksvraagstelling tot en met rapportage in rekening. “De kop en de

⁵⁰ “PM” = personal map; “MM” = mental map; “SSM” = sociospatial map.

staart van het onderzoek worden er afgeknipt’ (Coussée, 2006, p. 399). De begrippen betrouwbaarheid en validiteit zijn daarom slechts ten dele bruikbaar. Methodologische kwaliteit, zo zullen we hier beargumenteren, heeft ook te maken met het formuleren van een maatschappelijk en wetenschappelijk relevante onderzoeksprobleemstelling (cf. de ‘kop’ van het onderzoek) en met de interpretatie van onderzoeksgegevens en de vraag naar de maatschappelijke en wetenschappelijke implicaties van empirische gegevens (cf. de ‘staart’ van het onderzoek) (Coussée, 2006).

Uitspraken over kwaliteit van onderzoek worden bepaald door verschillende wetenschapsfilosofische uitgangspunten. Binnen de orthodoxe consensus⁵¹ in sociaal-wetenschappelijk onderzoek ligt de kennisdoelstelling van onderzoek in het genereren van betrouwbare en valide – maar ook tijdloze en contextoverstijgende – kennis over de sociale werkelijkheid. Aan de basis van de empirisch-analytische benadering – de meest invloedrijke methodologische vertaling van dit kennistheoretische uitgangspunt – liggen twee uitgangspunten (De Boer, 1980; Tromp, 2004). Het eerste is het postulaat van de analyseerbaarheid en omvat de aanname dat het onderzoeksobject te ontleden valt in verschillende, onafhankelijk van elkaar werkende factoren. Het tweede is het postulaat van de wetmatigheid en houdt in dat onafhankelijk van elkaar werkende factoren als specifieke oorzaken en gevolgen van algemeen geldende causale verbanden kunnen worden gezien. Aandacht voor specifieke, gecontextualiseerde kennis moet binnen deze benadering plaats maken voor algemeen geldende of generaliseerbare kennis. Interpretatieve onderzoeksmethoden krijgen in de empirische cyclus hooguit een rol in het helpen formuleren van kwantitatief toetsbare hypothesen.

Het epistemologische uitgangspunt van algemeen geldende, tijdloze en contextoverstijgende kennis wordt vanuit twee andere wetenschapsfilosofische benaderingen bekritiseerd, namelijk een hermeneutische stroming en een kritisch-reflexieve stroming. Vanuit de hermeneutiek staat niet de zoektocht naar de absolute waarheid centraal maar wel het proces van het “weten-scheppen”:

“De sociale wetenschapper baseert zich op de alledaagse ervaring van haar onderzochten, zij maakt gebruik van het inzicht dat daar impliciet in vervat ligt en transformeert dit inzicht door het te expliciteren. De onderzoeker kan zich niet beroepen op een geprivilegieerde toegang tot het rijk van objectieve, vaststaande waarheden, maar

⁵¹ Zie Tromp (2004) voor een bespreking van de orthodoxe consensus in de sociale wetenschappen en de wendingen in de wetenschapsfilosofie tijdens de 20ste eeuw.

kan zich slechts richten op datgene wat mensen altijd al weten. Door te laten zien wat er in het alledaagse denken en doen voorondersteld is, kan de sociale wetenschapper ervaringen verhelderen en verrijken (weten scheppen)". (Tromp, 2004, p. 29)

Het "Verstehen" van het lokale is dus de centrale kennisambitie binnen de hermeneutische benadering. Binnen de kritisch-reflexieve benadering wordt dan weer vooral benadrukt dat kennis steeds gebonden is aan specifieke contexten en perspectieven. Het belangrijkste verschil tussen een hermeneutische en een kritisch-reflexieve benadering ligt in de externe doelstelling van onderzoek. De interne doelstelling van onderzoek heeft betrekking op het soort kennis dat gegenereerd wordt in onderzoek; de externe doelstelling verwijst naar het waarom en waartoe van deze kennis (Verschuren, 1986). Zowel in hermeneutisch als in kritisch-reflexief onderzoek bestaat de interne doelstelling van onderzoek in het begrijpen van een complexe sociale werkelijkheid aan de hand van een gecontextualiseerde analyse van het lokale. Waar in de hermeneutische benadering echter het "Verstehen" van de sociale werkelijkheid op zich een externe doelstelling vormt (en op die manier de bestaande maatschappelijke orde en machtsverhoudingen ongemoeid blijven), koppelt de kritisch-reflexieve benadering hier een veranderingsperspectief aan vast. De externe doelstelling van onderzoek bestaat uit een bijdrage tot sociale verandering. Anders gezegd, vanuit een kritisch-reflexief model krijgt onderzoek een uitgesproken sociaal-politieke en maatschappijkritische dimensie. Vanuit een handelingsperspectief kan onderzoek dan ook niet neutraal of waardenvrij zijn en is het de taak van de onderzoeker om zijn eigen normatieve en theoretische uitgangspunten te verhelderen.

Het vervolg van deze bespreking van de kwaliteit in interpretatief onderzoek is onderverdeeld in twee delen. Ten eerste wordt de onderzoekstechnische kwaliteit besproken. Eerder dan de betrouwbaarheid of de generaliseerbaarheid van de dataverzameling staat in interpretatief onderzoek de vraag naar de aannemelijkheid of de *redelijkheid* (Tromp, 2004) van de interpretaties van het empirisch materiaal centraal. Ten tweede wordt de kwaliteit van de kennisverwerving en theorievorming als totaalproces aan de orde gesteld. Vanuit een kritisch-reflexief kader staat de vraag naar de ruimere context van kennis centraal. Tromp (2004) spreekt in deze context over de verschuiving van een subject-object verhouding in onderzoek naar een subject-subject verhouding.

5.4.1. ONDERZOEKEN IS MENSELIJK⁵²

De kernactiviteit in interpretatief onderzoek is “interpretatie”, begrijpen, het proces waarin de confrontatie tussen interpretator en het geïnterpreteerde wordt aangegaan (Tromp, 2004). Er is daarbij sprake van een zogenaamde *dubbele hermeneutiek*: de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker interpreteert een geconstrueerde werkelijkheid en is daarvoor afhankelijk van de interpretaties die de onderzochten er ten opzichte van de werkelijkheid op nahouden; anders gezegd: de onderzoeker interpreteert een reeds geïnterpreteerde werkelijkheid (Giddens, 1976; Tromp, 2004). Deze dubbele hermeneutiek zorgt ervoor dat interpretatie een moeilijk te objectiveren activiteit wordt die niet losstaat van de persoon van de onderzoeker zelf en van de ruimere maatschappelijke en politieke context waarbinnen deze handelt. Subjectiviteit is bijgevolg geen te corrigeren nevenverschijnsel van onderzoek maar een basiskarakter van interpretatief onderzoek (cf. Smaling & Maso, 1990). Aan deze dubbele hermeneutiek zijn echter verschillende risico’s gekoppeld: de onderzochten of de onderzochte situatie kunnen bijvoorbeeld zodanig geïnterpreteerd worden dat ze verdwijnen achter het theoretisch kader of de persoonlijke opvattingen van de onderzoeker. Over de manier waarop moet omgegaan worden met deze subjectiviteit in onderzoek bestaat heel wat discussie (Smaling & Maso, 1990; Miles & Huberman, 1994; Kanuha, 2000). Kern van deze discussie is of de subjectiviteit (in zekere mate) moet geobjectiveerd worden, dan wel of ze net behouden en geëxpliciteerd moet worden. In het laatste geval wordt dan verwezen naar begrippen zoals *gedisciplineerde subjectiviteit* (Erickson, 1973), *geëxpliciteerd subjectivisme* (Ten Have, 1977) of *bereflecteerde subjectiviteit* (Kvale, 1983).

Anderzijds stelde Smaling (1987) een aantal onderzoekstechnische richtlijnen op om de objectiviteit van het onderzoeksproces te bevorderen. We bespreken drie principes die werden gehanteerd in dit onderzoeksproces: intersubjectiviteit, nauwkeurige registratie van onderzoeksdata en communicatieve validiteit.

Een eerste principe is de intersubjectieve validiteit. Dit houdt in dat verschillende onderzoekers op basis van het zelfde onderzoeksproces tot vergelijkbare conclusies (zouden) komen. Er zijn verschillende mogelijkheden om intersubjectieve validiteit na te streven. De meest verregaande is teamresearch. Door de dataverzameling en –verwerking in handen van verschillende

⁵² Titel naar Maso (1990): “Onderzoek is menselijk”.

onderzoekers te leggen, wordt de interpretatie van de ruwe onderzoeksgegevens losgekoppeld van één persoon. Er werd in dit onderzoek geen gebruik gemaakt van een onderzoeksteam, maar op verschillende momenten tijdens het onderzoeksverloop werd wel een tweede onderzoeker ingeschakeld. Wim Buysse, sociaal geograaf, speelruimtedeskundige, jeugdwerker en bewoner van Sint-Pieters-Buiten stond in voor het verzamelen van een deel van de personal maps van kinderen in Sint-Pieters-Buiten en de interpretatie van enkele gegevens. Neal McHugh, jeugdwerker en bewoner van Nieuw Gent werkte mee bij het verzamelen van de personal maps in Nieuw Gent. Gerrit Muylaert, student derde licentie pedagogische wetenschappen, werd ingeschakeld bij het verzamelen en interpreteren van de mondelinge geschiedenissen in Nieuw Gent en Steenakker. Zij waren medeonderzoekers, niet in de zin dat ze betrokken waren bij het volledige onderzoeksproces, maar wel in de zin dat elk in een specifieke onderzoeksfase was betrokken. Intersubjectieve validiteit kan echter ook op andere manieren nagestreefd worden. Smaling (1987) heeft het in die zin over de 'intersubjectieve navolgbaarheid' van het onderzoek. Dit impliceert dat de verschillende stappen en beslissingen in het onderzoeksproces in hoge mate geëxpliciteerd wordt zodat ze principieel navolgbaar zijn voor buitenstaanders. Een gedetailleerde beschrijving van de gevolgde onderzoeksprocedure, het bijhouden van een onderzoekslogboek (cf. Silverman, 2000), en het registreren en volledig uitschrijven van het interviewmateriaal hebben hiertoe bijgedragen.

Een tweede principe hangt samen met de zopas besproken intersubjectieve navolgbaarheid en bestaat uit het duidelijk onderscheiden van ruw datamateriaal en interpretaties. Smaling (1987) raadt hierbij aan de ruwe data zo gedetailleerd mogelijk te registreren en weer te geven in de onderzoeksrapportage. Interviews werden steeds digitaal opgenomen en letterlijk getranscribeerd. Het fotomateriaal werd systematisch geïnventariseerd. Het ruwe datamateriaal is tevens toegevoegd als bijlage. In de rapportage wordt veelvuldig gebruik gemaakt van originele fragmenten uit het datamateriaal (zowel foto's als interviewfragmenten).

Ten derde stelt Smaling (1987) het principe van de communicatieve validiteit voor. Dit houdt in dat de onderzoeker zijn interpretaties van de onderzochte context terugkoppelt naar de betrokkenen en controleert op de mate waarin deze zich hierin herkennen. Ook dit is een variant op de intersubjectieve validiteit, zij het dat in dit geval de interpretaties niet afgetoetst worden aan de wetenschappelijke gemeenschap maar aan de onderzochte sociale realiteit. Communicatieve validiteit werd op verschillende manieren nagestreefd. De transcripties van de interviews met volwassen bewoners werden teruggekoppeld naar de respondenten. Na de

verwerking van de interviews met de kinderen werden deze kinderen gecontacteerd om via een wijkwandeling bijkomende commentaar te geven bij een aantal resultaten (cf. hoofdstuk 8). En ten slotte werden regelmatig bevindingen afgetoetst aan verschillende sleutelfiguren en organisaties uit de wijken.

5.4.2. POSITIE VAN KINDEREN IN ONDERZOEK

De verschuiving van een subject-object verhouding in onderzoek naar een subject-subject verhouding roept vragen op over de positie van de diverse betrokkenen in het onderzoeksproces. Aangezien het hier over de woonomgeving van kinderen gaat, wordt deze vraag toegespitst op de positie van kinderen in het onderzoek. Een reflectie op de positie van kinderen in onderzoek verwijst onder meer naar de betekenis van macht en machtsverschillen in onderzoek.

Sommige onderzoekers gaan met deze machtsverschillen om door kinderen actief te betrekken in onderzoek onder de vorm van participatief jeugdonderzoek of peer research (cf. West, 1999; Francis & Lorenzo, 2002; Punch, 2002; Thorne, 2002; Verschelden, 2002; Barker & Weller, 2003; Nairn & Smith, 2003; Grover, 2004; Hill et al., 2004; Morgan et al., 2004). Het inschakelen van kinderen als medeonderzoekers, het hanteren van een ‘kindvriendelijke’ methode of een verscheidenheid van methodes die aandacht schenken aan de diversiteit van betekenisverleningen bij kinderen houden echter geen garantie in voor een ‘machtsvrij’ gebeuren tussen kinderen en volwassenen of een andere positie van kinderen in onderzoek. Machtsverschillen en -ongelijkheden zullen wellicht altijd in onderzoek en praktijk aanwezig zijn. Om die reden is het nodig te zoeken naar strategieën om met deze reële verschillen en ongelijkheden om te gaan. Mortier (1999) wijst in dit verband op het overgaan van ongecodeerde naar gecodeerde macht. Dit wil zeggen dat macht onderworpen moet zijn aan expliciete beperkingen en afspraken. Macht moet het voorwerp zijn van permanent overleg tussen kinderen en volwassenen. Mortier stelt de vraag hoe bepaalde vormen van gelijkheid tussen jeugdigen en volwassenen kunnen worden gerealiseerd in onderzoek en praktijk, rekening houdend met reële verschillen, verwachtingen, behoeften en competenties (Mortier, 1999).

Een voorbeeld van een strategie om met machtsrelaties in onderzoek om te gaan, is de maximalisering van de ruimte om al dan niet mee te werken aan het onderzoek. Morrow en Richards (1996) tonen op basis van een literatuurstudie aan dat “informed consent” een kernthema is in de discussie over ethiek in sociaal

wetenschappelijk onderzoek. Zij introduceren als aanvulling hierop het concept “informed dissent”, wat slaat op het maximaal vrijwaren van de mogelijkheid voor kinderen om *niet* deel te nemen aan onderzoek. Dit gaat verder dan de vrijheid om al dan niet mee te werken aan het onderzoek. *Informed dissent* start bij de formulering van de probleemstelling en gaat essentieel om het behoud van de vrijheid om al dan niet mee te werken in elke fase van het onderzoek.

Kennis over de woonomgeving van kinderen vergt de betrokkenheid van kinderen in onderzoek. Met deze betrokkenheid wordt in de eerste plaats verwezen naar het feit dat kinderen aanwezig moeten kunnen zijn in het onderzoek, dat ze mee het onderzoeksverloop en de onderzoeksresultaten kunnen beïnvloeden (Coussée et al., 2006). Dit betekent dat kinderen erop moeten kunnen vertrouwen dat er geen goede of foute antwoorden zijn, en dat de onderzoeker ‘echt geïnteresseerd’ is in de gegeven antwoorden, hoe eigenzinnig deze ook zijn of hoezeer ze ook afwijken van wat algemeen verwacht werd. Jeugdonderzoek vertrekt in dit licht in eerste instantie vanuit oprechte nieuwsgierigheid naar de te onderzoeken situatie, en respect voor diegenen die u bij dit onderzoek willen tegemoet komen. Met andere woorden, de houding van de onderzoeker is belangrijk. Het kind of de jongere moet voelen dat de onderzoeker hem of haar niet ziet als een te exploiteren bron van informatie, maar werkelijk geïnteresseerd is in wat verteld wordt (Thomas & O’Kane, 1998). De competentie van kinderen en jongeren is in deze benadering niet te begrijpen als een kenmerk van kinderen, maar als een kenmerk van de interactie tussen kind en onderzoeker, dat binnen deze interactie vorm krijgt en ontwikkeld wordt (Thomas & O’Kane, 2000). Tegelijk is het belangrijk dat onderzoekers er zich bewust van zijn dat (participatief) onderzoek een tussenkomst in de alledaagse leefwereld van kinderen betekent. Deze interventie moet steeds afgewogen worden tegenover het kennisvoordeel dat er mee gepaard gaat, inclusief de vraag of en op welke manier kinderen zelf voordeel hebben aan deze kennis (Coussée, 2006). Vanuit dit standpunt houdt het principe van *informed consent* dus zowel een engagement in om deelnemers aan het begin van het onderzoek zo goed mogelijk te informeren over de probleemstelling van het onderzoek en de manier waarop de informatie van de deelnemer bijdraagt tot de uitwerking ervan, als het engagement om aan het einde van het onderzoek de deelnemers te informeren over de onderzoeksresultaten en de manier waarop deze worden geïnterpreteerd in functie van de probleemstelling. Zowel bij de kinderen als bij de volwassenen die deelnamen aan het onderzoek werd aan het begin van

het onderzoek een uitgebreide duiding gegeven over de probleemstelling van het onderzoek en de onderzoeksopzet⁵³. Aan het einde van het onderzoek werden aan de kinderen hun eigen foto's terugbezorgd en een cd-rom met een overzicht van alle foto's van alle deelnemers, gegroepeerd per plaats in de woonomgeving. Aan de volwassen deelnemers werd een onderzoeksrapport gestuurd met een synthese van de bevindingen uit de drie onderzoeksluiken.

Kinderen zijn op verschillende manieren 'aanwezig' in het onderzoek. Ze zijn eerst en vooral letterlijk aanwezig door hun inbreng via de personal maps. In hoofdstuk 8 wordt beschreven op welke manier de vrijwilligheid van deelname en de voorwaarden waaronder men wou deelnemen open werden gehouden. Het door de kinderen verzamelde fotomateriaal richt de blik van de onderzoeker op de thema's in de woonomgeving die vanuit hun perspectief belangrijk zijn. Het is een manier voor kinderen om mee richting te geven aan de onderzoeksresultaten en het onderzoeksverloop. Iedere deelnemer heeft bijvoorbeeld de foto-opdracht op een heel persoonlijke manier geïnterpreteerd. De kinderen kregen allen dezelfde uitgebreide instructie mee over de opdracht: foto's nemen van plaatsen in de woonomgeving waar ze effectief aanwezig zijn. Toch zagen we dat deze opdracht op heel diverse manieren werd geïnterpreteerd vanuit de eigen leefwereld van de deelnemers. Eén jongen nam bijvoorbeeld enkel foto's vanuit zijn slaapkamerraam, een andere jongen heeft enkel foto's genomen van plaatsen buiten de woonomgeving, en bij nog iemand anders was de keuze van de foto's beïnvloed door de aanwezigheid van een ouder. Vanuit een strikt empirisch-analytisch kader zouden al deze situaties als vertekeningen van het onderzoeksmateriaal of bias bestempeld moeten worden. Toch is net deze vertekening zeer informatief over de reële leefwereld van de kinderen, zo zullen we aantonen in de bespreking van de onderzoeksresultaten onder hoofdstuk 8.

Via het fotomateriaal zijn kinderen ook aanwezig in de andere onderzoeksfasen. Zo bijvoorbeeld wordt de bevraging van volwassen bewoners gedeeltelijk gestuurd door de thema's en plaatsen die aan bod zijn gekomen in de foto's en interviews met kinderen. Verder ligt het participatieve aspect van dit onderzoek grotendeels in de focus die wordt geplaatst op de feitelijke aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving (cf. De Visscher & Bouverne - De Bie, 2006b). Hiermee wordt bedoeld dat er niet wordt uitgegaan van de opvattingen en wensen van kinderen

⁵³ Meer informatie hierover staat beschreven onder respectievelijk hoofdstuk 7 (volwassenen) en hoofdstuk 8 (kinderen).

over een toekomstige, nog-te-realiseren woonomgeving; noch dat kinderen bevroegd worden vanuit abstracte opvattingen over de goede woonomgeving van kinderen (cf. hoofdstuk 2), maar dat het onderzoek tot doel heeft een diversiteit aan sociaal-ruimtelijke contexten – in hun ruimtelijke, sociale en individuele dimensies – in kaart te brengen waarbinnen kinderen opgroeien en deze te bevragen op hun sociaal-pedagogische betekenis.

HOOFDSTUK 6 - DE GEBOUWDE WOONOMGEVING

6.1. De woonomgeving als spiegel van de maatschappij

Deze eerste onderzoeksfase behandelt de woonomgeving als een gebouwde omgeving. Hier wordt de vraag gesteld hoe de woonomgeving van kinderen eruit ziet. Een ‘gebouwde’ omgeving dient in deze context ruim geïnterpreteerd te worden. In de eerste plaats gaat het over het ruimtelijk ontwerp van de woonomgeving en de ruimtelijke ingrepen die er zich in hebben voorgedaan. De ruimte is een drager van maatschappelijke ontwikkelingen en betekenissen (Ben Abdeljelil, 1999). Ze ligt aan de basis van het sociaal handelen van mensen in een gemeenschap en is er tegelijk het resultaat van. “Bouwen” als concrete interventie in een bestaande ruimtelijke structuur is afhankelijk van een specifieke sociale, economische, technologische en culturele context: men bouwt geen nieuwe woonwijken wanneer het bevolkingsaantal daalt, geen nieuwe fabrieken wanneer de productieverhoudingen dit niet vereisen, geen stations wanneer het transport geen gebruik maakt van spoorwegen, enzovoort (Linters, 1990). Architectuur en stedenbouw zijn met andere woorden een spiegel van de maatschappij (Meganck et al., 1995). Bepaalde ruimtelijke ingrepen zijn symbolen van een specifieke tijd(sgeest) en cultuur en bijhorende sociale verhoudingen, waarden, opvattingen en betekenissen. Het is vanuit deze optiek dat de ruimtelijke geschiedenis en veranderingen in het onderzoeksgebied worden beschreven. Niet omwille van de geschiedenis op zich, maar als materiële dragers van maatschappelijke betekenissen, opvattingen, waarden, verhoudingen en veranderingen.

De bespreking van de gebouwde woonomgeving beperkt zich echter niet tot de fysiek-ruimtelijke aspecten. Er is, ten tweede, ook aandacht voor de sociaal-demografische kenmerken en veranderingen. Ook demografische informatie geeft immers een beeld van de maatschappelijke verhoudingen in een specifieke territoriale context en kan op die manier als een spiegel van de samenleving in een specifieke sociale en culturele context beschouwd worden.

De gebouwde woonomgeving wordt hier concreet onderzocht als een sociaal-pedagogische ruimte. Dit impliceert de vraag welke betekenissen, waarden en

opvattingen over burgerschap en over de gemeenschap vervat zitten in het ontwerp van de omgeving en op welke manier de gebouwde woonomgeving kansen tot sociale en culturele ontplooiing creëert of verhindert. Anders gezegd, welke voorwaarden worden gecreëerd door de gebouwde woonomgeving om tot burgerschap te komen en tot welke invulling van burgerschap draagt de gebouwde woonomgeving bij?

De drie actueel zo contrasterende woonomgevingen vormden nog geen honderd jaar geleden één uitgestrekte landelijke woonomgeving. Het proces van agrarisch gehucht tot ruimtelijk gedifferentieerd gebied, en de stedelijke ontwikkelingen die aan de basis liggen van deze ruimtelijke differentiatie, vormen het uitgangspunt van de analyse. Elk van de drie woonomgevingen is bijzonder omdat ze elk op hun eigen manier een product zijn van het streven naar een maakbare samenleving. Elk van de drie woonomgevingen is op een bepaald punt in de recente geschiedenis “gebouwd”; niet toevallig ontstaan of vanuit een bestaande woonomgeving verder ontwikkeld, maar vanuit specifieke opvattingen over wonen, de stad en stedelijkheid gepland en uitgevoerd. Het zijn deze structurerende principes die het voorwerp uitmaken van dit hoofdstuk.

6.2. Dataverzameling

Aan de basis van de analyse van de gebouwde woonomgeving ligt een bronnenonderzoek. Er werd ten eerste materiaal verzameld over de geschiedenis van het onderzoeksgebied. Dit leidde tot een aantal bestaande studies en scripties over de drie buurten. Wat Sint-Pieters-Buiten betreft, waren dit vooral studies over de architectuur en de stedenbouwkundige en artistieke kenmerken van de buurt (De Paepe, 1974; Boens, 1982; Balliu, 1987; Meganck, 1994; Meganck et al., 1995; Cherretté et al., 2001; Beck, 2002). In Nieuw Gent en Steenakker behandelen de gevonden studies eerder de sociale problemen in de wijk (Baeyens, 1982; Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg, 1983; Delanote et al., 1986; Van Mullem, 2001; Delafonteyne, 2002). Dit materiaal werd voor Nieuw Gent en Steenakker aangevuld door de recente publicatie van Erik Dekeyser en Karel Buysse (2006) over de ruimtelijke, sociale, culturele en parochiale geschiedenis van de wijk naar aanleiding van het vijftigste jubileumjaar van de parochie Christus Koning. Voor Sint-Pieters-Buiten werd het materiaal aangevuld met een door Erik Dekeukeleire (2004) uitgegeven verzameling van krantenberichten over de buurt tussen 1819 en 1940.

Ten tweede werd wetenschappelijke literatuur gezocht over de stedenbouwkundige en architecturale concepten achter elke woonomgeving. Dit leidde voor Sint-Pieters-Buiten tot literatuur over Oscar Van de Voorde, hoofdarchitect van de Wereldtentoonstelling in 1913 in deze wijk maar ook van de tuinwijk in Steenakker (Demey, 1997), en de reeds vermelde proefschriften uit de architectuur. Daarnaast werd literatuur geanalyseerd over de processen van suburbanisatie die plaatsvonden gedurende de vroege twintigste eeuw en die mee aan de basis liggen van de ontwikkeling van Sint-Pieters-Buiten tot voorstedelijke woonomgeving (Smets, 1977; Verschaffel, 1990b; De Meulder et al., 1999; Kesteloot, 2003; Bruegmann, 2005). Wat Steenakker betreft leidde dit tot publicaties over tuinwijken in Vlaanderen (Smets, 1977; Studiecentrum voor Volkswoningbouw, 1982; De Meulder et al., 1999; Kesteloot, 2003) en internationaal (Ward, 1992). En voor Nieuw Gent werd informatie gezocht over modernistische architectuur en stedenbouw (Vandenbreeden et al., 1996; Somer, 2007) met bijzondere aandacht voor de ideeën van Le Corbusier over de moderne stad (Le Corbusier, 1987; Cohen, 2007). Ook een aantal algemene inleidingen over stedenbouw en stadsontwikkeling in België (Deseyn, 1977; Van Damme, 1989; Knops, 1992; Poulain et al., 1998; Capiteyn et al., 2007) en de relatie tussen stedenbouw en alledaags leven (Gehl, 1978; Reijndorp & Nio, 1996; Reijndorp, 2004) werden geraadpleegd. Dit materiaal werd aangevuld met diverse recente beleids- en praktijkdocumenten van de stad Gent.

Ten slotte werd een aantal sociale en demografische statistieken verzameld per woonomgeving over de voorbije 15 jaar. Hiervoor werd een beroep gedaan op verschillende edities van de Kansarmoedeatlas Gent, door het stadsbestuur elektronisch gepubliceerde demografische gegevens over de stad Gent, en werd bijkomende informatie verzameld via de Dienst Bevolking en het bureau Dataplanning en Monitoring van de Stad Gent.

6.3. Onderzoekresultaten

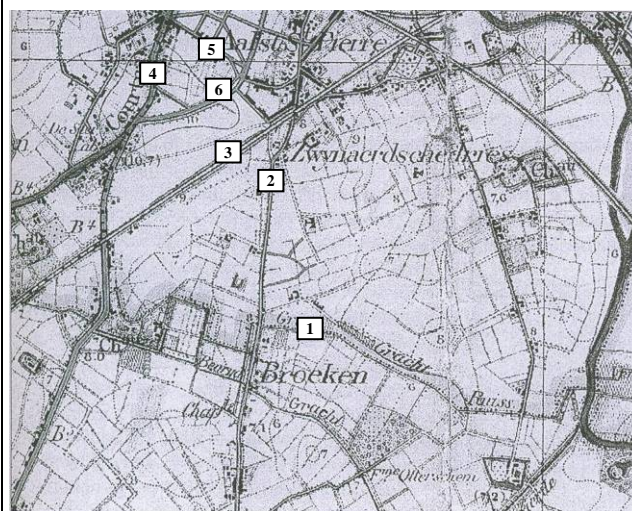
De bespreking van de gebouwde woonomgeving is historisch – chronologisch opgebouwd. Aan het einde van het hoofdstuk wordt de sociaal-pedagogische betekenis van elke woonomgeving samenvattend geanalyseerd.

6.3.1. 1850 TOT 1937: SINT-PIETERS-BUITEN ONTWIKKELT ZICH TOT VOORSTEDELIJK DORP

- Afb. 1*
Plan Horenbault, 1619
1. Zwijnaardsestng.
 2. Steenakker
 3. Haardstedestraat
 4. Ten Groene Walle
 5. Kikvorsstraat
 6. Noendries
 7. Ottergemsestng.
 8. Melkerijstraat
 9. Kasteel Ter Lack

- Afb. 2*
Stafkaart ca. 1915
©NGI Brussel
1. Leebeek
 2. Zwijnaardsestng.
 3. De Pintelaan
 4. Kortrijksestng.
 5. Sint-Pietersaalstr.
 6. Krijgslaan

Uit: Buisse & Dekeyser (2006)

6.3.1.1. Sanering en stadsuitbreiding: de basis voor ruimtelijke segregatie in Gent

Hoe een uitgesproken prestigeproject als het miljoenenkwartier is kunnen ontstaan tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw hangt samen met een aantal factoren waaronder de bouw van het Sint-Pietersstation en met de Wereldtentoonstelling die we verderop bespreken, en de nasleep van in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde ideeën over stadsontwikkeling en sociale politiek. Als gevolg van de groeiende bevolking en de industrialisatie breidt Gent haar grondgebied uit tot buiten de historische stadswallen. De laat negentiende-eeuwse stadsontwikkeling en ruimtelijke planning worden grotendeels bepaald door de economische en politieke macht van de rijke textielbaronnen in Gent zoals Gustave Carels, Paul en Maurice de Naeyer en de familie de Hemptinne (Balliu, 1987). Van een expliciet overheidsbeleid inzake stedenbouw of ruimtelijke planning is in die tijd nauwelijks sprake (De Meulder et al., 1999). De interventies van deze en andere industriëlen liggen aan de basis van een gestage ruimtelijke segregatie van functies en sociale groepen in de stedelijke omgeving. Deze ideeën houden een sanering in van de bestaande ongezonde wijken in het stadscentrum en een reorganisatie en uitbreiding van de stad in functie van sociaal homogene, monofunctionele stadszones (Smets, 1977). De doelstelling is het voorbehouden van plaats in de (groeierende) stad die rekening houdt met de specifieke eisen van elke activiteit of bevolkingsgroep. Het stadscentrum – en vooral de onhygiënische arbeidersbuurten – worden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gesaneerd, dit wil zeggen afgebroken. Aan de basis van deze saneringsoperaties – die ook het beleid vormden in andere grote steden in België rond deze periode (Knops, 1992) – lagen drie doelstellingen (Deseyn, 1977; Smets, 1977; Balliu, 1987). Ten eerste beoogde men nieuwe, hygiënische huisvesting te creëren voor arbeiders buiten het stadscentrum. In die zin staat sanering synoniem voor het afbreken van de verkrotte arbeiderskazernes en het “aanbieden” van duur te betalen woongelegenheden in de plaats. De historische stadskern werd ingenomen door de burgerij en naar hun idealen omgevormd. Dit betekent dat het centrum vooral tertiaire functies toegemeten kreeg en opgeknapt werd om de historische waarde en de commerciële en toeristische aantrekkelijkheid te benadrukken. Verder bleef ze ook het centrum voor culturele en administratieve activiteiten (Smets, 1977). Ten tweede beoogde men nieuwe arbeiders aan te trekken voor de zich ontwikkelende industrieën. In een brede gordel ten noorden van het historische centrum werden de nieuwe industrieën gevestigd dicht bij de haven. Onder impuls van de burgerij werd in deze nieuwe wijken huisvesting

gecreëerd voor arbeiders. De negentiende-eeuwse gordel met wijken als de Brugse Poort, Rabot en Muide zijn het resultaat van deze ontwikkeling. En ten derde speelde ook grondspeculatie een belangrijke rol. Door de afbraak van de waardeloze arbeidershuisvesting werd een belangrijke kapitaalsopbrengst nagestreefd door de eigenaars van de grond, namelijk de textielbaronnen. De ruimtelijke segregatie van arbeiders naar de toenmalige stadsrand en het voorzien in hygiënischer alternatieven was met andere woorden niet enkel ingegeven vanuit een humanitaire reflex naar aanleiding van de miserabele woonomstandigheden van de arbeiders, maar evenzeer vanuit een burgerlijk beschavingsoffensief. Ook de bezorgdheid van de burgerij over de in die tijd dreigende cholera-epidemie en de dreigende arbeidersrevoltes onder impuls van de sterke socialistische arbeidersbeweging speelde een rol, alsook het eigen winstbejag (Balliu, 1987).

Parallel aan de sanering van het stadscentrum, ontstond er een stadsuitbreiding naar het zuiden toe. De burgerij trok zich terug in een zich steeds verder uitbreidende zoom ten zuiden van het Gentse stadscentrum, beginnend aan De Kouter en geleidelijk uitdeinend over het huidige Woodrow Wilsonplein en Koning Albertpark, de omgeving rond het Citadelpark, de buurt rond het Sint-Pietersstation, Maalte en Sint-Pieters-Buiten als voorlopig eindpunt in de jaren 30 (Balliu, 1987)⁵⁴. Zoals Bruegmann (2005) aangeeft verloopt de ruimtelijke en sociale differentiatie van stedelijke gebieden in West-Europese steden dus niet volgens het in hoofdstuk 4 aangehaalde patroon van Park-Burgess (Park et al., 1925) in concentrische cirkels⁵⁵, maar worden deze cirkels doorbroken door een soort trechtervormig gebied die van het centrum tot de stedelijke periferie doorloopt. Sinds eind twintigste eeuw lijkt deze trechter verder uit te breiden buiten de grenzen van de stad en ook de zuidelijke randgemeenten zoals Sint-Denijs-Westrem, Sint-Martens-Latem, Merelbeke, Nazareth, De Pinte en Melle te omvatten.

⁵⁴ Een plan van Gent met daarop de zoom van burgerlijke huisvesting aangeduid, is opgenomen in bijlage.

⁵⁵ Bruegmann somt verschillende redenen op waarom het Park-Burgess model een te beperkte voorstelling was van realiteit van de meeste steden in de Verenigde Staten en Europa. De belangrijkste is dat de industrieën zich niet vestigen in een mooie concentrische band rond de stad, maar de lijnen van water- en spoorwegen volgen. Bijgevolg is ook de arbeidershuisvesting niet mooi verdeeld over een volledige cirkel rond het stadscentrum maar concentreert ze zich tot deze delen van de gordel waar de industrieën zich ontwikkelen.

Deze processen van suburbanisatie zijn typerend voor de situatie in de meeste Westerse steden in het begin van de twintigste eeuw. En hoewel ze in een vroege fase, eind negentiende eeuw, nog voorbehouden waren voor de hogere klassen in de samenleving en enkel de armste bevolking achterbleef in de stadscentra en de negentiende-eeuwse gordel, werd het wonen aan de rand van de stad geleidelijk aan een betaalbaar alternatief voor brede lagen van de bevolking. Bruegmann (2005) noemt verschillende oorzaken voor de intensieve suburbanisatie in deze periode: de ontwikkeling van een antistedelijke houding⁵⁶, de toenemende welvaart en industrialisering, een overheidsbeleid dat gericht was op eigendomsverwerving, de ontwikkeling van de communicatietechnologie, de toenemende mobiliteit en de verspreiding van de auto. Op het niveau van de midden- en hogere klassen in de samenleving heeft de gestegen koopkracht en de toegenomen welvaart van na de Tweede Wereldoorlog ertoe geleid dat de relatief welgestelde bevolking uit de steden werd gelokt naar suburbane gebieden waar meer ruimte was voor een eigen huis, weg van de ongezonde, drukke stad. Een eigen (suburbane) woning en een eigen auto werden twee belangrijke symbolen van de nieuwe welvaart. Wie toch in de stad bleef wonen, werd verondersteld geen andere keuze te hebben (Kesteloot, 2003).

6.3.1.2. Sint-Petrus-Extra-Muros als agrarisch dorp

De omgeving rond het huidige Nieuw Gent, Steenakker en Sint-Pieters-Buiten was omstreeks 1850 een agrarisch dorp buiten de stadsmuren, dat deels bestond uit de kerkelijke gronden van de Sint-Pietersabdij en deels uit de Zwijnaardse Dries. De naam Sint-Pieters-Buiten verwijst naar dat verleden: Sint-Petrus-extra-muros⁵⁷, de gronden van de Sint-Pietersabdij buiten de stadsmuren. Onder meer de Kortrijksesteenweg, de in 1839 aangelegde spoorweg Gent-Kortrijk (huidige De Pintelaan), de Sint-Pietersaalststraat en de Ganzendries bepaalden mee het uitzicht van deze omgeving. Als dusdanig ondervond dit buitenstedelijk gebied in die tijd weinig invloeden van de hierboven beschreven ontwikkelingen van stadssanering en zonering.

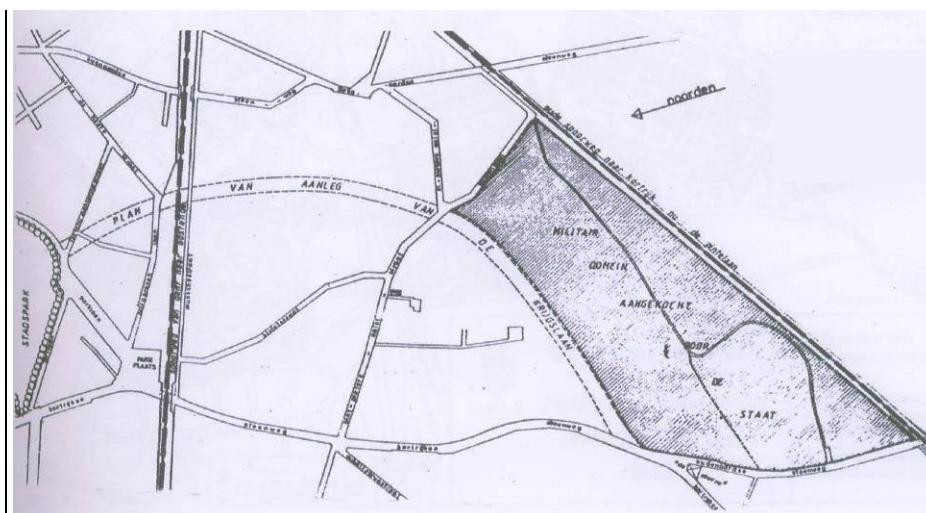
⁵⁶ “For them, suburbia is a good place to live, work and raise children, while downtown is a place to see ballgames, go to a nightclub, visit a museum, or do some special Christmas shopping”. (Bruegmann, 2005, p. 97)

⁵⁷ De naam “extra muros” blijft bestaan in Sint-Pieters-Buiten: onder meer een krantenwinkel in de Sint-Pietersaalststraat draagt nog deze naam.

Tegen 1856 werd de bevolking in deze regio⁵⁸ danig omvangrijk dat er werd beslist om een eigen houten hulpkerk te voorzien (op de plaats van de huidige kerk in de Sint-Pietersaalststraat). En in 1874 werd het gebied ingezegend tot een eigenstandige parochie, een in die tijd belangrijke indicator voor de groeiende bevolking.

De omgeving rond de Maaltebruggestraat vertoont vandaag nog steeds enkele verwijzingen naar het arme agrarische verleden van de buurt, en blijft tot op vandaag een armere buurt dan het miljoenenkwartier. Enkele hoeves zijn er (al dan niet na restauraties) blijven staan, onder meer in de Ganzendries en de Maaltebruggestraat.

6.3.1.3. Eerste vormen van suburbanisatie

Afb. 3

Verkavelingsplan uit 1902 voor Sint-Pieters-Buiten. Op de kaart staat onder meer de aan te leggen Krijgslaan (stippellijn), het militair domein aan de Sterre, en de reeds bestaande Sint-Pietersaalststraat en Kortrijkssteenweg.

Uit: Balliu (1987)

Vanaf eind negentiende, begin twintigste eeuw beginnen lokale en nationale overheden stilaan een planmatig ruimtelijk en stedenbouwkundig beleid op te zetten, weliswaar onder sterke invloed van de industriële burgerij (De Meulder et al., 1999). Deze eerste vormen van ruimtelijk beleid verschillen weinig van de

⁵⁸ Maar ook daarbuiten. Er is in deze periode een algemene bevolkingstoename in ons land.

negentiende-eeuwse initiatieven van de rijke industriëlen: de nadruk blijft tot in de eerste helft van de twintigste eeuw bijna uitsluitend liggen op eigendomsverwerving en suburbanisatie, zoals ook elders in Europa in dezelfde periode. Zoals eerder toegelicht vestigt de rijke burgerij zich in een steeds verder uitdeinend trechtersvormig gebied ten zuiden van het stadscentrum waarvan Sint-Pieters-Buiten het voorlopige eindpunt vormde.

In 1902 werden de eerste verkavelingsplannen uitgetekend voor de omgeving van de toen reeds bestaande buurtweg Sint-Pietersaalstraat en de Kortrijksesteenweg. Er werd voorzien in een militair oefendomein ter hoogte van de huidige Sterrecampus van de Universiteit Gent, de aanleg van de Krijgslaan als verbindingsweg tussen het militaire domein en het stadscentrum, en een nieuwe woonwijk tussen de Sint-Pietersaalstraat en de spoorweg Gent-Brussel. De onteigeningen in Sint-Pieters-Buiten startten nog in de periode vóór 1912, maar de plannen voor de woonwijk werden door de aangekondigde Wereldtentoonstelling die in dit gebied zou plaatsvinden uitgesteld en uiteindelijk nooit uitgevoerd.

De planning en aanleg van de Krijgslaan en het militair domein aan De Sterre betekenden een – weliswaar onbedoelde maar toch – eerste belangrijke fysieke scheiding tussen het latere Sint-Pieters-Buiten en Nieuw Gent/Steenakker. Een grens die na enkele decennia tevens zou uitgroeien tot een sociale grens tussen beide gebieden (cf infra).

Twee gerelateerde interventies zijn de voornaamste concrete katalysatoren in de ontwikkeling van Sint-Pieters-Buiten tot een betekenisvol suburbaan gebied: de bouw van het Sint-Pietersstation die werd afgerond in 1912 en de Wereldtentoonstelling die er plaatsvond in 1913.

6.3.1.4. Het Sint-Pietersstation in een schilderachtige stationsomgeving

Eind negentiende, begin twintigste eeuw representeerden de nieuwe stationsgebouwen langs het zich ontwikkelende spoorwegnetwerk belangrijke prestigesymbolen voor steden en gemeenten.

“[Stationsgebouwen] kregen een ontvangstfunctie toegewezen: hooggeplaatste bezoekers werden niet meer aan de stadsrand opgewacht, maar in de stationsruimte; reizigers van alle aard en slag betraden de gemeente vanuit de deur van het station. Het moest derhalve het prestige van de stad en de regio weerspiegelen”. (Linters, 1990, p. 81)

Het stationsgebouw, het stationsplein en de stationsstraat werden een stedenbouwkundige groeipool. Ook in Gent moest het nieuwe Sint-Pietersstation een prestigeproject worden voor de stad, en moest ook de omgeving rond het

station exclusiviteit uitstralen. Een krantenartikel uit 1909 vermeldt: “Het is te hopen dat het gouvernement het zal ter harte nemen de stad Gent te begiftigen met een statie welke waardig zal zijn aan de wijk die tegenwoordig een zo grote kunstuiting verkrijgt” (gecit. in De Keukeleire, 2004, eigen onderlijning). Het miljoenenkwartier bestond toen nog niet, maar het citaat verwijst wel naar de zuidelijke zoom van burgerlijke huisvesting die toen al het Citadelpark en omgeving had bereikt. Ook met het oog op de komende Wereldtentoonstelling werden het station en de stationsomgeving een prestigeproject.

In de periode 1908 – 1912 werd ook de omgeving rond het nieuw gebouwde Sint-Pietersstation geurbaniseerd. Het Maria Hendrikaplein werd als groot stationsplein ingericht met aan de rand het indrukwekkende Flandria Palace Hotel en de grote lanen zoals de Albertlaan, Burggravenlaan en Elisabethlaan werden als indrukwekkende toegangspoorten tot het station aangelegd. De Elisabethlaan moest in die tijd één van de belangrijkste straten van de stad Gent worden omdat het de meest rechtstreekse verbinding maakte tussen het Sint-Pietersstation en het historisch stadscentrum. Een krantenartikel uit 1909 vermeldt hierover het volgende: “Doordrongen van dit feit hebben leden van de commissies van financiën en werken er levendig op aangedrongen dat het schepencollege zou trachten aan deze straat een schilderachtig uitzicht te geven, waardig aan het belang van de stad” (gecit. in Dekeukeleire, 2004).

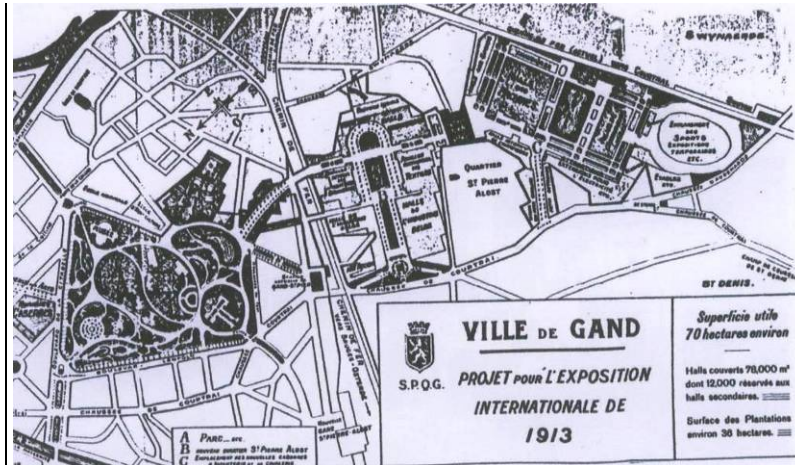
De inrichting van de stationsomgeving tot een prestigieuze omgeving en de positionering ervan in dit deel van de stad moeten ook begrepen worden in de context van de in de negentiende eeuw ingezette zuidelijke trek van de burgerij. Na de afbraak van de stadswallen en de citadel, en de inrichting van grote, sjieke lanen op de vroegere stadswallen en het citadelpark, was de basis reeds gelegd voor de uitbreiding van de zuidelijke trechter.

6.3.1.5. De wereld te gast in Gent

In 1907 wordt beslist om aan de gronden in Sint-Pieters-Buiten een nieuwe bestemming te geven als terrein voor de Wereldtentoonstelling die in 1913 zou plaatsvinden in Gent. Dit gebied leek ideaal voor de tentoonstelling om meerdere redenen: er was een grote oppervlakte onbebouwde grond beschikbaar die daarenboven grotendeels staatseigendom was, het terrein lag in de nabijheid van het stadscentrum, het prestigieuze Citadelpark, het in aanbouw zijnde Sint-Pietersstation dat tegen 1912 zou afgewerkt zijn en diverse tramlijnen die makkelijk tot deze site konden doorgetrokken worden.

Het algemeen plan van aanleg voor de terreinen van de Wereldtentoonstelling was van de hand van Oscar van de Voorde, een prominente Gentse architect. Hij koos voor een rationele, planmatige inrichting van de ruimte: een grote ellipsvormige ingang langs de Kortrijksesteenweg (de huidige parkstrook langs de Onafhankelijkheidslaan), een imposante erelaan (de huidige parkstrook langs de Congreslaan en het De Smet De Naeyerplein) en twee kleinere zijlanen voor dienstgebouwen (de huidige Jemappestraat en Fleurusstraat) die uitkwamen op de reeds bestaande buurtwegen Sint-Pietersaalstraat en Achilles Musschestraat. Het huidige stratenpatroon herinnert dus bijna volledig aan de Wereldtentoonstelling. Na de Wereldtentoonstelling ontstond er een politieke discussie over de bestemming van de tentoonstellingsterreinen. De discussie ging over de vraag of deze nieuwe omgeving een bestemming moest krijgen als burgerlijke “elitewijk met prachtige voorbeelden van een nieuwe architectonische cultuur”, waardoor de bestaande zuidelijke zoom van dure wijken voor de burgerij zou verder gezet worden, dan wel of er moest worden voorzien in arbeidershuisvesting om het tekort aan degelijke arbeiderswoningen in de stad te ondervangen (Beck, 2002; Capiteyn et al., 2007). Een factor die meespeelde in deze discussie is het gegeven dat door de Eerste Wereldoorlog het socialisme een grotere invloed kreeg. Dit leidde tot een discussie over de te volgen wederopbouwpolitiek na de oorlog. De heersende klasse was er vooral op gericht haar positie van vóór de oorlog te herstellen en trachtte zoveel mogelijk de gehavende symbolen van een voorbije tijd te herstellen. Dit leidde enerzijds tot een onmiddellijke investering in culturele, commerciële en administratieve centra en burgerlijke huisvesting. Anderzijds wezen de socialisten op het schrijnend tekort aan huisvesting voor de groeiende arbeidersbevolking (Smets, 1977). Men koos er uiteindelijk voor om de bestaande principes van zonering van het stedelijk gebied in sociaal homogene zones aan te houden, en er dus een burgerlijke woonomgeving van te maken. In 1916 wordt het definitieve inrichtingsplan voor de voormalige tentoonstellingsterreinen goedgekeurd. Dit plan voorziet in de bouw van een burgerlijke residentiële wijk rond de voormalige “cours d’honneur” van de Wereldtentoonstelling (i.e. het huidige parkstrook tussen de Kortrijksesteenweg en de Krijgslaan). De uitvoering van de bouw- en verkavelingsplannen werd uitgesteld tot na de Eerste Wereldoorlog.

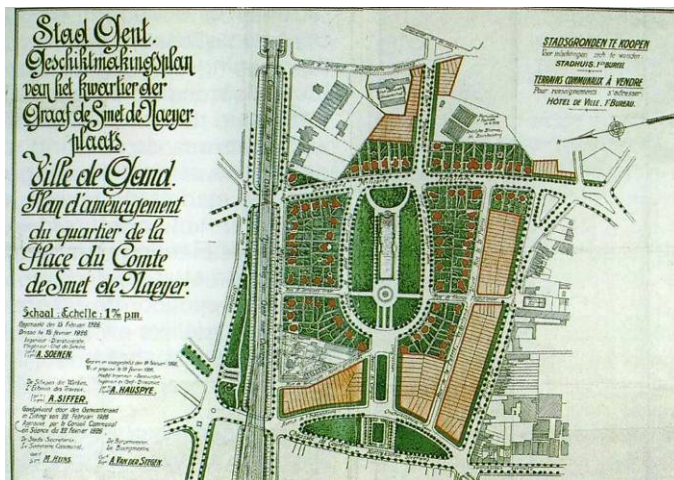
6.3.1.6. Post-Expo: de grandeur van 1913 krijgt een ruimtelijke vertaling in het miljoenenkwartier

Afb. 4

De terreinen van de Wereldtentoonstelling 1913. Links op de tekening het Citadelpark, rechts het militair domein (huidige campus Sterre) en in het midden de centrale tentoonstellingsite.

Uit: Balliu, 1987

Afb. 5

Het verkavelingsplan van 1926 voor het miljoenenkwartier.

Uit: Meganck, 1995

Vanaf 1926 werd aangevangen met de effectieve verkaveling van de gronden langs de Sint-Pietersaalststraat, Fleurusstraat, Vaderlandstraat, De Smet De Naeyerplein, Congreslaan, Krijgslaan, Jemappestraat, Woeringenstraat en Onafhankelijkheidslaan, en werden de eerste huizen gebouwd. Het

miljoenenkwartier zoals we het vandaag kennen, krijgt hier zijn definitieve vorm. De hele wijk werd als residentieel gebied ingekleurd. Voor bedrijven en horeca was geen plaats. De gronden werden per grote oppervlakte en dus duur verkocht en het bouwreglement schreef onder meer voor dat de private voortuinen esthetisch ingericht moesten worden als ‘lusthoven’ om het groene karakter van de wijk te bewerkstelligen en afgewerkt moesten worden met smeedijzeren hekken “met smaakvol uitzicht” of struiken langs de straatkant. De verkaveling en bouw van de huizen duurde tot 1937. De grootste Gentse architecten van die tijd ontwierpen de meeste huizen, waardoor de wijk vandaag bekend staat als het belangrijkste openluchtmuseum van de Gentse Interbellumarchitectuur (Beck, 2002). Sinds 1994 wordt de wijk beschermd door de provinciale overheid als stadsgezicht, wat haar museumfunctie nog meer kracht bijgezet heeft.

De nieuwe woonomgeving is tevens een voorbeeld van de kenmerken van een burgerlijke woonomgeving, gebouwd tegen de door de stad voortgebrachte vijanden: wanorde, onoverzichtelijkheid, het vuil en de massa (Verschaffel, 1990b). Basiskenmerken van de burgerlijke bouwcultuur zijn orde en structuur, een strikte scheiding tussen privaat en publiek en de verheerlijking van kunst en cultuur. Basiselementen zijn grote huizen met prachtige interieurs, standbeelden en brede, statige boulevards. Deze burgerlijke bouwcultuur wordt door Verschaffel (1990b) een controle- en verdedigingsarchitectuur genoemd. De gevel van het eigen huis vormt de concrete grens die het intieme, persoonlijke leven van het gezin beschermt tegen de abstracte algemeenheid die aan de andere kant van de gevel begint. De woonomgeving wordt geconstrueerd vanuit de eigen plaats van het gezin.

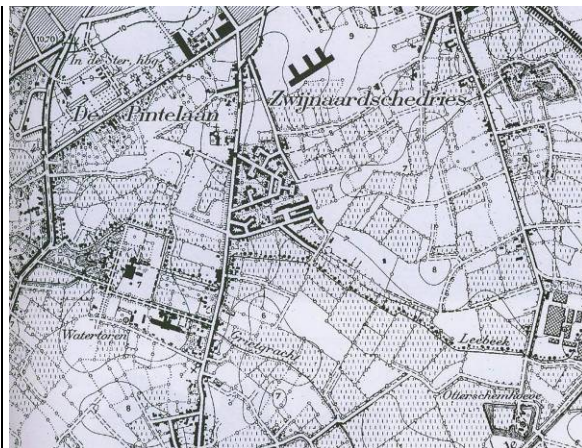
6.3.2. 1920 TOT 1970: UITBOUW VAN STEENAKKER TOT ZELFSTANDIGE TUINWIJK

Afb. 6

Stafkaart ca. 1935

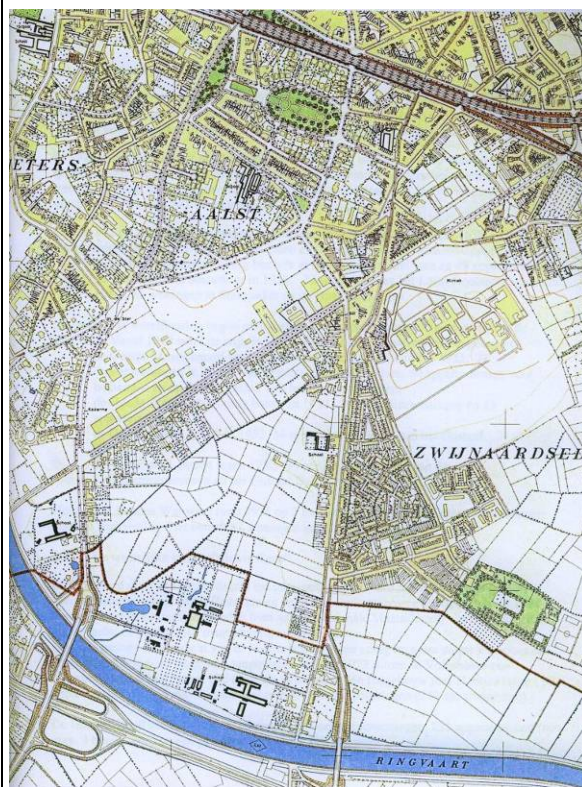
©NGI Brussel

*De tuinwijk is reeds volgebouwd.
Het Universitair Ziekenhuis is
gepland en er wordt gebouwd aan
de De Pintelaan.*

Afb. 7

*Overzicht onderzoeksgebied,
1955. Sint-Pieters-Buiten en
Steenakker lijken goed op hun
huidige vorm. In Nieuw Gent zijn
de Broeders van Liefde en de
lagere school langs de
Zwijnaardsestwg. herkenbaar.*

Boven uit: Buysse & Dekeyser (2006)

Onder uit: ROP Gent (2003)

6.3.2.1. De tuinwijk als toonbeeld van naoorlogse volkshuisvesting

Op het einde van de negentiende eeuw ontstaan onder impuls van Ebenezer Howard (1902) nieuwe ideeën over volkshuisvesting die bekend werden onder de naam “garden city” of tuinwijk. Het model van Howard had een volledige reorganisatie van de stad tot doel (Ward, 1992). Hij had een stedelijke structuur voor ogen die bestond uit een gedecentraliseerd netwerk van verschillende tuinsteden in plaats van één geconcentreerd stadscentrum. Howards project was niet enkel een vormgevend of technisch-stedenbouwkundig model, maar tegelijk een sociaal-politiek project met een expliciete gemeenschapsvormende doelstelling en impliceerde oorspronkelijk onder meer een economie gebaseerd op landbouw en zelfbedruipende gemeenschappen. Deze doelstelling kon uitsluitend gerealiseerd worden door nieuwe steden te bouwen en kon niet aangewend worden om in te grijpen in een bestaande stedelijke structuur. De ideeën van Howard bleken in veel gevallen te ingrijpend om uitgevoerd te worden. Daarom werden doorheen de vroege twintigste eeuw – voornamelijk tijdens het Interbellum – de originele modellen van Howard aangepast in termen van “garden suburbs” of tuinwijken en “satellite towns” of satellietsteden (Ward, 1992).

In vergelijking met andere landen bleef de invloed van de tuinwijkideologie in België grotendeels beperkt tot de jaren twintig, dertig (Smets, 1977). De basisdoelstelling van de tuinwijkideologie in België was dat men de negentiende-eeuwse woonsituatie van de arbeiders in de nabijheid van de ongezonde fabrieken en in de drukte van de stad wou vervangen door nieuwe wijken aan de rand van de stad, in de gezonde open lucht en in het groen gelegen. De tuinwijk werd geïmplementeerd als een ontwerpmodel voor (arbeiders)woonwijken die in het groen gelegen zijn, maar toch in de nabijheid van de stadscentra, om tezelfdertijd de kwalen van de stad te vermijden en de vooruitgang door industrialisatie te ondersteunen (Kesteloot, 2003). De snelle uitbouw van de buurtspoorwegen en het stedelijke tramnetwerk zorgde ervoor dat de afstand tussen werk- en woonplaats van arbeiders makkelijk kon overbrugd worden. De tuinwijk heeft dan ook sterk bijgedragen tot de scheiding van wonen, werken en consumeren. Het economisch en cultureel leven speelde zich af in het centrum van de stad of in andere delen van de stadsrand. De tuinwijkideologie in ons land is met andere

woorden grotendeels beperkt gebleven tot een architecturale stroming⁵⁹ en is voorbijgegaan aan de essentiële gemeenschapsvormende doelstellingen die Howard eraan toeschreef (Smets, 1977).

Van de Voorde⁶⁰, toenmalig architect bij de Gentse Maatschappij voor Goedkope Woningen, tekende de plannen voor Steenakker in 1917 en realiseerde soortgelijke tuinvijken in andere delen van Gent en regio, waaronder de tuinvijk aan de Sint-Bernadettestraat te Oostakker (1922), de tuinvijk aan de Bellevuestraat in Ledeborg (1922), de Mimosawijk (1933), de tuinvijk Ter Heide in Gentbrugge (1922), en Klein Rusland in Zelzate (1920). De groep van aanhangers van de tuinvijkgedachte in Vlaanderen waartoe Van de Voorde behoorde, beoogde op zichzelf staande, beperkte nederzettingen, los van de stad, in contact met de natuur, als reactie tegen de chaotische stedelijke agglomeraties (Demey, 1997).

Ten aanzien van de arbeidersklasse zag men in de tuinvijk een ruimtelijke strategie om de klassenstrijd en de opkomende arbeidersbeweging een halt toe te roepen door het creëren van nieuwe woonwijken voor arbeiders aan de rand van de stad (Kesteloot, 2003). Tuinvijken waren één van de eerste vormen van sociale woningbouw, op grote schaal uitgevoerd door de 'Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen' uit de jaren twintig (De Meulder et al., 1999). Voor de Katholieke arbeidersbeweging waren de tuinvijken een manier om de klassenstrijd en het bloeiende socialisme in te dijken door de arbeiders te verspreiden in plaats van ze te concentreren in de ongezonde en slechte wijken in het stadscentrum. Bovendien pasten deze nieuwe wijken binnen een sociale politiek gericht op eigendomsverwerving als onderdeel van een burgerlijk beschavingsoffensief.

“De wetgever ging ervan uit dat [de arbeiders] door het bezit van een eigen woning de belangen van de bezittende klasse mee zouden behartigen. Ondertussen waren ze ook gebonden aan het afbetalen van hun leningen, wat hen wel twee keer zou doen nadenken bij eventuele stakingen. Maar eigendomsverwerving zou ook het gezinsleven centraal stellen, de individuele belangen van ieder huishouden boven de collectieve belangen van

⁵⁹ De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen, de grootste uitvoerder van tuinvijken in ons land, ontwikkelde een reeks richtlijnen voor het ontwerp van een tuinvijk (cf. Studiecentrum voor Volkswoningbouw, 1982). Deze richtlijnen hebben onder meer betrekking op terreinkeuze, het 'pittoreske' karakter van het ontwerp, de inrichting van de private en publieke tuinen, het ontwerp van de huizen, en een classificatie van wegen in (zo weinig mogelijk) hoofdwegen, secundaire wegen (waarlangs de publieke voorzieningen zoals winkels, een lagere school, een badhuis, volkstuinjes, speelruimte, etc. zijn gevestigd) en (zo veel mogelijk) woonstraten.

⁶⁰ Tevens hoofdarchitect van de Wereldtentoonstelling, en dus onrechtstreeks een belangrijke invloed op de vormgeving van Sint-Pieters-Buiten.

de arbeiders stellen. Ten slotte zou het ook de arbeiders, en in de eerste plaats de beter betaalde en dus beter geschoolde arbeiders die in staat waren om een leidende rol in de arbeidersbeweging te spelen, wegtrekken uit de stedelijke arbeidersbuurten en hen vastschroeven in de buurten aan de rand van de stad, waar de grondprijzen voor hen nog betaalbaar was". (Kesteloot, 2003, p. 25)

Met andere woorden, de nieuwe arbeiderswijken aan de rand van de stad waren voor de katholieke arbeidersbeweging een middel om een burgerlijk waardenmodel aan te brengen bij de arbeiders: individuele boven collectieve waarden, het gezin boven de arbeidersklasse en het huis boven de stad. Voor de socialistische arbeidersbeweging waren de tuinwijken een hefboom om de woonomstandigheden van arbeiders te verbeteren en ze beoogden op die manier net de arbeidersbeweging te versterken. Zij legden dan ook meer nadruk op de collectiviteit van de tuinwijken.

6.3.2.2. Een nieuwe tuinwijk langs de Zwijnaardssteenweg en een nieuwe parochie ontstaan

In de jaren twintig werd beslist om de gronden langs de Zwijnaardssteenweg bouwrijp te maken om er volkshuisvesting te realiseren naar het model van de tuinwijk. Na de realisatie van deze nieuwe woonomgeving met de naam 'Steenakker'⁶¹ schreven de kranten: "Het lijkt wel een dorp, waarvan al de huurders weldra over een achtertuintje zullen beschikken" (Buysse & Dekeyser, 2006). Deze voorstelling van de nieuwe wijk ligt in lijn met de eerder beschreven doelstelling van de tuinwijkideologie in ons land. In 1925 waren 71 huizen van de nieuwe tuinwijk bewoond. De huizen werden voorzien van een eigen achtertuintje en in 1926 was de tuinwijk met 241 huisjes volledig bewoond met 950 inwoners (Demey, 1997; Buysse & Dekeyser, 2006).

Tussen 1928 en 1932 werd de wijk Steenakker verder uitgebreid naar de Haardstedestraat toe. In 1940 werden aan de straat Steenakker zelf ook nog eens een rij van 21 huizen bijgebouwd. Deze nieuwe wooneenheden stonden los van de reeds bestaande tuinwijk.

Door de bevolkingsgroei in de nieuwe wijk Steenakker werd in 1932 voor deze wijk op het huidige Rerum Novarumplein een houten hulpkerkje gebouwd dat tot

⁶¹ De naam 'Steenakker' verwijst naar het agrarische verleden van deze omgeving: 'akker bezaaid met stenen'.

de parochie Sint-Pieters-Buiten hoorde. In 1956 werd Christus Koning een zelfstandige parochie, los van Sint-Pieters-Buiten.

In 1939 werd door het Beschermcomité der Officiële Scholen van Gent een openluchtschool en speelplein gebouwd aan de rand van Steenakker, het Désiré Cnuddeplein dat na de Tweede Wereldoorlog de nieuwe naam Henri Storyplein kreeg. Het speelplein was in principe open voor iedereen, maar werd vooral gebruikt door de gemeentescholen (Huys, 1979). Op het domein werden allerlei pleinen voor balspelen aangelegd. In één van de gebouwen was ook een badzaal ondergebracht ten behoeve van de sportbeoefenaars. Daar konden ook de inwoners uit de wijk baden en zich wassen (Buysse & Dekeyser, 2006).

Tussen 1949 en 1951 werd de Steenakkerwijk opnieuw uitgebreid, ditmaal aan de noordelijke driehoek rond het Gustaaf Eylenboschplein, de Gillis De Sutterstraat en de Jan Van Haelststraat.

In 1954 kwam er nog een wooneenheid bij in de Steenakkerwijk rond de Groenewalstraat. In dezelfde periode ontstaan er plannen om ook de andere kant van de Zwijnaardsesteenweg (het huidige Nieuw Gent) te urbaniseren. De boerderijen en weilanden worden onteigend en de vrijgekomen gronden werden opgespoten met zand afkomstig van het uitgraven van de Ringvaart vlakbij.

Steenakker en omgeving ontwikkelt zich door de talrijke uitbreidingen geleidelijk tot een zelfstandige wijk die komt los te staan van Sint-Pieters-Buiten. In 1956 wordt Christus Koning een zelfstandige parochie die naast het huidige Nieuw Gent en Steenakker eveneens de omgeving rond de Noendries en Ottergemsesteenweg omvat. Deze verzelfstandiging betekende eveneens een versterking van de grens met de buurt van Sint-Pieters-Buiten.

6.3.3. 1956 – 1980: NIEUW GENT ALS DERDE FASE IN DE RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE VAN HET GEBIED

Twee ontwikkelingen liggen aan de basis van het ruimtelijk ontwerp van Nieuw Gent en van vergelijkbare wijken zoals het Kiel in Antwerpen en de Watersportbaan in Gent die in dezelfde periode gebouwd werden: een bestuurlijke ontwikkeling in het huisvestingsbeleid in België en een internationale ontwikkeling in de architectuur.

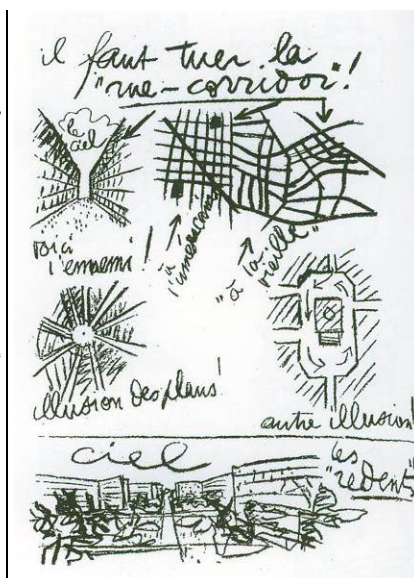
6.3.3.1. Een verzuimd huisvestingsbeleid

Het huisvestingsbeleid in ons land was in de jaren vijftig en zestig voorwerp van strijd tussen de katholieke en de socialistische partij die in deze periode lange tijd samen een regeringscoalitie vormden. De katholieke wet De Taeye (1948) en de socialistische wet Brunfaut (1949) vormden de symbolen van deze strijd (Knops, 1992).

De wet De Taeye regelde de overheidssubsidiëring ter bevordering van de eigendomsverwerving van een eengezinswoning (vooral buiten de stad). Deze benadering van het huisvestingsbeleid is in ons land, maar ook daarbuiten, lange tijd dominant gebleven (De Meulder et al., 1999). Sociale woningbouw voor verhuur bleef een beperkte sector en werd door de politiek beschouwd als vangnet voor de onderlaag van de arbeidersklasse die niet voor zichzelf kon instaan (De Meulder et al., 1999). Deze politiek werd vanuit socialistische hoek sterk bekritiseerd omdat ze bijna uitsluitend gericht was op de middenklasse en op een dunne bovenlaag van de arbeidersklasse. Immers, om van de overheidssteun te kunnen genieten, moest men beschikken over een eigen startkapitaal. Enkel wie over het geld beschikte om een eigen huis te bouwen kwam in aanmerking voor overheidssteun. Het huisvestingsbeleid kwam vooral ten goede aan diegenen die reeds over een basiskapitaal beschikten waardoor degenen die het het moeilijkst hadden op de huisvestingsmarkt uit de boot vielen. De socialisten pleitten dan ook voor meer overheidsondersteuning voor de sociale huursector en schoven in de jaren zestig vooral collectieve woonvormen zoals sociale hoogbouw naar voren als oplossing voor de huisvestingsproblematiek. Deze houding resulteerde in de stemming van de wet Brunfaut (1949), één jaar na de stemming van de katholieke wet De Taeye. De wet Brunfaut was gericht op het aanmoedigen van infrastructuurwerken voor sociale woningen ter bevordering van groepswooningbouw (Knops, 1992).

6.3.3.2. Een modernistische stroming in de architectuur

Afb. 8
 Prent van Le Corbusier. Boven de horizontale lijn staan de 'fouten' uit de negentiende-eeuwse stedenbouw: "il faut tuer la rue-corridor". Onder de lijn staat de 'oplossing' vanuit het modernisme: "lucht, licht en zicht" door de auto te bannen en hoogbouwwijken met veel open ruimte tussen te plannen.

Uit: Cohen (2007)

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond er een internationale beweging in de architectuur die zich verzette tegen de negentiende-eeuwse stedenbouw en architectuur. Dit modernisme werd gedragen door de CIAM⁶² waartoe ook Le Corbusier behoorde (cf. Somer, 2007). De basisprincipes van een modernistische architectuur en stedenbouw werden in 1942 door Le Corbusier vastgelegd in het Charter van Athene in de nasleep van het vierde congres van het CIAM. Lucht, licht en zicht gelden als de belangrijkste pijlers van de moderne stad⁶³. De moderne stad was ook en vooral een functionele stad. Elke functie in de stad heeft zijn eigen plaats en architectuur nodig. Er is een duidelijke scheiding van wonen, werken, verkeer en ontspanning (Somer, 2007). Chaos in de

⁶² Afkorting voor Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, een vereniging van modernistisch georiënteerde architecten die in 1928 werd opgericht door onder meer Le Corbusier en Giedion en die tot 1960 een grote invloed heeft gehad.

⁶³ Een bekende uitspraak van Le Corbusier was: "il faut tuer la rue corridor". De dicht bebouwde, geconcentreerde historische stad was voor Le Corbusier de grootste oorzaak van de stedelijke problematiek, zowel vanuit hygiënisch, medisch als esthetisch oogpunt. De moderne, functionele stad moest gebaseerd zijn op orde. Stadsbewoners moesten contact hebben met de open lucht. (cf. Le Corbusier, 1987; Cohen, 2007)

ruimtelijke ordening van een stad zag Le Corbusier als één van de belangrijkste bedreigingen voor het modernistisch project van vooruitgang. De grote en complexe stedelijke machine kan slechts adequaat werken wanneer het gebaseerd is op efficiëntie en een aangename architectuur (Le Corbusier, 1987). Geometrische vormen zijn dan ook zeer belangrijk in de modernistische benadering.

De modernistische architectuur is vooral bekend geworden omwille van de manier waarop wolkenkrabbers en appartementen werden voorgesteld als belangrijkste structurerend principe. De moderne stad bestaat grotendeels uit hoogbouwblokken met grote groene ruimtes of parken daartussen. De wolkenkrabbers zijn bestemd voor commerciële functies, de appartementen voor residentiële doeleinden. In deze hoogbouwstructuur moet ook ruimte gemaakt worden voor collectieve voorzieningen. Het bekendste voorbeeld van de toepassing van deze ideeën is de “Unité d’Habitation” van Le Corbusier in Marseille (Cohen, 2007), een flatcomplex met 337 appartementen, voorzien van binnengelegen winkelstraten en diverse faciliteiten op een gemeenschappelijk dakterras zoals een sportzaal en een peuterspeelzaal.

Nochtans was niet iedereen binnen de CIAM gewonnen voor de idee van hoogbouw als oplossing voor het probleem van de volkshuisvesting. De meerderheid van de architecten nam een tussenpositie in: men aanvaardde hoogbouw als een noodzakelijk kwaad voor de huisvesting van de armere bevolkingsgroepen, maar behield tegelijk de voorkeur voor de eengezinswoning als standaard.

In België was de invloed van deze modernistische ideeën vooral merkbaar na de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren zeventig door de bouw van grote appartementsblokken vooral in de sociale huursector. Nergens zijn echter de ideeën van het Charter van Athene grondig toegepast. Het modernistische project bleef in ons land beperkt tot de constructie van hoogbouwappartementen met grote stroken lege, onbestemde ruimte ertussen en staat op die manier ver van de toepassing van het Charter van Athene door Le Corbusier zoals in zijn Unité d’Habitation. Onder meer de collectieve voorzieningen en de positionering binnen een ruimere stedelijke structuur ontbreken in de meeste projecten.

6.3.3.3. Urbanisatie van de andere zijde van de Zwijnaardsesteenweg: Nieuw Gent is geboren

Het Bijzonder Plan van Aanleg voor de wijk Nieuw Gent dateert van 1956. Pas vanaf de jaren zeventig werd aangevangen met de uitbouw van deze sociale woonwijk. Volkshaard en De Gentse Haard bouwden 296 huizen. Diezelfde maatschappijen en De Goede Werkmanswoning bouwden 604 appartementen waarvan een deel voor mindervaliden, verspreid over 31 laagbouwcomplexen. En met uitzondering van De Gentse Haard zorgden de andere maatschappijen voor 1140 appartementen en studio's verspreid over 10 flatgebouwen. De eerste huizen aan de Jadestraat en de Kornalijnstraat werden in 1972 bewoond. De bouw van de laatste woningen duurde tot 1985. In deze periode groeide de bevolking in deze wijk aan met meer dan 3500 inwoners (Buisse & Dekeyser, 2006).

Opvallend is dat De Goede Werkmanswoning en de Oost-Vlaamse Huurderscoöperatie⁶⁴ uitsluitend investeerden in flatgebouwen, terwijl Volkshaard en De Gentse Haard daarnaast ook voorzagen in eengezinswoningen en laagbouwappartementen, terwijl in de oorspronkelijke plannen enkel appartementsgebouwen waren voorzien. Voor dit verschil in politiek tussen de huisvestingsmaatschappijen kunnen verschillende oorzaken aangeduid worden (Baeyens, 1982). Eén verklaring is dat De Goede Werkmanswoning en de Oost-Vlaamse Huurderscoöperatie het middenstuk van Nieuw Gent toegewezen krijgen met als opdracht een zo groot mogelijk aantal sociale woningen te bouwen op de gegeven oppervlakte⁶⁵. Een andere verklaring hangt samen met de ideologische achtergrond van de huisvestingsmaatschappijen. Volkshaard (verbonden aan de Katholieke arbeidersbeweging) en de Gentse Haard (verbonden aan werkgevers) kregen vooral veel huisvestingsvragen van grote gezinnen en beslisten daarom ook voor deze doelgroep eengezinswoningen en laagbouwappartementen te voorzien in Nieuw Gent. De Goede Werkmanswoning (verbonden aan de socialistische arbeidersbeweging) trok in die periode de kaart van het toen progressieve functionalisme van de hoogbouw.

⁶⁴ Juridisch gezien vormen De Goede Werkmanswoning en de Oost-Vlaamse Huurderscoöperatie twee aparte organisaties. Maar in de praktijk zijn deze twee huisvestingsmaatschappijen sterk aan elkaar verbonden (cf. Baeyens, 1982).

⁶⁵ De wetgeving op de sociale woningbouw schreef immers voor dat de grondprijs per woning zoveel mogelijk beperkt moest blijven.

Het feit dat verschillende huisvestingsmaatschappijen betrokken waren bij de uitvoering van de plannen voor Nieuw Gent had ook andere gevolgen voor de ruimtelijke ordening van de wijk. Zo bijvoorbeeld waren in de jaren zeventig, toen de wijk nog in opbouw was, in bepaalde delen van Nieuw Gent geen voetpaden aangelegd, of bleven ze onafgewerkt. De diverse huisvestingsmaatschappijen legden voetpaden aan op het stuk terrein waarvoor zij zelf verantwoordelijk waren, maar de verbinding tussen verschillende voetpaden liet soms jaren op zich wachten.

De grote tijdspanne tussen de opmaak van de plannen en de uitvoering ervan maakte dat de nieuwe wijk van bij het begin reeds niet meer aangepast was aan moderne bouwtrands en nieuwe stedenbouwkundige inzichten. Tussen de flatgebouwen liggen grote parkeerzones, garagecomplexen en groene zones. Vooral het centrale parkgebied en de campus van de Broeders van Liefde⁶⁶ zorgen voor wat gebruiksgroen in de wijk.

6.3.3.4. *Nieuw Gent: een stedenbouwkundige fout?*

Onmiddellijk na de bouw van Nieuw Gent was het opvallend hoe in de wijk geen andere voorzieningen opgenomen waren dan diegene in functie van het wonen: geen winkels, cafés of andere publieke ontmoetingsplaatsen. “Het enige contact voor de mensen was aan de schuilhuisjes voor het openbaar vervoer” (Buisse & Dekeyser, 2006). Pas in 1979 wordt de eerste openbare telefooncel geïnstalleerd in Nieuw Gent, nadat de plaatselijke werkgroep leefmilieu van de KWB er vijf jaar heeft voor moeten aandringen bij het stadsbestuur⁶⁷. Andere publieke voorzieningen zoals winkels bevonden zich bijna uitsluitend langs de Zwijnaardsesteenweg.

Het duurde niet lang voor Nieuw Gent bestempeld werd als een stedenbouwkundige fout. In 1982 reeds – de wijk was nog niet volledig afgewerkt – werd het volgende geschreven over Nieuw Gent⁶⁸:

“In Gent is wellicht nooit een a-socialer wijk gebouwd dan de zogeheten sociale wijk Nieuw Gent, een stenen woestijn, gevlekt met streng bewaakt gras, breed genomen in en rondom de hoek tussen De Pintelaan, Zwijnaardse en Oudenaardsesteenweg, krap genomen tussen Kikvorsstraat en Edelsteenstraat. In de brede hoek wonen en slapen

⁶⁶ Deze campus is ouder dan de wijk Nieuw Gent.

⁶⁷ Onbekende bron (privé-collectie Erik Dekeyser), 02-05-1979. “Daar staat hij!”.

⁶⁸ De Standaard, 05-06-1982. “Leven op een andere planeet”.

zowat 5000 mensen, in het smallere deel ongeveer 3000. Ze leven er ofwel in een lange en nog steeds oprukkende rij van hoge sardinedozen, ofwel in een gestroomlijnd net van huisje-tuintjebouw, waar de ontwerpers angstvallig hebben gezorgd voor gebrek aan privacy met alle psychologische gevolgen vandien. Een stedenbouwkundige miskleun van dermate grote omvang, dat men er eigenlijk alle studenten in architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening zou moeten op afsturen om te tonen hoe het absoluut niet mag.”

Een uitspraak die in 2004 ook door toenmalig burgemeester Frank Beke werd herhaald⁶⁹:

“Een stedenbouwkundige fout. Die complexen bevatten heel kleine appartementen en studio’s. Daar komen alleen starters op af en oude mensen. En mensen die zeer weinig kapitaalkrachtig zijn. Dat gaat sowieso al moeilijk samen. Dat is een van de basisfouten.”

En ook daarnaast ontstonden regelmatig plannen voor de afbraak van de woontorens of het totale herontwerpen van de wijk, onder meer op momenten dat de huisvestingsmaatschappijen geconfronteerd worden met noodzakelijke renovaties⁷⁰.

De kritiek op Nieuw Gent als ‘stedenbouwkundige fout’ betreft dus vooral de situatie van de woonblokken. Deze kritiek sluit in die zin aan bij een theoretische kritiek op het modernisme en functionalisme van de jaren vijftig – zestig (zie o.a. Lefebvre, 1962; Gehl, 1978). De kern van deze kritiek wordt gevormd door de vaststelling dat de modernistische architectuur op een uitgesproken fysiek en materieel georiënteerde planningsideologie berust waarin de sociale functies grotendeels uit beeld verdwenen zijn. Het modernisme is een esthetisch, rationeel, technisch en medisch-hygiënisch project, maar geen sociaal project. De

⁶⁹ De Gentenaar, 31-01-2004. “Nieuw Gent is stedenbouwkundige fout”.

⁷⁰ Op 1 februari 2003 verscheen bijvoorbeeld een artikel in Het Volk waarin de ondervoorzitter van De Goede Werkmanswoning die de meeste van de hoogbouwappartementen bezit in Nieuw Gent stelt dat ze deze “het liefst afbreken en door nieuwbouw vervangen, maar dat is financieel onhaalbaar. [...] Ook voor een grondige renovatie is er geen geld. Bovendien beginnen de problemen uit de hand te lopen”. Na een lange opsomming van de problemen en kosten die de bewoners (sic) veroorzaken besluit de ondervoorzitter dat hij “overweegt de maatschappij te splitsen. In de ene vennootschap zou hij de nog bruikbare woningen samenbrengen, in een ander de afgeschreven gebouwen. ‘Dat wordt het sterfhuis waar de Vlaamse overheid zijn plan mee kan trekken, want zij is toch de grootste schuldeiser’”. In een reactie op het artikel erkent de toenmalig bevoegde schepen de problemen en wijst op de beleidskeuzes van de Vlaamse overheid die van sociale huisvesting geen prioriteit maakt.

flatgebouwen die eruit voortkomen zijn ‘woonmachines’ (Lefebvre, 1962). De door Le Corbusier bekritiseerde spontaniteit en chaos van de oude stad wordt net als een voorwaarde beschouwd om ontmoeting en een sociaal levendige stad mogelijk te maken. Grote, lege open ruimtes (doorgaans kijkgroen) tussen hoge woonblokken hebben om functionele⁷¹, esthetische⁷² en psychomedische⁷³ redenen straten en pleinen vervangen die net de basis vormen van het sociaal leven in de (publieke) stad. Zo beschrijft Lefebvre (1962) enigszins cynisch de moderne flatwoning als een woning met goed verlichte ruimtes (cf. ‘lucht-licht-zicht’) waar de bewoners vanuit het raam een prachtig zicht hebben op de buitenwereld zonder het comfort van hun eigen woning te moeten verlaten, net zoals ze in deze zelfde kamers voor de televisie kunnen zitten en naar de radio kunnen luisteren. Wanneer we deze theoretische kritiek doortrekken naar de situatie in Nieuw Gent, dan zouden we deze kunnen vertalen in de (vast)stelling dat in Nieuw Gent de ruimtelijke infrastructuur ontbreekt om tot gemeenschapsvorming te komen. De ruimtelijke ingrepen in de publieke ruimte die sinds de bouw van Nieuw Gent hebben plaatsgevonden, zoals de creatie van publieke speelruimte (cf. infra), kunnen dan ook begrepen worden als een aanzet om de ontmoetingswaarde van de grote graspleinen tussen de appartementen en huizen te vergroten.

Samengevat, de kritiek op het modernistische project van wonen is dus geen kritiek op het individuele wooncomfort of op de architecturale waarde van de flatgebouwen. Onderzoek van Baeyens (1982) en ook recentere studies (Stad Gent, 2006a) tonen aan dat bewoners van Nieuw Gent globaal genomen tevreden zijn met hun woonsituatie. De kritiek betreft de impact van deze nieuwe woonvorm op het sociale en culturele leven in een buurt. Zo stelde Baeyens (1982) in hetzelfde onderzoek vast dat de woontevredenheid lager was bij bewoners uit de flatgebouwen dan bij bewoners uit de andere woningtypes, onder meer omdat de verhuisbeweging in de flatgebouwen hoger lag dan in de andere delen van de wijk waardoor burens elkaar moeilijk leren kennen.

⁷¹ Scheiding van diverse functies waaronder wonen, recreëren, transport en werk.

⁷² De nadruk in het modernisme ligt op geometrische vormen en parallelle wooneenheden.

⁷³ Eén van de doelstellingen van modernistische stedenbouw was om meer open ruimte en open lucht te hebben in de woonomgeving en meer zonlicht in de woningen: “lucht, licht en zicht”.

6.3.3.5. *“Meneer, wilt ge alstublieft eens schrijven dat ze onze bosjes moeten laten staan”*⁷⁴

De bovenstaande kritiek op de modernistische en functionele ruimtelijke ordening in Nieuw Gent laat zich eveneens lezen in de discussie over speelruimte en de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte die er steeds bestaan heeft in deze wijk.

Reeds vanaf het ontstaan van de wijk Nieuw Gent leefde er een grote bezorgdheid onder een groep bewoners over de speelvoorzieningen voor kinderen. Er viel niks te beleven in de wijk voor kinderen waardoor zij op straat speelden en daar vaak “uit verveling” voor overlast zorgden. De roep naar speelvoorzieningen werd dus voor een belangrijk deel ingegeven door de klachten over rondhangende kinderen en jongeren en het vandalisme dat zij veroorzaakten. Toch was dit niet de enige motivatie. Vooral de werkgroep Leefmilieu van de lokale KWB-afdeling pleitte voor voldoende sport- en spelmogelijkheden in een wijk waar veel kinderen wonen. Nieuw Gent telt ongeveer 900 spelende kinderen. Maar sinds vier jaar werden de werven nog steeds niet opgeruimd, zodat de bewoners ernstig beginnen twijfelen aan de beloften over een buurtpark en kleine speelplekken⁷⁵.

In 1977 kwam deze thematiek extra onder de aandacht toen de her en der verspreide bosjes in Nieuw Gent opgeruimd werden ter voorbereiding van de aanleg van plantsoenen en wandelpaden. Een woordvoerder van de Nationale Dienst voor Speelpleinen reageerde in de krant dat ze niet onverdeeld gelukkig waren met deze ingreep omdat “kinderen best gedijen in een spontaan gegroeid leefmilieu. Ten eerste maken ze dan al onze schone plannen niet kapot en ten tweede beleven ze zelf meer plezier aan een natuurlijk, niet vooropgezet milieu”⁷⁶.

In 1979 plantte het stadsbestuur her en der enkele speeltoestellen op de graspleintjes tussen de huizenrijen in. Na enkele weken kwam er echter hevig protest van de omwonenden: “Op één of andere nacht gaan die speeltuigen hier afgezaagd worden, dat kan ik u garanderen”, zo vertelt een buurtbewoonster die samen met een zestigtal andere buurtbewoners een petitie heeft ondertekend “waarin aan het stadsbestuur gevraagd wordt om een oplossing te vinden voor de problemen die deze nieuwe wijk schijnt te hebben met lawaaierige en

⁷⁴ De Gentenaar, 18-03-1977. “Nieuw Gent: bosjes weg voor nieuw groen”.

⁷⁵ De Gentenaar, 16-03-1977. “Nieuw Gent, een wijk die fraaiër wil leven”.

⁷⁶ De Gentenaar, 18-03-1977. “Nieuw Gent: bosjes weg voor nieuw groen”.

vernielzuchtige kinderen”⁷⁷. Er ontstaat een discussie tussen het stadsbestuur, die de plaats van de speeltoestellen verantwoordt door te verwijzen naar de sociale controle die mogelijk gemaakt wordt door deze in het zicht van de huizen te plaatsen, en een groep bewoners die verwijst naar de verstoring van de rust, naar het vandalisme en de onopzettelijke schade aan hun huizen en tuinen, en het afval dat bij hun huis blijft liggen. De bewoners vragen met een beperkte petitie dat de speeltoestellen verplaatst zouden worden naar een groot grasplein in het midden van de wijk. Ook de werkgroep Leefmilieu reageerde, gesteund door de diverse jeugdbewegingen en –verenigingen in de wijk, op de situatie en vroeg vooral meer aandacht voor de leefsituatie van kinderen in de wijk en meer inspraak bij de vestiging van speelterreinen. Uiteindelijk zijn de speeltoestellen verwijderd door het stadsbestuur en werden de graspleintjes ‘verboden te betreden’.

Kort daarna worden naar aanleiding van een bezoek van de toenmalige schepenen Ackerman en Temmerman aan de wijk twee grote groenvlakken (verboden te betreden) ter beschikking gesteld als speelterrein en werd de intentie uitgesproken deze terreinen van speeltoestellen te voorzien. Tegelijk werd duidelijk gemaakt dat buitenspelen in de wijk niet zomaar overal aanvaardbaar is. “Ze moesten daar vaststellen dat de toestand van spelende kinderen rond de woningen onhoudbaar geworden is. Sommige mensen zitten gewoon heel de dag met de rolluiken naar beneden om hun oren en hun ruiten te beschermen. In de toekomst zullen alle balspelen in de buurt van woningen verboden worden. De stad vindt ook dat men wat meer op het speelplein van Steenakker [Henri Storyplein] zou kunnen gaan spelen. Schepen Van de Wynckel overweegt zelfs enkele monitoren aan te stellen om voor begeleiding op dat speelplein te zorgen”⁷⁸.

In 1981 stuurt de Werkgroep Leefmilieu een open brief “in naam van 250 kinderen” naar het stadsbestuur waarin ze erop wijst dat nog steeds niet geïnvesteerd werd in een degelijk speelruimteplan voor Nieuw Gent en dat de kinderen (én sommige volwassenen) van de graspleintjes weggejaagd worden door sommige buurtbewoners, de politie en de nieuwe parkwachter.

In 1982 volgt nog een petitie, ditmaal van 15 bewoners van het flatgebouw Aurora, tegen een pas ingeplant speeltoestel. “De bejaarde buurtbewoners vragen het stadsbestuur om het speeltuig een goed eind verderop te verplaatsen, kinderen inkluis. [...] De oudere huurders van Aurora vinden de jeugdige vrijers (“lekken en

⁷⁷ Vooruit, 18-09-1979. “Buurt dreigt speeltuigen ‘af te zagen’”.

⁷⁸ De Gentenaar, 16-04-1981. “Spelen op Nieuw Gent”.

totsesgeven”) al welletjes genoeg, maar vooral het dagelijkse kabaal is hen in het verkeerde keelgat geschoten. Wie zijn raam durft openzetten mag zijn middagsiësta vergeten.”⁷⁹

6.3.3.6. Universitair ziekenhuis: een ruimtelijke ingreep met belangrijke sociale gevolgen

Een ruimtelijke ingreep met een belangrijke impact op de afbakening van de wijk Steenakker was de bouw van het Universitair Ziekenhuis die van start ging tijdens het Interbellum en die duurde tot 1975. De ziekenhuiscampus zorgde ten eerste voor een verdere ruimtelijke differentiatie van het oorspronkelijke Sint-Pieters-Buiten. De wijk rond de Noendries en de Ottergemsesteenweg (‘Sint-Gerardus’ in de volksmond) raakte fysiek afgescheiden van Steenakker en van de omgeving rond de Sint-Pietersaalstraat, en de beleving van een aparte wijk Steenakker/Nieuw Gent werd erdoor versterkt. Ten tweede trok het ziekenhuis een reeks voorzieningen naar de wijk Steenakker waar de bewoners zelf weinig bij betrokken waren zoals de Hogeschool Vesalius vanaf 1982 in de Keramiekstraat met een studentenhome, en de universitaire studentenhome Koning Boudewijn in de Harelbekestraat. Ook trok het ziekenhuis nieuwe bewoners aan in zowel Nieuw Gent en Steenakker (technisch en verplegend personeel) als Sint-Pieters-Buiten (dokters en professoren). Tegelijkertijd ontstond er ook een geleidelijke instroom van studenten, vooral in Steenakker waar de studentenhome een groep studenten aantrok, in Nieuw Gent waar de studio’s van de Oost-Vlaamse Huurderscoöperatie deels bewoond werden door buitenlandse studenten (Baeyens, 1982) en in de buurt rond de Maaltebruggestraat waar reeds vroeg de eerste private studentenhuizen ontstonden.

6.3.4 . 1980 – 2007

6.3.4.1. De stad wordt herontdekt

De drie woonomgevingen hebben met elkaar gemeen dat ze zijn ontstaan in een tijdsgeest die sterk werd beïnvloed door een antistedelijke mentaliteit: het burgerlijk suburbaan wonen met de rug naar de stad, de tuinwijk aan de rand van de stad die de arbeiders uit de ongezonde en onrustige stad moet houden, en het

⁷⁹ De Gentenaar, 24-04-1982. “Aurora wil peis en vree”.

modernistisch project van een nieuwe stad en een nieuw wonen als alternatief voor de verouderde stad en de verouderde ruimtelijke planning.

Het overheidsbeleid concentreerde zich lange tijd bijna uitsluitend op de sanering van het stadscentrum en het in gang zetten van een suburbanisatieproces door het bevorderen van eigendomsverwerving bij verschillende lagen van de bevolking (cf. supra). Knops (1992) onderscheidt drie pijlers die het stedelijk beleid tot in de jaren vijftig – zestig in België bepalen. Ten eerste ging het gros van de aandacht in het huisvestingsbeleid naar stadsuitbreiding om het naoorlogse woningtekort te ondervangen. De wet-De Taeye (1948), gericht op het aanmoedigen van het verwerven van een eengezinswoning, staat symbool voor deze houding. De suburbanisatie van de stadsrand bood een ideale context voor deze politiek: de gronden waren er goedkoop en makkelijk te bebouwen, en door de opkomst van de auto en de elektrificatie van de buurtspoorwegen en tramlijnen lag het stadscentrum binnen handbereik. Ten tweede ontstond er een grootschalige “cityvorming” in de stadscentra. Vergelijkbaar met de industriële in de negentiende eeuw, zijn het nu de grote en multinationale ondernemingen die het uitzicht van de stadscentra gaan bepalen. Bestaande, verouderde woonbuurten worden ‘gesaneerd’, of met andere woorden gesloopt, en in de plaats komen indrukwekkende kantoorcomplexen en winkelcentra. Ook de opkomst van koning auto laat in de jaren zestig belangrijke sporen achter in het uitzicht van de stadscentra. Ten derde werd er massaal aan krotopruijing gedaan⁸⁰. In de plaats werd nieuwbouw gecreëerd voor nieuwe (vaak hoogopgeleide) stedelingen waardoor de oorspronkelijke verpauperde bevolking verder naar de noordelijk gelegen arbeiderswijken werd verdrongen.

Vanaf eind jaren zeventig, begin jaren tachtig wordt de stad echter stilaan herontdekt en ontstaat er een bescheiden opening voor een positievere benadering van de stad als woonomgeving onder de vorm van stadsvernieuwing. Deze herwaardering van de stad als woongebied is vooral geïnspireerd door economische principes. Men wil de leegloop van de stad en de daarmee gepaard gaande economische verarming van de stad stoppen door een voor gezinnen aantrekkelijk en leefbaar openbaar domein te creëren⁸¹. Men mikt daarbij vooral op nieuwe, kapitaalkrachtige groepen waardoor de woonbelangen van de

⁸⁰ Knops (1992) spreekt over 100000 woningen die tussen 1954 en 1970 gesloopt werden in het kader van saneringsoperaties in België.

⁸¹ Ook een planmatig speelruimtebeleid wordt ingezet als strategie om de stad aantrekkelijker te maken als woonomgeving voor jonge gezinnen (cf. hoofdstuk 2).

bestaande stadsbewoners gemarginaliseerd worden. De eerste generatie herwaarderingsgebieden in Gent situeerden zich – op de Machariuswijk na – in de binnenstad: het Patershol, het Begijnhof en het Prinsenhof (Van Damme, 1989). Pas in een tweede generatie stadsvernieuwingsprojecten wordt de aandacht op de negentiende-eeuwse gordel gericht: de Brugse Poort, de Muide en het Rabot (Van Damme, 1989). De stadsrand, waaronder Nieuw Gent, Steenakker en Sint-Pieters-Buiten, lijken tijdens deze jaren tachtig enigszins buiten de aandacht te vallen.

6.3.4.2. Steenakker renoveert, Nieuw Gent breidt uit

Doorheen de tijd zijn in verschillende fasen een groot aantal woningen in Steenakker gerenoveerd of momenteel nog in renovatie. Het gaat onder meer over de woningen rond de Groenewalstraat, de oude tuinwijk, de Kristoffel Vandenberghestraat en de hoek Steenakker – Zwijnaardsesteenweg – Gillis De Sutterstraat. Een deel van de gerenoveerde woningen werd destijds aangeboden als sociale koopwoning.

Na 2000 groeit de vraag onder een groep buurtbewoners van de oorspronkelijke tuinwijk naar wat ingerichte speelruimte op het centrale P. Huyssensplein waar veel kinderen wonen en spelen. Het dossier blijft aanslepen, onder meer omdat andere buurtbewoners zich verzetten tegen de komst van een speelplein op dit plein. Enkele jaren geleden werden reeds enkele banken als ‘bespeelbare kunst’ geïnstalleerd. Op dit moment is een ontwerp van het speelplein klaar. De uitvoering is gepland voor 2008.

In de periode na 2000 breidt Nieuw Gent nog licht uit, maar niet meer in dezelfde mate als de decennia ervoor. In 2005 werden vijf sociale koopwoningen bijgebouwd langs de Zwijnaardsesteenweg tussen de Edelsteenstraat en de Gestichtstraat. De braakliggende terreinen in de Kikvorsstraat worden in dezelfde periode opgekocht door private investeerders en als half open bouwprojecten te koop aangeboden.

6.3.4.3. Nieuw Gent breidt uit met een reeks sociale voorzieningen

De kritiek op Nieuw Gent als stedenbouwkundige fout (cf. supra), die in wezen een kritiek is op de gebrekkige sociale infrastructuur in het ontwerp van deze woonomgeving, heeft twee gevolgen. Ten eerste worden er een aantal sociale voorzieningen gecreëerd die deels tegemoet moeten komen aan de verschillende

problemen op het vlak van welzijn en samenleven waarmee de buurt geconfronteerd wordt.

Er werd in 1983 op de campus van de Broeders van Liefde een vakantiespeelpleinwerking, 't Leebeekje, geopend door een groep vrijwilligers als antwoord op het gebrek aan fysieke en mentale speelruimte voor kinderen in Nieuw Gent. Het motto 'de kleinsten eerst' werd geïntroduceerd als tegengewicht tegen de 'wet van de sterkste' die vaak heerste op de publieke speelplekken in de wijk. In 1994 werd de werking van 't Leebeekje uitgebreid met een jaarwerking voor kinderen en een jongerenwerking.

In 1998 kwam er een grondige heraanpak van de speelruimteproblematiek in de wijk. Er kwam een omnisportterrein en skateinfrastructuur aan het Rerum Novarumplein, en een speelpleintje centraal in de wijk.

In 2000 werd er een Welzijnsbureau gebouwd aan het Rerum Novarumplein dat onderdak biedt aan diverse organisaties: OCMW, Stedelijke Buurtwerking, Kind en Gezin, een Wijkgezondheidscentrum, en een wijkresto onder coördinatie van het opbouwwerk.

In 2005 krijgt Nieuw Gent een JongerenOntmoetingsCentrum (JOC) tussen de garageboxen in de Agaatstraat, onder coördinatie van vzw Jong, als opvolger voor het jeugdhuis dat enkele jaren werd ingericht aan de Zwijnaardsesteenweg. Het nieuwe JOC, waarin ook een speeltheek werd geïntegreerd, moest onderdak bieden aan de kinderen en jongeren uit een wijk waarin door de lokale overheid tot dan toe weinig werd geïnvesteerd voor kinderen en jongeren.

In 2006 opent in het voormalige klooster van de Zusters van de Visitatie, naast de basisschool Sint-Paulus, een opvangcentrum voor daklozen. In de August Kekuléstraat legt men de laatste hand aan een opvangcentrum voor kinderen met een mentale handicap. Reken daar nog het dagcentrum De Twijg en het O.C. Sint-Jozef bij op het terrein van de Broeders van Liefde en er wordt aldus een zeer uitgebreid aanbod aan sociale voorzieningen gerealiseerd.

6.3.4.4. Een masterplan voor Nieuw Gent en Steenakker

Een tweede gevolg van de kritiek op Nieuw Gent als stedenbouwkundige fout bestaat eruit dat de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van de Stad Gent eind jaren negentig een vernieuwingsoperatie uitwerkt voor de wijk onder de vorm van een masterplan. In 1999 werd door Stedenbouw een ontwerpwedstrijd uitgeschreven "Sleutelen aan Nieuw Gent", met als bedoeling een oplossing te bieden voor de sociale en ruimtelijke problemen waarmee de wijk te kampen had.

Er werden twee ontwerpen ingediend. Een werkgroep wijkontwikkeling⁸² samengesteld uit bewoners, onder leiding van Opbouwwerk Steunpunt Gent, nam beide voorstellen onder de loupe en formuleerde volgend eindadvies aan de jury:

“De ideeënwedstrijd ‘Sleutelen aan Nieuw Gent’ haalt haar mobiliserende en inspirerende doelstellingen duidelijk niet. Geen van beide ontwerpen is overtuigend of haalbaar. De aandachtspunten uit de buurt blijven in het ongewisse, zeker wat de inrichting van de publieke ruimte betreft. Ecologische meerwaarden zijn betwifelbaar, de hogere sociale veiligheid valt nog af te wachten. Het thema verkeersveiligheid is niet relevant, gezien een alomvattend verkeersleefbaarheidsplan reeds in de maak is. Gezien bovenstaande bemerkingen kan de Werkgroep Wijkontwikkelingen geen laureaat voor de wedstrijd ‘Sleutelen aan Nieuw Gent’ aanduiden. Wij vragen de jury géén winnend ontwerp aan te duiden”.

De jury volgde het advies van deze werkgroep en kende geen prijzengeld toe. De Dienst Stedenbouw werkte in 2000 dan een eigen beleidsvisie uit voor Nieuw Gent, in samenspraak met verschillende partners die ook deel uitmaakten van de jury en adviesgroepen voor “Sleutelen aan Nieuw Gent”, en voortbouwend op de leerervaringen die uit dit project voortkwamen. De krachtlijnen van deze visie zijn een betere ruimtelijke integratie van de buurt in de stad en een kwaliteitsvolle functionele herinrichting van de publieke ruimte en de woonomgeving. Hierbij gaat bijzondere aandacht naar de sociale veiligheid en de verkeersveiligheid ("Ruimtelijk Ontwikkelingsplan Nieuw Gent - Steenakker," 2003).

In 2003 stelde de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning op basis van deze krachtlijnen een Ruimtelijk Ontwikkelingsplan (ROP) op voor Nieuw Gent en Steenakker:

“Het Ruimtelijk Ontwikkelingsplan beoogt een visie op langere termijn voor de verdere ontwikkeling van de wijk. Het dient als basis voor de geleidelijke herwaardering van de buurten ten oosten en ten westen van de Zwijnaardsesteenweg. Bij de herwaardering wordt gestreefd naar een hogere woonkwaliteit, differentiëring van de woningvoorraden, het inbrengen van voorzieningen en een meer doelmatige en aantrekkelijke inrichting van de publieke ruimten. De realisatie van het ontwikkelingsplan zal geleidelijk worden doorgevoerd. Binnen de huidige bestuurstermijn wordt de realisatie beoogd van het wijkcentrum rond het Rerum-Novarumplein met de er mede samenhangende ruimten, de herinrichting van het buurtpark, de woonparkings bij de hoogbouw, het Pieter Huyssensplein, Steenakker en de Haardstedestraat”.

⁸² Leden van deze werkgroep waren: stedelijke Actie Samenspraak, stedelijke Buurtwerking, Lokaal Integratiecentrum Steunpunt Gent-Zuid, jeugdhuis Den Tandenstoker, Clubhuis derde leeftijd Nieuw Gent, stedelijke basisschool De Panda, vrije basisschool Sint-Paulus en diverse parochiale verenigingen (KWB, KAV, Parochiale werken, Scouting Kriki, KBG).

Belangrijk is dat het hele beleidsproces rond het masterplan en het ROP geconcipieerd is als een inhaalbeweging of herwaarderingsproject. De stedenbouwkundige “fouten” die eertijds gemaakt zijn moeten gecorrigeerd worden door het lege en functieloze publieke domein in te kleuren met diverse ontmoetingsfuncties. Drie deelprojecten uit het ROP vallen in die zin op: de herinrichting van het wijkcentrum rond het Rerum Novarumplein (dit houdt in de herinrichting van het volledige gebied tussen de residentie Emiel Vergeylen, het Welzijnsbureau en de Zwijnaardsesteenweg met het oog op de ontwikkeling van een centrum met winkels en levendige voorzieningen), de herinrichting van het centrale buurtpark (met het oog op het creëren van een centraal voetgangers- en fietsgebied met aansluiting op de bestaande fietsas in de De Pintelaan en op de Leebeek, en het integreren van het omheinde groen van de stedelijke basisschool De Panda met het openbaar groen) en de uitbouw van een lintvormig park langs de Leebeek (met recreatieve en ecologische functies) dat een zachte verbinding moet vormen tussen Steenakker, Nieuw Gent en de Ringvaart.

In realiteit is de uitvoering van het masterplan lange tijd uitgesteld en is tot op heden slechts weinig gerealiseerd van dit plan. In tegenstelling tot de Brugse Poort, Rabot en Ledeberg wordt er in Nieuw Gent geen grootschalig stadsvernieuwingsproject opgezet. Enkel de inrichting van speelruimte op het P. Huysensplein werd verder uitgewerkt en wordt gerealiseerd in 2008, en de bouw van een Jongerenontmoetingscentrum werd enkele jaren geleden gerealiseerd door vzw Jong. De grote, cruciale projecten met betrekking tot de publieke ruimte liggen voorlopig stil.

6.3.4.5. Project Sint-Pietersstation als prestigieus toekomstproject

In 2005 werd een grootschalig stedenbouwkundig project voor het Sint-Pietersstation en de stationsbuurt voorgesteld aan het grote publiek als “één van de belangrijkste strategische realisaties voor de stad Gent tijdens de komende twintig jaar”. Frank Beke die bij aanvang van het project burgemeester was van Gent en voorzitter van de projectstuurgroep noemde het project de toegangspoort tot het moderne Gent: “het station zal niet meer de sfeer uitstralen van een eeuw geleden, maar een deur openen naar het moderne Gent”⁸³.

⁸³ Zie projectfolder. Online raadpleegbaar via <http://www.projectgentsintpieters.be>.

Naast een grondige uitbreiding en modernisering van het stationsgebouw, het stationsplein en de onmiddellijke omgeving van het station, wordt ook de ruimere stationsbuurt aangepakt. Er wordt onder meer een groene as aangelegd die het Citadelpark moet verbinden met de Blaarmeersen, de Sint-Denijslaan zal omgebouwd worden tot een volwaardige toegang tot het station (met als gevolg de afbraak van de oude cafeetjes op die plaats), en de constructie van nieuwe hoogbouw in de buurt van het Maria Hendrikaplein met kantoren en appartementen wordt gerealiseerd.

Het stationsgebouw en de stationsomgeving worden op deze manier bevestigd in hun prestigieuze functie die ze reeds een eeuw ervoor hadden gekregen: een prestigieuze toegangspoort tot en uithangbord voor de stad.

Er wordt vanuit diverse hoeken de vraag gesteld op welke manier het project rekening houdt met de impact van deze ruimtelijke ingrepen op het niveau van de woonomgeving rond het Sint-Pietersstation⁸⁴. De kritiek wijst erop dat het project zich grotendeels concentreert op het niveau van de stad en de verbinding van de stad met de buitenwereld, maar dat er onvoldoende aandacht is voor de gevolgen voor de wijk en de verbinding van de wijk met de rest van de stad.

6.3.4.6. Tram 21: een nieuwe brug tussen de wijken

In 1999 wordt de bestaande tramlijn 21 – die toen nog terminus had aan het Sint-Pietersstation – doorgetrokken tot aan Zwijnaardebrug. Deze ingreep paste binnen een ruimer plan van de Vlaamse Vervoermaatschappij De Lijn om een tramverbinding te maken tussen de stad en de stadsrand, in dit geval tussen het Sint-Pietersstation en Zwijnaarde en Merelbeke. De lijn loopt onder meer door de Sint-Pietersaalststraat en de Zwijnaardsesteenweg en vormt op die manier een verbinding tussen Nieuw Gent, Steenakker en Sint-Pieters-Buiten.

De tramlijn betekent eigenlijk een terugkeer naar de geschiedenis. Tot in de jaren zestig bediende tram 5 ook al de site van de Wereldtentoonstelling en had toen terminus op de Zwijnaardsesteenweg voorbij het Rerum Novarumplein.

Naar aanleiding van de nieuwe tramlijn werden ook de Sint-Pietersaalststraat en de Zwijnaardsesteenweg heraangelegd.

⁸⁴ Onder meer het buurtcomité Buitensporig (<http://www.buitensporig.be>) verspreidt regelmatig nieuwsbrieven en organiseert diverse acties om de belangen van de buurt op de agenda te houden.

6.3.5. ACTUEEL SOCIAAL-DEMOGRAFISCH PROFIEL

Ten slotte worden nog enkele recente demografische, sociaal-economische en sociaal-geografische statistieken comparatief behandeld. We baseren ons hiervoor op de indeling in statistische sectoren die door het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) en door het Gentse stadsbestuur worden gehanteerd. Nieuw Gent en Steenakker vallen elk samen met een statistische sector. Sint-Pieters-Buiten wordt verdeeld over de sectoren “De Smet-De Naeyer”⁸⁵ en “Sint-Pieters-Aalst”⁸⁶.

6.3.5.1. Demografisch

Tabel 1 : demografische indicatoren

	Nieuw Gent	Steenakker	Sint-Pieters-Buiten		Gent
			Smet-DeNaeyer	S-Pietersaalst	
Inwoners ^a	3644	2489	800	2331	234867
Inw/km ² ^a	8025,38	7343,43	4592,57	4407,73	1501,42
% <19-jarigen ^a	21,68	30,29	18,62	16,60	20,99
Evolutie bevolking 1997 – 2006 ^a	- 17	+ 211	+ 29	- 100	+ 10354
Evolutie bevolking 1992 – 2001 ^b	- 421	+ 150	- 78	- 310	- 3953
Migraties uit de wijk ^a	413	352	85	431	-
Migraties naar de wijk ^a	442	289	99	381	-
% vreemdelingen ^a	15,45	8,28	7,5	11,75	8,08
% ECM ^{b c}	18,3	12,5	1,6	8,4	12,0
Aantal ECM ^d	1077	426	28	240	33243
Aantal nationaliteiten ^e	76	48	28	75	-

⁸⁵ Deze sector valt grotendeels samen met het miljoenenkwartier en omvat volgende straten: A. Musschestraat (nrs. 1-51), Congreslaan, Fleurusstraat, Jemappestraat, Krijgslaan (nrs. 102-128, 149-193), Onafhankelijkheidslaan, De Smet-De Naeyerplein, Sint-Pietersaalststraat (oneven huisnummers), Vaderlandstraat en Woeringenstraat.

⁸⁶ Deze sector omvat de andere straten van ons onderzoeksgebied en aantal straten die buiten het onderzoeksgebied liggen.

- a : Statistische gegevens Stad Gent – Bureau voor Informatieverwerking, 31/12/2006
b : Kansarmoedeatlas Stad Gent, Editie 2002
c : Aandeel etnisch-culturele minderheden in bevolking- en wachtregister
d : Aantal ECM ⁸⁷2006; bron: Statistische gegevens Stad Gent, DPM
e : Situatie op 21/09/2007; bron: Statistische gegevens stad Gent, Dienst Bevolking

Exacte uitspraken over de demografische kenmerken van de bewoners van de drie woonomgevingen zijn om meerdere redenen moeilijk te realiseren. De bevolkingsgegevens waarop de statistieken gebaseerd zijn omvatten enkel de gegevens van personen die op een bepaald adres binnen de stad zijn ingeschreven. Onder meer personen die illegaal in Gent verblijven maar ook kotstudenten vallen buiten deze gegevens. Een andere moeilijkheid bij de interpretatie van deze gegevens is dat in Nieuw Gent een heel groot deel van de bewoners geen eigenaar zijn van hun woning, waardoor de verhuisbewegingen in deze buurt groot zijn.

De tabel met demografische indicatoren leert dat Nieuw Gent één van de dichtst bevolkte gebieden is van de stad Gent. Nochtans is er heel wat publieke ruimte en buurtgroen aanwezig in de wijk. De verklaring dient gezocht te worden in de woondruk in de hoogte: de hoge appartementsgebouwen zijn vaak onderverdeeld in een grote hoeveelheid kleine wooneenheden. Om dezelfde reden geven de demografische cijfers geen extreem jonge bevolking weer voor de wijk Nieuw Gent. De bewoners van de appartementen zijn vaak alleenstaanden, bejaarden, studenten, enzovoort. Mochten de appartementen niet mee gerekend worden, dan zou een heel ander resultaat het gevolg zijn. Opvallend is verder dat in Sint-Pieters-Buiten het aandeel kinderen in de bevolking onder het Gentse gemiddelde ligt. Doordat de sociale huisvesting in Steenakker grotendeels voorbehouden is aan grotere gezinnen, hoort de wijk bij de jongste wijken van Gent.

Wanneer we de bevolkingsevolutie in de verschillende wijken bestuderen, dan merken we dat in de statistische sector Sint-Pieters-Aalst de populatie tussen 1992 en 2006 gestaag afgenomen is. Ook in de statistische sector De Smet – De Naeyer is de populatie over de volledige periode beschouwd afgenomen. Deze ontwikkeling komt gedeeltelijk overeen met de algemene vaststelling van een bevolkingsafname in Gent tijdens de jaren negentig die vanaf ongeveer 2000 een lichte kentering kent. Toch lijkt de bevolkingsafname in Sint-Pieters-Buiten

⁸⁷ ECM= Etnisch-Culturele Minderheden. Deze indicator combineert informatie uit het bevolkingsregister, wachtregister en vreemdelingenregister. Het decreet van 28/04/1998 omschrijft vier deelgroepen binnen ECM: allochtonen, vluchtelingen, woonwagenbewoners en mensen zonder papieren. Deze indicator biedt een rijker beeld van de culturele diversiteit en de sociaal-economische situatie van een buurt dan de op actuele nationaliteit gebaseerde indicator ‘vreemdelingen’.

verhoudingsgewijs groter. De bevolkingsevolutie in Nieuw Gent en Steenakker is aan andere wetten onderhevig. Hier is de politiek van de huisvestingsmaatschappijen bepalend voor de samenstelling van de wijk. Verschillende factoren spelen hierin mee: sommige panden worden voor een periode leeg gehouden om renovatiewerken te kunnen uitvoeren, naarmate het woningbestand van de maatschappijen uitbreidde, ontstonden er meer mogelijkheden om de buurten te differentiëren (bijv. grote gezinnen apart), enzovoort. Bovendien moet hier rekening gehouden worden met het gegeven dat demografische gegevens in kansarme wijken als Nieuw Gent en Steenakker steeds een vertekend beeld geven omdat de feitelijke situatie afwijkt van de officiële situatie. Als een gevolg van gezinshereniging wonen in de studio's en appartementen bijvoorbeeld feitelijk meer gezinnen dan officieel aangegeven.

De tabel suggereert verder dat Nieuw Gent en Steenakker op etnisch-cultureel vlak heterogener zijn samengesteld dan Sint-Pieters-Buiten. Hoewel de verschillende criteria (nationaliteit, ECM, ...) onvolledig zijn om de reële situatie weer te geven, wijzen ze wel in dezelfde richting. De meest recente cijfers geven 76 verschillende nationaliteiten weer die samenleven in Nieuw Gent. Ter vergelijking: voor de sector De Smet – De Naeyer worden 'slechts' 28 verschillende nationaliteiten weergegeven. Opvallend is wel dat in 1991⁸⁸ de inwoners met een vreemde nationaliteit in deze sector enkel van Europese herkomst waren terwijl nu ook andere nationaliteiten vertegenwoordigd zijn waaronder personen van Turkije, Algerije en Tunesië. Een andere opvallende vaststelling is dat in de sector Sint-Pieters-Aalst ook 75 verschillende nationaliteiten worden geteld. De aanwezigheid van de twee universitaire studentenhomes (Bertha De Vriese en Astrid) en de particuliere studentenwoningen liggen waarschijnlijk aan de basis van dit cijfer.

⁸⁸ Bron: NIS volkstelling 01/03/1991

6.3.5.2. Sociaal-economisch

Tabel 2 : sociaal-economische indicatoren

	Nieuw Gent	Steenakker	Sint-Pieters-Buiten		Gent
			Smet-DeNaeyer	S-Pietersaalst	
Spreiding huurders soc hv ^{b c}	> 1,5	> 1,5	0 - 0,5	0 - 0,5	1
Fiscale inkomens >500'000 b d	52,6 %	33,1 %	24,7 %	31,6 %	32,8 %
Bijstandsinkomens b	383	90	7	36	7754
Gemiddeld inkomen e	15621	19341	36439	27594	22850
Werkloosheidsgraad f	14,4	8,4	3,9	5,1	

a : Statistische gegevens Stad Gent – Bureau voor Informatieverwerking, 31/12/2006

b : Kansarmoedeatlas Stad Gent, Editie 2002

c : Spreidingswaarden in percentielen: gemiddelde concentratie (11,5%) = 1

d : Aanslagjaar 2000; % < 500'000

e : Statistische gegevens Stad Gent – DPM, situatie 2004

f : Teller: NWWZ VDAB op 31/03/2007; Noemer: Bevolking 18-64 op 31/12/2007 (Bron: Dienst Bevolking)

De tabel met sociaal-economische indicatoren illustreert duidelijk het contrast tussen enerzijds Sint-Pieters-Buiten en anderzijds Nieuw Gent en Steenakker op vlak van armoede. Er worden grote verschillen vastgesteld op vlak van concentratie van sociale woningen, gezinnen die leven van een vervangingsinkomen, gezinnen met een laag inkomen, werkloosheidsgraad en gemiddeld belastbaar inkomen. Vooral Nieuw Gent is een uitschieter op elk van deze indicatoren. In Steenakker heeft de gedeeltelijke private huisvesting waarschijnlijk een vertekend effect op de statistieken en mag aangenomen worden dat de situatie van de bewoners van de sociale huurwoningen meer gelijkens toont met de situatie in Nieuw Gent. We beschikken echter niet over het cijfermateriaal om deze veronderstelling te staven.

In Sint-Pieters-Buiten valt vooral de situatie in de statistische sector “De Smet – De Naeyer” op. De cijfers bevestigen het beeld van de bevolking in dit gebied als hogere middenklasse. De enkele bijstandsinkomens en lage inkomens wijzen tegelijk op een voorzichtige introductie van andere groepen in de wijk. Vooral in de Sint-Pietersaalststraat en in de Vaderlandstraat zijn enkele huizen onderverdeeld in goedkopere studio’s en kamers. In de Sint-Pietersaalststraat is één van de huizen ook op initiatief van een groepje jonge huurders heringericht tot een gemeenschapshuis.

6.3.5.3. Huisvesting

Tabel 3 : Bewoonde particuliere woningen – Aantal bewoners per type bebouwing^a

	Open		Half Open		Gesloten		Appartement, studio, ...	
Nieuw Gent	131	3,83%	229	6,69%	551	16,09%	2421	70,71%
Steenakker	47	1,95%	417	17,31%	1380	57,29%	422	17,52%
De Smet-De Naeyer	149	19,63%	102	13,44%	249	32,81%	209	27,54%
Sint-Pieters-Aalst	143	7,08%	355	17,57%	923	45,67%	541	26,67%
GENT	34239	16,09%	30278	14,23%	87931	41,31%	52763	24,79%

a : Bron: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie. Statistiek en Economische Informatie, Enquête 1/10/2001

Tabel 4 : Bewoonde particuliere woningen – Aantal woningen per type bebouwing^a

	Open		Half Open		Gesloten		Appartement, studio, ...	
Nieuw Gent	49	2,56%	79	4,10%	186	9,70%	1554	81,06%
Steenakker	18	1,78%	145	14,33%	533	52,67%	262	25,89%
De Smet-De Naeyer	50	14,66%	34	9,97%	111	32,55%	144	42,23%
Sint-Pieters-Aalst	53	5,04%	158	15,03%	427	40,63%	377	35,87%
GENT	12687	12,64%	11826	11,78%	36935	36,81%	35361	35,24%

a : Bron: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie. Statistiek en Economische Informatie, Enquête 1/10/2001

Tabel 5 : Aantal particuliere woningen naar bewoningstitel^a

	Eigenaar		Huurder Sociale Huisvesting		Huurder andere	
Nieuw Gent	122	6,36%	1617	84,35%	96	5,00%
Steenakker	380	37,55%	436	43,08%	163	16,11%
De Smet-De Naeyer	163	47,80%	2	0,05%	165	48,39%
Sint-Pieters-Aalst	568	54,04%	9	0,08%	419	39,87%
GENT	51807	51,63%	11495	11,45%	32459	32,35%

a : Bron: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie. Statistiek en Economische Informatie, Enquête 1/10/2001

De bovenstaande tabellen met gegevens over de huisvestings situatie leren dat ook op deze indicatoren de verschillende woonomgevingen sterk van elkaar verschillen. Op het vlak van type bebouwing merken we op dat in Nieuw Gent 70,71% van de bewoners in een appartement of studio woont, terwijl in Steenakker 57,29% in een rijwoning woont. In de sector De Smet – De Naeyer valt ten slotte op dat er een zeer hoog aandeel open bebouwing aanwezig is in de buurt.

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat in Nieuw Gent 84,35% van de bewoners huurders zijn in de sociale huisvesting. Onder de weinige eigenaars zijn vooral een aantal personen die hun sociale huurwoning hebben gekocht van de huisvestingsmaatschappij, alsook een aantal personen die aan de rand van Nieuw Gent (onder meer langs de Zwijnaardsesteenweg, de Gestichtstraat en het begin van de Kikvorsstraat) een private woning bezitten. In Steenakker is er een grotere mix van eigenaars, huurders in de private sector en huurders in de sociale huisvesting. In Sint-Pieters-Buiten is ongeveer de helft van de bewoners eigenaar van zijn woning. Huurders worden vooral teruggevonden in de woningen die na het vertrek van de eigenaars zijn onderverdeeld in studio's of studentenwoningen, onder meer in de Vaderlandstraat en de Sint-Pietersaalststraat.

6.4 . Besluit: De sociaal-pedagogische betekenis van de gebouwde woonomgeving

Waar de drie woonomgevingen in het begin van de twintigste eeuw nog één voorstedelijke, agrarische buurt vormden, differentieerden ze op enkele decennia tijd tot een zeer contrastrijk gebied met duidelijk onderscheiden en fysiek afgescheiden woonomgevingen. Deze differentiatie hangt samen met de geleidelijke verstedelijking van het gebied en de in de vroege twintigste eeuw dominante beleidspraktijk om de stedelijke publieke ruimte te differentiëren in sociaal en functioneel homogene zones. De verschillende woonomgevingen die hieruit gegroeid zijn, verwijzen naar verschillende kaders die doorheen de twintigste eeuw zijn ontwikkeld rond stedelijkheid, stedenbouw en stedenbeleid. De centrale vraag in de interpretatie van deze gegevens is op welke manier de gebouwde woonomgeving een ruimtelijke basis creëert voor het realiseren van het stedelijk burgerschap van kinderen. Dit betekent dat we aandacht moeten hebben voor de positie die kinderen innemen in het ruimtelijk ontwerp van de

woonomgeving en de mate waarin dit ontwerp verwijst naar bepaalde opvattingen over burgerschap.

6.4.1. DIVERSE OPVATTINGEN OVER DE MOGELIJKE STAD

Elke woonomgeving verwijst in haar ontwerp naar een bepaald ruimtelijk structureringsprincipe. Elk van de drie buurten is op een bepaald moment in de recente geschiedenis “*gebouwd*”; niet organisch gegroeid uit een oudere ruimtelijke structuur, maar getekend binnen een beschikbare ruimte op een kaart. Elk ontwerp verwijst in die zin naar bepaalde ideeën over de “mogelijke” en de “wenselijke” stad (Uyttenhove, 1990). De opvattingen van waaruit deze woonomgevingen zijn ontworpen verschillen in type bebouwing, aanwezigheid van publieke functies en de verhouding tussen private en publieke ruimte.

Sint-Pieters-Buiten is als burgerlijk residentiële wijk het resultaat van de negentiende-eeuwse suburbanisatie. De sociale politiek van die tijd was gericht op sociale differentiatie en ruimtelijke segregatie. De burgerij in Gent ging met de rug naar het stadscentrum wonen, duidelijk gescheiden van de arbeiders die in een brede noordelijke gordel rond de stad woonden. De burgerlijke woonstijl kenmerkt zich door een publieke ruimte met aandacht voor de bescherming van de privacy van het gezin, aandacht voor orde en structuur, en aandacht voor kunst en cultuur. Daardoor wil het een tegengewicht bieden aan de complexiteit, de chaos en de drukte van de stad. In Sint-Pieters-Buiten ligt het accent duidelijk op het esthetische karakter van de publieke ruimte. De ruimtelijke structuur van de wijk wordt bepaald door de verwijzing naar de Wereldtentoonstelling van 1913. En een groot deel van de bebouwing is onderworpen aan strenge esthetische criteria en uitgevoerd door de grote architecten van die tijd. Het centrale Ros Beiaardpark bevat twee belangrijke beeldengroepen. De architectuur heeft aan de wijk een museumfunctie gegeven. Het verkavelingsplan laat zien dat er veel aandacht wordt besteed aan de ordening van de private ruimte. Om het groene karakter van de wijk te realiseren, werden vooral richtlijnen uitgevaardigd voor de private tuinen en lusthoven bij de huizen, en het smeedijzeren hekwerk ter onderscheiding van de private en de publieke ruimte. Met andere woorden, een groot deel van de verantwoordelijkheid voor het groene en esthetische karakter van de woonomgeving ligt bij de bewoners zelf. En de publieke ruimte moet de status van het private bezit mee accentueren. Volgens Meganck (1994) ligt in deze

vaststelling het belangrijkste verschil (in stedenbouwkundige zin) tussen Sint-Pieters-Buiten en Steenakker: het zijn beide afgesloten residentiële woongemeenschappen met een groen karakter, maar in Steenakker heeft de groene ruimte een uitgesproken publiek karakter en een gemeenschapsvormende functie, terwijl in Sint-Pieters-Buiten de groene ruimte grotendeels een esthetisch karakter heeft en in functie staat van de presentatie van de private woning. Het parkgroen in Sint-Pieters-Buiten is sinds 1994 erkend als beschermd stadsgezicht, wat betekent dat het niet verwijderd, veranderd of beschadigd mag worden. Dit zorgt voor een ander 'soort' publieke ruimte dan bijvoorbeeld in Steenakker waar de groene pleintjes net ingericht zijn om ontmoeting tussen buurtbewoners mogelijk te maken. In Sint-Pieters-Buiten staat de publieke sfeer voor de neutrale omgeving rondom geprivatiseerde eilanden.

Wat de positie van het kind in de gebouwde woonomgeving van Sint-Pieters-Buiten betreft, valt vooral de afwezigheid van het kind op in het ontwerp. De ruimtelijke structuur van de woonomgeving is in de eerste plaats een esthetisch project dat in het teken staat van de herinnering aan de Wereldtentoonstelling. De publieke ruimte wordt beschermd als een waardevol landschap, een openlucht museum van de architecturale geschiedenis tijdens het Interbellum. Verder weerspiegelt de ruimtelijke structuur burgerlijke denkbeelden over wonen en over de verhouding tussen private en publieke ruimte. Dit betekent dat het kind in deze opvattingen primair behoort tot de private sfeer van het gezin en dat er weinig aandacht is voor de positie van kinderen buiten het gezin om. De *familialization* van het kind (Qvortrup, 2005) is hier sterk aanwezig in het ontwerp. Kinderen zijn aanwezig in de gebouwde ruimte via de lagere school en de scoutslokalen die zich in de woonomgeving bevinden. De woonomgeving nodigt op die manier vooral uit tot contacten onder gelijkgestemden. De gebouwde woonomgeving in Sint-Pieters-Buiten lijkt vooral een ruimtelijke basis te creëren voor een opvoeding onder leeftijdsgenoten van een vergelijkbare sociale en culturele achtergrond en de uitsluiting van mogelijkheden tot het leren omgaan met de diversiteit en complexiteit van de stad.

Steenakker is als tuinvijk, net als Sint-Pieters-Buiten, het gevolg van de geleidelijke suburbanisatie en stadsvlucht in de twintigste eeuw (voornamelijk een vlucht uit de ongezonde negentiende-eeuwse wijken). De tuinvijk wou de woonomstandigheden van arbeiders verbeteren door ze in kleine gemeenschappen aan de rand van de stad te huisvesten waarin ieder gezin over een eigen huis met tuin kon beschikken, ver verwijderd van de vuile fabrieken en ongezonde arbeiderskazernes in de binnenstad. De constructie van tuinvijken maakte deel uit

van een burgerlijk beschavingsoffensief in een periode waarin het socialisme een grotere invloed begon uit te oefenen op de arbeiders, en moest arbeiders beschermen tegen de verderfelijke invloeden van de stad door hen in een dorps woonomgeving te huisvesten. Steenakker is opgevat als een communautaristische woonomgeving met veel verwijzingen naar de ontmoetingsfunctie van de publieke ruimte (cf. verkeersluwe woonpleintjes, steegjes) en het beeld van de kleinschalige dorpsgemeenschap onder de kerktoren.

Nieuw Gent, ten slotte, is een sociale woonwijk opgebouwd volgens modernistische stedenbouwkundige opvattingen over de nieuwe stad met onder meer een sterk accent op scheiding van functies, hoogbouw en grote oppervlakten open ruimte (cf. de principes van 'lucht, licht en zicht'). De eengezinswoningen en laagbouw appartementen zijn allemaal gebouwd langsheen zogenaamde 'pijpenkopstraten' die uitkomen op de Edelsteenstraat. Deze pijpenkoppen worden beschreven als de voorlopers van de woonerfidee (Seminarie voor Stedenbouw, 1981) en verwijzen naar een belangrijke ontmoetingsfunctie van de publieke ruimte. De hoogbouw appartementen bevinden zich allemaal langs de Kikvorsstraat. De groenstroken rond de appartementen zijn in de eerste plaats kijkgroen, maar hebben ook een aantal ruimtelijke interventies ondergaan om hun aantrekkelijkheid als formele en informele speel- en ontmoetingsruimte te vergroten. De kritiek op de ruimtelijke structuur van Nieuw Gent heeft vooral betrekking op de manier waarop de hoogbouw is uitgewerkt, met bijna uitsluitend aandacht voor het architecturale en functionele karakter van de blokken (cf. 'woonmachines') en amper aandacht voor de sociale infrastructuur in de publieke woonomgeving.

In Nieuw Gent en Steenakker stellen we een andere discussie vast over de positie van het kind in de gebouwde woonomgeving. Daar gaat de discussie niet over de vraag *of* kinderen een plaats moeten krijgen in de publieke ruimte, maar *waar* deze aanwezigheid moet georganiseerd worden. De discussie gaat hier over het zoeken naar een goede plaats in de wijk voor de inrichting van speelruimte. Deze discussie verloopt niet steeds even gemakkelijk als een gevolg van de demografische verscheidenheid in de wijk, waardoor diverse bevolkingsgroepen (bejaarden, ploegarbeiders, ouders, kinderen, ...) diverse claims hebben naar de organisatie van de publieke ruimte toe. Dit was in de jaren tachtig duidelijk in de discussie over de inplanting van speeltoestellen tussen de appartementen in Nieuw Gent, en is actueel herkenbaar in de tegenstelling tussen de voor- en tegenstanders van de nog in te richten speelruimte op het Pieter Huysensplein in Steenakker.

6.4.2. VAN DRAMATURGISCHE NAAR TOPOLOGISCHE STAD

Overheen hun duidelijke contrasten blijven de drie wijken verschillende zaken gemeen hebben met elkaar. Gemeenschappelijk aan het ontwerp van de drie woonomgevingen is dat ze op verschillende manieren binnen de stad een landelijke of ‘dorpse’ manier van wonen willen mogelijk maken. Een pastorale nostalgie is volgens Raes (1997) steeds aanwezig geweest in opvattingen over de goede woonomgeving in Vlaanderen⁸⁹. De ontwerpen van Oscar Van de Voorde in Sint-Pieters-Buiten en Steenakker zijn hier de duidelijkste voorbeelden van. In dit opzicht lijken beide buurten goed op elkaar. Steenakker is net als Sint-Pieters-Buiten opgevat als een dorp dat afgezonderd ligt van de stad, in het groen, maar op maat van de opklimmende arbeidersklasse. Dit laatste betekent dat de klemtoon niet – zoals in Sint-Pieters-Buiten – ligt op de autonomie van het gezin, maar op de collectiviteit en solidariteit die deze arbeiders nodig hadden om vooruit te geraken. De ideeën over de ‘nieuwe’ stad en de ‘nieuwe stedelijkheid’ in Nieuw Gent liggen eerder in het verlengde van een verwerping van de oude stedelijke orde ten voordele van de beleving van ‘lucht, licht en zicht’ in de woonomgeving. In relatie tot stedelijk burgerschap als onderdeel van de sociale identiteit van kinderen betekent dit dat in het ontwerp van de woonomgeving een aantal mogelijkheden tot het leren omgaan met de diversiteit, complexiteit en densiteit van de stad uitgesloten worden.

Daarnaast vertoont het ontwerp van de drie woonomgevingen enkele gelijkenissen op het vlak van de ruimtelijke segregatie van groepen en functies, waardoor ontmoetingsmogelijkheden tussen verschillende sociale groepen niet of slechts beperkt in rekening worden gebracht in het ontwerp. Deze ruimtelijke segregatie tekent enerzijds grenzen uit *tussen* de woonomgevingen en anderzijds grenzen *binnen* de woonomgevingen. De grenzen en de contrasten tussen de drie

⁸⁹ Raes (1997) stelt dat de dorpsgemeenschap en het pastorale vertoog ook vandaag nog sterk doorleven in de dominante beeldvorming. “Men kan het terugvinden in de rurale (‘Breugeliaanse’) huisstijl van talrijke woningen en cafés, in succesvolle tv-series (De heren van Zichem, Het pleintje, FC De Kampioenen), in de wiel- en voetbalsport, in de kleinkunst, in het koesteren van particularistische dialecten tot en met het vertoog van de Vlaamse of groene beweging. De Vlaamse volksaard wordt telkens opnieuw in verband gebracht met een verknochtheid aan de duurzame banden in een lokale gemeenschap met sterk rurale karakteristieken” (p. 63).

woonomgevingen hebben een belangrijke ruimtelijke basis. De drukke Krijgslaan én de Sterrecampus van de universiteit vormen als het ware een fysieke barrière tussen Sint-Pieters-Buiten enerzijds en Nieuw Gent en Steenakker anderzijds. De Zwijnaardsesteenweg onderscheidt Nieuw Gent dan weer van Steenakker.

Ten eerste zijn de drie woonomgevingen in hun ontwerp opgevat als residentiële zones. De woonfunctie domineert de ruimte, zowel in Nieuw Gent, Steenakker als Sint-Pieters-Buiten. Op een aantal uitzonderingen na, zoals een buurtwinkel, de kerk of een school, zijn er weinig andere voorzieningen in de originele inrichtingsplannen van deze woonomgevingen. Zowel de tuinwijk van Steenakker, de functionele woonomgeving van Nieuw Gent als de exclusieve burgerlijke woonwijk in Sint-Pieters-Buiten beogen dezelfde doelstelling: de realisatie van een rustige, groene woongemeenschap buiten de grenzen van de binnenstad maar binnen de stedelijke invloedssfeer, en vooral binnen de bestuurlijke grenzen van de stad. Dit gebrek aan publieke voorzieningen in het ontwerp van de woonomgeving verkleint opnieuw de mogelijkheden tot confrontatie tussen diverse sociale groepen.

Ten tweede kunnen zowel Nieuw Gent, Steenakker als Sint-Pieters-Buiten in zekere zin beschouwd worden als concentratiewijken. De demografische gegevens leren dat Nieuw Gent en Steenakker zowat de hoogste concentraties van sociale huisvesting in Gent kennen. Anderzijds is in Sint-Pieters-Buiten een zeer hoge concentratie van hogere middenklasse bewoners, bij de hoogste binnen de Gentse binnenstad zonder de deelgemeenten⁹⁰. Het ontwerpplan van het miljoenenkwartier verwijst letterlijk naar een exclusieve, residentiële woonomgeving waarin andere functies dan het wonen geen plaats hebben. Door de grote kavels, de strenge bouwrictlijnen en de dure grondprijzen werd gemikt op een welgestelde bewonersgroep. De demografische statistieken geven echter aan dat ook deze buurt geleidelijk aan geconfronteerd wordt met een toenemende diversiteit. Vooral in de huizen in de Vaderlandstraat en Sint-Pietersaalstraat die omgebouwd zijn tot studio's of appartementen komt stilaan een publiek wonen dat op vlak van sociale en culturele achtergrond een grotere diversiteit vertoont, en waaronder zich bijvoorbeeld ook mensen met lagere inkomens bevinden en mensen van allochtone afkomst. Dit betekent dat de oorspronkelijke opvatting van wonen die in het ontwerp is opgenomen bedreigd wordt door zowel fysieke

⁹⁰ Bepaalde deelgemeenten zoals Sint-Denijs-Westrem en delen van Mariakerke omvatten eveneens een rijke populatie over een groter grondgebied. Maar binnen Gent zelf is Sint-Pieters-Buiten bij de rijkste buurten.

ingrepen (bijvoorbeeld de invoering van de tram) als door sociale ontwikkelingen (nieuwe groepen die in de buurt komen wonen).

Het onderscheid dat Kesteloot (2003) maakt tussen een topologische en dramaturgische stad werkt verhelderend voor deze vaststellingen. Tot na de Tweede Wereldoorlog kon volgens Kesteloot (2003) de stad in Vlaanderen beschouwd worden als een theater waar de verschillende sociale groepen met elkaar geconfronteerd werden in de publieke ruimte. In dergelijke dramaturgische steden bestond er weliswaar een ruimtelijke scheiding van sociale groepen, maar op zo'n manier dat er zich veelvuldige confrontaties voordeden tussen die verschillende groepen, zowel in positieve als in negatieve zin. Die confrontaties vormden onder meer de basis van de toenmalige sociale kwestie en de sociale conflicten tussen arbeiders en burgerij. Die dramaturgische stad lijkt volgens Kesteloot (2003) op veel plaatsen echter veranderd te zijn in een topologische stad. Een topologische stad is een stad waar de groepen nog altijd van elkaar gescheiden leven, maar waar de verschillende functies in de stad danig zijn gescheiden dat de confrontatie niet meer plaatsvindt, noch onder de vorm van sociale dialoog, noch onder de vorm van sociaal conflict. De twee begrippen representeren twee ruimtelijke organisaties van verschillende sociale groepen en functies in de stad. In een topologische stad leven verschillende groepen gesegregeerd en is de publieke ruimte en ruimtelijke ordening op eenzelfde manier georganiseerd. Dit betekent dat elke groep en iedere functie zijn eigen plek heeft in de stad en dat de totale structuur van de stad de ontmoeting tussen diverse gebruikers en bewoners niet mogelijk maakt. In een dramaturgische stad leven diverse sociale groepen en functies ook gesegregeerd van elkaar, maar is de publieke ruimte zodanig ingericht dat er verschillende punten of zones zijn in de stad waar deze diverse groepen met elkaar worden geconfronteerd. Dergelijke confrontaties resulteren niet noodzakelijk in interacties, maar maken deze wel mogelijk. In die zin kan dit soort confrontaties belangrijk zijn als basis voor de ontwikkeling van een besef van gemeenschap en de erin omsloten diversiteit.

In hun ruimtelijk ontwerp lijken de drie woonomgevingen in wisselende mate te verwijzen naar de verschuiving van een dramaturgische naar een topologische stad. De ruimtelijke segregatie van functies en sociale groepen is duidelijk aanwezig in de drie woonomgevingen met de functionalistische architectuur van Nieuw Gent als meest duidelijke voorbeeld van de topologische stad. Maar in Nieuw Gent en Steenakker lijken de ruimtelijke en sociale veranderingen enkele mogelijkheden tot confrontatie tussen sociale en culturele groepen in zich te dragen. Er is een grote concentratie van sociale en culturele diversiteit in deze

buurten. In Steenakker hebben verschillende ideologische groepen of zuilen hun eigen plaats in de wijk, als een gevolg van de verdeling van de wijk over verschillende (verzuilde) huisvestingsmaatschappijen. En in Nieuw Gent leven jonge gezinnen en de oorspronkelijke bewoners in de huizen aan de ene kant van de wijk en leven andere groepen waaronder nieuwkomers, alleenstaanden, bejaarden, studenten in de appartementen aan de andere kant van de wijk.

HOOFDSTUK 7 - DE GEDEELDE WOONOMGEVING

“The identity of places is very much bound up with the histories which are told of them, how those histories are told, and which history turns out to be dominant”. (Massey, 1995, p. 186)

7.1. Inleiding: de woonomgeving als gesocialiseerde omgeving

Een woonomgeving is meer dan een volgens bepaalde architecturale en stedenbouwkundige principes geordende stapel stenen en cement (Blokland, 2001). Het is ook en vooral een context waarin lokale gemeenschappen vorm krijgen die betekenis geven aan de ruimtelijke en sociale structuur van de woonomgeving. Deze gedeelde betekenissen, waarden, normen en praktijken liggen aan de basis van de woonomgeving als een socialisatiekader. Waar in de ‘gebouwde woonomgeving’ de *facts and figures* centraal stonden, wordt er in de gedeelde woonomgeving nagegaan op welke manier bewoners betekenis geven en gegeven hebben aan de gebouwde woonomgeving en de ruimtelijke en sociologische veranderingen erin. De woonomgeving wordt dus beschouwd als een sociale en historische constructie met als centrale vraag de manier waarop mensen de materiële aanwezigheid van het verleden, de stenen en het cement, gebruiken in processen van sociale identificatie (cf. Blokland, 2001). Het gaat over de wederzijdse beïnvloeding tussen het ontwerp van een woonomgeving en het alledaags sociaal handelen van mensen in deze omgeving dat per definitie een ‘betekenis-vol’ handelen is. Er wordt niet enkel voortgebouwd op de actuele situatie, maar de woonomgeving wordt in ‘onvoltooid verleden tijd’ (cf. Blokland, 2005) beschouwd. Een belangrijk uitgangspunt hiervan is dat vanuit (een actuele vraagstelling over) het heden teruggekeken wordt naar het verleden om de evidenties van het heden te leren begrijpen als het resultaat van een historisch constructieproces.

“Geschiedenis laat ons immers zien dat datgene wat is, niet steeds geweest is en dus datgene wat ons evident lijkt steeds geconstrueerd is doorheen de geschiedenis”. (Vandenbroeck, 2003, p. 25)

Een historisch besef is dus nodig voor een beter begrip van de actualiteit. Het gebruik van de woonomgeving en de aanwezigheid van kinderen hangt samen met de alledaagse praktijken, waarden, betekenissen en overtuigingen van de

bewoners. Bourdieus *habitus* concept (Bourdieu, 1984; Bourdieu & Wacquant, 1992; Morrison, 2005) wordt door verschillende auteurs (Matthews, 2003b; Easthope, 2004; Reijndorp, 2004; Blondeel, 2005) gehanteerd om deze sociale en culturele praktijken in een buurt te kaderen. De *habitus* is een geheel van (sociaal en cultureel bepaalde) lokale disposities, gewoonten en gedragingen die in de eerste plaats in het gezin worden verworven, maar waar ook andere sociale milieus een invloed op uitoefenen. Het is een manier van doen, een set van onbewuste (klasse-specifieke) schema's die de grondslag vormen van denken, waarnemen en handelen, en die het alledaagse leven van mensen structureren. De *habitus* structureert het sociaal handelen van mensen, maar het alledaags sociaal handelen beïnvloedt evengoed de *habitus*. Hoewel bij Bourdieu *habitus* niet expliciet verbonden wordt met een ruimtelijke dimensie, is deze wel impliciet aanwezig omdat *habitus* te maken heeft met ergens 'thuis' zijn en zich thuis voelen op een impliciete manier (Casey, 2001; Easthope, 2004).

“A given habitus is always enacted in a particular place and incorporates the regularities inherent in previous such places[...] A particular place gives to habitus a familiar arena for its enactment and the lack of explicit awareness of that place as such, its very familiarity, only enhances its efficacy as a scene in which it is activated”. (Casey, 2001, p. 133)

Blondeel (2005, p. 4) vertaalt de uitgangspunten achter het *habitus*begrip naar een agenda voor onderzoek van stedelijke woonomgevingen, vanuit de vraag “why do people behave (dwell, think, speak, ...) in the specific ways they do?”. Casey (2001) verwijst naar de verbondenheid tussen *habitus* en ruimte door middel van de term *habitation*. *Habitation* heeft dan te maken met de stelling dat de *habitus* mee bepaalt op welke manier iemand (ook ruimtelijk) in de wereld staat.

Het belang van de integratie van een dergelijke historische en culturele vraagstelling in de pedagogische probleemstelling wordt aangetoond door wat Mollenhauer (1983) benoemt als de processen van 'presentatie' en 'representatie' in de opvoeding, die hij beschrijft als de meest vanzelfsprekende, elementaire en belangrijke elementen van de pedagogische situatie. In onze verhouding tot kinderen kunnen we onszelf als maatschappelijke actoren niet uitschakelen of neutraliseren. Opvoeding is met andere woorden in de eerste plaats overdracht van die elementen van de cultuur die we waard vinden om verder te zetten. Er is geen enkele pedagogische handeling denkbaar waarin de volwassene – bewust of onbewust – niets over zichzelf of zijn manier van leven meedeelt (Mollenhauer, 1983). De betekenis van de gedeelde woonomgeving als onderdeel van onderzoek naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving moet met andere

woorden begrepen worden in de diverse antwoorden op de vragen wat het kenmerkende is van de manier waarop de woonomgeving gepresenteerd (of 'geconstrueerd') wordt ten aanzien van kinderen, welke gesocialiseerde betekenissen en waarden over de gemeenschap op die manier worden overgedragen, en wat kinderen via hun aanwezigheid in de woonomgeving te zien krijgen van de gemeenschap. De integratie van de gedeelde woonomgeving in het onderzoek verwijst ten slotte naar de idee van opvoeding als een gemeenschappelijke praktijk van een opvoedende gemeenschap (Mollenhauer, 1983). Een inzicht dat volgens Mollenhauer sterk uit de aandacht van de moderne pedagogiek is verdwenen door de sterke institutionalisering en professionalisering van de opvoeding.

Er wordt in dit hoofdstuk nagegaan op welke manier bewoners betekenis geven aan hun woonomgeving, en de sociale praktijken en grenzen die hiermee samenhangen. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar de manier waarop fysieke en sociale grenzen worden uitgetekend door het alledaags sociaal handelen van mensen in een specifieke ruimtelijke context.

7.2. Dataverzameling

7.2.1. MONDELINGE GESCHIEDENISSEN ALS INFORMATIEBRON

Voor het in kaart brengen van de gedeelde woonomgeving werd gebruik gemaakt van mondelinge geschiedenissen als informatiebron. Een mondelinge geschiedenis is een geheel van verhalen die mensen over zichzelf en over hun omgeving vertellen (Mantell, 1970) en op die manier een schets geeft van de leefwereld van mensen in een bepaalde sociale en historische context. Het is niet zomaar een gesprek over het verleden, maar een zeer systematische, geplande, (semi-)gestructureerde en directe uiteenzetting over een specifieke thematiek (Baum, 1974). Mondelinge geschiedenissen zijn als informatiebron ontwikkeld en worden vooral gebruikt in (omgevings)historisch onderzoek (cf. Crosby, 1995; Stewart, 1998) en in mindere mate in pedagogisch onderzoek (McAdoo, 1980; Gaus et al., 1983).

Vergelijkbaar oral history onderzoek over de woonomgeving van kinderen vinden we onder meer terug bij Raymund (1995), Bouw en Karsten (2004), Wridt (2004) en Makkonen (2006). Uit deze onderzoeken komt vooral naar voren dat er een

verschuiving merkbaar is van buiten naar binnen. Kinderen zijn minder aanwezig in de publieke woonomgeving en hebben minder zelfstandige bewegingsvrijheid. Bovendien lijkt er nu een kleinere differentiatie te bestaan in plaatsen in de publieke ruimte waarbinnen kinderen zich autonoom kunnen bewegen. Een hypothese die uit het onderzoek van Bouw en Karsten (2004) voortkomt, is dat de verschillen in de kindertijd tussen (op sociaal en cultureel vlak) verschillende buurten in de loop der tijd groter lijken te zijn geworden. Anders uitgedrukt betekent dit dat de ontwikkelingen in (de constructie van) de woonomgeving (ten aanzien) van kinderen bepaalde maatschappelijke breuklijnen tussen kinderen onderling en tussen kinderen en volwassenen lijken te versterken.

Mondelinge geschiedenissen onderscheiden zich in verschillende opzichten van andere historische informatiebronnen.

Een eerste kenmerk van het werken met mondelinge geschiedenissen is dat ze vertrekken vanuit de *allevdaagse geschiedenis* van mensen en hun materiële cultuur. Thompson (1988) plaatst mondelinge geschiedenis in die zin tegenover de dominante manier waarop ‘gewone’ mensen een plaats krijgen in de geschiedenis, namelijk als onderdeel van een statistisch aggregaat, of een demografische groep. Een mondelinge geschiedenis beschrijft het alledaags handelen van mensen tegen een specifieke historische, sociale en culturele achtergrond.

Een tweede kenmerk, dat samenhangt met het vorige is dat een mondelinge geschiedenis ons minder leert over *facts and figures* dan over (gedeelde) *betekenissen* en betekenisgeving als actief constructieproces (Portelli, 1991). Dit betekent echter niet dat een mondelinge geschiedenis geen feitelijke basis of validiteit heeft.

“Interviews often reveal unknown events or unknown aspects of known events; they always cast new light on unexplored areas of the daily life of the nonhegemonic classes”.
(Portelli, 1991, p. 67)

Om de specifieke betekenis van mondelinge geschiedenissen te vatten, verwijst Portelli naar het verschil tussen de ‘fabula’ en de ‘plot’ van een verhaal.

“We might say that oral sources, especially from nonhegemonic groups, are a very useful integration of other sources as far as the fabula – the logical, causal sequence of the story – goes; but they become unique and necessary because of their plot – the way in which the story materials are arranged by narrators in order to tell the story”. (Portelli, 1991, p. 67)

Deze benadering creëert met andere woorden mogelijkheden om zicht te krijgen op het sociale constructieproces van de betekenis van de woonomgeving met inbegrip van constructies van de woonomgeving die niet tot het *dominante discours*

zijn doorgedrongen. Via mondelinge geschiedenissen als informatiebron probeert men het sociaal-cultureel verleden te reconstrueren van sociale groepen die geen toegang hebben tot de dominante geschiedschrijving (Gaus et al., 1983; Portelli, 1991). De formele, geschreven historische documenten zijn doorgaans opgesteld door een specifieke intellectuele en culturele elite. Kinderen, bijvoorbeeld, zijn geen evidente actoren in de geschiedschrijving, laat staan kinderen die zijn opgegroeid in een kansarm of arbeidersmilieu.

Ten slotte vertegenwoordigen mondelinge geschiedenissen een specifieke vorm van jeugdonderzoek. Ze geven niet enkel informatie over de vroegere leefwereld van (verschillende groepen) kinderen maar ook over de manier waarop volwassenen betekenis geven aan kindzijn vroeger en nu. Volwassenen worden via mondelinge geschiedenissen aangesproken op het kindzijn als deel van hun actuele identiteit. "Childhood lasts all through life" (Bachelard, 1969, p. 20). De bevraging van mondelinge geschiedenissen levert ook inzicht in de veranderingen die zich voorgedaan hebben in de constructie van de woonomgeving van en door *kinderen*. Door na te gaan op welke manier deze constructie is geëvolueerd, kunnen we ook informatie verzamelen over de manier waarop de materiële omgeving waarin kinderen opgroeien hun sociale en culturele ontplooiingskansen beïnvloedt (cf. De Visscher & Bouverne - De Bie, 2007).

Toch stellen mondelinge geschiedenissen de onderzoeker ook voor een aantal moeilijkheden met betrekking tot de interpretatie ervan. Een mondelinge geschiedenis is steeds een (re)constructie van een complexe werkelijkheid en is in die zin per definitie vertekend. Herinneringen zijn selectief en worden mee bepaald door het perspectief van degene die ze vertelt. De herinneringen en verhalen die volwassenen vertellen over hoe het is of was om kind te zijn, zijn bijvoorbeeld onvermijdelijk getekend door 'volwassen' conceptuele structuren en kindbeelden (Jones, 2001; Makkonen, 2006). Herinneringen zijn constructies die onder meer worden beïnvloed door de persoonlijke ervaringen als kind, door latere ervaringen en door de huidige levensfase van de respondent⁹¹. Bouw en Karsten (2004) waarschuwen in die zin voor de romantisering van het verleden door de respondenten (vroeger-was-het-beter). Toch zijn al deze vertekeningen die in elke mondelinge geschiedenis zitten ook zeer betekenisvol en informatief.

⁹¹ Makkonen (2006) wijst ook op de invloed van de kenmerken van de onderzoeker op deze constructie. Zo kan een groot leeftijdsverschil tussen respondent en onderzoeker een rol spelen in de manier waarop een respondent bepaalde thema's extra accentueert (bijvoorbeeld verschillen tussen toen en nu) of bepaalde zaken extra duidt.

“Studying childhood narratives is thus not a way to understand childhood as it ‘really’ was, but a way to see how narratives about the past are constructed in relation to the present” (Makkonen, 2006, p. 109). Met andere woorden, mensen geven via hun mondelinge geschiedenissen een beeld over de manier waarop ze kindzijn en de woonomgeving thematiseren. In het verlengde hiervan speelt ook de invloed van het collectieve geheugen van de gemeenschap waartoe men behoort een belangrijke rol in de ‘vertekening’ van mondelinge geschiedenissen en vormt deze een interessante invalshoek voor de interpretatie ervan (Portelli, 1991; Godfrey & Richardson, 2004).

Anderson en Jack (1998) en Portelli (1991) sturen om al deze redenen aan op meer aandacht voor wat *niet* aan bod komt in een verhaal. Met andere woorden, een vertekening van het verleden is onvermijdelijk, maar de richting van die vertekening dient mee onderwerp te zijn van analyse. Foute mondelinge geschiedenissen bestaan aldus niet (Portelli, 1991). Massey (1995) wijst erop dat er verschillende interpretaties bestaan van het verleden die ook doorleven in de manier waarop mensen betekenis geven aan hun actuele leefwereld en toekomstperspectieven.

“[These] conflicting interpretations of the past, serving to legitimate a particular understanding of the present, are put to use in a battle over what is to come. What are at issue are competing histories of the present, wielded as arguments over what should be the future”. (Massey, 1995, p. 185)

Een analyse van de diverse manieren waarop mensen hun verleden reconstrueren is dus betekenisvol om het heden te begrijpen.

“Memories are not static fixed furniture of mind, but are reconsidered in the light of ongoing and past experiences; so that the past is constantly re-interpreted, and, indeed, that present and future events are made understandable”. (Godfrey & Richardson, 2004, p. 145)

7.2.2. ONDERZOEKSGROEP

De mondelinge geschiedenissen in dit onderzoek bestaan uit een retrospectieve beschrijving van de woonomgeving van kinderen en hun positie hierbinnen en uit een beschrijving van de belangrijkste veranderingen in de woonomgeving vanuit het perspectief van de bewoners zelf. Vanuit die dubbele vraagstelling werden in

elke woonomgeving respondenten gezocht die er als tienjarige⁹² zijn opgegroeid en er ook woonden op het moment van de bevraging. Eventuele verhuisbewegingen tussen deze twee leeftijdspunten werden niet in overweging genomen. Verder werd rekening gehouden met dezelfde criteria die voor een evenwichtige samenstelling van de onderzoeksgroep kinderen werden gehanteerd, namelijk geslacht, leeftijd, sociaal-culturele achtergrond en woonplaats⁹³.

Nieuw Gent en Steenakker werden in deze onderzoeksfase als één gebied behandeld omdat het onderscheid tussen beide wijken historisch moeilijk te maken valt. De bebouwing in Nieuw Gent werd pas afgerond in de jaren tachtig. Het is pas vanaf dat moment dat Nieuw Gent zich als een eigen wijk is beginnen ontwikkelen. Bijkomende moeilijkheid is dat Nieuw Gent altijd een transitwijk geweest is. Dit betekent dat vooral in de appartementen en studio's een woning voor veel bewoners een voorlopige oplossing was voor een concreet huisvestingsprobleem en dat zij na enige tijd verhuisden naar een grotere of betere woning. Dit reduceert het aantal mensen met een lange woongeschiedenis in de wijk. Een derde reden is dat de vrijheid klein is van de bewoners in de sociale huisvesting om hun woonomgeving zelf te kiezen. Kandidaat-huurders kunnen weliswaar een voorkeur van wijk opgeven, maar zijn vaak afhankelijk van de woning die het snelst vrijkomt. Bovendien is de verhuisbeweging tussen Nieuw Gent en Steenakker groot.

Wat het leeftijdscriterium betreft, werden alle respondenten bevraagd op hun herinneringen als tien- tot twaalfjarige⁹⁴. Die grenzen werden niet steeds in strikte

⁹² De keuze voor deze leeftijd als oriëntatiepunt hangt samen met de onderzoeksactiviteiten die met kinderen werden ondernomen (cf. hoofdstuk 8). Daarin werden kinderen betrokken tussen tien en twaalf jaar oud.

⁹³ De diversiteit van de onderzoeksgroep hangt van meer factoren af dan leeftijd, sociaal-culturele achtergrond en woonplaats. Ook opleidingsniveau, etnisch-culturele achtergrond of handicap beïnvloeden bijvoorbeeld de sociale positie van mensen. We hebben deze variabelen niet expliciet opgenomen bij de samenstelling van de onderzoeksgroep, ook niet bij de kinderen. Dit was ook niet de belangrijkste focus van de onderzoeksprobleemstelling. Toch kan gesteld worden dat ook op vlak van deze variabelen een minimale diversiteit werd gerealiseerd.

⁹⁴ Zoals we reeds in hoofdstuk 4 hebben besproken, vormen kinderen geen homogene groep. Leeftijd is slechts één aspect van de identiteit van mensen. Andere variabelen zoals geslacht, sociale klasse en culturele achtergrond doorkruisen de gemeenschappelijke leeftijdsgroepen en beïnvloeden de leefwereld van mensen vaak sterker dan het leeftijdscriterium (cf. Bouverne - De Bie, 2004b). Maar dezelfde kritiek geldt opnieuw voor deze andere variabelen: ook hier wordt een heterogene groep gehomogeniseerd op basis van één kenmerk van een identiteit. De keuze om in dit [...]

zin toegepast, maar werden wel door iedereen als globale richtlijn gehanteerd⁹⁵. Verder bleef de selectie van de respondenten niet beperkt tot een specifiek leeftijdscohort. In beide onderzoeksgebieden werden personen bevraagd van verschillende leeftijden. Enerzijds was een smal afgebakend leeftijdscohort niet haalbaar omdat vooral in de sociale woonwijk Nieuw Gent/Steenakker de totale populatie van bewoners die zowel nu als in hun kindertijd in dezelfde woonomgeving leefden onvoldoende groot was om andere strenge selectiecriteria toe te passen. Anderzijds was een beperkte leeftijdsgroep niet wenselijk omdat het inzicht in de veranderende constructie van de woonomgeving en in de continuïteit in verandering een belangrijke invalshoek vormt voor de analyse van de mondelinge geschiedenissen. In Nieuw Gent en Steenakker werd er bijvoorbeeld op gelet om respondenten te betrekken die in verschillende bouwfasen van de wijk zijn opgegroeid. In Sint-Pieters-Buiten was dit minder van toepassing omdat er sinds het einde van de verkaveling van de wijk eind jaren dertig weinig veranderd is aan de gebouwde omgeving.

Voor de concrete samenstelling van de onderzoeksgroep werd gebruik gemaakt van een sneeuwbalprocedure (Patton, 1990; Marshall, 1996). Dit houdt in dat via een beperkt aantal sleutelfiguren en respondenten toegang wordt gezocht tot andere respondenten. We hebben gebruik gemaakt van de bestaande sociale netwerken in de buurten om een onderzoeksgroep samen te stellen. Om te vermijden dat alle respondenten uit een zelfde sociaal netwerk kwamen, werden verschillende startpunten gezocht voor de procedure. Dit houdt in dat in Sint-Pieters-Buiten zowel bewoners van het miljoenenkwartier als van buiten het miljoenenkwartier werden aangesproken in de eerste fase van de sneeuwbalprocedure; in Nieuw Gent en Steenakker werden bewoners uit beide wijken aangesproken en werden de eerste respondenten aangesproken via het buurtwerk, het parochiale netwerk en individuele contacten.

onderzoek leeftijd als differentiatiecriteria te hanteren moet dan ook vanuit dit besef geïnterpreteerd worden.

⁹⁵ Tijdens elk interview werd verduidelijkt dat de focus ligt op de ervaringen als tien- tot twaalfjarige of het vijfde en zesde leerjaar van het lager onderwijs als referentiepunt. Een strikte afbakening van iemands herinneringen tot deze leeftijdsgrenzen bleek niet altijd even gemakkelijk. Anderzijds golden deze leeftijdsgrenzen niet als exacte grenzen waar niet buiten mocht getreden worden. Ook ervaringen en herinneringen die buiten deze grenzen liggen kunnen informatief zijn in functie van de vraagstelling (cf. vorige voetnoot over leeftijd als differentiatiecriteria).

Tabel: Overzicht deelnemende volwassenen

			<u>Woonplaats als kind</u>	<u>Huidige woonplaats</u>
Sint-Pieters-Buiten				
OHSPB1	m	°1963	Maaltebruggestraat	Sint-Pietersaalstr.
OHSPB2	v	°1959	Sint-Pietersaalstr.	De Smet de Naeyerpl.
OHSPB3	m	°1962	Vaderlandstraat	De Pintelaan
OHSPB4	m	°1967	Maaltebruggestraat	Ganzendries
OHSPB5	v	°1968	Maaltebruggestraat	Maaltebruggestraat
OHSPB6	v	°1970	Leeuwerikstraat	Sint-Pietersaalstr.
OHSPB7	v	°1958	De Smet de Naeyerpl.	De Smet de Naeyerpl.
OHSPB8	v	°1958	Arthur Verhaegenstraat	Sint-Pietersaalstr.
OHSPB9	m	°1964	De Smet de Naeyerpl.	De Smet de Naeyerpl.
OHSPB10	m	°1967	A. Musschestraat	A. Musschestraat
Steenakker en Nieuw Gent				
OHSNG1	m	°1947	K. Van Den Berghestr.	B. De Wildestraat
OHSNG2	v	°1954	Groenewalstraat	Kikvorsstraat
OHSNG3	v	°1975	Diamantstraat	Berkhoutsheide
OHSNG4	v	°1957	P. Huysensplein	P. Huysensplein
OHSNG5	v	°1964	Schildpadstraat	A. Vermeylenstraat
OHSNG6	v	°1980	Robijnstraat	Robijnstraat
OHSNG7	m	°1942	Steenakker	Kornalijnstraat
OHSNG8	v	°1978	Zwijnaardsesteenweg	L. Roelandtplein
OHSNG9	v	°1964	Zwijnaardsesteenweg	Muilaardstraat
OHSNG10	m	°1973	Diamantstraat	Smaragdstraat
OHSNG11	v	°1949	Jan Stassinsplein	B. De Wildestraat
OHSNG12	v	°1962	Gestichtstraat	Muilaardstraat

7.2.3. ONDERZOEKSACTIVITEITEN

De bewoners werden bevraagd aan de hand van een half-gestructureerd, open interview. Een 'open' interview verwijst naar de antwoordmogelijkheid die wordt ingebouwd tijdens het gesprek. De deelnemers konden vrij en in eigen bewoordingen antwoorden op de vragen. 'Halfgestructureerd' verwijst naar de mate van structurering van de vragen tijdens het gesprek. Er werd een interviewleidraad opgesteld met een opsomming van te bevragen thema's met telkens enkele beginvragen⁹⁶. Naargelang de inbreng van de respondent en het verloop van het gesprek werden andere bijvragen gesteld en een andere volgorde van de thema's gehanteerd. Enkele dagen voor het interview kreeg elke deelnemer een voorbereidend document⁹⁷. Dit bestond uit een kort invulformulier met biografische gegevens over de respondent (naam, geboortedatum, huidig adres, woongeschiedenis en naam van de lagere school), enkele 'voorbereidende' vragen over hun woonomgeving als kind (plaatsen waar men vaak voorbijkwam als kind;

⁹⁶ Het interviewschema is opgenomen in bijlage.

⁹⁷ Dit document is opgenomen in bijlage.

plaatsen waar men veel tijd doorbracht; belangrijke plaatsen vanuit de eigen beleving; verboden of gevaarlijke plaatsen; grenzen aan de woonomgeving) om op voorhand herinneringen te activeren, en een informed consent formulier waarin de deelnemer ook verzocht werd toestemming te geven voor de registratie van het interview op dictafoon. Ten slotte werd ook de mogelijkheid geboden een kopij te ontvangen van de transcriptie van het interview. De voorbereidende vragenlijst had over het algemeen een positief effect op het interviewverloop. Sommige respondenten hadden naar aanleiding van deze voorbereidende vragen met vrienden, ouders of andere verwanten herinneringen opgehaald over hun kindertijd en over hun aanwezigheid in de woonomgeving. Anderen gaven aan dat het goed was dat ze rustig over de vragen konden nadenken voor de afname van het interview. Voor enkelen maakte het geen verschil uit omdat ze geen tijd hadden om de vragenlijst in te vullen⁹⁸.

Het interview zelf was onderverdeeld in drie delen. In een eerste deel kwamen de retrospectieve personal maps van de respondenten aan bod. Dit betekent dat aan de hand van een reeks vragen die vergelijkbaar zijn met diegene die aan bod gekomen zijn tijdens de interviews met kinderen⁹⁹, de vroegere woonomgeving en de positie van de respondent als kind hierin werden gereconstrueerd. Net zoals bij de kinderen stelden we vragen over de feitelijke aanwezigheid in de woonomgeving, de ervaren grenzen en de strategieën om met deze grenzen om te gaan. Een tweede deel van het interview ging over de veranderingen in de woonomgeving tussen de eigen kindertijd en de actuele situatie, zoals ervaren door de respondent. Deze vraag werd in eerste instantie zeer open behandeld om ruimte te laten voor de eigen accenten van de respondent. Geleidelijk werd de vraagstelling verengd tot de vraag of de positie van kinderen in de woonomgeving veranderd is overheen de tijd. In het laatste deel van het interview werd het door kinderen verzamelde fotomateriaal geïntroduceerd (cf. hoofdstuk 8). De plaatsen die in de personal maps van kinderen als knooppunten¹⁰⁰ werden gedefinieerd, werden teruggekoppeld naar de volwassen respondenten met de vraag of dit

⁹⁸ Toch waren ook deze respondenten voorbereid of op de hoogte van de richting van de vraagstelling omdat enkele dagen voor het interview elke respondent werd getelefoneerd om een datum vast te leggen voor het interview. Tijdens dit telefoongesprek werden de voorbereidende vragen ook steeds vermeld.

⁹⁹ Het onderzoeksluik met kinderen (cf. hoofdstuk 8) ging vooraf aan het onderzoeksluik met volwassenen.

¹⁰⁰ Knooppunten werden gedefinieerd als plaatsen waar de verschillende personal maps van kinderen elkaar kruisen. Voor verdere uitwerking: zie hoofdstuk 8.

vroeger ook voor hen plaatsen waren waar zij vaak kwamen of passeerden en wat er eventueel veranderd is aan die plaatsen. Op die manier werd de bevraging van volwassen bewoners mee gestuurd door de informatie over de actuele aanwezigheids-, gebruiks- en bewegingspatronen van kinderen in de woonomgeving.

7.2.4. DATAVERWERKING

De verwerking van de interviews gebeurde met behulp van het softwarepakket QSR N6. De volledige procedure voor kwalitatieve inhoudsanalyse die werd gevolgd, en de basisstructuur van de coding agenda staan beschreven in hoofdstuk 5. De gedetailleerde uitwerking van de coding agenda voor de analyse van de mondelinge geschiedenissen is opgenomen in bijlage.

Het eerste thema in de coding agenda heeft betrekking op de plaatsen in de woonomgeving waar het alledaags sociaal handelen van mensen plaatsvindt. De hoofdcategorieën in de coding agenda bij dit thema worden in de eerste plaats gevormd door het onderscheid tussen private en publieke ruimtes. Daarnaast zijn een aantal aparte categorieën gevormd die zich in de “parochial sphere” (Lofland, 1998) of privaat-publieke sfeer bevinden. Een laatste categorie wordt gevormd door plaatsen die zich buiten de fysieke grenzen van de woonomgeving bevinden. Ten slotte zijn er specifieke plekken in elke woonomgeving met een specifieke betekenis als ontmoetingsplaats.

Het tweede hoofdthema heeft betrekking op de ontplooiingsmogelijkheden die de woonomgeving te bieden heeft. Er is daarbij zowel aandacht voor de individuele, sociale als culturele ontplooiingsmogelijkheden, maar met accent op de laatste twee. De sociale ontplooiing heeft te maken met de sociale contacten die mogelijk gemaakt worden in de woonomgeving en met de (sociale) activiteiten die mensen er ondernemen. De culturele ontplooiing verwijst naar het beeld dat bewoners hebben over hun woonomgeving en de kwaliteiten die zij in hun woonomgeving herkennen.

Het derde hoofdthema in de analyse van de mondelinge geschiedenissen betreft de grenzen in en aan de woonomgeving en de erin omsloten ontplooiingsmogelijkheden. Er is aandacht voor interne en externe grenzen, grenzen die het gevolg zijn van de ruimtelijke structuur van de woonomgeving, grenzen die het gevolg zijn van de aan- of afwezigheid van andere groepen in de woonomgeving, en grenzen die eigen zijn aan individuele kenmerken, voorkeuren

en gedragingen van mensen. Ook de ervaring dat er geen grenzen zijn in of aan de woonomgeving wordt gecodeerd.

Een laatste hoofdthema in de coding agenda van de mondelinge geschiedenissen wordt gevormd door de door bewoners gepercipieerde veranderingen in de woonomgeving. Dit gaat zowel over veranderingen op fysiek, sociaal en cultureel vlak. Er is bewust gekozen om de codes in de coding agenda voor dit thema niet verder onder te verdelen in categorieën omdat ze zich vaak op een snijvlak bevinden tussen fysieke, sociale en/of culturele veranderingen.

7.3. Onderzoekresultaten

De bespreking is opgebouwd per woonomgeving en is vooral gericht op het beschrijven van de diverse patronen die in het ruwe datamateriaal naar voren komen. Er wordt per woonomgeving ingegaan op de vier hoofdthema's uit de coding agenda: "plaatsen", "ontplooiingsmogelijkheden", "grenzen" en "veranderingen". De concrete uitwerking van deze hoofdthema's verschilt per woonomgeving en bouwt voort op de dominante manier waarop deze binnen elke woonomgeving zijn verwoord door de bewoners. Er wordt veelvuldig verwezen naar citaten uit de interviews om het datamateriaal zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen in zijn originele formulering. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt een samenvattende analyse gemaakt van de onderzoekresultaten.

7.3.1. DE GESOCIALISEERDE WOONOMGEVING IN SINT-PIETERS-BUITEN

Uit het onderzoek blijkt dat de bewoners van Sint-Pieters-Buiten een sterke grens ervaren tussen enerzijds het miljoenenkwartier¹⁰¹ en anderzijds de omgeving rond de Maaltebruggestraat en de Ganzendries. Om die reden zal in de tekst af en toe verwezen worden naar observaties die enkel opgaan voor de respondenten uit het miljoenenkwartier, of voor de bewoners van de omgeving rond Maaltebruggestraat en Ganzendries, of voor Sint-Pieters-Buiten als geheel. We vermelden telkens duidelijk over welke omgeving de uitspraken gaan.

1. PLAATSEN

Met betrekking tot het thema ontmoetingsplaatsen kunnen twee grote lijnen worden onderscheiden in Sint-Pieters-Buiten. Ten eerste is er een belangrijker rol voor private ruimtes dan voor de publieke ruimte weggelegd als context waar men tot ontplooiing komt. Ten tweede nemen plaatsen buiten de grenzen van de eigen

¹⁰¹ Onder het miljoenenkwartier vallen de volgende straten: A. Musschestraat (tussen Kortrijksesteenweg en Krijgslaan), Congreslaan, Fleurusstraat, Jemappestraat, Krijgslaan (tussen A. Musschestraat en Sint-Pietersaalststraat), Onafhankelijkheidslaan, De Smet-De Naeyerplein, Sint-Pietersaalststraat, Vaderlandstraat en Woeringestraat.

woonomgeving een belangrijke positie in het tijd- en ruimtegebruik van bewoners van Sint-Pieters-Buiten in.

1A Een beperkte rol voor de publieke ruimte

De belangrijkste vaststelling uit de mondelinge geschiedenissen is dat de publieke ruimte in de woonomgeving in de mondelinge geschiedenissen van de bewoners van Sint-Pieters-Buiten, en vooral in het miljoenenkwartier geen cruciale setting lijkt voor het ontwikkelen en onderhouden van sociale netwerken en voor het alledaags sociaal handelen van de bewoners. Dit betekent niet dat de publieke ruimte er geen rol van betekenis heeft in relatie tot het alledaags sociaal handelen van de bewoners, maar wel dat deze slechts beperkt is, en in ieder geval veel minder belangrijk is dan de publieke ruimte in Nieuw Gent en Steenakker. In Sint-Pieters-Buiten zijn er twee belangrijke publieke ontmoetingsplaatsen voor kinderen die aan bod komen in de retrospectieve personal maps. In de buurt van de Maaltebruggestraat en Ganzendries was het speelpleintje in de **Flamingostraat** een centrale ontmoetingsplaats voor een specifieke groep kinderen uit deze omgeving. Tegelijk vormde het een plek waar andere kinderen uit de omgeving uitgesloten werden. Maar zelfs voor degene die er niet toe behoorden, was dit speelpleintje een bekende ontmoetingsplaats.

« En ik kwam eigenlijk niet zo supervaak die kanten hier [het miljoenenkwartier] uit. Een keer naar het [Ros Beiaard] parkje hier ... ja dat gebeurde wel eens ... eens voetballen of zo. Maar meestal hadden wij eigenlijk onze stek ginder, dat was wel belangrijk. Vooral het putje in de Flamingostraat. Dat is eigenlijk moeilijk te vinden hoor. Als je eigenlijk de Flamingostraat binnengaat, is dat zo doodlopend, het is eigenlijk zo een beetje een konijnenpijp, en daar in de hoek is er zo een soort speelhoekje. En dat is echt ... dat is altijd een enorm wijze stek geweest. Omdat ... daar heb ik echt enorm veel tijd gespendeerd. Ook dat was afspraken met vrienden en vriendinnen, wat tennissen tegen de muur, want er stond daar zo een betonnen muur. Ik ben er ondertussen zelfs eens met mijn eigen zoontje geweest en dat is redelijk geëvolueerd. Daar is nu allerlei speelmateriaal geplaatst en zo. [...] Maar ja, dat is mijn stokpaardje. Ja, die sfeer daar, dat was dé plaats. En ik kan u onmiddellijk tientallen mensen opnoemen die u hetzelfde gaan vertellen. Zelfs van

verder, Sint-Denijs en zo, kwamen die ook naar daar. Die kwamen met de mobiletten van de sterre, die kwamen van Sint-Denijs. »

(OHSPB1)

« **Waren er in de buurt specifieke plaatsen voor kinderen?**

Ja, nog altijd, in de Flamingostraat. Dat pleintje, dat speelpleintje, dat is er nog altijd. Maar ja, dat was meer voor de kinderen die daar woonden. Wij werden daar zo een beetje uitgesloten.

Dus zelf kwam je daar nooit?

Bijna nooit, neen.

Kende je andere kinderen die daar wel naartoe gingen?

Ja, een paar, maar niet veel eigenlijk. Want je had een bepaalde klik daar, laat het ons zo zeggen.

En de kinderen die niet tot die klik behoorden ...

Ja, die werden daar zo een beetje geweerd eigenlijk. Dat was toen ook al zo. Je behoort niet tot ons klein wijkje en je woont daar buiten. »

(OHSPB4)

Voor de kinderen die in het miljoenenkwartier woonden was het **Ros Beiaardpark**¹⁰² een belangrijke ontmoetingsplaats in de publieke ruimte. De verhalen zijn zeer uiteenlopend: volgens sommigen was het de centrale plek waar zowat alle kinderen regelmatig bijeenkwamen, volgens anderen werd het nauwelijks gebruikt omdat het er verboden was om op het gras te lopen en omdat er steeds hondenpoep lag. Toch zijn zowat alle bewoners waarmee gesproken werd het erover eens dat dit park een centrale ontmoetingsplek vormde en nog steeds vormt in de buurt.

« Het park zeer veel. Een ontmoetingsplaats, een speelplaats. Er zaten kinderen in het park te voetballen, fietsen, in bomen klimmen. [...] Maar het gros van wat er zich afspeelde was hier in het park. Allee, denk ik, of zo herinner ik het mij toch.»

(OHSPB9)

¹⁰² Het Ros Beiaardpark is de naam die wordt gegeven aan het centrale park op het de Smet de Naeyerplein. Deze naam verwijst naar de beeldengroep die in het park staat.

« Waren er hier in de buurt specifieke plaatsen voor kinderen voor zover je je nog kan herinneren? Dat kunnen ook plaatsen zijn waar je zelf niet naartoe ging, maar waarvan je weet dat andere kinderen er zaten.

Neen. Niet dat ik weet toch. Ja, er was het park, maar anders...

Speelden er veel kinderen in het park?

Wel, als ik me goed herinner, denk ik zelfs dat het verboden was om op het gras te lopen als ik nog klein was.

En dat werd ook niet gedaan?

Neen, dat werd niet gedaan. En ik mocht ook niet in het park van mijn ouders. Zij vonden dat gevaarlijk en van die theorieën. Maar er mocht gewoon niet op het gras gespeeld worden. »

(OHSPB7)

De **Kortrijksesteenweg** wordt aangeduid als een belangrijk kruispunt, niet in het minst omwille van het ijsjessalon **Talamini** dat er gevestigd is. Deze plek komt ook in zowat alle mondelinge geschiedenissen van de bewoners van Sint-Pieters-Buiten aan bod. Het is voor sommige kinderen de eerste stap in het zelfstandig mogen verkennen van de buurt. Het is ook de enige plek – naast het Ros Beiaardpark – die zowel voor bewoners van het miljoenenkwartier als de bewoners van de omgeving van de Maaltebruggestraat en Ganzendries vertrouwd is. Zelfs de respondenten die aangaven dat ze nergens in hun woonomgeving kwamen, vermeldden Talamini als een plek waar ze als kind alleen naartoe konden om een ijsje te gaan kopen.

« Goh ja, ik moet wel zeggen over dat kruispunt, indertijd inderdaad, had je daar Talamini, de Italiaanse ijsjesman. Dat was daar eigenlijk wel het enige punt waar je naartoe ging, maar voor de rest... »

(OHSPB7)

Winkels lijken trouwens bij uitbreiding een belangrijke ontmoetingswaarde te hebben. Zeker voor sommige kinderen betekent het achter boodschappen gaan een belangrijke – en voor sommigen de enige – gelegenheid om de woonomgeving zelfstandig te verkennen.

« We mochten wij wel eens naar de bakker gaan in de Ganzendries. Daar mochten wij wel eens naartoe. En dan was er nog een kruidenierswinkel halverwege de Maaltebruggestraat. »

(OHSPB5)

1B De private sfeer als socialisatiecontext

Sociale contacten in de buurt vonden en vinden nog steeds grotendeels plaats in de private woningen en tuinen van de bewoners, of soms op straat voor het eigen huis of dat van vrienden. De grootte van de huizen en de tuinen liet ook toe dat grotere groepen kinderen bij elkaar thuis verzamelden.

« Ik had een vriendin wonen, hier op de hoek van het park en het plein daar. En dat was een open huis en ze waren daar met zeven kinderen, en daar was iedereen welkom. En daar zaten we dus ook heel veel. In hun tuin. Maar dan waren we al iets ouder, alhoewel neen... Het vierde leerjaar zijn die mensen hier komen wonen. En dan ben ik bevriend geraakt met die dochter, en neen, vanaf dan, en ja de eerste jaren van de humaniora, dan was dat gedaan. En zij had ook broers, en die hadden dan vrienden in de Vaderlandstraat en ook verder. En dat was altijd daar verzamelen. En wij mochten daar naar de tv kijken, wij zaten daar allemaal op de grond, we kregen daar crème-papjes. En dan die vader, dat was een Germanist en die had nog in Nederland gewerkt, hij wou de Fabeltjeskrant zien, en dan om zes uur vlogen wij weg. Dan kwam hij kijken, eten. En als hij weg was mochten wij terug komen. Dan mochten wij weer naar de tv kijken. »

(OHSPB2)

« Wat waren de plaatsen waar jij zelf als kind de meeste tijd hebt doorgebracht? »

Grotendeels thuis. En dan regelmatig bij burens of bij vriendjes gaan spelen thuis. Dat was zo een beetje een wisselwerking. De woensdagnamiddag kwamen drie of vier of vijf buurtkinderen bij ons, en dan de week nadien gingen wij eens ergens naartoe. Wij waren ook met vier kinderen thuis, dus dat gaf wel een grote verscheidenheid aan kinderen die bij ons kwamen spelen. En wij bij anderen. Dat was eigenlijk het meeste gebeuren. »

(OHSPB3)

Een aparte categorie van plaatsen in de private sfeer wordt gevormd door allerhande vormen van zelforganisatie door kinderen en jongeren in kleine clubs. In de mondelinge geschiedenissen van de bewoners van Sint-Pieters-Buiten herkennen we twee voorbeelden van dergelijke private clubs, beide samengesteld uit kinderen uit de villa's van het miljoenenkwartier. Het eerste voorbeeld gaat over de situatie van vroeger¹⁰³. Het tweede voorbeeld gaat over de actuele situatie van kinderen. Verschillende van de respondenten hebben zelf kinderen die opgroeien in dezelfde buurt als tijdens hun kindertijd. Dit heeft als gevolg dat sommigen tijdens het interview verwezen naar de situatie van hun kinderen om de gelijkenissen en verschillen met hun eigen kindertijd te duiden.

« En ja, er waren zo een aantal kinderen waarmee wij altijd samen speelden. Ik weet niet of dat hier nu past, maar ik had zo een clubhuis vroeger in de tijd. Met altijd dezelfde, zo een tiental kinderen dat wij altijd speelden en voetbalden. Dat wisselde wel eens af, maar daar was toch zo een kern.

En dat waren kinderen uit de buurt hier allemaal?

Vooral uit de buurt ja. Maar je kent dat waarschijnlijk: de limieten waren de Maaltebruggestraat, Diksmuidestraat. Maar de kern was echt zo het stuk wat ik juist beschreven heb: tussen twee steenwegen en de Sint-Pietersaalststraat. Ja, tussen kerk en spoorweg. »

(OHSPB9)

« En dan mijn jongste heeft zo met een paar kinderen uit de buurt gaan ze bij de grootouders. En die hebben dus boven de garage hebben die een clubhuis gemaakt. En dat beperkt zich alleen tot de kinderen uit de buurt. En twee van de kleinkinderen van die grootouders zitten daar ook bij. En dus dat is dan van alle activiteiten zo.

Dat is dus volledig zelf georganiseerd?

Ja, hun clubhuis. En dat is met hoogtes en laagtes, maar dat loopt toch al een paar jaar. »

(OHSPB7)

¹⁰³ Een gelijkaardig verhaal over hetzelfde clubhuis kwam aan bod tijdens een informeel gesprek met een bewoner die niet opgenomen is in de onderzoeksgroep.

1C Oriëntatie op ontplooiingsmogelijkheden buiten de woonomgeving

In de mondelinge geschiedenissen komen allerlei plaatsen ter sprake die buiten de grenzen van de eigen woonomgeving liggen waar kinderen en volwassenen tot individuele, sociale of culturele ontplooiing komen.

In de eerste plaats gaat het over allerlei **hobby's** die plaatsvinden buiten de buurt zoals tennis, ballet, muziekschool, roeien, enzovoort. Hoewel deze hobby's zich afspelen buiten de buurt zijn ze toch een belangrijke ontmoetingsplaats voor veel buurtkinderen omdat vaak verschillende kinderen uit Sint-Pieters-Buiten eraan deelnemen en zij op die manier elkaar ontmoeten. Ouders maken ook onderling afspraken in verband met het brengen en ophalen van kinderen van en naar deze plaatsen. Dit gebeurde zowel vroeger als nu. Het tweede citaat komt echter van een bewoonster die aangeeft dat het belang van deelname aan allerlei activiteiten en verenigingen vandaag een belangrijker betekenis heeft voor de sociale contacten van kinderen dan vroeger.

« Bij mij was dat anders. Ik ging naar de muziekschool onder andere hier op Ledeburg. En wij namen dan de bus aan de viaduct van de Burggravenlaan. En zo naar de muziekschool. Of een carpooling met andere gezinnen die ook naar de muziekschool gingen. »

(OHSPB3)

« Kijk, mijn zoon is beginnen roeien twee jaar geleden aan de Watersportbaan. Hij had zich gewoon ingeschreven en dan een vriend zien en van 'ah, ben jij hier ook?'. En nu gaan zij altijd samen. Een vriend van in de scouts. En dat gebeurt met al mijn kinderen zo. Zij hebben nu overal vrienden zitten waarmee ze van alles doen. »

(OHSPB2)

Andere plaatsen buiten de woonomgeving die aan bod komen in de mondelinge geschiedenissen van de bewoners van Sint-Pieters-Buiten zijn het **Citadelpark** en het **Maaltepark**. Dit zijn plaatsen waar men als kind ofwel samen met de ouders ofwel met de scouts naartoe ging als uitstap. Het Citadelpark was bijvoorbeeld een plaats waar kinderen in geen geval alleen naartoe mochten.

Ten slotte zijn er enkelen die een groot deel van hun tijd doorbrachten bij familie buiten Gent of in een eigen **tweede verblijf** buiten Gent. In sommige gevallen, zoals bij de bewoner hieronder, leidde dit ertoe dat zij zich als kind in zekere zin vervreemd voelde van haar eigen woonomgeving.

« Als jij kind was, op welke plaatsen bracht jij veel tijd door?

Als ik kind was hier in de buurt eigenlijk niet zoveel. Om de eenvoudige reden dat mijn hobby buiten Gent was. Dus dan had ik hier niet zoveel contact, zeker niet met de buurt. Ook al omdat er hier rondom het plein praktisch geen kinderen woonden. Wel de straten verderop. Maar hier op het plein was er van mijn leeftijd bijna niemand.

Wat deed je dan als hobby?

Toen ging ik gaan paardrijden en zat daardoor veel in Sint-Martens-Latem, maar hier eigenlijk zelf... Ik zat ook niet in de jeugdbeweging. Dus dat is ook een punt om contacten te hebben, maar als kind heb ik dat dus ook nooit gedaan. Dat is ook één van de redenen waarom ik hier eigenlijk in de buurt niet ... Ook was er een school in de buurt, maar ik ben daar enkel in de kleuterklas naartoe gegaan. Maar daarna ook weliswaar in Gent, maar niet binnen dat buurtgebieden. »

(OHSPB7)

« Als je terugdenkt aan je iets jongere kindertijd. Je zei voor het interview al dat je toen heel weinig buiten was of dat je vooral binnen was?

Vooral binnen. En ook bij mijn grootouders. Dus ik heb veel op de buiten eigenlijk gezeten... In Overmere Donk, die kanten daar. Toch zeer veel. Ook bij mijn nonkel daar. Dus dat was een toffe tijd. »

(OHSPB1)

2. ONTPLOOIINGSMOGELIJKHEDEN

Binnen het thema ontplooiingsmogelijkheden vallen vier grote lijnen op in het materiaal. Ten eerste hebben bewoners van Sint-Pieters-Buiten bijzondere aandacht voor de individuele ontplooiingsmogelijkheden en waarderen ze de individuele vrijheid die ze ervaren in hun woonomgeving. Sociale contacten

ontstaan hoofdzakelijk via geprivatiseerde netwerken en interacties, en via de kerk, scouts en lagere school in de Sint-Pietersaalststraat. Het hebben van kinderen die naar deze voorzieningen gaan betekent dan ook een belangrijke factor om geïntegreerd te geraken in de buurt. Ten slotte wordt ingegaan op het beeld dat men heeft van de eigen woonomgeving en welke aspecten van deze omgeving gewaardeerd worden.

2A *“Iedereen gaat toch een beetje zijn eigen weg”*

Een belangrijk thema dat uit de mondelinge geschiedenissen in Sint-Pieters-Buiten – en dan voornamelijk onder de bewoners van het miljoenenkwartier – naar voren komt, is het belang dat sommige bewoners er hechten aan individuele ontplooiing en individuele vrijheid. Uit de gesprekken blijkt dat er zowel vroeger als nu weinig sociale interactie was in de publieke ruimte. De opvatting leeft dat goede burens elkaars deur niet plat lopen.

« Eigenlijk moet ik zeggen, om hier altijd in Gent gewoond te hebben, zijn er enorm veel individuen. Iedereen ziet elkaar en kan mekaar wel plaatsen, maar kennen is al moeilijk. En ze weten soms wel veel over elkaar, maar die samenhang, het samen dingen gaan organiseren, dat is nog ver weg. Het is toch iedereen zijn eigen leventje. Op de buiten is het eerder van iedereen weet van alles en ze gaan op den duur allemaal bij elkaar gaan zitten, als het er op aankomt. Maar hier is het toch meer... je leeft zeer dicht bij elkaar maar toch gaat iedereen een beetje zijn eigen weg, heb ik de indruk. [...] En ik vind dat eigenlijk wel een goede instelling. Als je te veel bij elkaar zit als burens, dan kan dat op een bepaald moment ook wel eens verkeerd lopen. Ikzelf ook niet, mijn ouders ook niet om met de buurt van alles te gaan doen of organiseren. Neen, daar waren we niet echt super in. »

(OHSPB1)

Het belang dat wordt gehecht aan de individuele ontplooiing vertaalt zich ook in het gegeven dat ook dertig, veertig jaar geleden verschillende kinderen uit Sint-Pieters-Buiten hobby's hadden die zich afspeelden buiten de buurt, zoals hierboven reeds aangegeven. In de actuele woonomgeving vertaalt de individuele ontplooiing zich in concrete verwijzingen naar het belang dat wordt gehecht aan

individuele ontplooiingsvrijheden door sommige bewoners. Zo wordt het nieuwe parkeerbeleid dat werd ingevoerd rond 2000 in het miljoenenkwartier ervaren als een belangrijke aanslag op de individuele vrijheid.

« Ik denk dat het minder aangenaam is [geworden sinds de nieuwe parkeermeters er staan]. In feite, om u hier te kunnen parkeren moet je een ticketje nemen, je moet betalen. Dat is ambetant. Allee ja, want als je het niet doet, heb je een boete. »

(OHSPB9)

« Dus je woont hier, maar je moet je soms na vijf minuten ergens zetten waar het niet mag of ergens verder zetten. Tegen dat je plaats hebt, moet je dan lopen, en tegen dan zit er alweer een andere auto in. [...] Ja en dat verbetert er toch ook niet op als je dat ziet in andere landen zelfs ook al. Ook in Duitsland en zo, dat is echt erg als je ergens wilt parkeren. En dat vind ik een aanslag op mijn persoonlijke vrijheid. Volgens mij worden die wetten gestemd door mensen die met de fiets rijden of te voet gaan. [...] Ik vind dat belangrijk. Ik kan hier met moeite mijn auto voor de deur kuisen. Ik was hem niet voor mijn deur, dat gaat niet. Laat staan beginnen stofzuigen, dat gaat gewoon niet. De tram passeert, ge staat met uw koffer open, dat gaat bijna niet, dat is niet te doen. »

(OHSPB1)

Ook in de vaststelling door sommige bewoners dat het heel moeilijk is om de buurt te verenigen via allerhande activiteiten past binnen de stelling dat 'iedereen een beetje zijn eigen weg gaat'.

« De mensen werken niet echt mee in de buurt hier. Het is een zeer slechte buurt als je iets wilt organiseren, ga je zeer weinig medewerking krijgen van de buurtbewoners zelf. Ik kan het niet verklaren. Je kan dat niet verklaren denk ik. Het is zeer raar. En achteraf hoor je dan toch zeggen van ja, je doet niks voor de buurt. Maar als je dan iets organiseert, dan komen ze er niet op af. Dus dat is ook wel het probleem. Dus ja, je krijgt wel de kritiek dat er niets wordt georganiseerd

door de buurtcomités. Maar als er dan iets wordt georganiseerd, komen er eigenlijk weinigen op af. »

(OHSPB4)

2B Geprivatiseerde contacten

De vaststelling dat de individuele ontplooiing van bewoners een belangrijke positie inneemt in Sint-Pieters-Buiten impliceert dat een belangrijk deel van de sociale netwerken er gebaseerd zijn op geprivatiseerde contacten, contacten tussen bekenden die voornamelijk plaatsvinden in private settings. We gaven reeds hierboven voorbeelden van de manier waarop voor verschillende kinderen het eigen huis, het huis van anderen en / of een eigen clublokaaltje belangrijke ontmoetingsplaatsen vormden.

Deze vaststelling komt echter vooral – maar niet uitsluitend¹⁰⁴ – aan bod in de mondelinge geschiedenissen van bewoners van het miljoenenkwartier. De uitzonderingen op dit verhaal worden voornamelijk geleverd door respondenten die ‘in de schaduw’ van het miljoenenkwartier leefden. Hier krijgen we verhalen over de publieke ruimte als belangrijke ontmoetingsruimte voor kinderen en volwassenen, levendige contacten tussen burens en een grotere betrokkenheid op de lokale gemeenschap. Twee voorbeelden. Het eerste van iemand die als kind opgroeide in de Maaltebruggestraat. Het tweede van iemand die opgroeide in de Arthur Verhaegenstraat.

« [E]n er was hier genoeg te doen op straat, ik zal het zo zeggen. [...]

Wat gebeurde daar toen zoal?

Oh ja, van alles. Burens die ruzie maakten met elkaar op straat, en zo. Je had eigenlijk uw amusement in de straat. Of mensen die op straat gewoon wat zaten te praten en die u aanspraken. Zo van ‘hoe is het?’ en ‘hoe gaat het op school?’ en zo. Die oudere mensen waren wel geïnteresseerd daarin vroeger. »

(OHSPB4)

¹⁰⁴ Zie bijvoorbeeld de retrospectieve personal map van iemand die in de Maaltebruggestraat opgroeide (OHSPB5) en tijdens haar kindertijd zo goed als geen mogelijkheden had om de publieke ruimte te verkennen, weinig contacten had met burens en zich haar woonomgeving herinnert als een relatief anonieme ruimte.

« Hadden jullie als gezin veel contacten in de buurt?

Ja, zeker in de buurt. Want die straat is nog altijd eigenlijk... de oudere generatie is bijna allemaal gestorven, mijn ouders zijn gestorven. Maar dat was een buurt die echt zorg droeg voor elkaar. En ook de zondagmiddag dan kwam iedereen bij elkaar over de vloer, vooral bij de Rogges. Dat waren Limburgers die ingeweken waren, en de zondagmiddag kwamen die burens en die burens daar koffie drinken. En zowel de kleine kinderen als de volwassenen gingen daar wel eens naartoe. En eigenlijk tot veel van die mensen gestorven waren, werd er voor elkaar zorg gedragen. Ze deden elkaars boodschappen. Als mensen achteruitgingen, dan werd er zo een beetje een oogje in het zeil gehouden. »

(OHSPB8)

Verschillenden onder hen zijn sinds hun kindertijd verhuisd naar het miljoenenkwartier en lijken de geprivatiseerde leefstijl te hebben overgenomen.

2C Kerk, scouts en katholieke school als lokaal integratiekader

De gemeenschap in het miljoenenkwartier was (en is nog steeds in beperktere mate) een uitgesproken katholieke gemeenschap, waarin de kerk, scouts en de katholieke school in de Sint-Pietersaalstraat een belangrijke rol speelden voor de integratie van kinderen in de gemeenschap.

« En de kerk zelf natuurlijk. Dat was eigenlijk ook, behalve het Ros Beiaardpark, toch ook één van de middelpunten van de parochie eigenlijk. De school, de scouts, de kerk zelf. We hadden ook een Christelijke opvoeding. Ik ben nog lang misdienaar geweest en dan ging ik elke dag naar de mis. Dus dat was eigenlijk een belangrijke plaats toch in onze jeugd, ja. »

(OHSPB3)

« Het is hier ook altijd een heel katholieke gemeenschap geweest. En de scouts met de pastoor die daar dan in zat. En ik zou zeggen, het was bijna evident dat je bij de scouts ging als je in de katholieke gemeenschap hoorde. »

(OHSPB9)

Met andere woorden, een belangrijke voorwaarde om geïntegreerd te geraken in de lokale gemeenschap van het miljoenenkwartier is het hebben van kinderen die naar de katholieke school gaan en naar de scouts gaan.

« Vooral denk ik door het feit dat de mensen hier niet zo lang wonen, niet veel of geen kinderen hebben. Want eigenlijk is dat ook één van de belangrijkste redenen waarom je die sociale contacten hebt en onderhoudt in een buurt.

Door de kinderen?

Ja, door de kinderen die dan met elkaar optrekken. Maar wat er wel goed is, die jeugdbeweging hier, dat maakt ook wel dat er zo een soort cohesie blijft bestaan een beetje in de buurt.

Naast de school dan ook. »

(OHSPB8)

« Kan je eens beschrijven met wie jullie als gezin zoal contact hadden in de buurt?

Namen of burenen?

Niet per se namen, maar waren dat ook jonge gezinnen of ook oudere mensen, enzovoort.

Eigenlijk allemaal jonge gezinnen met kinderen van dezelfde leeftijd.

Waren het dan vooral jonge gezinnen die in die buurt woonden?

Ja, absoluut. Jonge gezinnen die allemaal in de buurt woonden. »

(OHSPB3)

Wie als kind geen leerling was van de lagere school in de Sint-Pietersaalststraat maakte vaak ook geen deel uit van de dominante gemeenschap in Sint-Pieters-Buiten en voelde zich daardoor bijvoorbeeld ook minder aangesproken door de scouts.

« Ben je ooit [bij de scouts] geweest als kind?

Neen, nooit bij geweest.

Dat sprak jou niet aan?

Neen, niet echt. Dat waren ook meestal de jongens en meisjes die hier naar school gingen in de Sint-Pietersaalststraat. En als je daar niet school ging, werd je ook niet echt aanvaard.

Als je naar de stadsschool ging was je eigenlijk zagezegd tegen de gelovigen.

Dus je kende ook niet veel kinderen die in de scouts zaten?

Neen, zeer weinig. »

(OHSPB4)

Niet enkel voor kinderen van toen en nu betekenen school en scouts een belangrijke voorwaarde om geïntegreerd te geraken in de gemeenschap. Ook voor de ouders is het een belangrijke manier om de rest van de buurt te leren kennen.

« Want vroeger had je hier bijvoorbeeld, als de kinderen klein waren, de vrijdag aan school, dat was echt zo een ontmoetingsplaats waar we dan met verschillenden samen kwamen. En dan ging je eens met die of die mee na school. »

(OHSPB7)

« [D]at is hier een zeer bloeiende [scouts]groep. En ook, ja, we zijn daar een jaar naartoe geweest, naar de kaas- en wijnavond. Maar al onze vrienden zitten daar dus, he. [...] Maar ja, je kan je bijna niet voorstellen dat dat hier mogelijk is, in de stad. »

(OHSPB2)

2D *Een esthetisch verantwoord dorp*

Het beeld over de vroegere woonomgeving dat het meest dominant terugkeert in de mondelinge geschiedenissen van het miljoenenkwartier is dat van een verloren dorpsgemeenschap.

« Het is altijd een groene buurt geweest. Eigenlijk is het zo een beetje een verborgen buurt, in de zin van dat het een beetje een dorpsfeer gaf. Zo afgelijnd tussen de Krijgslaan en de Kortrijksesteenweg. En alles wat daar tussen lag was de buurt en alles wat daarbuiten kwam was zo een beetje buiten de buurt. Een dorpsfeer ook omdat de Sint-Pietersaalststraat een winkelstraat was. Er was een kruidenier, een klein postje, een krantenwinkeltje, een drankwinkel. Ja, het was eigenlijk wel zo een gezellige buurt. En dat park was zo een beetje een bijeenkomstplaats als ik kind was om te spelen. »

(OHSPB9)

Het beeld van een dorp in de stad is om meerdere redenen typerend voor de manier waarop bewoners van het miljoenenkwartier betekenis hebben gegeven aan hun woonomgeving. Een dorp creëert in de eerste plaats het beeld van een woonomgeving zonder de eigenschappen van stedelijkheid zoals anonimiteit, diversiteit en sociale problemen. Het is vooral de rust, het afgeschermd en daardoor beschermend karakter dat wordt gewaardeerd.

« Omdat je hier kan thuis komen, het is niet zo'n plaats waar je je moet opjagen over van alles. Als je dat ziet op tv, zoals in die côtés in Parijs waar ze auto's in brand steken. Allee ja, dat is nogal extreem, maar bon, het mag nog kleiner zijn, een schart in uw auto ... Hier kunt ge nog redelijk op uw gemak bijvoorbeeld eens buiten kunt babbelen zonder te moeten denken van 'oei, dat is een gevaarlijk iemand, daarvan moet ik toch opletten', of als je dit doet, zal dat er wel op volgen, of die zal revanche nemen op die, enzovoort. Dat is hier niet echt. »

(OHSPB1)

Verder vertegenwoordigt het beeld van een dorp de ervaring van een kleinschalige dorps*gemeenschap* (cf. het is "gezellig" volgens   n van de respondenten). Om al deze redenen stellen sommige bewoners dan ook dat het miljoenenkwartier 'aantrekt' voor jonge gezinnen.

« [M]aar eigenlijk is deze buurt een dorp. Het is hier aangenaam om te wonen, de mensen blijven hier ook lang en keren terug en kennen elkaar echt. Iedereen kende elkaar. En mijn ouders zijn bijvoorbeeld al dertig of veertig jaar voorzitter van de culturele kring van de parochie. Eén keer in de maand geven ze een voordracht. Er komt daar heel veel volk naartoe. Dan de KAV, dat is nu afgeschaft. Een zeer grote scoutsgroep door de school, die vroeger enkel door mensen van hier bevolkt werd. Er waren ook de dekenijfeesten hier   n keer per jaar. En eigenlijk is dat een buurt waar iedereen elkaar goed kent. En het is wel waar... eerder mensen die gestudeerd hebben toch. En hier woonden vroeger heel veel professoren van de universiteit, of sorry, dokters van het UZ. En nu zijn er nog een paar die hier wonen en voor de rest zijn

dat gezinnen zoals wij. [...] Hier en daar worden die grote huizen echt, niet door mensen die hier zo komen en van laat ons gerust, maar in tegendeel door gezinnen vooral. Die zich dan ook integreren, die ook naar de school hier gaan, die ook naar de scouts hier gaan. En allee, er zijn ook andere dingen natuurlijk, maar als er dan jonge mensen komen zonder kinderen, dan zeggen die ook wel 'amai, dat leeft hier wel'. Maar heel veel mensen die wel eigenlijk een ... culturele basis hebben. En die ook ... ja ... eigenlijk ... iets bereikt hebben in het leven, ja... Of die eigenlijk cultureel ... ja ... »

(OHSPB2)

« Natuurlijk, ja, dat verschuift wel altijd een beetje, maar ik vind het toch nog altijd voor jonge gezinnen een enorm aantrekkelijke buurt. »

(OHSPB3)

Dit in tegenstelling tot bewoners van de omgeving rond de Maaltebruggestraat en Ganzendries die stellen dat hun woonomgeving niet aantrekkelijk is voor kinderen.

« En ik weet het niet ... de buurt trekt nog altijd niet echt aan voor kinderen. Dat was vroeger zo en nu nog altijd.

Wat bedoel je daarmee?

Ja, qua ruimte zo, een speelplein of zo. »

(OHSPB4)

De manier waarop de meeste bewoners van het miljoenenkwartier spreken over de kwaliteiten van hun woonomgeving appelleert aan een rurale idylle: het platteland als ideaalbeeld van de woonomgeving. Enerzijds herkent men in de woonomgeving in het miljoenenkwartier elementen die doen denken aan het platteland (cf. de hele dorpsmetafoor die verschillende keren aan bod komt), anderzijds verwijst men expliciet naar het platteland als gewenste woonomgeving.

« Het is gewoon allemaal anders, het is niet zoals in de buiten opgroeien. Ja, ik denk toch dat dat anders is ze, op de buiten opgroeien. Allee ja, buiten als je in zo'n drukke

straat woont, dat is toch een heel verschil. Je hebt meer een vakantiegevoel als je buiten komt. »

(OHSPB5)

De metafoor van een dorp is slechts een half verhaal. Voor verschillende bewoners van het miljoenenkwartier is het vooral een dorp met een exclusieve uitstraling en uitzonderlijke esthetische kwaliteiten. De prestige waarvoor het verleden en de architectuur van het miljoenenkwartier verantwoordelijk zijn, is voor sommige bewoners dan ook een belangrijk kenmerk van de woonomgeving.

« Ja, en vooral veel jonge mensen die het aantrekkelijk vinden... Het is natuurlijk niet goedkoop, maar het is nergens goedkoop in Gent... Maar die toch heel graag hier wonen. Dus ja, altijd jonge gezinnen en architecten. Ja, ook door de huizen, ja, de architectuur spreekt ook wel aan natuurlijk. Dus die mensen zoeken dat ook op en dat blijft... en dat vermeedert zelfs eigenlijk altijd maar. »

(OHSPB2)

Het uitzicht en de rust van de wijk zijn met andere woorden belangrijke gegevens in de waardering van de woonomgeving.

3. GRENZEN

Het grensthema in Sint-Pieters-Buiten wordt vooral ingevuld door de grens tussen het miljoenenkwartier en de rest van de omgeving. Er wordt ook stilgestaan bij de splitsing van de scoutsgroep eind jaren zestig en de manier waarop dit gebeuren samenhangt met de verhoudingen en ontwikkelingen in de woonomgeving. Een ander belangrijk thema in Sint-Pieters-Buiten is de begrenzende functie van de verkeerssituatie. Ten slotte komen in de interviews een aantal begrenzingsaanbod die het gevolg zijn van de persoonlijke situatie van mensen.

3A Een gesloten gemeenschap

In grote lijnen ligt de belangrijkste breuklijn in Sint-Pieters-Buiten tussen het miljoenenkwartier en de omgeving van de Maaltebruggestraat en Ganzendries, met de Kortrijksesteenweg en de parkstrook langs de Congreslaan als ruimtelijke grens tussen beide omgevingen. De sociaal samenhangende gemeenschap zoals ze

in de collectieve herinnering leeft van veel respondenten, is een vrij gesloten gemeenschap van gelijkgezinden met een duidelijke grens tussen in- en uitgroep. Kinderen uit het miljoenenkwartier kwamen bij elkaar thuis spelen of ontmoetten elkaar via het verenigingsleven. Tussen het miljoenenkwartier en de omgeving rond Maaltebruggestraat en Ganzendries lijkt er weinig interactie te hebben bestaan. Dit blijkt zowel uit de verhalen van de bewoners van het miljoenenkwartier als diegene uit de omgeving van Maaltebruggestraat en Ganzendries.

« Is het dan zo dat er vooral arbeiders woonden in de buurt?

Ja, de meesten wel.

En de omgeving rond het Ros Beiaardpark, waren dat daar ook vooral arbeiders?

Neen, dat waren dan meer zogezegd de goede mensen. Dokters en professoren en zo. [...]

Had je daar veel contact mee, met die mensen?

Neen. Daar hadden we geen contact mee. Dat was dus het miljoenenkwartier, en wij waren zogezegd de zijkant van het miljoenenkwartier.

Dat was dan een grens of zo?

Ja, dat was zeker een grens, ja. En dat is nu eigenlijk nog een beetje zo. Het miljoenenkwartier is daar eigenlijk nog altijd zo een beetje een afgebakende zone, laat ons zeggen. Hoe raar het ook klinkt. Doodgewoon door zo een strook park dat daar tussen ligt, is dat precies zo een grens. »

(OHSPB4)

Een belangrijke vaststelling is dat – voor zover kinderen uit het miljoenenkwartier de grenzen van hun onmiddellijke woonomgeving overstaken – er een grotere betrokkenheid was op de fysiek verder gelegen maar sociaal meer verwante omgeving van de Arthur Verhaegenstraat en de Cyriel Buyssestraat langs de Ringvaart, dan de dichterbij gelegen buurt rond de Maaltebruggestraat of de historisch meer verwante buurt rond Steenakker. De Maaltebruggestraat functioneerde voor de bewoners van het miljoenenkwartier dan ook in belangrijke mate als een verbindingsgebied tussen het miljoenenkwartier en de eveneens exclusieve buurt rond de Ringvaart.

Een andere vaststelling is dat geen van de respondenten uit de omgeving van de Maaltebruggestraat en Ganzendries – om uiteenlopende redenen – lid geweest zijn

van de scouts van Sint-Petrus en dat in de meeste verhalen naar voren komt dat er slechts weinig contacten waren tussen kinderen uit het miljoenenkwartier en de omgeving van de Maaltebruggestraat en Ganzendries. Anderzijds is er wel een grote betrokkenheid van kinderen uit de buurt rond de Arthur Verhaegenstraat op de voorzieningen (school, kerk, scouts) van het miljoenenkwartier.

« Heel dat groepje [van kinderen uit je straat] zat [in de scouts van Sint-Petrus]?

De meesten wel, ja. Nu, dat waren wel niet allemaal leeftijdgenootjes. Want ik herinner mij nu Mieke, die was wel vijf, zes jaar ouder. Dan waren wij nog kleinere kinderen. Dat was zo echt wel tien jaar verschil tussen de jongsten en de oudsten. Maar die speelden eigenlijk relatief veel met elkaar. **Had je voor de rest veel contact met de omgeving rond de Sint-Pietersaalststraat?**

Via de school. Ik ging hier ook naar school in de Sint-Pietersaalststraat. En het zangkoor, daardoor was ik verbonden met de kerk en de school. En de scouts. Mijn ouders waren ook geëngageerd in de parochie. De parochieraad was dat toen. Mijn moeder gaf ook catechese. Dus eigenlijk waren wij hier wel serieus kind aan huis in de kring en de school. Mijn vader was ook voorzitter van het oudercomité. »

(OHSPB8)

De Maaltebruggestraat wordt door mensen die er niet woonden herinnerd als een straat waar ze weliswaar doorliepen, maar die ze als eerder vreemd, onaangenaam en zelfs gevaarlijk hebben ervaren.

« Wel, voor mij, indertijd in de Maaltebruggestraat waren er ook wel stukjes die echt oud en vervallen waren. Ik herinner mij dat als kind. En daar woonden oude mensjes met katten. En dan werd gezegd van pas op, daar woont een heks. En dan moest je je adem inhouden. En dat was gevaarlijk. Vooral dat stukje Maaltebruggestraat naar [de Kortrijksesteenweg] toe. Dat laatste stukje waar toen de meest vervallen huisjes stonden, en waar oude mensjes woonden die dan voor hun venster zaten met hun kat. En dan was dat elkaar opjagen he. »

(OHSPB8)

Kinderen uit het miljoenenkwartier kwamen wel in de Maaltebruggestraat om naar Talamini, het ijsjessalon, te gaan. Talamini kan in die zin beschouwd worden als een punt dat beide delen van de buurt met elkaar verbond. In ruimtelijke zin: het ligt op de grens tussen beide buurten, en in sociale zin: klanten kwamen zowel uit het miljoenenkwartier als de omgeving rond de Maaltebruggestraat.

« Ah, dat is nog een plaats om te vermelden: het Blauw Kot en Talamini, het Italiaanse ijs ... dat was ook een afspraakplaats, ja natuurlijk. En dan ging ik soms met die mensen naar daar. En dan was dat tussen daar en daar waarschijnlijk tien keer dat ik mijn hand opstak en dat ik zwaaide naar iemand of eens praatte met iemand, en dat is nog altijd zo.

Kwam jij vaak in dat deel van de wijk ook, dus rond Talamini en de Maaltebruggestraat en zo?

Talamini, ja.

Maar niet omdat je daar kinderen kende waar je naartoe kon gaan?

Neen. »

(OHSPB2)

Men kan – zoals hierboven werd aangetoond – het grensthema in Sint-Pieters-Buiten met andere woorden grotendeels samenvatten als de grens tussen degene die deel uitmaken van de beperkte dorpsgemeenschap in het miljoenenkwartier en degene die hier geen deel van uitmaken. Deze grens vertaalt zich op verschillende manieren: de verschillen tussen de dekenij en de socio-culturele vereniging Zieklienvrienden, de keuze van buurtwinkels waar men naartoe ging, en de plaatsen in de publieke ruimte waar men komt.

« Hier was vroeger ook Bohee, een grote kruidenier, waar dat nu dat voetpad is. Dat is achteraf ook nog van alles geweest indertijd. Maar dat was ook zoiets: iedereen had zijn winkel. Je had Bohee en je had hier op de hoek ook een kruidenier. En Bohee, dat was iets elitairder dan dat. Bohee, dat was meer voor het volk.

En ook qua aanbod waarschijnlijk. Mijn moeder zou ook eerder ginder boodschappen gedaan hebben dan daar. Waarom, dat weet ik niet. Maar er waren ook verschillende bakkers. De ene

gingen bij die bakker, de anderen gingen bij die andere bakker. »

(OHSPB8)

Ondanks het gegeven en het besef onder sommige bewoners dat de gemeenschap in het miljoenenkwartier een vrij besloten gemeenschap is, leeft tegelijk de opvatting dat er in de buurt een gezonde sociale mix aanwezig is.

« Die buurt is ook zo geconcipieerd. Die buurt is ontworpen in de jaren twintig. En ik heb die verkavelingsvoorschriften gezien en het is echt de bedoeling geweest om naast de villa's zoals hier, enfin de grote villa's, om ook rijwoningen te maken, om studentenwoningen te maken, om een soort mix te hebben van de bevolking. En ik denk dat dat eigenlijk goed gelukt is. »

(OHSPB9)

« **Wie woonde er in die tijd hier in deze buurt?**

Goh, in die tijd was dat alles een beetje door elkaar ook. En die mix vind ik wel tof. Je hebt hier eigenlijk wel rijk en arm door elkaar. Het is dicht bij elkaar en toch schiet dat tamelijk goed met elkaar op. »

(OHSPB1)

3B Splitsing van de scouts

Een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de scoutsgroep van Sint-Petrus is de scheuring van eind jaren 60 (zie ook Boesman & Buysse, 2002). Om bepaalde gedeelde waarden van de scoutsgroep te kunnen behouden, werden alle leden die zich niet achter deze waarden konden scharen uit de scoutsgroep gezet. Vervolgens werden nieuwe leden 'breed' gerecruteerd tot ver buiten de grenzen van de woonomgeving. Deze scheuring is in zekere zin illustratief voor de gesloten gemeenschap zoals hierboven beschreven en toont aan dat deze gemeenschap ook binnen dezelfde geografische eenheid grenzen uittekent tussen meer en minder dominante groepen in de buurt.

« Dat was ergens ... ons leiding, maar ons leiding dan, dat was zo nog een beetje de nasleep van de jaren 68. En je had dan zo een conservatieve groep en een meer alternatieve groep.

En mijn vriendin daar van aan het park, dat was een beetje de alternatieve. En dan had je mijn schoonvader die afschuwelijk conservatief is. En er moeten een aantal voorvallen geweest zijn, dat bijvoorbeeld de Jinnen, dat zijn die van het laatste jaar voor ze in leiding gaan, die hadden dan tezamen geslapen, de jongens en meisjes in één lokaal. En dan mijn schoonvader en de anderen van 'ja, dat was de afspraak niet', enzovoort en veel reacties. Maar dat was dus eigenlijk de oorzaak. Maar het ging dus eigenlijk allemaal over zulke dingen. En uiteindelijk waren er dan zo discussies dat de groepsleiding uiteindelijk gezegd heeft van kijk: 'iedereen, we stoppen ermee, en iedereen tekent nu een brief of hij akkoord gaat met de ideeën die wij hebben, rond scouting en zo, en als je niet akkoord bent, blijf dan gewoon weg. »

(OHSPB2)

Tegelijk betekende deze gebeurtenis een impuls voor het doorbreken van de territoriale grenzen van de scoutsgemeenschap. Gelijkgezinden werden niet enkel binnen de eigen woonomgeving gezocht, maar ook gelijkgestemde gezinnen van buiten de woonomgeving en zelfs van buiten Gent werden ingesloten in de lokale scoutsgemeenschap.

« Ja. En dan is de helft gewoon vertrokken. Ja, want dat was vrij serieus. En dus ja, dat had natuurlijk veel gevolgen op het ledenaantal. En dat was eigenlijk enkele jaren gebeurd voordat ik in de leiding gekomen was. En door het feit dat er niet veel meer kwamen dan, kregen wij de lijsten van de school, en dan gingen we gaan ronselen, maar dan deden wij gans de lijst af. Dus zowel van hier als van Latem, De Pinte, Sint-Denijs, heel de omgeving. En die zijn dan ook naar hier allemaal gekomen. Want die zaten dan hier op school en in de scouts. Allee allemaal, veel toch... Maar ja, achteraf hebben ze die allemaal terug moeten weigeren, omdat die groep al zo geëxplodeerd is, dat ze zoiets hebben van eerst weer de mensen van hier uit de buurt en dan... »

(OHSPB2)

Zowel de basisschool, de kerkgemeenschap als de scouts werden voorzieningen met een 'goede naam' in de stad die ook een grote aantrekkingskracht uitoefenden bij gezinnen die in de rustige en rijkere gemeenten ten zuiden van Gent wonen

maar toch gebruik willen maken van de stedelijke voorzieningen omdat de ouders bijvoorbeeld zelf in de stad werken.

« Maar om nu naar de kerk te gaan en mensen uit de buurt tegen te komen... het is precies zoals bij de school en de scouts, ze komen van overal. Met de auto naar de kerk rijden is doodnormaal. Vroeger gingen ze te voet naar een kerk in uw buurt. Nu zie je hier mensen ... van ver soms hoor. Maar ja, als dat ergens een goede sfeer is, dan willen mensen daar ver voor rijden desnoods. »

(OHSPB6)

De *petite histoire* van de scoutsgroep illustreert verder op welke manier het sociaal handelen van de bewoners van het miljoenenkwartier mee aan de basis ligt van de ervaren externe bedreiging van de verloren dorpsgemeenschap (cf. §4A).

3C Beperkingen als gevolg van de verkeerssituatie

In Sint-Pieters-Buiten is de verkeerssituatie een belangrijk onderwerp in de gesprekken. Zowel vroeger als nu worden de Kortrijksesteenweg en de Krijgslaan als begrenzend elementen ervaren, maar ook de algemene toename van het verkeer.

« En dat vond ik zelf ook wel, want ik heb er typisch ingeschreven bij 'wat is er hier gevaarlijk?': dat is dan eerder naar de verkeerssituatie toe. Dat was een beetje de Voskenslaan en de Kortrijksesteenweg. En ik vind dat nog altijd gevaarlijke steenwegen waar ze vlammen en zo. En het oversteken op zich. Dat is gewoon dé barrière. En ik bleef eigenlijk het meest die kant. Meer dus van dat verkeer, maar voor de rest... »

(OHSPB1)

Ook de tram die door de Sint-Pietersaalststraat rijdt wordt in die zin negatief onthaald. Niet enkel door het mogelijke gevaar voor kinderen maar ook omwille van de impact van deze tram op het beeld van de publieke ruimte (cf. §4B).

« En die tram is een gevaar voor kinderen. Want ja, als ze oversteken, de tram heeft voorrang op een zebepad. En de

kinderen snappen dat dan niet. Ja... aan school denk ik toch wel dat het veel gevaarlijker geworden is ten opzichte van vroeger. »

(OHSPB6)

Ten slotte wordt er verwezen naar de invloed van de invoering van het betalend parkeren op de sociale contacten in de buurt. Waar vroeger de school, scouts en kerk belangrijke contexten waren voor ouders om elkaar te leren kennen en in gesprek te gaan met elkaar (bij het ophalen van de kinderen of na de mis), wordt dit nu verhinderd omdat mensen voor hun geparkeerde wagen moeten betalen.

3D Begrenzungen als gevolg van de individuele situatie

De grenzen in de woonomgeving worden ook bepaald door de individuele eigenschappen, voorkeuren en gedragingen van personen en door specifieke opvoedingssituaties. In Sint-Pieters-Buiten lijkt een drukke vrijetijdsagenda met tijdsintensieve hobby's mee aan de basis te liggen van een beperkte aanwezigheid in de woonomgeving. Daarnaast spelen ook de kenmerken van buurkinderen een rol, meer bepaald leeftijdsverschillen en gender. Zeker in het miljoenenkwartier was de scheiding tussen jongens en meisjes beïnvloed door gescheiden groepen in school en scouts.

Ten slotte heerst vooral onder enkele bewoners van het miljoenenkwartier de ervaring dat ze als kind overal konden en mochten komen binnen de grenzen van de buurt.

« Dat wil zeggen dat ik in heel die buurt heel veel tijd doorgebracht heb. Allee ja, in elke hoek van de buurt.
Waren er bepaalde plaatsen in je buurt waar je niet mocht komen van je ouders of van iemand anders?
In de buurt eigenlijk niet. »

(OHSPB9)

Anderzijds blijkt in het geheel van hun retrospectieve personal maps dat ze ondanks deze bewegingsvrijheid toch grotendeels binnen zeer beperkte grenzen bleven.

4. VERANDERINGEN

De belangrijkste veranderingen die bewoners van Sint-Pieters-Buiten ervaren met betrekking tot hun woonomgeving hebben voornamelijk betrekking op twee thema's die vooral leven in het miljoenenkwartier. Ten eerste zijn er verschillende ontwikkelingen die het beschermde en exclusieve karakter van het miljoenenkwartier bedreigen en die tegelijk de bewoners aanzetten tot individuele en/of collectieve actie tegen deze veranderingen. En ten tweede heerst er de ervaring bij sommigen dat er meer sociale contacten zijn in de buurt dan vroeger. Daarnaast zijn er ook verschillende bewoners van Sint-Pieters-Buiten die geen belangrijke veranderingen ervaren in hun woonomgeving sinds hun kindertijd.

4.4 Een ex-miljoenenkwartier?

De dorps sfeer zoals ze herinnerd wordt door de bewoners van het miljoenenkwartier staat onder grote druk. De verschillende elementen die bijdroegen tot een dorps sfeer zijn onderhevig aan verandering. Lokale buurtwinkels verdwijnen, nieuwe groepen met andere opvattingen en waarden komen in de wijk wonen, de lokale voorzieningen zoals scouts, kerk en school worden overbevraagd door gezinnen van buiten de wijk en de vroeger gesloten gemeenschap op basis van woonplaats is uitgegroeid tot een territoriaal versnipperde gemeenschap van gelijkgezinden. Eén van de respondenten beschrijft deze ontwikkeling als het meer *kosmopolitische* karakter van de buurt.

« Door het feit dat die buurt kosmopolitischer... enfin het is een verkeerd woord ... is geworden... Vroeger waren er hier geen kleurlingen, nu wel. Allee ja, je hebt kinderen die uit Gavere komen, uit Melle. Het is waarschijnlijk ook... ik hoor ook de mensen die op het UZ werken brengen ook hun kinderen hier naar school. Dus ze gaan naar hun werk en zetten hun kinderen hier af. In mijn tijd was dat eigenlijk niet, op enkele uitzonderingen na. En dus automatisch omdat de kinderen van Gavere naar hier komen, gaan ze ook naar daar. Als er bijvoorbeeld een feestje is of zo. »

(OHSPB9)

« Heb je het gevoel dat de samenstelling van de wijk veranderd is? »

Ah ja, dat wel he. Dat zie je wel. Hier rechtover wonen er trouwens ook mensen met de sluier op. Allee ja, ik wil maar zeggen ... beetje bij beetje komt dat wel dichterbij.

Maar dan bedoel je meer migranten die in de wijk komen?

Ja, maar gelukkig is het hier nog niet zo extreem.

R2: Het is de enige he.

Het is de enige. Maar ja, het is hier ook zo een anekdote geweest. Een beetje verder ging die bakkerij dicht en ging dat een pittazaak worden of zo. En dat is dan toch met alle middelen tegengehouden. [...] Het is eigenlijk altijd een klein zaakje geweest, een klein bakkerijtje. En er waren daar toch een paar Turken of Marokkanen ... dat weet ik niet goed ... die daar een pittazaak wouden van maken. En dat dat daar dan zeer lang in proces heeft gelegen. Ze waren daar dan aan het bouwen en de boel aan het afbreken waren. Ja, die mensen hadden natuurlijk een totaal andere instelling ...

R2: Maar ik denk ook dat de wijk dat daar tegen op gekomen is hoor. Dat de mensen, voor ze daar eigenlijk aan begonnen zijn, allemaal tegen waren toen ze dat hoorden. Ik denk dat dat dus ook meegespeeld heeft. »

(OHSPB1)

« Is er iets veranderd qua samenstelling van de wijk?

Dat denk ik nu wel, dat het publiek hier heterogener geworden is. Vroeger had je, zowel in de straat waar ik woonde als hier in de buurt... hier was ook een relatief... vooral zelfstandigen, een dokter of een apotheker en zo. Nu zijn er nog wel een paar, maar er zitten bijvoorbeeld ook veel studenten. Dat is bijvoorbeeld ook een fenomeen dat heel nieuw is hier in de straat. Heel veel panden die ingenomen zijn door studenten. »

(OHSPB8)

« De winkels die weg zijn. Geen kruidenier meer, er was een postje hier, er was hier ook een klerenwinkel. Je had hier zo een beetje alle zelfstandige zaken in de Sint-Pietersaalststraat, en die zijn allemaal weg. En ik denk dat dat misschien ook de leefbaarheid misschien iets verminderd heeft. Dus als wij nu iets nodig hebben moeten wij ofwel naar de Delhaize, ofwel naar de stationsbuurt, op de Elisabethlaan, daar heb ik al wat boodschappen gedaan. Bijvoorbeeld die van

de Zwijnaardsesteenweg hebben een Smatch. Daar hebben wij wel nood aan, aan zo'n winkel. Niet zo groot als Delhaize en die zo dichtbij is. Allee, zo'n buurtwinkeltje. Wij hadden dat hier ook altijd een kruidenier. De Centra was dat. Op de hoek van de ... enfin, tegenover de kerk was er een kruidenier. Ik denk veel winkels ze. Je had hier een tiental bakkers in de buurt. En nu heb je er geen enkele meer. De beenhouwer die is nog gebleven, dat is nu Carlo. Maar toen waren er ook meer hoor. Je had er nog dicht bij één op de Kortrijksesteenweg, allee ja. Dat is toch wel iets dat ik mis. Dat heeft ook voor gevolg dat als je boodschappen doet, je nogal vlug je auto neemt om een beetje verder te rijden. Met een buurtwinkel ... je deed dat met de fiets. »

(OHSPB9)

Het tweede citaat illustreert de kern van de perceptie van de verloren dorpsgemeenschap: een bedreiging van de consensus binnen de vroegere gesloten gemeenschap van gelijkgezinden over wonen, gemeenschap, burgerschap en publieke ruimte door de introductie van nieuwe groepen in de woonomgeving met conflicterende opvattingen. Het gaat dan niet enkel over allochtonen, maar ook studenten, alleenstaanden en andere nieuwe groepen.

Ook het verdwijnen van buurtwinkels wordt als een belangrijk verlies ervaren. Dit geldt niet enkel voor het miljoenenkwartier maar ook voor bewoners van de Maaltebruggestraat en omgeving.

Ten slotte is er ook een belangrijke beleving van toegenomen onveiligheid in de publieke ruimte.

« En de toegenomen onveiligheid of het onveiligheidsgevoel. In Sint-Pieters-Buiten bijvoorbeeld, heb ik in heel mijn jeugd nooit geen inbraken geweten in huizen. En toen ik getrouwd ben en mijn ouders daar nog woonden, dan is bijna elk gezin waarover we daarjuist spraken in die periode beroofd geworden door inbrekers. Dus dat was eigenlijk iets wat we, tot we twintig jaar geworden waren, nooit voor mogelijk achtten dat er in onze buurt zou ingebroken worden met breuk van ramen en deuren. En eens we twintig jaar waren is elk gezin daar op vijf jaar tijd met een individuele inbraak geconfronteerd geworden in die buurt. Dus dat heeft wel volgens mij een gans verschil gegeven. De deur van ons huis bijvoorbeeld stond

bijna altijd open. Dat was zo een bolletje aan de klink, je kon daar aan draaien en je kon binnen gaan. Zo veilig voelden mijn ouders en voelden wij ons daar als gezin. En dan nadien is dat gekomen dat mijn ouders op den duur acht grendels op de deur staken tegen de inbrekers en overal tralies tegen de vensters. En ja, dat is wel een toegenomen aspect geworden.

[...]

Wat zouden daarvan de gevolgen zijn voor kinderen volgens jou?

Ik denk onder andere het minder tolerant zijn van de ouders in verband met het binnen en buiten komen gelopen, en vriendjes meebrengen. In onze tijd werd daar eigenlijk weinig vragen over gesteld over wie je meebracht. Nu denk ik dat je als ouder al wat kritischer bent en vraagt uit welk milieu de kinderen komen. »

(OHSPB3)

De onveiligheid en het gevoel van onveiligheid worden toegeschreven aan de afbrokkelende gemeenschap. Met andere woorden, de perceptie van een anonieme publieke ruimte creëert of versterkt het gevoel van onveiligheid, waardoor mensen deze ruimte uit hun alledaagse leefwereld sluiten en de anonimiteit ervan verder bevestigd wordt. Deze perceptie van onveiligheid leeft eveneens buiten het miljoenenkwartier bij de respondenten uit de omgeving van de Maaltebruggestraat en Ganzendries.

4B *Collectieve actie*

De waarde die de bewoners in het miljoenenkwartier hechten aan de esthetische kwaliteiten van hun woonomgeving vertaalt zich ook in de belangrijkste veranderingen in de woonomgeving vanuit het perspectief van de bewoners. Belangrijke, steeds terugkerende thema's in de verhalen over de veranderingen in de wijk hebben betrekking op de introductie van tram 21 eind jaren negentig en de ermee gepaard gaande heraanleg van de Sint-Pietersaalstraat, het invoeren van betalend parkeren, en de verkeerssituatie in het algemeen. Telkens wordt hierbij verwezen naar de impact van deze interventies op het uitzicht van de buurt.

« Zoals overal natuurlijk, de enorme toename van het aantal geparkeerde auto's. Met de voor mij iets huiveringwekkende ontwikkeling, als ik het zo mag zeggen, van het verplicht betalen met betaalautomaten in de Vaderlandstraat. Iets wat

wel heel vreemd overkomt voor zo een artistieke buurt, de dag dat die parkeermeters daar gekomen zijn. En een tweede ingrijpende verandering vind ik de tram in de Sint-Pietersaalststraat. Dat is eigenlijk een tweede ... negatief punt langs de ene kant. Ik vind het wel plezant dat er openbaar vervoer en zo meer is, maar zo een tram door de Sint-Pietersaalststraat, door die mooie wijk, dat vind ik eigenlijk wel een zonde. Ik ben altijd voorstander geweest om die tramroute parallel te trekken met de trein... langs de Burggravenlaan of de Musschestraat. Of op een andere route langs de Sint-Denijslaan en de Ringvaart of zoiets. Maar echt door zo'n mooie buurt als de Sint-Pietersaalststraat en de Vaderlandstraat, die buurt zo, dat vind ik echt misstaan. »

(OHSPB3)

« Wat mij het meest frappeert is de tram. De tram en die lelijke leidingen die je hier ziet. Dat stoort mij. Maar bon, het zijn vijgen na Pasen. Ik ben naar de vergadering hier geweest, hier in de parochiezaal met iedereen erbij. Dat en de kasseien die hier weg zijn. Ik vind dat zo een karakter hebben. Het is nu allemaal zo gelegd en gelegd. »

(OHSPB1)

Telkens wanneer de sterk gewaardeerde rust, orde en esthetiek bedreigd wordt door externe ontwikkelingen, lijkt de ieder-voor-zich-mentaliteit doorbroken te worden en lijkt de buurt zich als gemeenschap te herkennen en collectieve acties op te zetten zoals petitie en protestbrieven. Deze acties waren onder meer gericht tegen de gevaarlijke verkeerssituatie aan de grens van Sint-Pieters-Buiten, de aanleg van een tramlijn door de Sint-Pietersaalststraat in de late jaren negentig, de mogelijke komst van een Turkse snackbar in de Sint-Pietersaalststraat en het zwerfvuil en overvolle afvalkorven in de parken.

« En eigenlijk is het probleem... veel kinderen die hier spelen, die hier voetballen ook, die lopen allemaal met een grote bal op straat. Ik heb schrik dat er zo eens iets gaat moeten gebeuren vooral er iets gaat veranderen aan de verkeerssituatie. De Krijgslaan was een viervaksbaan vroeger. Het is mede door mij ... ik heb in het kader daarvan nog een petitie gedaan om dat te versmallen. »

(OHSPB9)

Ook kinderen waren betrokken op de orde van hun woonomgeving en organiseerden collectieve acties.

« Je had [het Ros Beiaardpark]. Maar daar mocht je niet op het gras lopen. Daar werd je door de politie vast gestekt als je durfde op het gras te lopen. Nu, het was ook niet aangewezen, want het lag en ligt er nog altijd vol hondenpoep. En dat was ook in het parkje daar, dat klein driehoekje aan de Sint-Pietersaalststraat: perfect om in te spelen, maar dat was niet doenbaar van al de hondjes die daar ... En we hebben daar trouwens eens actie voor gevoerd. Toen [hebben we] met ons bendeke overal vlagjes gezet. »

(OHSPB2)

4C Meer sociale contacten ... minder in de publieke ruimte

Sommige bewoners van het miljoenenkwartier geven aan dat de sociale contacten tussen bewoners de laatste jaren sterk toegenomen zijn.

« Goh, ze zijn ook allemaal meer op elkaar betrokken en hebben veel meer contact met elkaar. Terwijl, als ik hier woonde, ja, wat was dat... Dat was zeer... ieder zijn eigen huisje, zijn eigen tuintje. Je had totaal geen contact met elkaar. Toch niet met de mensen die hier op het plein woonden. Dat is wel een groot verschil buiten nu, ja. »

(OHSPB7)

« Ik zal het anders zeggen. Ik woon hier al mijn hele leven in één straat. Ik heb in mijn leven niet altijd geweten wie er hier woonde. Maar nu, sinds een jaar of vier, vijf wordt er hier een aperitief gedronken waardoor ik weet wie [er hier woont]. »

(OHSPB9)

Deze vaststelling staat in contrast tot de vaststelling in de omgeving van Maaltebruggestraat en Ganzendries, én in Nieuw Gent en Steenakker dat de bewoners aangeven dat in vergelijking met twintig jaar geleden de buurtcontacten eerder afgenomen zijn dan toegenomen en dat de publieke ruimte sindsdien

veranderd is in een anonieme ruimte. Een voorbeeld hiervan zijn deze twee citaten van bewoners uit de omgeving van Maaltebruggestraat en Ganzendries.

« Wat is er volgens jou hier allemaal veranderd? »

Zeer veel eigenlijk. Ik heb het daarjuist ook al gezegd, het is hier fel verjongd. En het is ook wel een tamelijk stille buurt geworden. Zeer weinig contact tussen de mensen, wat er vroeger meer was. Hier bij de heraanleg van de pleintje [aan de Tuinwijklaan] ook. Het zijn in totaal maar de kinderen van twee, drie huizen die daar met elkaar spelen, en daarmee is het ook gedaan. [...] Dat is toch al een jaar of vijftien, twintig, geloof ik, dat dat zo stilaan begonnen is. En, maar nu is dat hier echt een doodse buurt geworden in het weekend. En 's avonds ook. Laat ons zeggen na half acht passeert er hier bijna niemand meer. »

(OHSPB4)

« Denk je dat kinderen op een andere manier aanwezig zijn in de wijk of dat ze op andere plaatsen komen? »

Ik denk... ik zie er echt niet veel ze. Als ik ze één keer op veertien dagen, drie weken, één keer buiten zie komen, dan is dat veel. Behalve natuurlijk eens in de vakantie. Maar 's avonds... Nooit zie je hier een kind. Dus je denkt, ofwel zitten ze thuis videospelletjes te spelen of op de pc, ofwel moeten ze ergens op een sportkampje zijn of op training of zo, ik weet het niet.

De weinige momenten dat je ze wel buiten ziet, is dat dan op dezelfde plaatsen als jij kwam? Of zie je daar geen verschil in? »

Ik zie daar een verschil in. Die passeren vooral. Die passeren gewoon. »

(OHSPB10)

Tegelijk leeft de ervaring in zowel het miljoenenkwartier als in de omgeving rond Maaltebruggestraat en Ganzendries dat kinderen vandaag veel minder in de publieke ruimte aanwezig zijn. Hiervoor worden verschillende verklaringen aangehaald: omdat de kinderen meer achter hun computer zouden zitten, omdat ouders bezorgder zijn dan vroeger, omdat de buurt en het verkeer onveiliger is geworden, en omdat de tolerantie ten aanzien van spelende kinderen in de publieke ruimte is afgenomen in vergelijking met vroeger.

4D Continuïteit

Verschillende respondenten van het miljoenenkwartier geven aan dat ze de ervaring hebben dat er heel weinig veranderd is aan de woonomgeving sinds hun kindertijd. Ze geven aan dat kinderen vandaag in grote lijnen op dezelfde manier aanwezig zijn in de publieke ruimte dan zij zelf vroeger, behalve dat zij vroeger vaker buiten speelden. In één gesprek wordt zelfs verteld dat men zich moeilijk kan inbeelden dat kinderen op andere plaatsen zouden samenkomen.

« Ja. Maar goed, ik denk dat dat ergens... Als je in een buurt woont dat je automatisch altijd op dezelfde plaatsen komt. Zeker op een bepaalde leeftijd. »

(OHSPB9)

Zowel deze vaststelling als de eerder aangehaalde vaststelling dat een aantal bewoners van het miljoenenkwartier de ervaring had als kind dat ze weinig of niet begrensd waren in hun aanwezigheid in de woonomgeving, ook al bleven ze feitelijk binnen heel strikte grenzen, ondersteunen het beeld van een relatieve consensus binnen de gemeenschap over de manier waarop kinderen aanwezig kunnen, mogen en willen zijn in de publieke ruimte.

7.3.2. DE GESOCIALISEERDE WOONOMGEVING IN STEENAKKER EN NIEUW GENT

Zoals eerder toegelicht worden op het niveau van de mondelinge geschiedenissen Nieuw Gent en Steenakker als één gebied behandeld om historische en praktische redenen. Hier en daar worden uitspraken gedaan die specifiek betrekking hebben op Nieuw Gent of Steenakker. Dit wordt dan ook als dusdanig vermeld.

1. PLAATSEN

De belangrijkste ontmoetingsplaatsen die door bewoners van Steenakker en Nieuw Gent worden aangegeven bevinden zich hoofdzakelijk in de publieke sfeer. Verwijzingen naar private plaatsen komen veel minder voor. Verder zijn er een aantal kindspecifieke plaatsen in de publieke ruimte waarnaar verwezen wordt als ontmoetingsruimte. En ten slotte worden enkele specifieke plaatsen aangehaald.

1A De publieke ruimte als belangrijke speel- en ontmoetingsplaats

Een belangrijk thema in de mondelinge geschiedenissen van Nieuw Gent en Steenakker is de betekenis die gehecht wordt aan de publieke ruimte voor het alledaags handelen van kinderen vroeger. Zo komen **straten en woonpleintjes** zeer nadrukkelijk aan bod als speel- en ontmoetingsplekken.

« En wij speelden wij op de pleintjes. Heel veel. Op ons plein waren er toch ook tamelijk veel kinderen. Ons overburen waren met zeven kinderen, naast de deur waren ze met zeven kinderen. Ik ben uit een gezin van drie waarvan ik veertien jaar scheel met mijn oudste zus en negen jaar met mijn andere zus. Dus eigenlijk aan mijn zussen had ik niet zoveel, maar wel dus ja, aan de vriendjes op het plein en zo. »

(OHSNG11)

« Wij komen uit een groot gezin, dus wij speelden heel veel buiten. Ge moet rekenen, dat huis, ik ben trouwens geboren op het Pieter Huyssensplein, dat huis is zo groot als dat huis hier. Waar dus negen kinderen woonden, nog de veranda niet bij gerekend, nog een stuk kleiner ... negen kinderen. Ge loopt dus in mekaars weg. Ge speelt veel meer buiten. Maar ge gaat

ook veel meer bij anderen binnen lopen. [...] Wij speelden eigenlijk... ja, mijn vriendin die woonde om de hoek, wij hadden hier ook verschillende vriendinnen. En dat zat eigenlijk zo op één lijn, [één huizenblok], en eigenlijk speelden wij vooral hier op het straat en het voetpad. »

(OHSNG4)

Voor veel respondenten betekenden de eigen straat en de nabijgelegen straten, pleintjes en steegjes de ruimtelijke context waar ze het grootste deel van hun tijd hebben doorgebracht tijdens hun kindertijd. Het Pieter Huyskensplein (het 'grote' plein) vormde voor de bewoners van de oude tuinvijk een centraal plein waarop ook kinderen van de andere pleintjes en straten kwamen spelen.

Voor de kinderen die in Nieuw Gent opgroeiden betekenden de **bouwwerven** bovendien nog een extra opportuniteit. Vooral bij de oudere bewoners leven ook nog sterke herinneringen over het agrarisch verleden van het gebied. Zij vertellen verhalen over **weilanden** als plaats waar zij als kind veel tijd hebben doorgebracht. Deze situeerden zich onder meer rond het huidige UZ en het huidige Nieuw Gent (toen: "het zand" of "de opgespoten grond"). Bij een iets jongere leeftijdsgroep waren de weilanden al veranderd in de bouwwerven van Nieuw Gent die ook op hun beurt heel wat speel- en ontdekkingsmogelijkheden inhielden. In Sint-Pieters-Buiten komt dit thema nauwelijks aan bod. Slechts enkelen herinneren zich dat er weiland lag rondom de buurt, maar zelf kwamen ze er nauwelijks.

« Dus als je ziet, gans wat nu Nieuw Gent is, dat was al weiland. Euh, ja, ik was dan toch al elf, veertien jaar, ik mocht dan al een klein beetje alleen op straat. Dan werd er toch al veel op die weilanden gespeeld. Ja, wij mochten dat ook wel niet hé, tussen de weiden waren ook paden en bomen. En daar hadden wij wel de ruimte. Wij hadden ook de ringvaart, de R4 lag er nog niet. De ringvaart ja, daar hadden wij ook een stuk braakliggende gronden waar je op kon spelen zolang dat we de vissers niet te veel ambeteerden. »

(OHSNG1)

« Ik denk als ik vier jaar was, dan waren er weiden daar wij nu de nieuwe sociale wijk Nieuw Gent is. En dan is dat opgespoten geweest met 'zand', ik denk niet dat dat de

technische term is, maar wij noemden dat 'zand'. En dat is een tijd gewoon braak terrein geweest. Dus ideaal speelterrein. »

(OHSNG9)

« Dat was dus in de Vermeyleylenstraat, dat was allemaal braakliggende grond. Hier ook. Dat was immens. Enkel die straten, die pijpekoppen noemen ze dat, die lagen daar. Die waren al voorgelegd en al, dat was voorzien voor huizen. Maar dat was struiken en ... dus als kind kon je je hier gemakkelijk uitleven hé. En er waren dan bouwerven en in de vakanties gingen we ja ... hout. Op een bouwerv moogt ge niet gaan, maar als kinderen hout gaan halen. Of dan tijdens de vakantie als die mannen hier wel waren, dan kregen wij spijkers. Dat we een kamp konden maken. »

(OHSNG10)

Voor de oudere bewoners waren de belangrijkste grenzen tijdens hun kindertijd van fysieke aard: de Ringvaart, de weilanden en bouwerven. Tegelijk creëerden deze grensgebieden belangrijke ontplooiingsmogelijkheden aan kinderen.

De **Zwijnaardsesteenweg** krijgt naast een mobiliteitsfunctie en de betekenis van een mentale grens tussen Nieuw Gent en Steenakker ook een belangrijke ontmoetingsfunctie toegedicht. Vroeger was het een plaats waar onder meer ouderen samen kwamen om te kaarten.

« Als je dus hier de wijk uitrijdt, dan heb je hier op uw linkerkant die sandwichbar, 't piccolootje, je hebt dan privé woningen, een kiekenboer [en zo]. Wel dat was allemaal braakliggende grond. En als ik hier kwam wonen, dan stonden daar allemaal houten barakjes op. En dat waren gepensioneerde mensen die daar gingen gaan kaarten. De tram die reed toentertijd nog op de Zwijnaardsesteenweg. [...] En dat blijft mij wel bij, die Zwijnaardsesteenweg. Als ik hier kwam wonen met mijn moeder, het was allemaal nieuw. Wij gingen dan boodschappen gaan doen naar die Spar. Dan zie je daar zo die huisjes staan. En dan zie je daar zo, allee, die gepensioneerde mensen. [...] Ja, dat ge zegt allee... en die zaten daar sigaretjes te roken en te kaarten. Goed weer, slecht weer... Ja, slecht weer, die zaten toch beschut om te kaarten he. »

(OHSNG10)

Andere ontmoetingsplaatsen in de publieke sfeer waren het **Stellabos** en het **speelpleintje** in het binnenpark van Nieuw Gent, dit laatste vooral voor de jongste leeftijdsgroep in de onderzoeksgroep omdat het pas in de loop van de jaren tachtig – negentig is uitgebouwd.

« Wij hadden ... onze favoriete plek was het Stella bos omdat dat een bos was waar mijn broer en ik naar toe gingen met onze BMX om te gaan crossen. »

(OHSNG6)

« Ja, dat [speelpleintje] was een populaire plek voor de mensen die in de gebouwen woonden. Wij woonden aan deze kant en wij mochten niet zo veel alleen komen naar deze kant. »

(OHSNG8)

Ook diverse winkels vormden ten slotte een belangrijke ontmoetingsplaats in de publieke ruimte, zowel voor kinderen als voor volwassenen.

« Vroeger was dat hier een schoenmakertje als ik kind was. Zo hadden we er ook verschillende in de buurt. Je had zo kleine buurtwinkeltjes. Daar mochten we dan ook wel naartoe gaan. Dat waren zo een drietal kleine buurtwinkeltjes, daar mochten wij wel gaan. Het begin van de straat was er een melkwinkel, dan een kruidenier winkeltje, dan had je nog zo een winkeltje dat vanalles verkocht, een schoenmakertje.»

(OHSNG11)

« Of samen optrekken, we spraken dan af hier aan, er was hier een winkeltje, Bertje. En daar spraken we af en daar stonden we veel samen ook. Dat was juist naast ons huis eigenlijk. Daar stonden we veel 's avonds en ook overdag eigenlijk. Dan spraken we af, tot grote ergernis van Bertje, want zij had haar winkeltje daar. »

(OHSNG4)

1B Kindspecifieke plaatsen

In Nieuw Gent en Steenakker is het **Storyplein** een belangrijke plaats. Toch is het geen echt systematische ontmoetingsplaats. De aanwezigheid van een georganiseerde speelpleinwerking en diverse sportverenigingen maakt dat het voor de meesten eerder een gelegenhedsplek was, een plek waar men wel eens kwam, maar eerder per uitzondering. Voor de oudere bewoners is het Storyplein niet enkel bekend als speelplein of sportterrein maar ook omwille van het publieke sanitair dat er zich bevond.

« Maar ik mocht wel gaan ... één keer in de week gingen er heel veel mensen uit de buurt, want badkamers dat hadden wij niet, en wij gingen naar het Storyplein gaan douchen. Maar dat was met ons vader of met ons moeder dat wij dat deden. »

(OHSNG11)

« Ja, ik ben daar regelmatig eens geweest zo. Maar ja, ik zeg het, wat kan je daar doen als alles daar bezet is. Er waren daar altijd competities bezig van verenigingen, dus ja, je moet daar dan niet op hun veld komen he. »

(OHSPB10)

Daarnaast komt ook het **Leebeekje** aan bod bij jongere bewoners als een plaats waar verschillende sociale en culturele groepen elkaar ontmoetten en als belangrijke speelruimte in de buurt. Het is onder andere door deze ontmoetingsruimte dat één van de bewoners, die als kind naar het Leebeekje ging, aangeeft zich vertrouwd te voelen met de diversiteit in de woonomgeving.

« De reden waarom, als ik leidster was kwamen er heel veel allochtone kinderen bij mij. Die zijn nu groot of die hebben kleine broertjes die zo een beetje het crapuul uithangen, maar die kennen mij allemaal. Dus eigenlijk zit ik daar niets mee, ik weet dat ze mij niets gaan doen. »

(OHSNG3)

1C Andere ontmoetingsplekken

Naast de publieke ruimte komen er ook andere settings voor in de retrospectieve personal maps. Zo wordt de campus van de **Broeders van Liefde** – naast het

eigen huis of het huis van bekenden – als een omgeving genoemd waar men af en toe kwam. Hoewel het strikt genomen privé terrein was en nog steeds is, komt in de mondelinge geschiedenissen wel duidelijk aan bod dat velen er 's zondags gingen wandelen of als het gevroren had gingen schaatsen op de vijver. Ook vandaag is het een plaats waar een aantal kinderen spelen. Heel tijdelijk is er ook een soort informeel clubje met enkele jongeren georganiseerd in de varkensstallen van de broeders door een buurtbewoner. Later kwam het Leebeekje er (cf. infra). Ook het brugje over de Leebeek die de campus verbindt met de wijk was een ontmoetingsplaats voor kinderen.

« De Broeders van Liefde, gho ... dat was nog een uitbreiding van ons territorium! Appels gaan pikken en zo, ja, allemaal van die kwajongensstreken hé. Ja, daar kwam ik ook veel hé. De Broeders, ja. Daar had je veel ruimte, een vijver, ja. Daar ook kampen proberen maken en ravotten. »

(OHSNG5)

« Toen ik zo een jaar veertien was, was er zo ne mens, Omer, en die trok hem dat zowat allemaal aan van de jeugd. Dat was een verpleger in het UZ. En hier de broeders van liefde, kent ge dat hierachter? Nu, waar dat nu het Leebeekje staat, daar stond vroeger een varkensstal. [...] En die wilde dus iets met de jeugd aanvangen. [...] En dan is hij gaan informeren naar die varkensstal en voor een symbolische frank mocht hij dat huren van de broeders. En dan hebben wij dat zowat aangepast, geverfd en al. En dat was ons clublokaal. »

(OHSNG10)

« Vroeger dan was dat niet denkbeeldig, dat ge in dat park, want dat is een park hé daar rond, dat je daar in kon lopen. Nu lopen ze daar in, zitten ze daar ... vroeger zat er een broeder-kok met zijn tweeloop achter ons. Die was wel niet geladen, maar dat was schrikwekkend, dat was om ons af te schrikken. En dan kwam hij ons pakken en dan was het zo van: awel mannekes, wat doen jullie hier. »

(OHSNG10)

Zowel het belang van de private ruimte als de geïnstitutionaliseerde patronen van tijd- en ruimtegebruik die vrij sterk naar voren kwamen in Sint-Pieters-Buiten

herkennen we nauwelijks in Nieuw Gent en Steenakker. Het eigen huis, de eigen tuin of het huis van anderen lijken bijvoorbeeld niet onmiddellijk een belangrijke ontmoetingsplaats. Ook de scouts was bijvoorbeeld hooguit een belangrijke voorziening binnen de verzuilde gemeenschap (cf. infra), maar de gesprekken met bewoners van deze woonomgeving creëren niet de indruk dat de scouts een centraal integratiekader betekenden zoals in Sint-Pieters-Buiten het geval was. In ieder geval waren er voldoende andere ontmoetingsplaatsen voor kinderen dan de scouts.

Ten slotte heeft men het ook minder over belangrijke plaatsen buiten de buurt. Het vroegere vliegplein in **Sint-Denijs-Westrem** komt aan bod bij de oudere bewoners, maar opnieuw aanvullend op de eigen publieke woonomgeving.

« Dat was in de vakantie ook een vakantiepatronaat die zij dan deden. En dan was dat hier een stuk en dan een stuk in de ... over de autostrade hier. In De Pintelaan. Dan gingen wij soms een keer in de vakantie tegen ons goesting, we bleven liever hier spelen, maar ja... gingen we een keer een maand... allee, dat was dus dagelijks om negen uur 's morgens tot vier uur 's namiddags zeker in een vakantiepatronaat onder begeleiding van. Dat was aan [...] het vliegplein van Sint-Denijs-Westrem. Het vroegere vliegplein waar dat dus nu de expohallen staan. Dat was daar dat vakantiepatronaat. Dan werden er daar tenten gezet. »

(OHSNG7)

Het Maaltepark wordt ook ergens vernoemd. Maar deze vormen duidelijk een minderheid in het tijd- en ruimtegebruik van kinderen. De kern van het alledaags sociaal handelen speelde zich duidelijk af in de onmiddellijke woonomgeving.

2. ONTPLOOIING

Met betrekking tot de ontplooiingsmogelijkheden komt in de mondelinge geschiedenissen vooral de sociale ontplooiing aan bod. Er wordt verwezen naar de sociale controle in de publieke ruimte als gevolg van de aanwezigheid van volwassenen in deze ruimte en naar de verschillende activiteiten die worden georganiseerd in de publieke ruimte die tot doel hebben de buurtbewoners samen te brengen. Ten slotte wordt ook ingegaan op het beeld dat bewoners hebben over hun eigen buurt.

2A *Sociale controle*

Als een gevolg van de eerder beschreven levendige publieke ruimte in Nieuw Gent en Steenakker, heerste er ook een belangrijke vorm van sociale controle in de publieke ruimte over de kinderen van de buurt. Men verwijst dan zowel naar de wijkagent als naar andere volwassenen.

« Wij hadden ook op het plein zo een iemand en die noemde Theo (lacht), en die mens zat altijd aan zijn deur zo op een afgezaagd stoeltje. En als ons moeder naar de steenweg moest komen, dat was toch al een eindje, dus de Zwijnaardsesteenweg maar niemand zei dat, we zeiden ik ben om boodschappen naar de steenweg, dat waren daar de winkels zowat, dan zouden wij toch niet van ons pleintje gegaan zijn, want wij moesten luisteren naar Theo en wij deden dat dan ook. Dat was zo als Theo zei 'nee, ge gaat niet langs daar' en we gingen dat dan toch doen, dan wisten we dat als we terug thuis kwamen en ons moeder of ons vader thuis kwam dat we dan reclamaties gingen krijgen. »

(OHSNG11)

2B *Belang van buurtactiviteiten voor en door bewoners*

In Nieuw Gent zijn er de laatste vijftien jaar een aantal gemeenschapsvormende initiatieven ontstaan zoals buurtwerk, opbouwwerk, jeugdwerkzorg en algemeen welzijnswerk. Deze lijken vooral in Nieuw Gent voor sommige bewoners een belangrijke functie te vervullen voor het creëren van sociale contacten. Anderzijds blijft ook het parochiale netwerk een belangrijke rol vervullen in de sociale en culturele ontplooiing van een specifieke groep bewoners, vooral voor de oudere 'oorspronkelijke' bewoners van Nieuw Gent. En ook straatfeesten die door bewoners zelf worden georganiseerd spelen hierin een rol.

« [D]e mogelijkheden die er bij gekomen zijn: het jeugdcentrum, het dienstencentrum, het ontmoetingscentrum dat er bij gekomen is waar je maandelijks papieren van krijgt van de activiteiten. Dus ze proberen er ook wel een sociale wijk van te maken door eigenlijk in het ontmoetingscentrum allerlei activiteiten aan te bieden voor vooral oudere mensen. Ik denk dat er ook wel een soort van buurtwerk is opgericht om ook

activiteiten aan te bieden eigenlijk naar probleemjongeren of allochtone jongeren. [...] Maar ik denk wel dat ze willen proberen om van Nieuw Gent een sociale wijk te maken. Door ook de markt te doen, jaarmarkt te organiseren, buurtfeesten te organiseren, dus ik denk dat ze die sociale aspecten ook wel belangrijker beginnen te vinden. »

(OHSNG6)

« **Worden er nu meer sociale activiteiten georganiseerd?**

Ja, sowieso hé. Met de buurtwerking die er is. Dit is iets helemaal anders geworden hé. Ja, toen had je het klassieke verenigingsleven en het parochiale leven. En nu heb je daarnaast de buurtwerking waar iedereen dan kan... Met de buurtfeesten in de zomer en allerlei activiteiten. We hebben hier in de straat ook zo een activiteit gehad van de buurtwerking. [...] En dat was eigenlijk wel goed. Je leerde er inderdaad de mensen echt wat beter mee kennen. Je leerde mensen situeren waarbij je dat eerst niet kon, mensen die je wel goeiedag zei bij wie je de naam niet kende. »

(OHSNG9)

In Steenakker bestaat er een belangrijke bewonersgroep rond het Pieter Huysensplein die instaat voor een aantal initiatieven zoals een rommelmarkt, een bloemenfeest en diverse activiteiten voor kinderen. Deze activiteiten slagen er ook steeds in om een grote groep bewoners van heel diverse achtergronden te verzamelen.

« Gelijk nu wordt er ook wel meer met de buurt zo, er is hier zo twee keer in het jaar rommelmarkt, en dan komen er veel van buiten uit, maar jij mag er zelf ook staan. Dus allee ja, dan wordt er ook zo wel contact gehouden met elkaar. »

(OHSNG11)

2C *Beeldvorming over de woonomgeving*

In verschillende gesprekken verwijzen bewoners van Nieuw Gent naar de negatieve beeldvorming over hun woonomgeving waarmee ze regelmatig worden geconfronteerd. Zij ervaren deze beeldvorming als te eenzijdig en benadrukken dat het ook in Nieuw Gent goed wonen kan zijn.

« Wat dat er wel wordt gezegd op Nieuw Gent en dat wordt veel gezegd, dat wordt zelfs gebruikt op de tv ook, op de AVS. Dat het hier klein Chicago is hé. Dat dat hier toch wel ergens ... Dat als mensen vragen vanwaar ik kom, dat ze dan zeggen 'oh ja, santé'. »

(OHSNG3)

« Er zijn zo mensen die zeggen: wonen jullie hier nog altijd? Want dat heeft een slechte naam hier eigenlijk hé. Ik zeg dan 'waarom niet?'. Wij wonen daar goed. »

(OHSNG7)

« Vroeger was dat Nieuw Gent, daar wil ik niet gaan wonen hoor. Dat was... oeioei... dat had een naam Nieuw Gent. Allee, en ik ben hier komen wonen en ik vind het hier veel gezelliger dan waar dat ik gewoond heb. »

(OHSNG2)

« Maar er zijn mensen die zeggen: Nieuw Gent, daar zou ik niet willen wonen. Door mijn werk kom ik op veel verschillende buurten. Namelijk, de Dampoort, ik heb daar niets tegen hé, Ledeborg, de Brugse Poort in Gent, dus langs de kant van de Brugsesteenweg. Dat je zegt van amai... Hier is het nog ergens ópen. »

(OHSNG10)

In Steenakker wordt in één van de gesprekken verwezen naar hoe men zich wenste te onderscheiden van de cités in de stad. De tuinwijk was in die periode vooral bestemd voor de opklimmende arbeidersklasse.

«Het enige dat ik nog weet zo, als er eens bezoek bij ons thuis kwam, vooral als we dan wat groter werden, dat de mensen dat wel altijd het een gezellige sfeer vonden hier op de pleintjes zo. Maar eigenlijk is het hier wel gezellig wonen zo. Je had dan ook altijd mensen die zeiden 'het is gelijk een citeetje he'. Je kan maar langs één kant weg dus dat is een citeetje waarop je woont he. En dat kwam dan toch eigenlijk niet zo goed over, want een citeetje dat was dan toch nog eigenlijk iets anders zo. Vonden ons ouders zo een beetje. Ik

weet nog dat mijn moeder dat eigenlijk niet graag had, want een citeetje dat was toch nog iets anders. »

(OHSNG11)

3. GRENZEN

Het grensthema is een thema dat uitgebreid aan bod gekomen is in de gesprekken met de bewoners van Steenakker en Nieuw Gent. Dit grensthema is in deze buurten vooral verbonden met de identificatie met één of verschillende sociale groepen in de buurt.

3A Betekenis van groepslidmaatschap als insluitings- en uitsluitingsmechanisme

Een rode draad doorheen de mondelinge geschiedenissen in Steenakker en Nieuw Gent is het bestaan van verschillende sociale en culturele groepen die het sociaal leven in deze omgeving sterk beïnvloeden. Drie patronen komen uit het materiaal: de verzuiling vooral rond de jaren vijftig, woonplaats (inzonderheid oude en nieuwe wijk) vooral vanaf de jaren 70, en etniciteit vooral vanaf de jaren negentig. Actueel spelen deze verschillende breuklijnen, in wisselende verhoudingen, nog steeds een rol in de sociale verhoudingen in de wijk. Zoals Sint-Pieters-Buiten, en het miljoenenkwartier dan meer in het bijzonder, historisch beschreven kan worden als een sociaal exclusieve en relatief homogene woonomgeving, zo kunnen Nieuw Gent en Steenakker beschouwd worden als voorbeelden van een relatief sociaal gemengde, multiculturele wijk.

3B Verzuiling

Vooraf in de jaren vijftig – maar ook in beperktere mate later – betekende de verzuiling tegelijk een belangrijk uitsluitingsmechanisme en integratiekader. Mensen werden opgenomen in een gemeenschap door de zuil waartoe ze behoorden. De ruimtelijke groepering van de woningen van de Volkshaard (katholieken) en de Goede Werkmanswoning (socialisten) bood hiervoor een ruimtelijke basis. Het verzuilde voorzieningenaanbod (scholen, mutualiteiten, verenigingsleven) zorgde voor een sociale basis. De geleidelijke ontzuiling van de samenleving heeft dus tegelijk een positieve (bepaalde sociale breuklijnen verdwenen) en negatieve invloed (de afbrokkeling van een belangrijk lokaal integratiekader) gehad op de gemeenschapsvorming in Steenakker en Nieuw Gent,

waarbij mogelijks de negatieve effecten zwaarder hebben doorgewogen dan de positieve.

Eén van de respondenten omschrijft de impact van deze verzuiling op de sociale verhoudingen vroeger als volgt:

« Maar in het oud gedeelte, de sociale woningen die hadden allemaal, allé die hebben allemaal een politieke kleur hé. En je werd echt daarvoor ... dat waren de huizen van de Volkshaard en dat waren de huizen van de Vooruit en dat zo allé, dat was 'nen Tseef' en dat was 'ne Sos', zo dat was er wel. [...]Dus als je zegt van die wijken, gemeenschappen, dan waren zelfs die woonblokken al een klein beetje gemeenschappen eigenlijk hé. Dat is ook wel iets dat toch positief geëvolueerd is, dat je de mensen niet meer met euh een kleur op hun voorhoofd lopen hé. »

(OHSNG1)

De verzuiling had ook een belangrijke impact op het gebruik van de aanwezige voorzieningen in de woonomgeving. Het Henri Storyplein werd bijvoorbeeld beschouwd als van de socialisten, terwijl alles rond het Rerum Novarumplein gepercipieerd werd als van de katholieken.

« [M]aar we kwamen wel [op het Storyplein]. Maar echt niet veel. Als we daar naartoe gingen was dat voor deugnieterij uit te steken. Maar voor de rest ja. Maar ons ouders mochten daar zeker niet van weten dat we daar gingen. Ja, ge moet ook zien, dat was een andere instelling. Dat waren de socialisten en wij waren de christenen en in die tijd was dat allemaal zo een beetje taboe voor ons. Ik zal het zo zeggen. Daar mochten we niet zijn. »

(OHSNG2)

« Ik heb nog geweten, dus wij woonden in de K. Vandenberghe straat, in het heel uiterste puntje. Dus dat was een kern socialisme zo (lacht). Niettegenstaande dat er veel gasten van die mensen naar de scouts gingen. En mijn vader was een biljarter en die trok dan naar een biljartmaatschappij in de kring. En ja, dat lukte zo wel ne keer dat mijn vader daar in het weekend naartoe ging en dat wij mochten meegaan. En dat mijn vader en mijn moeder opmerkingen kregen als ze naar huis kwamen vanuit de straat: komt ge van bij diene paster? Ik heb

dus nog gezien dat mijn moeder haar hoge hakken afdeed van op de Zwijnaardse steenweg en op haar kousen door de straat ging, omdat ze het niet zouden gehoord hebben. »

(OHSNG1)

Hoewel de traditionele invloed van de zuilen als integratiekader sterk afgenomen is, is hun betekenis nog niet volledig verdwenen. De 'politieke kleur' van de wooneenheden blijft in zekere mate doorleven. Zo hebben de woningen van de Volkshaard vandaag een andere reputatie dan die van de andere maatschappijen. Dit heeft niet enkel te maken met de kwaliteit van de woningen, maar vooral met de bewoners en de verhoudingen tussen de bewoners.

« De buitenring, dus diegenen in die straten hier [aan de buitenkant van Edelsteenstraat] dat is allemaal van de Katholieke maatschappij. En die aanvaarden zo maar niemand. Buiten hier in de grote appartementen. Dat zit vol met allemaal verschillende nationaliteiten. En dat botst. Enorm.

Dus dat botst tussen die buitenkant en ...

Nee, nee. Die buitenkant dat is vree rustig. Maar mensen die dus binnen, in die grote blokken wonen dat botst enorm. Dat is constant miserie. »

(OHSNG3)

3C Woonplaats

Wanneer in de jaren zeventig Nieuw Gent gebouwd wordt en ook Steenakker uitgebreid wordt met nieuwe wooneenheden buiten de oorspronkelijke tuinwijk, tekenen er zich nieuwe scheidingslijnen uit, gebaseerd op woonplaats. Het meest duidelijk komen deze tot uitdrukking in het verschil tussen de 'oude' wijk Steenakker en de 'nieuwe' wijk Nieuw Gent. De Zwijnaardsesteenweg – altijd een drukke weg geweest – is de concrete grens tussen beide wijken, en beïnvloedt mee de sociale verhoudingen tussen bewoners van Nieuw Gent en Steenakker.

« Ja, maar dat was zo iets: wij waren van Nieuw Gent en ... gho, hoe noemde wij dat? Oud Gent. En dat was zo een vete, weet je wel. Maar ik ben dan ook naar school beginnen gaan, aan de kerk. Dat was een afdeling van de visitatieschool. En dus mijn eerste vriendinnen zo die waren van de Zwijnaardsesteenweg meer. En ik was zo diegene van de nieuwe wijk, van Nieuw Gent.

Weet je wel? En dan vrienden en vriendinnen en ... dat was wel zo een vete. En je mocht niet overlopen. Of zo met lieven ook. Zo van: ge gaat toch niet beginnen van ene van oud Gent hé? [...] Maar het meeste van de populatie zal ik maar zeggen, dat was van oud Gent die op het schooltje daar zat. Ja, met de scouts ook eigenlijk. Maar, ik werd wel direct aanvaard. Ik was dan dat meisje van Nieuw Gent daar. Of dan kwamen zij wandelen en dan kwamen ze ons een keer bezoeken en dan gingen wij een keer naar oud Gent ... Dat wel hé. »

(OHSNG5)

Ook vandaag lijkt de Zwijnaardsesteenweg als grens nog sterk door te leven, zij het in veel beperktere mate. In het verlengde van het afgenomen belang van de verschillende zuilen in de wijk, zijn ook de verschillende territoriale eenheden stilaan naar elkaar toegegroeid.

« Dat is ook nog zo iets, eigenlijk blijft dat toch altijd wel een beetje een barrière. Die steenweg ertussen. Dat is zó raar hé. Zij organiseren, wij organiseren. En uit sympathie zullen zij wel een keer bij komen en ik zal wel bij hun gaan, omdat ik vind dat dat moet. Maar de groep is zeer klein. Van hieruit naar daar en van daaruit naar hier. »

(OHSNG4)

Niet enkel het verschil tussen de 'oude' en de 'nieuwe' wijk valt op, maar ook binnen Nieuw Gent en binnen Steenakker zijn er verschillen naargelang woonplaats. In Nieuw Gent werd hierboven bijvoorbeeld reeds het verschil aangehaald tussen de huizen en laagbouwappartementen langs de Edelsteenstraat en de hoogbouwappartementen van de Kikvorsstraat.

« Dus met de scheiding bedoel ik, hier is de hoofdweg van de wijk (de Edelsteenstraat en Kikvorsstraat). En langs deze kant zijn het eigenlijk allemaal huizen en kleine appartementsblokken van maximum twee verdiepingen en hier staan er heel veel grote blokken. Nu, in de grote blokken wonen er heel veel allochtonen. Toen dacht ik echt wel in die straten bijna niemand, maar dat begint zich ook wel te mengen nu. »

(OHSNG6)

In Steenakker zijn er verschillen tussen de oorspronkelijke tuinwijk¹⁰⁵ en later aangebouwde wooneenheden zoals het wijkje aan de Groenewalstraat en de blok rond het Gustaaf Eylenboschplein.

« Maar daar tegenover, als ik S. Eylenboschplein zeg, daarnaast lag dan de G. De Sutterstraat en daar was daar zo lijk een binnentuin, dat is nu nog zo ... euh wel ja, dat werd zo een beetje gerespecteerd. Wij waren van Zwijnaardsesteenweg, S. Eylenboschplein en dat was ons territorium. Maar wij gingen niet vlug naar de aanpalende ... wat ergens ook wel uitnodigde om te spelen, maar daar kwamen wij dan niet. Niet dat wij daar niet mochten komen, maar dat was zo een beetje ja, elk had zo zijn plek. Dat was wel zo. Ja ... »

(OHSNG1)

3D *Etniciteit*

Breuklijnen in de gemeenschap op basis van nationaliteit of afkomst lijken van de laatste decennia te zijn. In eerste instantie zijn het vooral de appartementen in Nieuw Gent die vanaf eind jaren tachtig, begin jaren negentig een grote diversiteit huisvesten. Later worden ook heel wat van de gerenoveerde sociale koopwoningen in Steenakker bewoond door Turkse gezinnen.

Hoewel de eerder besproken breuklijnen nog steeds doorleven in de actuele gemeenschap in Nieuw Gent en Steenakker, lijkt etniciteit vandaag een belangrijke rol te spelen.

« De allochtone kinderen spelen samen, wat heel schoon is. En de autochtone, Belgische kinderen die spelen ook samen. En je ziet wel een keer dat die twee groepen samen ... maar weinig eigenlijk. Zo een keer met dat zeil dat op het plein ligt waar iedereen gebruik van kan maken. En ik moet zeggen, hier voor mijn deur, als ik hier met mijn baby's zit, komen ze hier soms

¹⁰⁵ Deze bestaat uit volgende straten en pleinen: D. De Wagemakerstraat, P. Huysensplein, J. Stassinsplein, S. Van Asscheplein, R. Keldermansstraat, B. De Wildestraat, J. Ondermaercqplein, L. Plumionplein en een deel van de Zwijnaardsesteenweg.

ook wel eens samen, maar hoofdzakelijk, als ik verder ga, als ik ga wandelen of zo, dat is ene groep met allemaal vreemde kindjes en .. die klitten ook samen. »

(OHSNG4)

Voor de jaren negentig woonden er ook gezinnen van verschillende herkomst in de wijken Nieuw Gent en Steenakker, maar de ervaring van een sociale breuklijn tussen Belgische en allochtone gezinnen lijkt toch een eerder recent fenomeen in de wijk.

« Dat is raar hé. Nu zijn het allemaal vreemdelingen, maar als er vroeger een Italiaan woonde, dat was geen vreemdeling, dat was ... maar, nee. In die tijden ... »

(OHSNG7)

Ook een vrouw van Turkse afkomst die als kind bij de eerste Turkse gezinnen van Nieuw Gent hoorde, ervaart de breuklijnen in de buurt op basis van nationaliteit als een recente constructie.

« Nee, vroeger was dat hier echt een wijk waar ze heel open waren, voor vreemde mensen ook. Ze waren echt vriendelijk. Onze burens, de andere mensen ... euh, er was geen racisme, dat was er niet zo. Allé wij zagen dat toen zo. Het was echt heel goed. Wij konden met al die mensen hier omgaan. Allé ja, het was heel fijn eigenlijk vroeger. Dus we kenden geen racisme vroeger, het waren heel goede mensen. »

(OHSNG8)

3E *Sociale mix*

Voorals in Nieuw Gent, maar ook in Steenakker lijkt de omvangrijke sociale en culturele mix aan de basis te liggen van de actuele begrenzing van de herkenning van een gemeenschap. “Er is geen band meer tussen de mensen” is een vaak terugkerende gedachte in de interviews (cf. infra). De bewoners van Nieuw Gent lijken elkaar niet (meer) te begrijpen, letterlijk en figuurlijk. Verschillende respondenten geven aan dat ze – in tegenstelling tot vroeger – hun eigen burens niet of nauwelijks meer kennen. Hieraan gekoppeld heerst er ook een onveiligheidsgevoel bij sommige bewoners.

« Mensen durven niet meer [buiten] gaan vanaf dat het donker is. Ze durven er niet achter gaan, achter hun valse tanden of dit of dat. Dus hij zei tegen mij of ik dat niet wilde meenemen en dat binnen steken bij die mens. Want ik ken die al vanaf dat ik hier woon. [...] Mensen willen niet buiten gaan. Ik vind dat wel jammer. »

(OHSNG3)

We merken hier een aantal belangrijke verschillen met de situatie in het miljoenenkwartier. Ten eerste is er in het miljoenenkwartier sprake van een recente toename van de sociale contacten tussen burens en lijkt er zich – in tegenstelling tot vroeger – meer en meer een band te ontwikkelen tussen de burens (die zich parallel en deels zelfs door de individuele ontplooiing van de bewoners ontwikkelt), terwijl in Nieuw Gent en Steenakker men eerder spreekt over een afname van het gemeenschapsgevoel. Ten tweede kunnen we vooral in Nieuw Gent het recente onveiligheidsgevoel voorzichtig koppelen aan de steeds groter wordende sociale en culturele mix onder de bewoners en de ervaring dat men zijn burens en de buurtbewoners niet (meer) kent. Sommige respondenten maken ook expliciet deze koppeling: het onveiligheidsgevoel heeft voor hen te maken met de aanwezigheid van mensen in de publieke ruimte die ze niet kennen. In Sint-Pieters-Buiten daarentegen lijkt het onveiligheidsgevoel niet onmiddellijk te maken hebben met de aanwezigheid van “vreemden” in de publieke ruimte, maar eerder met de anonimiteit van de publieke ruimte en het gebrek aan sociale controle. In de drie woonomgevingen (hoewel opvallend minder in Sint-Pieters-Buiten) wordt ook de geringe tolerantie ten aanzien van de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte aangehaald. In Steenakker manifesteert dit zich in het verzet van sommige bewoners tegen de inrichting van speelruimte op het Pieter Huysensplein, in Nieuw Gent wordt dit geïllustreerd door een verhaal over tegenkanting van sommige bewoners bij de organisatie van een speelstraat.

« De groendienst is geweest, ze zijn komen kijken en er is een inplantingsplan voorgelegd. Er is ook een grote petitie geweest van de mensen, want die willen het houden zoals het is. Dat kan er bij mij ook niet in. Doe die parkeerruimtes weg en zorg dat er meer ruimte is voor uw kinderen. Nee, dat moet hier blijven zeggen ze, want als er volk komt dan kunnen ze hun auto niet zetten. Dat is ook zoiets... Dus het plein is veel veranderd ja. »

(OHSNG4)

« Gelijk nu ook, de mensen die kunnen niet veel verdragen hé.
De mensen hadden gevraagd voor een speelstraat hier in de
straat en die mens van naast mijn deur die zegt dat als ze een
speelstraat vragen dan ... En ze rijden voor mijn neus zegt hij
... het is op eigen risico, dan rij ik ze omver. Dan maak ik dat
ik ze mee heb. Dan zeg ik van allé ja ... »

(OHSNG3)

4. VERANDERINGEN

Gevraagd naar de belangrijkste veranderingen in de woonomgeving zien we overheen de verschillende gesprekken in Nieuw Gent en Steenakker in grote lijnen één rode draad steeds terugkeren: de ervaring dat de woonomgeving op vlak van uitzicht is verbeterd in vergelijking met vroeger, maar op vlak van sfeer en gemeenschapsgevoel achteruitgegaan is.

4.1 Verfraaiing van de gebouwde woonomgeving

Zowel in Steenakker als in Nieuw Gent hebben verspreid over de voorbije decennia verscheidene ruimtelijke ingrepen plaatsgevonden ter verfraaiing van de woningen, de publieke ruimte en de uitbreiding van publieke speelruimte.

« De wijk is veel veranderd op vlak van gebouwen ... allee ja,
dezelfde appartementsblokken staan er nog. Maar ze zijn er
heel veel aan het renoveren. Dus ja, dat geeft ook wel een
andere kleur. Vroeger waren het toch vuile oude blokken. »

(OHSNG6)

« Ja, dat was verouderd hé. Dat waren zo wat oude latten tegen
elkaar met een band aan. In plaats van zo een zitje, zo echt
die oude speeltuigen hé. Maar dat is wel beter. »

(OHSNG3)

4B Afbrokkeling van de gedeelde woonomgeving

Zowel in Nieuw Gent als in Steenakker hebben veel bewoners het over het afbrokkelend sociaal netwerk in de woonomgeving en het gevoel dat men elkaar niet meer kent en dat er geen band meer is tussen de mensen.

« Het was bijna gans de straat die je kende. Als je elkaar tegenkwam dat je iets vertelde aan elkaar. Maar nu is het zo dat ze soms echt niet meer kijken. Dat is de gewoonte geworden, dat is niet omdat ze kwaad zijn. De mensen zijn veranderd. »

(OHSNG12)

Voor een belangrijk deel wordt deze ontwikkeling door verschillende bewoners rechtstreeks of onrechtstreeks gekoppeld aan de komst van nieuwe groepen in de woonomgeving overheen de laatste decennia en het feit dat – zeker in Nieuw Gent – er een grote verhuisbeweging bestaat. Voortdurend komen nieuwe mensen toe in de woonomgeving en vertrekken er anderen.

« Maar als je dan vaststelt dat eigenlijk allé ja, toch vooral in de appartementen en zo, een weinig blijvend publiek geweest heeft hé. In de woningen, de huizen zo, is er daar wel zo een beetje contact mee gekomen door de jaren heen. Maar dan de appartementen en al zo, ja als je daar iemand van kent zo. Maar daar zie je ook zo ... dagelijks staan daar verhuishagens en men komt en gaat daar voort en ... dus eigenlijk naar de gemeenschap, naar het vormen van gemeenschap hier binnen de wijk, is dat wel een beetje een scheiding. »

(OHSNG1)

In Steenakker verwijst men vooral naar de renovaties van de oudste woningen rond de jaren negentig als belangrijke hefboom voor de sociale veranderingen in de buurt. Een groot deel van de woningen werd gerenoveerd en als sociale koopwoning aangeboden. Op dit aanbod zijn volgens verschillende bewoners hoofdzakelijk Turkse gezinnen ingegaan, waardoor er plots een grote groep bewoners van Turkse afkomst in de buurt woonde en een andere groep uit de Steenakker moest verhuizen.

« Dan zijn ze begonnen met renoveren en dat is wel een hele omslag hier in de buurt geworden. De mensen die alleen waren of met twee waren, moesten uit hun huis, mochten niet terug in hun huis want het huis moest vrij komen voor mensen met hun kinderen. Misschien een stukje terecht, maar naar de sfeer toe in de buurt is er hier wel veel veranderd.

[...]

Allé ja, terecht als die mensen een huis kunnen kopen, kunnen ze het kopen, maar dan wordt er ook weer een beetje met nijd van de andere kant gekeken van 'kijk, ze kunnen dan toch een huis kopen en ze hebben die en ze hebben dat'. »

(OHSNG11)

Een andere verklaring die sommige bewoners geven is dat de snelle uitbouw van welzijnsvoorzieningen in de wijk (cf. supra) ervoor zorgen dat mensen minder afhankelijk zijn geworden van elkaar.

« Wat het grote verschil is, vind ik, vroeger droegen de mensen meer zorg voor mekaar. Er waren minder sociale zekerheden. En in die zin moest je meer zorg dragen voor mekaar. Nu, alles is hier hé. Er is hier een wijkresto, er is daar een dokterspraktijk. Dus mensen moeten zo geen zorg meer dragen voor mekaar. Als er ene ziek is, ze gaan naar die dokterspraktijk. Of hebben ze weinig geld, ze gaan naar het OCMW. Hebben ze geen zin meer om te koken, ze gaan naar de wijkresto. »

(OHSNG4)

7.3.3. VAN AGRARISCH GEHUCHT TOT VERDEELD VOORSTEDELIJK GEBIED

In de gebouwde woonomgeving was er aandacht voor de geleidelijke ruimtelijke differentiatie van een gebied dat iets meer dan een eeuw geleden nog één uitgestrekt agrarisch gehucht vormde tot verschillende onderscheiden verstedelijkte woonomgevingen. Suburbanisatie en ontwikkelingen in het stedenbeleid vormden hierin de rode draad. Uit de mondelinge geschiedenissen leren we dat de ruimtelijke differentiatie ook een sociale differentiatie met zich mee draagt. Fysieke barrières zoals de Zwijnaardsesteenweg en de Krijgslaan

hebben geleidelijk betekenis gekregen als sociale grenzen tussen verschillende groepen in de samenleving. Ze symboliseren de wijze waarop individuen en groepen in de woonomgeving de ruimte gebruiken in processen van sociale identificatie en uitsluiting.

De sterkste sociale grens die uit de mondelinge geschiedenissen naar voren komt, is die tussen enerzijds Sint-Pieters-Buiten en anderzijds Nieuw Gent en Steenakker, waarvan de Krijgslaan en de Sterrecampus van de Universiteit Gent de belangrijkste materiële dragers zijn. Het valt op hoe weinig de bewoners uit Sint-Pieters-Buiten weten over Nieuw Gent en Steenakker en vice versa. Het valt ook op hoe de geschiedschrijving van beide gebieden zo weinig over elkaars verleden vertelt.

Enkele bewoners van Sint-Pieters-Buiten zijn zich hooguit bewust van het bestaan van het Henri Storyplein in Steenakker, en sommige bewoners van Nieuw Gent/Steenakker kennen de lagere school uit de Sint-Pietersaalststraat en de bekende scoutsgroep Sint-Petrus, maar voor de rest lijkt alles daarbuiten *terra incognita*.

7.4. Besluit: De sociaal-pedagogische betekenis van de gedeelde woonomgeving

In 2005 organiseerde het stadsbestuur een grootschalige enquête onder de Gentse bevolking over de sterktes, zwaktes en knelpunten in hun onmiddellijke woonomgeving met het oog op het opstellen van een beleidsprogramma voor elke wijk in Gent (Stad Gent, 2006a, 2006b)¹⁰⁶. De resultaten van deze bevraging weerspiegelen goed de verschillen in de woonomgeving als gedeelde ruimte die doorheen dit hoofdstuk werden aangehaald. In de enquête verwijzen bewoners van Sint-Pieters-Buiten¹⁰⁷ in relatie tot de kwaliteiten van hun wijk vooral naar de ligging tegenover het stadscentrum en ‘het platteland’ (sic), het groene en rustige karakter van de buurt, en de ‘dorpssfeer’ (sic) die er heerst. Anderzijds wordt verwezen naar de verkeersdrukte, de parkeerproblematiek en de overlast die

¹⁰⁶ Verslag van de resultaten online raadpleegbaar: “Wijkprogramma Nieuw Gent – UZ” (<http://www.gent.be/nieuwgent-uz>) ; “Wijkprogramma Stationsbuurt Zuid” (<http://www.gent.be/stationsbuurtzuid>) .

¹⁰⁷ In de bevraging van de Gebiedsgerichte Werking wordt op een hoger schaalniveau gerapporteerd, namelijk “Stationsbuurt Zuid”. Deze wijk omvat naast onze afbakening van Sint-Pieters-Buiten onder meer ook de omgeving van de Voskenlaan, De Sterre en de Snepkaai.

gepaard gaat met het stijgend aantal studenten (visuele overlast van geparkeerde fietsen, verstoring van de gewaardeerde rust van de buurt, ...). Ook in de mondelinge geschiedenissen kwamen de dorps sfeer, de rust, het groene karakter aan bod als belangrijke thema's in de woonomgeving. Het landelijke dorp is een krachtig beeld dat voor verschillende bewoners van Sint-Pieters-Buiten de ideale woonomgeving representeert. Daarnaast wordt in de mondelinge geschiedenissen de woonomgeving in Sint-Pieters-Buiten door haar bewoners gethematiseerd in functie van de geprivatiseerde contacten die er plaatsvinden, de individuele ontplooiingsmogelijkheden en vrijheden, de esthetische kwaliteiten van de publieke ruimte in de woonomgeving, de katholieke kerk, school en scouts als lokaal integratiekader, en de uitsluiting van wie niet tot deze begrensde gemeenschap behoort.

In Nieuw Gent en Steenakker¹⁰⁸ komen in de enquête van de Gebiedsgerichte werking de leefomgeving en het gemeenschapsleven aan bod als centrale thema's in de reacties van bewoners. Men verwijst onder meer naar het negatieve imago waar de wijk mee te maken heeft, de onveiligheidsgevoelens die er heersen, de woon- en samenlevingskwaliteit in de appartementen en de problemen die het multiculturele samenleven met zich meebrengt. Anderzijds wordt verwezen naar de waardering voor de bestaande initiatieven van buurtverenigingen, voor de wijk in het algemeen en voor de sociale contacten die er bestaan. Deze thema's kwamen ook aan bod in de mondelinge geschiedenissen. De woonomgeving werd er in de mondelinge geschiedenissen verder gethematiseerd in functie van het belang van de publieke ruimte als speel- en ontmoetingsplaats, de sociale contacten en controle die er bestaan, en de belangrijke betekenis van groepslidmaatschap als insluitings- en uitsluitingsmechanisme waarbij onder meer de verzuiling, de woonplaats en etniciteit een basis vormden voor sociale identificatie.

De patronen die werden beschreven doorheen dit hoofdstuk worden in vraag gesteld in functie van de manier waarop deze betekenis geven aan stedelijk burgerschap. Dit impliceert de vraag op welke manier bewoners van elk van de onderzochte woonomgevingen zich verhouden tegenover de gemeenschap, de

¹⁰⁸ In de bevraging van de Gebiedsgerichte Werking wordt op een hoger schaalniveau gerapporteerd, namelijk "Nieuw Gent – UZ". Deze wijk omvat naast onze afbakening van Nieuw Gent en Steenakker tevens de omgeving rond de Ottergemse Dries. In de rapportage wordt wel een onderscheid gemaakt tussen Nieuw Gent en Steenakker enerzijds, en de Ottergemse Dries anderzijds.

maatschappelijke ontwikkelingen en veranderingen die gepaard gaan met de toenemende verstedelijking van de woonomgeving; welke grenzen hierdoor worden uitgetekend; en welke positie kinderen hierin innemen.

7.4.1. DIVERSE OPVATTINGEN OVER WONEN

In Sint-Pieters-Buiten verwijzen de mondelinge geschiedenissen naar de scheiding tussen de private en de publieke sfeer die er wordt gemaakt. De private sfeer speelt een belangrijke rol als socialisatiecontext. De individuele ontplooiing en vrijheden en de private ruimte lijken een belangrijkere positie te hebben in het sociaal handelen van mensen dan de publieke ruimte als een ontmoetingsruimte. Bewoners van Sint-Pieters-Buiten hebben een specifieke verhouding met en betrokkenheid ten aanzien van de buurt die geïllustreerd wordt door de uitspraak dat *goede buren zich op d'r eigen houden* (Blokland, 2005) of dat *good fences make good neighbours* (Kearns & Parkinson, 2001). Men weet veel over elkaar en over de gemeenschap zonder dat men elkaars deur platloopt. Buurtbewoners herkennen zich als gemeenschap – niet omdat ze veel met elkaar omgaan of veel gemeenschappelijk hebben met elkaar – maar omdat ze zich herkennen als een groep gelijkgestemden. Er zijn in de mondelinge geschiedenissen verscheidene verwijzingen hiernaar terug te vinden waaronder de erkenning dat de buurt vooral “aantrekt” voor “mensen die iets bereikt hebben in het leven” en die een “bepaalde culturele bagage hebben”. Het gemeenschapsleven bestaat uit autonome individuen (of gezinnen) die met andere autonome individuen (of gezinnen) samenleven en die verbonden zijn door de collectieve voorzieningen waarvan zij gebruik maken en waardoor ze verbonden zijn met elkaar. Mensen gebruiken hun buurt dus niet zozeer als een kader voor hun sociale interacties, maar eerder op een *praktische* (i.e. in functie van de aanwezige voorzieningen) en *symbolische* (i.e. in functie van sociale positiebepaling) manier (cf. Blokland, 2005). Dit verklaart ook de belangrijke positie die de kerk, de lagere school, de scouts en buurtwinkels innemen in de gedeelde woonomgeving van Sint-Pieters-Buiten. De positie van kinderen hierin is belangrijk. Het hebben van kinderen die naar deze voorzieningen gaan, betekent immers een belangrijke factor voor sociale integratie in de lokale gemeenschap. Kinderen zijn in het miljoenenkwartier dan ook een belangrijke drager van sociale netwerken.

De mondelinge geschiedenissen in Nieuw Gent en Steenakker verwijzen naar andere opvattingen over de woonomgeving als gedeelde ruimte. Vooral in

Steenakker betekent het deel uitmaken van één of meerdere sociale of culturele groepen in de buurt een belangrijke factor in de gesocialiseerde burgerschapspraktijken. Groepen werden onder meer gevormd op basis van ideologische achtergrond (bijvoorbeeld het verzuilde middenveld), woonplaats (bijvoorbeeld de ‘oude’ versus de ‘nieuwe’ wijk) en etniciteit. Lidmaatschap van een sociale of culturele groep ging gepaard met een reeks gedeelde waarden, normen, betekenissen en ook ruimtelijke praktijken. Tegelijk lag de ruimtelijke ordening van de woonomgeving mee aan de basis van de groepgerelateerde contacten, zoals werd geïllustreerd door het verzuilde sociale huisvestingslandschap. De diverse sociale en culturele groepen in de woonomgeving zijn verantwoordelijk voor zowel processen van sociale insluiting als sociale uitsluiting. De positie van kinderen hierin is anders dan in Sint-Pieters-Buiten. Kinderen zijn hier niet onmiddellijk de dragers van sociale netwerken, maar worden in hun eigen sociaal handelen sterk beïnvloed door de sociale netwerken van hun ouders. In het empirisch materiaal kwamen hiervan verschillende voorbeelden aan bod: kinderen die in de katholieke gedeelten van Steenakker woonden, overschreden niet de grenzen van de socialistische delen van de wijk en vice versa; en de eerste kinderen die de huizen in Nieuw Gent bewoonden zochten elkaar op en spreken over een zekere groepsdruk die er bestond onder elkaar om niet te veel om te gaan met de kinderen van de ‘oude’ wijk.

Hoewel deze verschillende groepen vandaag nog steeds herkenbaar zijn, is hun bindende kracht (in de communautaristische betekenis als een hecht sociaal integratiekader) sterk afgenomen. Bewoners ervaren dit als het “minder zorg dragen voor elkaar”, het “niet meer kennen van de burens” of het “afnemend sociale karakter” van de buurt.

Verder valt ook de rol op (vooral in Nieuw Gent) die sociale voorzieningen zoals het opbouwwerk en buurtwerk spelen in het mee creëren van sociale contacten in de buurt. Met verschillende interventies zoals onder andere het jaarlijkse buurtfeest, een sociaal wijkrestaurant en acties op straatniveau geven deze voorzieningen een belangrijke impuls aan het sociaal leven in de publieke ruimte en de contacten tussen (verschillende groepen) buurtbewoners. Tegelijk liggen deze voorzieningen mee aan de basis van de ervaring dat er “minder zorg wordt gedragen voor elkaar”. Buurtbewoners organiseren ook zelf verschillende activiteiten zoals straatfeesten en rommelmarkten. Ter vergelijking: in Sint-Pieters-Buiten is geen buurtwerk of opbouwwerk aanwezig. De Dienst Gebiedsgerichte Werking is – zoals overal in Gent – weliswaar betrokken op deze wijk, maar vindt

er moeilijk een ingang. Ook de ervaring van de Zieklienvrienden, een particuliere socioculturele vereniging in Sint-Pieters-Buiten, dat de buurt moeilijk aanspreekbaar is voor diverse activiteiten ligt in deze lijn.

7.4.2. VERSCHILLENDE UITWERKING VAN STEDELIJKE ONTWIKKELINGEN

De verschillende woonomgevingen zijn onderhevig aan een aantal gemeenschappelijke ontwikkelingen die in hoofdstuk 6 werden beschreven, waaronder een groeiende diversiteit en densiteit, en een aantal ruimtelijke ontwikkelingen waaronder de bouw van het UZ en de verlenging van tramlijn 21. De mate waarin deze ontwikkelingen een impact hebben op elke woonomgeving en de manier waarop ze het sociaal handelen van mensen beïnvloeden, is echter verschillend in elke woonomgeving.

In het miljoenenkwartier lijken deze veranderingen een aanleiding voor een versterking van het gemeenschapsgevoel in de buurt. Voorbeelden hiervan zijn de collectieve acties naar aanleiding van de verlenging van de tram door de Sint-Pietersaalststraat, de reactie op de mogelijke komst van een Turkse snackbar en de petitie tegen de gevaarlijke verkeerssituatie aan de Krijgslaan. De betrokkenheid op de gemeenschap vertaalt zich aldus in de verantwoordelijkheidszin voor het eigen privaat bezit en het respect voor dat van anderen, alsook voor het aanzien van de publieke ruimte. Het individueel en collectief afdwingen van bepaalde rechten tegenover het beleid staat hierin centraal. Zo hebben de acties die werden opgesomd vaak geleid tot rechtstreekse onderhandelingen tussen enkele bewoners (als vertegenwoordigers van ‘de’ buurt) en schepenen van het stadsbestuur. Ter vergelijking wordt burgerschap in Nieuw Gent en Steenakker niet gerealiseerd via rechtstreekse contacten met de politieke wereld, maar in de interacties tussen de bewoners en via verschillende verenigingen (bijv. buurtwerk, KWB, samenlevingsopbouw, etc.) die een mediërende rol spelen tussen burger en beleid. In Nieuw Gent en Steenakker lijkt er – in tegenstelling tot het miljoenenkwartier – vooral een gevoel te leven van teleurgang van de gemeenschap. Dit heeft te maken met de afbrokkeling van de traditionele verbanden die aan bewoners vroeger een belangrijke sociale identiteit verschafte én met de vaststelling dat de diversiteit in deze woonomgevingen veel sterker aanwezig is en veel sneller toeneemt dan het geval is in het miljoenenkwartier. Zeker in de “Torens van Babel” in Nieuw Gent verstaan burens elkaar niet meer. Ze spreken letterlijk

elkaars taal niet en begrijpen figuurlijk steeds moeilijker de mozaïek van culturen en leefstijlen die er naast elkaar leven.

Onveiligheidsgevoelens spelen in de verschillende woonomgevingen ook een rol. Al geldt ook hier dat de basis voor deze onveiligheidsgevoelens en de concrete uitwerking ervan op het sociaal handelen van mensen in beide buurten verschillend is. In Sint-Pieters-Buiten zijn de onveiligheidsgevoelens vooral gebaseerd op (verhalen over) vandalisme en inbraak, en hangen ze samen met de perceptie van een anonieme publieke ruimte met geringe sociale controle. Het onveiligheidsgevoel heeft er te maken met de angst voor de beschadiging of diefstal van het privaat bezit en leidt tot een scherpere beveiliging van de private ruimte ten aanzien van de publieke ruimte. Hierdoor wordt de beleving van een anonieme, onveilige publieke ruimte opnieuw versterkt. In Nieuw Gent en Steenakker lijken onveiligheidsgevoelens minder aan bod te komen in de interviews en lijken ze eerder het gevolg te zijn van de confrontatie met ‘vreemden’ in de publieke ruimte.

Ten slotte identificeren mensen zich in de verschillende cases in meer of mindere mate met hun woonomgeving en eigenen ze zich deze omgeving op verschillende manieren toe. In Sint-Pieters-Buiten zijn toe-eigeningsprocessen vooral herkenbaar wanneer het concept van de woonomgeving en de gedeelde betekenis van wonen bedreigd worden door externe stedelijke ontwikkelingen, waarbij men “als gemeenschap” opkomt tegen deze ongewenste veranderingen. In Nieuw Gent en Steenakker herkennen we deze toe-eigeningsprocessen vooral als een reactie van bewoners op de stigmatiserende duiding van hun woonomgeving als een probleemgebied. Er wordt door bewoners gewezen op de kwaliteiten van hun woonomgeving als een reactie tegen de onterecht eenzijdig ervaren externe beeldvorming over hun buurt als “Chicago” of een “kazernewijk”. In Steenakker kwam dit aan bod doordat de opklimmende arbeiders zich via de tuinwijk wilden onderscheiden van de cités in de stad, zoals dit in één van de mondelinge geschiedenissen werd beschreven.

7.4.3. SOCIAAL GECONSTRUEERDE GRENZEN

Een laatste thema betreft de sociale grenzen die worden uitgetekend door het sociaal handelen van mensen. Opnieuw geldt dat de aard en de uitwerking van deze grenzen verschillend is in elke woonomgeving en dat deze verschillen

samenhangen met de manier waarop betekenis wordt gegeven aan de woonomgeving.

Een eerste vaststelling is dat de in hoofdstuk 6 besproken ruimtelijke differentiatie van een agrarische buurt tot drie verstedelijkte woonomgevingen, gepaard is gegaan met een sociale differentiatie. Er werden verschillen vastgesteld in de manier waarop bewoners betekenis geven aan en zich verhouden tot de publieke ruimte en in de ruimtelijke contexten waarin het alledaags sociaal handelen van mensen plaatsgrijpt. Mensen thematiseren hun woonomgeving op uiteenlopende wijzen.

Gemeenschappelijk in de drie woonomgevingen is dat er sprake is van relatief sociaal homogene groepen in de woonomgeving. Sint-Pieters-Buiten – en dan voornamelijk het miljoenenkwartier – bestaat grotendeels uit een groep bewoners die tot de midden- en hogere klassen van de samenleving behoren. In Nieuw Gent en Steenakker gaat het over een grote groep lagere middenklasse en kansarme bewoners waarbinnen nog eens een diversiteit aan groepen bestaat, gebaseerd op ideologische, sociale en culturele achtergrond. Het verschil is echter dat in het miljoenenkwartier ruimtelijke en sociale segregatie vrij goed samenvallen (er is met andere woorden weinig diversiteit binnen eenzelfde territoriale eenheid), waarbij het beeld van een middenklasse dorp goed past, terwijl in Nieuw Gent en Steenakker de sociale enclaves zich in een zelfde territoriale eenheid bevinden (er is een grote diversiteit in sociale en culturele groepen binnen eenzelfde territoriale eenheid, zeker in Nieuw Gent), wat kan weergegeven worden met het beeld van de multiculturele wijk.

Hoewel Nieuw Gent en Steenakker als één gebied werden besproken, tekenen er zich de laatste decennia naast de globale gelijkenissen toch ook enkele verschillen tussen deze twee omgevingen af. In de eerste plaats kwam het verschil tussen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ wijk duidelijk aan bod in de mondelinge geschiedenissen als één van de lijnen waarlangs de afbakening van groepen gevormd wordt. Verder is in Nieuw Gent de anonimiteit en de diversiteit – vooral in de appartementen – veel groter dan in Steenakker. Als een gevolg hiervan is er in Nieuw Gent meer sprake van interculturele spanningen en conflicten dan in Steenakker. Verder is er in Nieuw Gent – opnieuw vooral in de appartementen – een grotere verhuisbeweging dan in Steenakker waar een deel van de sociale huurwoningen zijn aangeboden als koopwoning.

HOOFDSTUK 8 - DE GELEEFDE WOONOMGEVING

8.1. Inleiding

In dit derde onderzoeksluik stellen we de vraag naar de aanwezigheid van kinderen in hun woonomgeving, en bekijken we hoe de manier waarop ze over deze woonomgeving en hun aanwezigheid hierin denken en spreken beïnvloed wordt door de bestaande socialisatiepraktijken en betekenissen, waarden, normen en opvattingen van de gemeenschap(pen) waarvan ze deel uitmaken. Tegelijkertijd zijn kinderen via hun alledaags sociaal handelen mee actief in de constructie en reconstructie van deze praktijken.

De vraag naar het stedelijk burgerschap van kinderen wordt in deze onderzoeksfase dus toegespitst op de vraag op welke manier kinderen actueel deel uitmaken van de gebouwde en gedeelde woonomgeving, en op welke manier zij zelf bijdragen tot de constructie van de woonomgeving door hun alledaags sociaal handelen en hun aanwezigheid in deze omgeving.

Deze onderzoeksactiviteit sluit aan bij de sociaal geografisch geïnspireerde onderzoekstraditie van 'mental mapping' (cf. Lynch, 1960; Matthews, 1980). In het bijzonder de methodiek van Lynch (1960), opgebouwd rond het in kaart brengen van routes, grenzen, knopen, zones en referentiepunten, is inspirerend voor de beschrijving van de woonomgeving als geleefde ruimte.

De concrete beschrijving van elke woonomgeving gebeurt in dit hoofdstuk in functie van de feitelijke aanwezigheid van kinderen, en de grenzen die zij hierbij ervaren. De geleefde woonomgeving wordt onderzocht door het in kaart brengen van de personal maps van kinderen. Dit betekent dat de plaatsen in de woonomgeving waarvan kinderen aangeven dat ze er feitelijk aanwezig¹⁰⁹ zijn, aangeduid worden op kaart en dat deze kaart verder uitgewerkt wordt in functie van knooppunten en grenzen. Deze personal maps zijn gebaseerd op door kinderen genomen foto's over hun woonomgeving.

¹⁰⁹ Deze aanwezigheid kan verschillende vormen aannemen: ergens voorbijkomen, ergens kortstondig of voor langere tijd verblijven, ...

8.2. Dataverzameling

8.2.1. VISUAL STUDIES

Het gebruik van beeldmateriaal dat door de onderzochte groep zelf verzameld is, werd reeds in verschillende studies naar de ruimtelijke beleving van kinderen toegepast (bijv. Lynch, 1977; Hart, 1998; Chawla, 2002a; Rasmussen & Smidt, 2003; Johnson, 2004; Burke, 2005; Hume et al., 2005). De integratie van foto's en ander beeldmateriaal in onderzoek kent vooral een sterk uitgewerkte toepassing in sociologisch en antropologisch onderzoek onder de noemer van 'visual studies'¹¹⁰. Het gebruik van beeldmateriaal in onderzoek heeft een aantal voordelen. Beeldmateriaal biedt in de eerste plaats informatie over de woonomgeving van kinderen vanuit het perspectief van kinderen zelf. Het is als het ware een observatie-instrument waaraan kinderen zelf vormgeven. De onderzochte groep leidt de blik van de onderzoeker. Daardoor is het één van de manieren van dataverzameling *door* in plaats van *over* de onderzoeksparticipanten (Nic Gabhainn & Sixsmith, 2006) en helpt het om hun leefwereld te begrijpen vanuit een insider perspectief. Zelf gemaakte foto's bieden een zeer zichtbaar beeld op het perspectief van kinderen op hun woonomgeving, en bieden daardoor meer informatie dan datgene wat op de foto staat. Een foto is het resultaat van een beslissingsproces over wat er wel en wat er niet op foto mag staan. Een foto wordt eerder "gemaakt" dan "genomen" (Chaplin, 1994). Datgene wat niet op de foto staat, is even leerrijk als hetgeen er wel op staat. Net die keuze om bepaalde zaken wel te fotograferen en andere niet, of de keuze voor een specifiek perspectief op het gefotografeerde hangt samen met de sociale en culturele context van de fotograaf en het gefotografeerde object. Daarom stelde Paul Byers (1966), één van de pioniers op het vlak van fotografisch onderzoek in de humane wetenschappen, dat "*cameras don't take pictures, people do*". De fotograaf vormt steeds een onderdeel van de context van het gebeuren of moment dat hij fotografeert, en beïnvloedt op die manier ook het gefotografeerde. Door kinderen foto's te laten nemen, verkrijgt men dus niet enkel informatie over de plaatsen in de

¹¹⁰ Het handboek van Collier (1967) wordt als een eerste systematische analyse van fotografisch onderzoek in de sociale wetenschappen beschouwd. Sindsdien verschenen er verschillende invloedrijke handboeken (o.m. Wagner, 1979; Prosser, 1998; Emmison & Smith, 2000; Banks, 2001) en internationale tijdschriften (o.m. *Visual Sociology*, *Visual Studies* en *Visual Anthropology*) rond deze onderzoeksmethode.

woonomgeving waar zij aanwezig zijn, maar ook over hoe zij hun woonomgeving thematiseren.

Ten tweede vormen de foto's een leidraad voor kwalitatieve interviews. Dit laatste duidt men in de literatuur aan met de term '*photo elicitation*' (Prosser & Schwartz, 1998; Harper, 2002). *Photo elicitation* staat voor het gebruik van fotomateriaal tijdens interviews. Foto's die door de onderzoeker genomen zijn, vormen dan meestal de basis voor een kwalitatief interview. In ons onderzoek werden de foto's echter niet genomen door de onderzoeker, maar werd gebruik gemaakt van de fotoreportages van de kinderen zelf. Het fotomateriaal wordt met andere woorden aangewend als een trigger en leidraad om kinderen te bevragen over hun woonomgeving. De kracht van *photo elicitation* ligt net in die interactie tussen woord en beeld (Prosser & Schwartz, 1998). Het fotomateriaal helpt de onderzoeker om een abstracte vraagstelling over de aanwezigheid in de woonomgeving te concretiseren aan de hand van materiaal dat kinderen zelf verzameld hebben. Tegelijk grijpen kinderen tijdens de interviews terug naar de foto's om bepaalde zaken te verduidelijken. Photo elicitation is dan ook niet enkel een kwestie van *meer* informatie:

"[...] photo elicitation interview seems like not simply an interview process that elicits more information, but rather one that evokes a different kind of information". (Harper, 2002, p. 13)

Een derde voordeel van het gebruik van fotomateriaal is dat de relatie tussen kinderen en hun omgeving vaak makkelijker in beeld dan in tekst vastgelegd kan worden. Bovendien krijgen de respondenten hierdoor de gelegenheid om informatie mee te geven aan de onderzoeker in een andere taal dan de verbale (Johnson, 2004). Nesbitt (2000) wijst op verschillende aandachtspunten in de rol van taal in (jeugd)onderzoek. Voor sommige kinderen is de taal van het interview niet hun enige taal of moedertaal. Dit kan onderzoekers ertoe aanzetten om ofwel enkel kinderen in onderzoek te betrekken die over een bepaalde verbale competentie beschikken en dezelfde taal spreken als de onderzoeker, ofwel om kinderen te betrekken in onderzoek zonder bewust te zijn van de verschillende betekenissen en connotaties die zij aan bepaalde woorden of zinsconstructies hechten. Het gebruik van beeldmateriaal als medium om informatie door te geven, en om interviews te ondersteunen bleek dan ook vooral interessant voor de kinderen die verbaal minder sterk zijn. In de wijk Steenakker namen kinderen van Turkse afkomst deel aan het onderzoek. Sommigen onder hen hadden tijdens de interviews soms moeite om zich verbaal uit te drukken. Via de foto's hebben zij

echter heel wat informatie kunnen meegeven over de manier waarop zij aanwezig zijn in hun woonomgeving. Hiermee samenhangend wijst Collier (1967) erop dat het gebruik van fotomateriaal tijdens interviews soms kan helpen om de vermoeienis en herhaling van conventionele interviews te overstijgen. De interactie tussen woord en beeld zorgt voor afwisseling.

Punch (2002) wijst anderzijds op een aantal moeilijkheden bij het gebruik van fotomateriaal dat door kinderen zelf werd verzameld. Indien een duidelijke instructie ontbreekt, bestaat het risico dat kinderen foto's nemen op een manier waarop ze volwassenen foto's hebben zien nemen, of enkel foto's die ze (cultureel) geleerd hebben als 'goed' of 'geslaagd' te beschouwen. Het nemen van foto's is ook sterk contextgebonden en hangt onder meer af van weersomstandigheden, speciale gebeurtenissen, activiteiten en andere omstandigheden. Fotomateriaal is onder andere om die redenen moeilijk te interpreteren (Lewis & Lindsay, 2000).

Volgens Prosser (1998) ligt onduidelijkheid of vaagheid met betrekking tot de methodologische verantwoording (cf. objectiviteit, betrouwbaarheid, validiteit) van beeldmateriaal in onderzoek aan de basis van de eerder marginale status van visual studies binnen de sociale wetenschappen. Een belangrijke taak in de rapportage van dit soort onderzoek bestaat er dan ook uit de gevolgde onderzoeksprocedure gedetailleerd weer te geven.

8.2.2. ONDERZOEKSGROEP

De concrete samenstelling van de steekproef gebeurde volgens het principe van '*purposive sampling*' (Patton, 1990). Dit betekent dat de steekproef samengesteld werd in functie van de concrete probleemstelling, het theoretisch kader en de onderzoeksvragen. Purposive sampling houdt in dat de onderzoeker een kader opstelt met voor de onderzoeksvraagstelling gekende en relevante variabelen die de bijdrage van de individuele deelnemers beïnvloeden. 'Purposive sampling' kan vervolgens op verschillende manieren gebeuren (Patton, 1990). In het kader van dit onderzoek moeten in het bijzonder volgende drie mogelijkheden overwogen worden: *homogeneous sampling* (variatie beperkt houden; focus op diepgaande analyse van de lokale situatie; verschillen zoeken binnen één specifieke context), *stratified purposeful sampling* (opgebouwd rond vooraf bepaalde subgroepen; focus op vergelijking) en *maximum variation sampling* (variatie zo groot mogelijk maken; focus op gemeenschappelijke patronen en thema's die bij alle groepen terugkomen; gelijkenissen zoeken overheen uiteenlopende contexten).

Uit bestaand onderzoek weten we dat leeftijd, geslacht, sociale klasse en materiële woonomgeving variabelen zijn die de relatie tussen kinderen en hun woonomgeving beïnvloeden (zie o.a. Karsten, 1995; O'Brien et al., 2000; Degreef, 2004)¹¹¹. We hebben bij de samenstelling van de onderzoeksgroep op volgende wijze rekening gehouden met elk van deze variabelen.

- Leeftijd: er werd gewerkt met één specifieke leeftijdsgroep, namelijk van tien tot twaalf jaar. Binnen deze leeftijdsgrenzen werd een maximale variatie nagestreefd. Deze afbakening werd gekozen op basis van bestaande literatuur over de actieradius en bewegingsvrijheid van kinderen¹¹² (cf. Verwer, 1986; Hillman et al., 1990; Van der Spek & Noyon, 1993; Jansen, 1996; O'Brien et al., 2000), en werd geïnspireerd door vergelijkbaar onderzoek (o.a. Lynch, 1977, (10-15j); Karsten, 1995; Chawla, 2002a, (10-15j); Karsten, 2002, (8-12j); Rasmussen, 2004, (6-12j)) waarin ongeveer dezelfde leeftijdsgrenzen gehanteerd worden. Daaruit leren we dat kinderen rond deze leeftijd maximaal gebruik maken van de publieke ruimte in hun woonomgeving. Bij jongere kinderen beperkt de actieradius zich eerder tot de onmiddellijke omgeving rond hun woning, en oudere kinderen verbreden hun actieradius over de grenzen van hun eigen buurt. Uiteraard geven deze grenzen slechts algemene tendensen weer, en hangt de feitelijke actieradius van kinderen onder meer af van de

¹¹¹ Er zijn nog andere variabelen die het ruimtegebruik van kinderen beïnvloeden. Bleeker en Mulderij (1990) wijzen bijvoorbeeld op de betekenis van een handicap in de ruimtelijke leefwereld en beleving van kinderen. En Jókövi (2000) voerde onderzoek naar het (recreatief) ruimtegebruik van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam. De expliciete selectiecriteria voor de onderzoeksgroep zijn beperkt tot leeftijd, geslacht en sociale klasse. Dit betekent niet dat er op andere variabelen onrechtstreeks geen heterogeniteit werd nagestreefd. In de onderzoeksgroep zitten ook kinderen uit het buitengewoon onderwijs en kinderen van diverse etnisch-culturele achtergronden.

¹¹² De meeste van deze studies geven een kwalitatieve indicatie van de bewegingsvrijheid van kinderen. Enkel bij Verwer (1986) en Jansen (1996) wordt de actieradius per leeftijdsgroep in aantal meters uitgedrukt. Harde, algemeen geldige uitspraken over de actieradius van kinderen zijn ons inziens onmogelijk. Van der Spek en Noyon (1993) concluderen in hun onderzoek bijvoorbeeld dat de bewegingsvrijheid sterk verschilt naar gelang de concrete woonomgeving waarin het onderzoek plaatsvindt. Hillman en collega's (1990) stellen daarnaast vast dat tussen 1970 en 1990 de leeftijdsgrenzen van de verschillende fasen in de actieradius met gemiddeld 2,5 jaar zijn gestegen. Verder spelen verschillende persoonlijke, sociale en culturele voorkeuren een rol in de feitelijke actieradius van een concreet kind.

woonomgeving zelf en van de bewegingsruimte die hen gegund wordt door hun ouders. Het hanteren van deze leeftijdsgrenzen mag dus niet de indruk wekken dat de bestaanssituatie van alle kinderen op die bepaalde leeftijd dezelfde is, maar dient enkel om een operationele onderzoeksgroep te kunnen afbakenen.

- Sociale klasse: Er werd gestreefd om kinderen uit diverse sociale milieus te betrekken in het onderzoek. Ten eerste werden onder meer kinderen betrokken uit twee verschillende scholen in het onderzoeksgebied met een vrij selectief publiek (KLIM, die vooral (hogere) middenklasse autochtone leerlingen bereikt, tegenover Sint-Paulus RN, die vooral kansarme allochtone leerlingen bereikt). Ten tweede representeren de drie geselecteerde woonomgevingen op zich een vorm van sociale heterogeniteit (zie bespreking onderzoeksgebied). En ten derde werd ernaar gestreefd om binnen elke woonomgeving kinderen te bevragen met een diverse sociale en culturele achtergrond.
- Geslacht: Er werd rekening gehouden met een evenwichtige verdeling tussen jongens en meisjes.

Deelnemers voor het onderzoek werden via diverse kanalen gezocht. Ten eerste werden er kinderen uitgenodigd om deel te nemen aan het onderzoek via basisscholen in het onderzoeksgebied. Er werden drie scholen aangesproken, waarvan er twee hun medewerking hebben verleend. Er werd medewerking gezocht van kinderen uit het vijfde en zesde leerjaar van deze scholen die in het onderzoeksgebied woonden. Ten tweede werden er kinderen uitgenodigd via het lokale jeugdwerk: KJW 't Leebeekje in Nieuw Gent en VVKSM Sint-Petrus in Sint-Pieters-Buiten waren bereid mee te werken aan het onderzoek. En ten derde werden enkele kinderen individueel aangesproken bij hen thuis.

Er werd telkens uitgegaan van een vrijwillige deelname van kinderen aan het onderzoek. Het principe van vrijwilligheid houdt volgens Thomas en O'Kane (1998) drie zaken in. Ten eerste werd er een informed consent gevraagd van de kinderen zelf. Het onderzoek werd eerst voorgesteld aan de kinderen en zij kregen daarna tijd om te beslissen of zij al dan niet bereid waren om mee te werken. Pas wanneer de kinderen zelf instemden om deel te nemen aan het onderzoek, werd een informed consent van de ouders gevraagd. Thomas en O'Kane (1998) verwijzen hiernaar als een 'actief' akkoord vanwege het kind en een 'passief' akkoord vanwege de ouders of verzorgers van het kind. Een vergelijkbare procedure wordt beschreven bij Johnson (2004) die een uitgebreide toelichting

van het onderzoek aan kinderen als een eerste voorwaarde beschrijft in het bekomen van een informed consent. Ten tweede werd aan de kinderen ook duidelijk uitgelegd dat ze hun deelname aan het onderzoek op elk moment konden stoppen. En ten derde kregen kinderen zeggenschap over de manier waarop ze deelnamen aan het onderzoek. Door de eigen foto's van kinderen als uitgangspunt te nemen voor de interviews, hadden kinderen een belangrijke invloed op de richting van het gesprek. Daarnaast werd in Nieuw Gent licht afgeweken van de procedure. Hier werden vijf kinderen op individuele basis bevraagd en werden er aanvullend vier groepjes van telkens drie of vier kinderen op pad gestuurd met dezelfde opdracht. We hebben hiervoor gekozen omdat deze kinderen het moeilijker of minder aantrekkelijk vonden om deze opdracht op individuele basis uit te voeren. Daarom kregen zij de gelegenheid om de opdracht uit te voeren met hun vrienden waarmee ze dagelijks dingen samen doen in de woonomgeving. Ook op die manier bepaalden de deelnemers mee onder welke voorwaarden ze deelnamen aan het onderzoek.

Tabel: Overzicht deelnemende kinderen¹¹³

	m/v	lft.	aangesproken via
Sint-Pieters-Buiten			
An	v	11	KLIM
Jorgen	m	13	Scouts
Emma	v	10	KLIM
Julie	v	10	KLIM
Sofie	v	11	KLIM
Louisa	v	11	KLIM
Kristof	m	10	Scouts
Arne	m	12	Scouts
Bart	m	13	Scouts
Jean-Frédéric	m	11	Scouts
Steenakker			
Samira	v	12	Sint-Paulus RN
Hasan	m	12	Sint-Paulus RN
Halima	v	11	Sint-Paulus RN
Alexandra	v	12	KLIM
Abdel	m	12	Sint-Paulus RN
Karima	v	12	Sint-Paulus RN
Anisa	v	11	Sint-Paulus RN
Steven	m	10	Individueel
Kwinten	m	12	Individueel
Elien	v	10	Individueel
Nieuw Gent			
Mounir	m	12	Sint-Paulus RN
Saidia	v	11	KLIM
Sara	v	12	KLIM
Lee	m	12	KLIM
Vicky	v	10	Individueel
+ 4 gemengde groepjes			KJW 't Leebeekje
-- > groep 1		4 meisjes	
-- > groep 2		4 jongens	
-- > groep 3		3 meisjes	
-- > groep 4		3 jongens	

8.2.3. ONDERZOEKSACTIVITEITEN

Na een korte introductie over het onderzoek, werd aan de deelnemende kinderen gevraagd om gedurende een week foto's bij te houden over de plaatsen in hun woonomgeving waar zij aanwezig waren. In de instructie werd duidelijk gemaakt dat het niet de bedoeling was om foto's te nemen van 'typische' of 'bekende' of 'mooie' plaatsen in hun woonomgeving, maar van de plaatsen waar zij effectief aanwezig waren of passeerden tijdens die week. De kinderen kregen na de instructie een blad mee waarop de belangrijkste inhoudelijke, praktische en

¹¹³ De namen van de kinderen zijn vervangen door pseudoniemen.

technische richtlijnen samengevat stonden (zie bijlage). De technische richtlijnen zijn gebaseerd op de ervaringen van Rasmussen en Smidt (2003) met betrekking tot het gebruik van fotocamera's door kinderen.

Met elke deelnemer werd vervolgens een afspraak gemaakt om zijn/haar afgedrukte foto's samen te bekijken en te bespreken. Dit interview bestond uit twee soorten vragen¹¹⁴. Ten eerste mocht elk kind drie foto's uit zijn reportage kiezen en koos de onderzoeker er vervolgens nog twee uit. Deze vijf foto's werden besproken door de *reflective accounts* te reconstrueren rond deze foto's (Prosser, 1998). Dit betekent dat bij elk van deze foto's gepeild werd naar wat er op de foto staat, wanneer de foto genomen werd, wie in de buurt was toen de foto werd genomen, wat de persoon aan het doen was op die plek, en waarom hij of zij die foto genomen heeft. Aanvullend werden de foto's als aanleiding genomen om een gesprek te voeren over de manier waarop de deelnemer aanwezig is in zijn of haar woonomgeving.

Op basis van het foto- en interviewmateriaal werden in elke woonomgeving enkele knooppunten¹¹⁵ gedefinieerd. Deze knooppunten vormden de basis voor een focusgroepgesprek onder de vorm van een wijkwandeling. Tijdens deze wijkwandeling werd bijkomende informatie verzameld over de plaatsen die we eerder als knooppunt hadden gedefinieerd.

Ten slotte werd al het onderzoeksmateriaal verwerkt tot een tentoonstelling die werd gepresenteerd tijdens de buurtfeesten in Nieuw Gent en Steenakker en de Zieklienfeesten in Sint-Pieters-Buiten. Dit met de bedoeling de onderzoeksresultaten terug te koppelen naar en af te toetsen aan een bredere groep buurtbewoners.

8.2.3.1. Fotoreportages

Om na te gaan op welke manier kinderen feitelijk aanwezig zijn in hun woonomgeving, vroegen we hen om foto's bij te houden over 'hun' woonomgeving.

Er werden in totaal 566 foto's van 80 verschillende plaatsen in de woonomgeving genomen. In die cijfers zijn het eigen huis (en tuin, slaapkamer, ...) van de

¹¹⁴ De interviewleidraad is opgenomen in bijlage.

¹¹⁵ Knooppunten worden gedefinieerd als plaatsen in de woonomgeving waar de verschillende personal maps van kinderen samenkomen. Voor een verdere uitwerking van het concept 'knooppunt', cfr. §8.2.4.1.

kinderen, en een aantal foto's van plaatsen die niet tot de onmiddellijke woonomgeving horen (zoals sportclubs buiten Gent) niet meegerekend. Deze twee categorieën van plaatsen werden ook niet uitgetekend op kaart¹¹⁶. Ze werden wel meegenomen en gecodeerd in de analyse van de interviews.

8.2.3.2. *Photo-elicited interviews*

Een tweede activiteit bestond uit een halfgestructureerd, open interview met elke deelnemer. Een 'open' interview verwijst naar de antwoordmogelijkheid die wordt ingebouwd tijdens het gesprek. De deelnemers konden vrij en in eigen bewoordingen antwoorden op de vragen. 'Halfgestructureerd' verwijst naar de mate van structurering van de vragen tijdens het gesprek. Er werd een interviewleidraad opgesteld met een opsomming van te bevragen thema's met telkens enkele beginvragen. Naargelang de inbreng van de respondent en het verloop van het gesprek werden andere bijvragen gesteld en een andere volgorde van de thema's gehanteerd. Elke deelnemer selecteerde telkens drie foto's waarover hij/zij zeker iets wou vertellen. Aanvullend koos de onderzoeker nog twee foto's die contrasteren¹¹⁷ met de eerste drie foto's. Elk van deze foto's werd besproken. We hadden hierbij zowel aandacht voor de fysieke omgeving als voor de mentale en sociale aspecten van deze omgeving, en voor de interactie tussen tijd en ruimte. Wanneer zijn kinderen aanwezig op deze plaats? Wie ontmoeten ze er? Wat gebeurt er allemaal op die plek?

De individuele interviews vonden plaats kort na het einde van de foto-opdracht. De gehanteerde interviewleidraad is opgenomen in bijlage.

De interviews werden digitaal geregistreerd en letterlijk uitgeschreven.

¹¹⁶ Cfr. §8.2.4.1. voor de gehanteerde verwerkingsprocedure.

¹¹⁷ Er werd naar gestreefd om zowel foto's van binnen als buiten te behouden, formele en informele plekken, private en openbare plaatsen, algemene en specifieke plaatsen. Vaak werden ook minder evidente foto's gekozen (bijv. een foto van een bepaald huis, een computerscherm, een tram) of net heel evidente foto's (zoals de eigen tuin of de school om de evidentie daarvan in vraag te stellen).

8.2.3.3. Wijkwandeling en tentoonstelling¹¹⁸

Er werden twee vormen van terugkoppeling voorzien van het onderzoeksmateriaal. Enerzijds een terugkoppeling naar de groep kinderen die heeft deelgenomen, aan de hand van een wijkwandeling in groep naar een aantal van de gemeenschappelijke plaatsen in de woonomgeving. Anderzijds een terugkoppeling naar een ruimere groep kinderen uit de diverse woonomgevingen, aan de hand van een kleine tentoonstelling van het fotomateriaal.

De wijkwandeling is enkel kunnen doorgaan met de groep kinderen uit Nieuw Gent en Steenakker die via de Sint-Paulusschool hebben deelgenomen. In de wijk Sint-Pieters-Buiten kon de organisatie ervan niet via de school gebeuren en was het ook moeilijk om buiten de schooluren de drukke vrijetijdsagenda's van de kinderen individueel op elkaar af te stemmen¹¹⁹. De bedoeling van deze onderzoeksactiviteit was om, naast de individuele verhalen van de kinderen, ook de gedeelde ervaringen en opvattingen te verkennen door in groep de gemeenschappelijkheden en verschillen te bespreken die aanwezig zijn in de personal maps. De wijkwandeling bleek een belangrijke aanvulling op de gegevens uit de individuele interviews omdat er een ander soort informatie uit voortgekomen is. Enerzijds draagt de peer-support van de groep ertoe bij dat sommige kinderen makkelijker en spontaner praten over bepaalde plaatsen (hoewel het voor andere kinderen juist een reden is om minder te vertellen of hetzelfde te zeggen als de anderen). Anderzijds creëert het aanwezig zijn op de plaats zelf en het zich bewegen door de wijk nieuwe informatie.

Uit de wandeling bleek onder meer dat de knooppunten - zoals ze gedefinieerd werden op basis van de personal maps van kinderen - in de wijk Steenakker vaak

¹¹⁸ De intentie van deze onderzoeksactiviteit was om naast de individuele verhalen van de kinderen ook de gedeelde ervaringen en opvattingen te verkennen door in groep de gemeenschappelijkheden en verschillen te bespreken die aanwezig zijn in de personal maps. Een aantal praktische factoren hebben er echter voor gezorgd dat dit niet op deze manier is kunnen doorgaan, en dat we een beperkte versie van deze activiteit hebben uitgevoerd.

¹¹⁹ Een situatie die op zich betekenisvol en leerrijk is in functie van het onderzoek. Ook voor het vastleggen van afspraken voor de individuele interviews was de drukke vrijetijdsagenda van kinderen in Sint-Pieters-Buiten een belangrijke factor. Vooruitlopend op de bespreking van de onderzoeksresultaten kunnen we alvast vermelden dat een drukke, geïndividualiseerde vrijetijdsagenda een belangrijk kenmerk is die het tijd- en ruimtegebruik van kinderen voor een groot deel bepaalt in Sint-Pieters-Buiten.

plaatsen van conflict of verschil zijn tussen verschillende sociale groepen. Tijdens de individuele gesprekken typeerden kinderen bijvoorbeeld het Pieter Huysensplein als een plaats waar ze vaak komen om elkaar en anderen te ontmoeten en met elkaar te spelen. Wanneer we tijdens de wandeling op dit plein passeerden, typeerden ze het plein echter vooral als een onaangenaam plein omdat er altijd oudere gasten rondhangen die er roken en drinken, en die de (vooral Turkse) kinderen wegjagen van het plein. In de loop van het gesprek verduidelijkten ze dat ze wel graag op dat plein komen, en dat ook af en toe doen als ze in groep zijn, maar zich sterk beperkt voelen door de aanwezigheid van de oudere tieners op dat plein.

Aan de hand van een tentoonstelling werd geprobeerd om het materiaal terug te koppelen naar een bredere groep kinderen en bewoners van de wijk. In Nieuw Gent en Steenakker werd dit gedaan tijdens de jaarlijkse buurtfeesten die georganiseerd worden door de Dienst Buurtwerking van de Stad Gent. In Sint-Pieters-Buiten gebeurde dit op de Zieklienfeesten, het jaarlijkse feestweekend van een lokale socioculturele vereniging. Het effect van deze activiteit was vrij beperkt. De opkomst was niet erg hoog door een samenloop van omstandigheden, en er kwam vrij weinig informatie uit de feedback van de bezoekers.

Aangezien deze onderzoeksactiviteit niet is kunnen doorgaan zoals voorzien, worden de resultaten hiervan niet opgenomen in de verdere bespreking.

8.2.4. DATAVERWERKING

8.2.4.1. *Verwerking fotomateriaal*

Alle foto's werden gecodeerd volgens de plaats waar ze genomen waren. Deze verschillende plaatsen werden aangeduid op kaart en per plaats werden de desbetreffende foto's en interviewfragmenten gegroepeerd¹²⁰.

Vervolgens werd elke plaats gecodeerd als een individuele plek, een groepsgebonden plek of een knooppunt. Plaatsen die eigen zijn aan een specifieke subgroep kinderen werden gedefinieerd als groepsgebonden plaatsen. Daarnaast kunnen er in elke woonomgeving een aantal knooppunten aangeduid worden. Dit zijn punten in de woonomgeving waar de verschillende personal maps van

¹²⁰ De samenvattende kaart en de plaatsfiches zijn per woonomgeving opgenomen in bijlage.

kinderen samen komen of elkaar kruisen¹²¹. Of er ook daadwerkelijk sprake is van interactie tussen kinderen op deze plekken valt buiten beschouwing in de definitie van een knooppunt. Een knooppunt betekent met andere woorden niet noodzakelijk dat er ook sprake is van een verknoping van relaties. Andere plaatsen in de personal maps worden gedefinieerd als individuele plaatsen. Het zijn niet noodzakelijk plaatsen waar kinderen alleen zijn, maar wel plaatsen die ze – in tegenstelling tot de groepsgebonden plaatsen en de knooppunten – niet of slechts beperkt delen met anderen. Het eigen huis is een voorbeeld van een persoonlijke plaats.

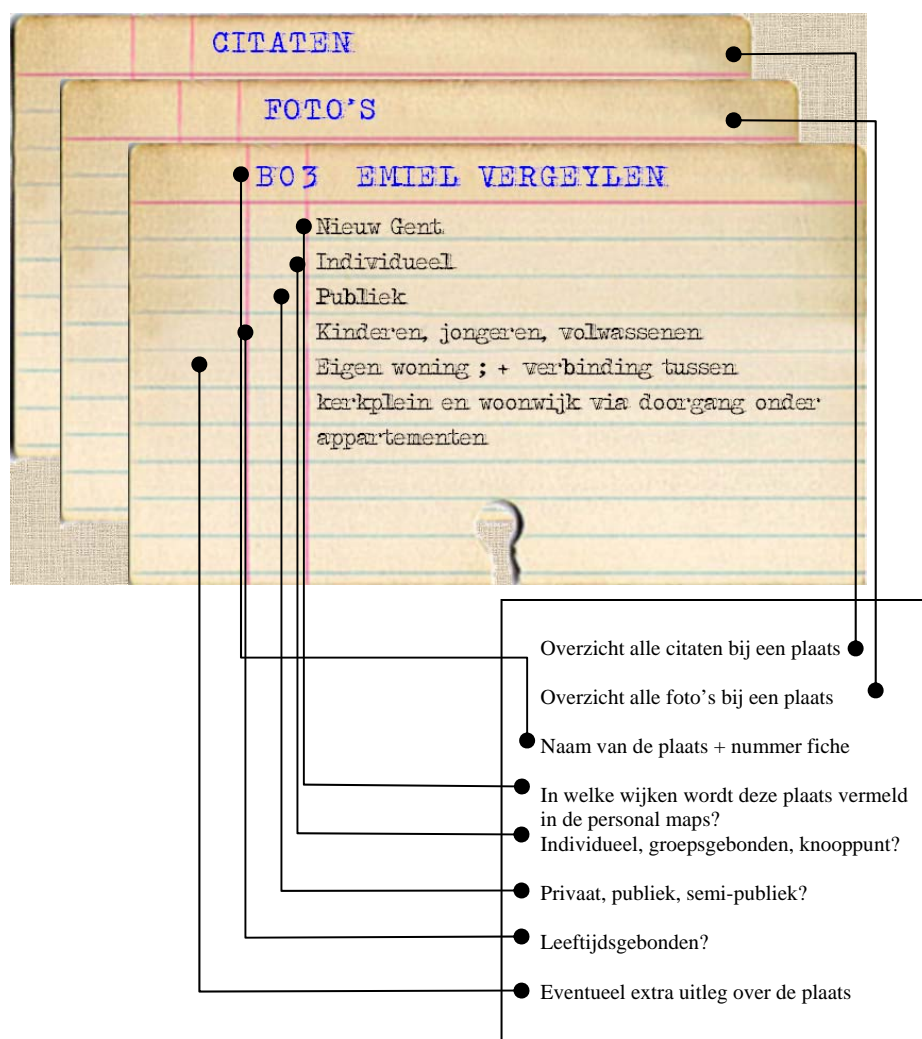
Verder werd elke plaats gecodeerd als een private ruimte, een semi-publieke ruimte of een publieke ruimte. De noties van privaat en publiek kunnen zowel betrekking hebben op de soort interacties die plaatsvinden in een bepaalde ruimte (cf. Lofland, 1998) als op de juridische status van een ruimte (cf. Nio, 2001). In deze context definiëren we publieke ruimtes als plaatsen die toegankelijk zijn voor iedereen en bruikbaar voor vele doeleinden (cf. Sennett, 1977). Privaat-collectieve ruimtes definiëren we als plekken die een aantal openbare functies vervullen maar waartoe de toegang niet volledig vrij is en waarvan de gebruiksvoorwaarden vastliggen. Voorbeelden hiervan zijn bioscoopcomplexen, winkelgalerijen, warenhuizen, maar ook de straten in zogenaamde ‘gated communities’. Het zijn collectieve ruimten in die zin dat ze voldoen aan enkele of alle eigenschappen van een openbare ruimte zoals vrije toegankelijkheid, anonimiteit en multifunctionaliteit. Ze zijn evenwel geen ‘publiek’ eigendom: ze zijn deels of volledig in handen van private eigenaars. Private ruimtes, ten slotte, worden gedefinieerd als plaatsen die niet toegankelijk zijn voor buitenstaanders of onbekenden zoals iemands huis.

Ten slotte werd elke plaats gecodeerd als een leeftijdsspecifieke of niet-leeftijdsspecifieke en een functioneel specifieke of functioneel onspecifieke plek. Leeftijdsspecifieke plaatsen worden gedefinieerd als plaatsen die formeel ontworpen zijn voor een bepaalde leeftijdsgroep (cf. ‘places for children’ in Rasmussen, 2004). Een speelpleintje is hiervan een voorbeeld. Functioneel specifieke plaatsen worden gedefinieerd als plekken die formeel ontworpen zijn voor een bepaalde activiteit. Een skateramp is hiervan een voorbeeld.

¹²¹ Het begrip ‘knooppunten’ maakt ook deel uit van Lynch’s (1960) classificatie van plaatsen in de stad. Knooppunten worden bij hem gedefinieerd als brandpunten in de stad waarin en waaruit mensen komen wanneer ze zich door de stad verplaatsen.

Op die manier kan per woonomgeving de verhouding tussen elk van deze soorten ruimtes vergeleken worden in de personal maps van kinderen.

Hieronder staat een voorbeeld van een plaatsfiche met uitleg bij de verschillende informatie-elementen die op de fiche staan. Een kopij van de kaarten waarop deze informatie is samengevat staat verderop in dit hoofdstuk.

Figuur 11 - Voorbeeld plaatsfiche

8.2.4.2. Verwerking interviews

De verwerking van de interviews gebeurde met behulp van het softwarepakket QSR N6. De volledige procedure voor kwalitatieve inhoudsanalyse die werd gevolgd staat beschreven onder hoofdstuk 5. De volledige *coding agenda* is opgenomen in bijlage.

Het eerste thema in de coding agenda omvat de plaatsen waar kinderen naar verwijzen in hun personal map, met andere woorden de plaatsen in hun woonomgeving waar ze feitelijk aanwezig zijn. De verwerking van het fotomateriaal zoals hierboven beschreven, dient in aanvulling beschouwd te worden met de codering van de interviews op dit thema.

Een tweede thema wordt gevormd door de ontplooiingsmogelijkheden in de woonomgeving waarnaar kinderen verwijzen. Er is, net als bij de analyse van de mondelinge geschiedenissen aandacht voor de individuele, sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden. De sociale ontplooiing heeft te maken met de sociale contacten die mogelijk gemaakt worden in de woonomgeving en met de (sociale) activiteiten die kinderen er ondernemen. De culturele ontplooiing verwijst naar het beeld dat kinderen hebben over hun woonomgeving en de kwaliteiten die zij in hun woonomgeving herkennen.

Het derde thema in de coding agenda verwijst naar de grenzen die kinderen ervaren aan en in de woonomgeving en de ontplooiingsmogelijkheden die er in vervat zitten. Net als bij de mondelinge geschiedenissen wordt een onderscheid gemaakt tussen interne en externe grenzen, en grenzen van fysieke, sociale of individuele aard. Ten slotte werd ook de ervaring dat er geen grenzen in of aan de woonomgeving zijn, gecodeerd.

8.3. Onderzoekresultaten

De onderzoekresultaten van de geleefde woonomgeving worden gepresenteerd aan de hand van twee ordeningsprincipes van het onderzoeksmateriaal. Een eerste invalshoek bestaat uit de presentatie van de personal maps per deelnemer. Er worden kort enkele personal maps¹²² voorgesteld om aan te tonen op welke manier de verschillende thema's van de coding agenda aan bod komen in elke woonomgeving. Zoveel kinderen als er wonen in een buurt, zoveel verschillende

¹²² Een overzicht van alle personal maps is opgenomen in de bijlagen.

personal maps bestaan er. Het is opvallend op welke verschillende manieren kinderen invulling hebben gegeven aan de opdracht en vraagstelling. Er zijn vooral duidelijke verschillen *tussen* de woonomgevingen in de manier waarop kinderen hun woonomgeving hebben gethematiseerd in woord en beeld.

Het resultaat zal geen algemeen geldig of ‘gemiddeld’ beeld van de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving weergeven. De bedoeling is immers niet om het individueel gedrag van kinderen in hun woonomgeving te verklaren, maar wel om aan te tonen op welke wijze de woonomgeving als gebouwde en gedeelde omgeving een invloed uitoefent op de feitelijke aanwezigheid van kinderen in hun woonomgeving en de grenzen aan deze aanwezigheid; en de manier waarop kinderen door (de grenzen aan) hun aanwezigheid in de woonomgeving erkend worden in hun medeburgerschap.

Een tweede insteek bestaat eruit de personal maps per woonomgeving overkoepelend te analyseren. Wanneer binnen elke woonomgeving alle plaatsen die voorkomen in de personal maps van kinderen op een rijtje geplaatst worden, kan men een onderscheid maken tussen persoonlijke plaatsen, groepsgebonden plaatsen en knooppunten (cf. supra). De knooppunten in elke woonomgeving zijn zeer betekenisvol voor de verschillende socialisatiecontext waarvoor elk van deze woonomgevingen staat. Het interessante aan deze knooppunten is de vraag in welke mate zij een context creëren voor interacties tussen groepen in de woonomgeving die anders niet met elkaar in aanraking komen. Anderzijds zijn ook de groepsgebonden plaatsen in elke woonomgeving interessant omdat ze zicht geven op de manier waarop een sociaal-culturele diversiteit in de woonomgeving zich ook vertaalt in een diversiteit aan ruimtelijke patronen. Er wordt telkens nagegaan wat voor plaatsen dit zijn en welke vormen van sociaal handelen er mogelijk gemaakt worden.

8.3.1. WONEN IN (DE SCHADUW VAN) EEN (EX?)

MILJOENENKWARTIER

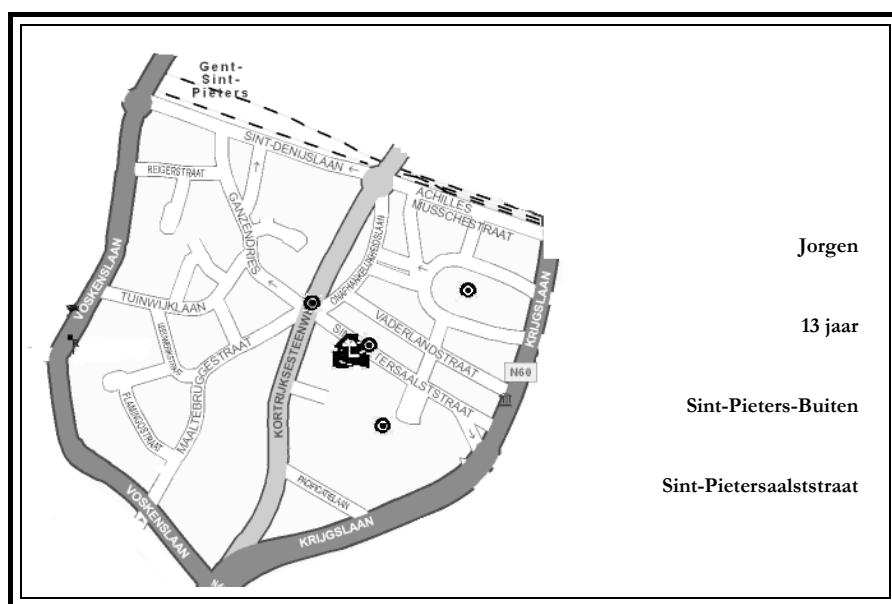
1. PERSONAL MAPS

In de voorgaande hoofdstukken werd in Sint-Pieters-Buiten het verschil beschreven tussen het miljoenenkwartier en de buurt rond de Maaltebruggestraat en de Ganzendries die “in de schaduw” daarvan ligt. Het miljoenenkwartier werd beschreven als een exclusieve, burgerlijke woonomgeving die door de bewoners

wordt ervaren als een afgeschermd dorpsgemeenschap binnen een stedelijke omgeving en die gewaardeerd wordt voor haar architecturale en esthetische kwaliteiten en de rust en orde van de publieke ruimte. Een aantal van de mondelinge geschiedenissen suggereerden echter de stelling dat het miljoenenkwartier een *ex*-miljoenenkwartier aan het worden is door de verhuis van de rijkere gezinnen naar de rijke deelgemeenten rond Gent, de nieuwe groepen die in de wijk toekomen en de grote druk op de lokale voorzieningen zoals school, scouts en kerk van buitenaf.

1A Jorgen : Op straat zijn er auto's, bomen, huizen ... en soms mensen

Onderstaand kader geeft een overzicht van de plaatsen die voorkomen in de personal map van Jorgen¹²³. Het huisje toont de woonplaats van Jorgen; de stippen zijn plaatsen die voorkomen in de foto's en/of het interview.

Het meest opvallende aan Jorgens personal map is dat alle foto's vanuit zijn slaapkamerraam zijn genomen.

¹²³ De namen van de kinderen werden vervangen door pseudoniemen.

Hoewel het niet duidelijk is of Jorgen bewust alle foto's vanuit zijn slaapkamer heeft genomen, dan wel of er andere redenen waren, heeft hij heel rijke en betekenisvolle informatie aangeleverd. Uit het gesprek blijkt immers dat zijn eigen huis en de onmiddellijke omgeving rond zijn huis de plaatsen zijn in zijn woonomgeving waar hij het meest tijd doorbrengt. Enerzijds zit hij binnenshuis vaak achter de computer of televisie, anderzijds gaat hij meerdere keren per week trainen in de voetbalclub in Sint-Denijs-Westrem. Heel veel tijd blijft er niet over om dingen in de eigen buurt te doen. Om in het Ros Beiaardpark te gaan voetballen of rondwandelen blijft er bijvoorbeeld maar één potentieel moment over: de zaterdagvoormiddag.

De foto's van Jorgen zijn ook een goed voorbeeld van een vaststelling die in meerdere personal maps gemaakt kan worden in Sint-Pieters-Buiten, namelijk dat de publieke ruimte in de woonomgeving vaak in beeld wordt gebracht vanuit een 'toeschouwersperspectief'. Er worden foto's genomen *over* de publieke ruimte, *vanuit* de private ruimte. In dit geval werd de straat gefotografeerd vanuit het slaapkamerraam. Ook bij andere kinderen komen foto's voor die vanuit het eigen huis zijn genomen, of zoals in het voorbeeld van Julie foto's van plaatsen zoals het bankkantoor of mooie zichten die verder geen persoonlijke verbondenheid met de plaats impliceren.

Ten slotte is het citaat bij de foto hierboven ook heel betekenisvol voor de anonimiteit van de publieke ruimte in Sint-Pieters-Buiten: "soms" zijn er mensen

Daarnaast verwijst hij nog naar een tennisclub in Latem en één in Astene waarvan hij lid is, en het huis van een vriend in Deurne. Zijn engagement in elk van deze clubs vergt veel van zijn tijd.

«Wat doe je dan in dat groot park, het Ros Beiaardpark is dat zeker?»

Ja. Soms fiets ik daar zo gewoon een beetje door. Of eens gaan lopen of zo. Ik weet niet ...

Hoeveel keer per week kom je daar dan?»

Twee keer of zo.

Spreek je daar dan af met een aantal vrienden?»

Ik spreek daar meestal af, want na de catechese ga ik daar altijd naartoe.

Wanneer is het catechese?»

De woensdag voor de hockey.

En de maandag doe je tennis ...»

En op school doe ik dan gewoon zwemmen.

En de dinsdagavond?»

Dan maak ik mijn huiswerk.

En donderdagavond?»

Heb ik ook niks.

En vrijdag?»

Dan heb ik hockey.

En de zaterdag?»

Dan heb ik hockey match, maar dat is niet altijd.»

(Jean-Frédéric)

Er rest dus weinig tijd om in de eigen woonomgeving zaken te doen. De weinige keren dat Jean-Frédéric in de eigen woonomgeving komt, is het vaak in het park. Verder speelt ook de scouts een belangrijke rol in de sociale ontplooiing van Jean-Frédéric. Een thema dat ook uitvoerig aan bod komt bij andere kinderen in Sint-Pieters-Buiten. Voor sommige kinderen betekenen de scouts één van de enige manieren waarop ze de publieke ruimte in hun woonomgeving kunnen verkennen en de kinderen uit de buurt leren kennen. Kristof verwijst hier bijvoorbeeld als volgt naar:

PM Kristof Sint-Pieters-Buiten | Scouts Sint-Petrus

Ik heb ook nog gekozen voor het scoutslokaal van de welpen. Ik zit bij de welpen, mijn laatste jaar. Nu moet ik er alleen nog mee op kamp en dan zit ik bij de jongverkenners. Het scoutslokaal dat is ook zo een vertrouwd plekje en ik zie dat heel vaak omdat dat onder de overdekte speelplaats van onze school ligt. En het scoutslokaal dat is niet zo een luxe hotel waar koud en warm water hebt, ingebouwde chauffage en al van die dingen. Dat is meer een plekje waar je ruig kan zijn, eens naar de dvd kijken 's avonds als je leiding bent. En als het heel hard aan het regenen is, dan kan je binnen casinovergadering houden of gewoon gezelschapspelletjes spelen en zo. En dat is ook de plaats ... niet alleen het welpenlokaal maar ook het domein van de scouts ... waar je ook met al je vrienden, allee al je vrienden die je kent van de scouts, samen kunt komen en wild kan zijn zonder dat de volwassenen die dat niet meer zo leuk vinden storen en zo.

Dit komt overeen met de vaststelling uit de mondelinge geschiedenissen dat de scouts (samen met de katholieke school en de kerk) belangrijke contexten zijn voor de integratie van kinderen in de lokale gemeenschap.

Over zijn eigen woonomgeving kan Jean-Frédéric niet veel vertellen. Hij verwijst enerzijds naar de catechese waar hij elke week naartoe moet, en die doorgaat dicht bij zijn huis. Anderzijds vermeldt hij ook het Ros Beiaardpark. Hij spreekt er af met zijn vrienden voor hij naar de catechese gaat. Voor de rest verwijst hij voornamelijk naar plekken die verderaf gelegen zijn, zoals in onderstaand fragment waarin hij verwijst naar de Blaarmeersen, die zo'n vier kilometer verderop liggen.

«Vind je het hier een leuke wijk, eigenlijk, waar je woont?»

Ja, het is hier wel een redelijk leuke wijk. Ik heb hier veel vrienden, allee van vroeger op school... en ik spreek daar ook mee af, af en toe.

Maar je speelt niet zo vaak buiten hier, of wel?»

Bwah, jawel.

En waar speel je dan buiten? Altijd in het park of ook op straat? Of ergens anders?

Ik ben eens gaan frisbeeën op de Blaarmeersen met mijn broer.»

(Jean-Frédéric)

De gerichtheid op de lokale scoutsgroep en op specifieke clubs of verenigingen buiten de woonomgeving, voornamelijk op de rijke gemeenten ten zuiden van Gent (dezelfde gemeenten vanwaar veel kinderen komen die naar school en de scouts gaan in Sint-Pieters-Buiten) voor het ontmoeten van anderen en het ondernemen van zinvolle activiteiten komt in verschillende personal maps in Sint-Pieters-Buiten terug. Het lidmaatschap van één of meerdere verenigingen lijkt in Sint-Pieters-Buiten te behoren tot een ‘normale’ invulling van het tijd- en ruimtegebruik van kinderen.

De momenten waarop Jean-Frédéric niet op één van de activiteiten van deze verenigingen is, brengt hij thuis door: hetzij om huiswerk te maken, te chatten via MSN, te hockeyen op zijn dakterras, naar een film te kijken, of met zijn broer te biljarten op zolder. Het eigen huis en/of de tuin bieden voor verschillende kinderen in Sint-Pieters-Buiten veel ontplooiingsmogelijkheden.

«Ik heb zo'n terras boven op mijn garage. En daar speel ik dan een beetje hockey tegen de muur of zo.

[...]

Boven op de zolder is onze speelruimte. Daar biljart ik soms eens tegen mijn broer. En we hebben ook zo allemaal elektrische treintjes. Dan laat ik die zo botsen en zo. Dat is wel grappig.»

(Jean-Frédéric)

Nochtans biedt een grote tuin niet voor alle kinderen even veel mogelijkheden tot spelen.

«Bijvoorbeeld als ik wil springtouwen of zo, dan gaat dat niet in mijn tuin omdat daar ook een fontein in mijn tuin staat en dan staat die altijd in de weg.»

(Emma)

«En is het een grote tuin?»

Hij is niet zo groot. Hij is niet zo groot als normale tuinen van een gazon of zo. Het is niet zo groot. En ook zo bomen en

planten die u beletten om vrij spelletjes te doen, om heel hard tegen de bal te schoppen, zodat je een bloem mee hebt en dat die dan afknapt of zo.

En als er zoiets gebeurt, zijn je ouders dan boos?

Mijn mama is dan vooral boos, en soms verstop ik dat dan en steek ik dat gewoon terug in de aarde en dan merkt ze het niet. Maar ze wordt wel heel boos als ze het merken.»

(Kristof)

De gerichtheid op plaatsen buiten de eigen woonomgeving vertaalt zich ook in de vaststelling dat er verwezen wordt naar deze plaatsen wanneer het gaat over de kwaliteiten van de woonomgeving.

« En als je later groot bent en kinderen hebt, zou je dan graag hier in de buurt wonen?

Ja, ik zou hier nog graag wonen, maar misschien bij mijn neef, want die woont ook in een leuke buurt.

En waar is dat?

In Drongen. Dat is ook nog een leuke buurt. Er is daar ook niet zoveel lawaai. Het is daar rustig en al. Dat is ook nog wel een leuke plaats.

Maar hier zou je ook wel willen wonen?

Ja ja. Hier is het ook wel leuk. Het ligt hier ook wel goed, dicht bij de stad en zo.

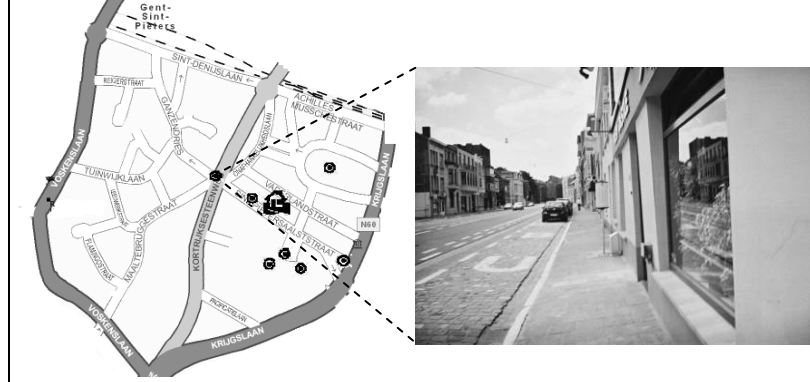
En wat is er nog goed aan deze wijk?

Je hebt hier het station, dus je kan eigenlijk overal in het land bijna. En je hebt hier ook openbaar vervoer en al. Dat je niet eerst tamelijk ver moet stappen tegen dat je aan de tram bent. »

(Jean-Frédéric)

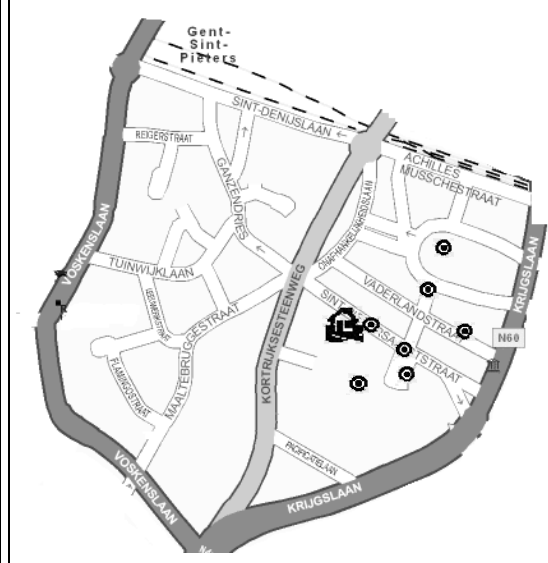
Een andere consequentie is dat de publieke ruimte vooral gebruikt wordt als een doorgangsgebied tussen het eigen huis en de verschillende activiteiten buiten de woonomgeving. Het kruispunt aan de Kortrijksesteenweg komt op die manier in een aantal personal maps aan bod.

PM Kristof Sint-Pieters-Buiten | Kruispunt Kortrijksestw.

Dus je ziet daarop het kasteel waar de bushalte staat. En een deeltje van de Kortrijksesteenweg waar de bus passeert. En ik ga altijd de maandag en de donderdag direct na school mee met de rij en ik steek dan de Kortrijkse steenweg over. En dan kan je zo naar de bushalte. En er zijn dan nog andere vrienden en die gaan ook altijd mee met de bus omdat ze naar daar moeten. En ik ga altijd met de bus de maandag en de donderdag en de woensdag omdat ik naar de muziekschool moet. En dat is in Sint-Denijs en de bus passeert daar gelukkig. Anders is dat een hele wirwar van voeren, ophalen en dan moeten anderen weer de anderen halen, afzetten en dan eigenlijk is het gemakkelijker met de bus. Iedereen weet waar hij moet afstappen en hoe hij terug naar huis moet lopen. Dus eigenlijk bijna ieder voor zich zo'n beetje.

1C Louisa : En dat mij dat dan allemaal wat opjaagt... met al die accidenten

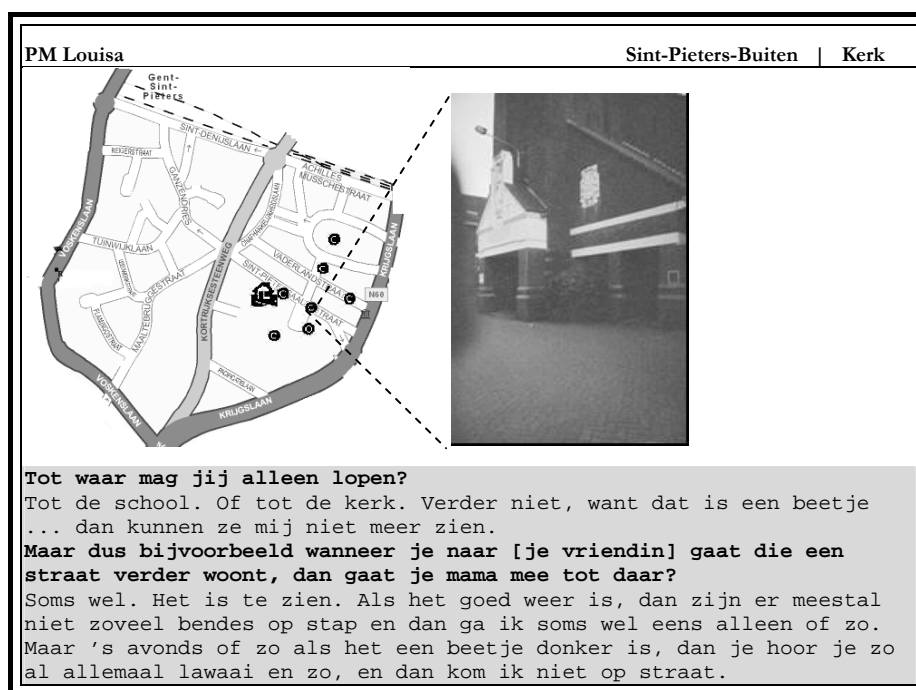
Louisa

11 jaar

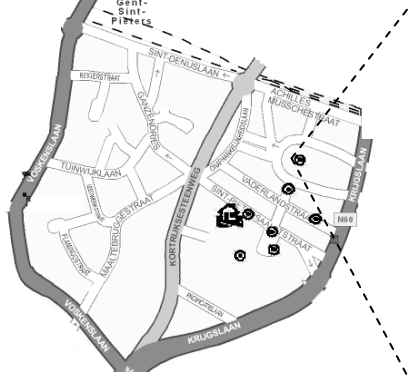

Sint-Pieters-Buiten

Sint-Pietersaalstraat

Louisa woont in de Sint-Pietersaalststraat. Haar personal map van de woonomgeving bestaat uit drie belangrijke delen. Ten eerste zijn er de school, de kerk en de scouts die zich op minder dan honderd meter van haar huis bevinden. Ze is lid van elk van deze voorzieningen en hun locatie is meteen ook de concrete grens tot waar ze zich zelfstandig mag bewegen in de publieke ruimte.

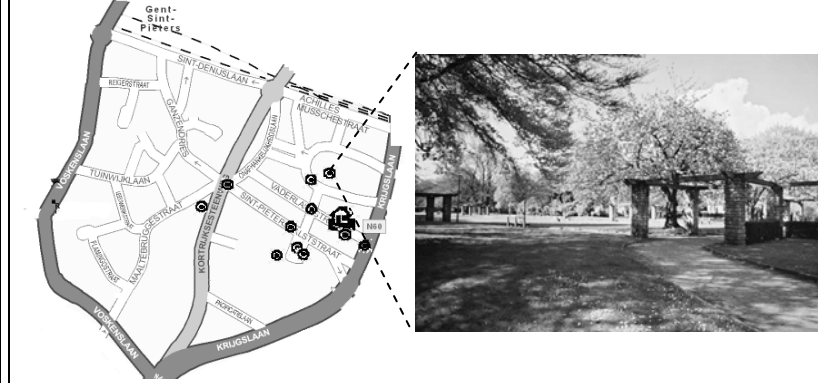

Ten tweede is er het huis van haar vriendin die in de nabijgelegen Vaderlandstraat woont. Daar gaat ze af en toe spelen. Als de oudere zus van haar vriendin erbij is, gaan ze soms ook naar het Ros Beiaardpark om te gaan spelen. Dat is meteen het derde belangrijke punt in haar personal map.

PM Louisa	Sint-Pieters-Buiten	Ros Beiaardpark
 		
<p>Wacht ze ... ik weet niet meer die naam. Ah ja, ik weet het weer. Dat is het standbeeld van het park, dus het Smet De Naeyerplein, dat is hier rechtover. Dat is genoemd naar deze meneer. En ze hebben daarvoor zijn standbeeld ongeveer in het midden van het park gezet. Omdat hij daar ... wacht ze ... omdat hij daar... ik denk dat hij daar vermoord is ... neen ik weet het niet ... ik weet het niet meer. Maar hij heeft alleszins iets met dat park te maken. En daarom hebben ze dat park naar hem genoemd.</p> <p>En ze vertellen dat die daar vermoord is?</p> <p>Euh ja... want hij is de graaf.</p>		

Ook voor andere kinderen neemt het park aan het P. de Smet de Naeyerplein een belangrijke plaats in hun personal map in.

PM Emma Sint-Pieters-Buiten | Ros Beiaardpark

En als je naar het park gaat, dan is dat altijd naar dit park dat net niet op de foto staat?

Ja.

En niet één van die andere parken die daar rond liggen?

Neen.

En waarom kies je altijd voor dat park?

Omdat die andere parken, daar mogen wij nog niet. Of omdat dat te ver is vanwaar wij wonen.

Louisa mag niet naar het park gaan om te spelen wanneer er niemand bij haar is. Ze kent het park vooral via de activiteiten die ze er met de scouts gedaan heeft, en ook van de keren dat ze er met haar vriendin en diens oudere zus naar toe gaat. Dit soort van geprivatiseerde contacten is een belangrijke manier waarop de ontmoeting tussen buurtkinderen plaatsvindt in Sint-Pieters-Buiten. Een aantal gezinnen hebben contact met elkaar en de kinderen spreken op voorhand af om bij iemand thuis samen te komen. Daarnaast doet men ook veel dingen samen met het eigen gezin. Bijgevolg vinden er weinig spontane contacten plaats in de woonomgeving. Dat blijkt ook uit het feit dat kinderen aangeven dat ze binnen hun eigen groepje blijven wanneer ze bijvoorbeeld naar het park gaan spelen en er nog andere kinderen aanwezig zijn.

«Als je in dat park speelt of fietst, kom je daar dan ook andere mensen tegen?

Soms wel, ja. Ik heb daar ook al eens, als ik met mijn mama daar geweest was, ben ik al eens E tegengekomen.

Passeerde ze toen toevallig of was ze daar ook aan het spelen?

Ze was daar aan het spelen.

Kom je daar ook soms andere mensen tegen dan E of S?

Heel soms maar dat niet zoveel. Ik ben hier ook al eens mijn oma in Gent tegengekomen.

In dat park?

Ja.

Kom je daar mensen tegen die je niet kent?

Ja. Dat is meestal zo.

Spelen er ook andere kinderen in het park die je niet kent?

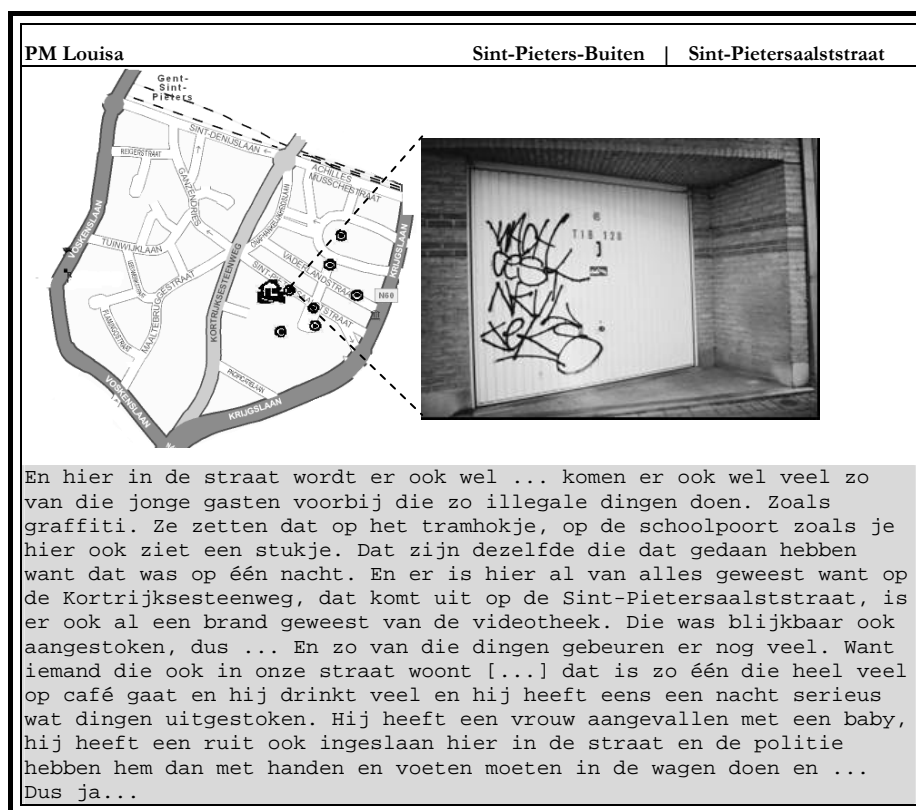
Ook wel veel jongens van hier op school, dat wel. Niet dat ik die persoonlijk ken, de namen ken ik niet, maar ik ken ze wel van uitzicht.

Spelen jullie soms ook samen? Of elk groepje apart?

Apart.»

(Louisa)

Een opvallend gegeven in de personal map van Louisa is de manier waarop zij haar woonomgeving als een onbekende en onveilige omgeving ervaart. Deze ervaring wordt versterkt door de verhalen die ze hoort over de woonomgeving van onder meer haar ouders en persoonlijke kennissen.

Louisa vermeldt op andere momenten in het gesprek nog andere ervaringen van onveiligheid en besluit met de uitspraak van haar moeder “dat het zo niet meer kan”.

«En als je die verhalen hoort, ben je dan soms bang in de wijk?»

Maar ja, we gaan nu ook naar Nazareth verhuizen. Want mijn mama vindt dat het eigenlijk niet meer kan. Als ons huis daar gaat staan in Nazareth, dan ga ik juist naar het middelbaar moeten gaan. Natuurlijk voor mijn broer is dat minder, want hij heeft natuurlijk nu op deze school al heel veel vriendjes. En hij zou dat heel spijtig vinden mocht hij niet meer naar daar kunnen gaan, want het is ook een zeer leuke school, deze.»

(Louisa)

Ook schuilt in dit citaat een identificatie met de woonomgeving via de school, een voorbeeld van het belang van de institutionele context die speelt in Sint-Pieters-Buiten (zie ook de personal map van Jean-Frédéric). Louisa lijkt in dit citaat haar woonomgeving minder nadrukkelijk te verbinden met de mensen die er wonen en de sociale netwerken die ze er ontwikkeld heeft, behalve deze via school of scouts, maar verwijst wel naar de voorzieningen in de buurt.

«En vind je het zelf spijtig dat je verhuist?

Euh... eigenlijk... ik weet het niet... ik zou graag langer op deze school zitten. Maar dat gaat toch niet want ik moet naar het middelbaar.

En los van de school, zou je graag in deze wijk blijven wonen?

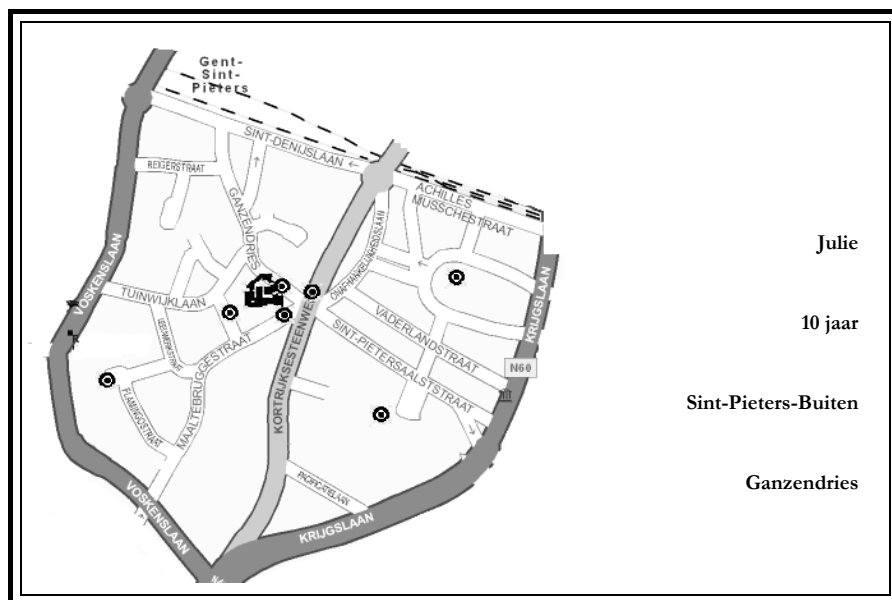
Euhm... eigenlijk een beetje niet en een beetje wel. Ik vind dat het eigenlijk hier heel druk is en dat er eigenlijk veel ongevallen gebeuren en zo. Met al die accidenten. En dat mij dat dan eigenlijk wat opjaagt... zo van er gaat hier toch geen dief komen of zo en daarom ... Maar voor de rest... waarom ik wel hier wil blijven wonen is omdat je overal dichtbij bent: de school, de supermarkt, het park, ... Je kan alles onmiddellijk bereiken: bakker, alles wat je maar wilt. En in Nazareth moet je natuurlijk verder gaan zoeken om alles te hebben, want hier zijn we meer in het centrum en zo.»

(Louisa)

1D Julie : Op het voetpad valt er ook niet veel te beleven he

Uit de mondelinge geschiedenissen onthouden we dat er weinig contact bestond tussen het miljoenenkwartier en de omgeving rond de Ganzendries en Maaltebruggestraat. Acht van de tien kinderen die hebben deelgenomen aan dit deel van het onderzoek wonen in het miljoenenkwartier. Twee wonen in de schaduw ervan. Julie is daar één van. We kunnen op basis van deze twee verhalen geen algemene uitspraken doen over de verhouding van deze buurt met het miljoenenkwartier. Vooral omdat beide kinderen ‘uit de schaduw’ al een belangrijke link hebben met het miljoenenkwartier via de school in de Sint-Pietersaalststraat waar ze allebei naartoe gaan. Julie woont dan wel fysiek in de schaduw van het miljoenenkwartier, op vlak van aanwezigheid in de publieke ruimte en tijd- en ruimtegebruik lijkt ze veel gemeen te hebben met de kinderen

uit het miljoenenkwartier, al verwijst ze slechts beperkt naar plaatsen uit het miljoenenkwartier.

Alle foto's bevinden zich in de onmiddellijke omgeving van haar huis in de Ganzendries. Nochtans blijkt uit het gesprek dat ze eigenlijk weinig aanwezig is in de publieke ruimte van haar woonomgeving. Ze blijft vooral binnenshuis en in de grote tuin rond haar huis. Daar valt heel wat te beleven volgens haar. Ze woont op een gerenoveerde boerderij.

«Dat is eigenlijk ook mijn huis. Maar mijn huis is daar rechtover en daarvoor zijn er zo drie huisjes, dat is ook van ons, en daar steken we ons spullen en zo in. Het is ook een oude boerderij. We hebben daar eens een drinkbak voor koeien gevonden. Onder de grond. En haaiantanden.»

(Julie)

Ze vindt het dan zelf ook helemaal niet erg dat ze weinig in haar wijk mag spelen of rondlopen.

«Vind je dat zelf jammer?»

Neen, ik vind dat niet echt heel leuk. Ik zit liever binnen of in de tuin.

Waarom speel je liever binnen of in de tuin?

Omdat op straat... ja... we kunnen ook niet op straat spelen.
Enkel op het voetpad, en op het voetpad valt er ook niet echt
veel te beleven he...»

(Julie)

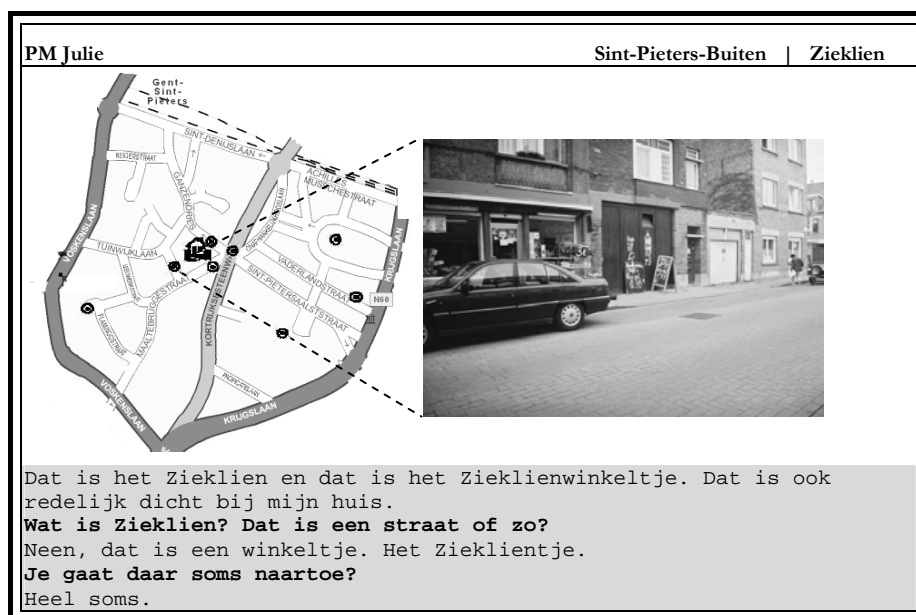
Als ze in haar woonomgeving komt, dan is dat ofwel om naar school te gaan (meestal met andere kinderen of met haar vader), of om de hond uit te laten in het Ros Beiaardpark, of om soms naar het buurtwinkeltje te gaan in Zieklien. De foto's reflecteren ook goed deze grenzen.

«Maar ik mag niet echt heel ver gaan. Maar ik mag wel zo eens
rondfietsen.

Hoe ver mag je dan alleen gaan?

Gewoon dat vierkantje. Onze villa staat hier en daarrond zijn
er allemaal huizen. Daar fiets ik soms eens rond.»

(Julie)

Ze vertelt ook over een oude boerderij schuin tegenover haar eigen huis en een aanpalende garage waar ze eens een heleboel speelgoed gevonden heeft.

«Daarnaast zijn er ook nog allemaal verschillende garages en er is daar één garage open waar er allemaal speelgoed is wat je allemaal zomaar kan meenemen.

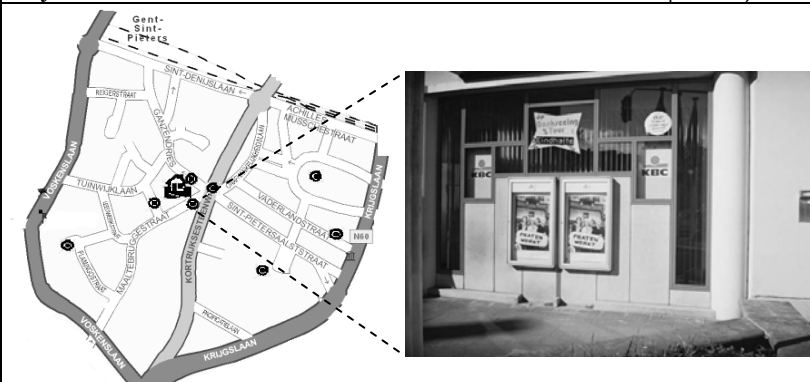
En ben je daar al eens geweest?

(lacht) Voor het speelgoed ...»

(Julie)

Daarnaast verwijst ze naar plekken 'die belangrijk zijn' in haar buurt, maar waar ze anders weinig binding mee heeft: de KBC-bank op het kruispunt met de Kortrijksesteenweg, Talamini in de Maaltebruggestraat en een buurtwinkeltje in Zieklien.

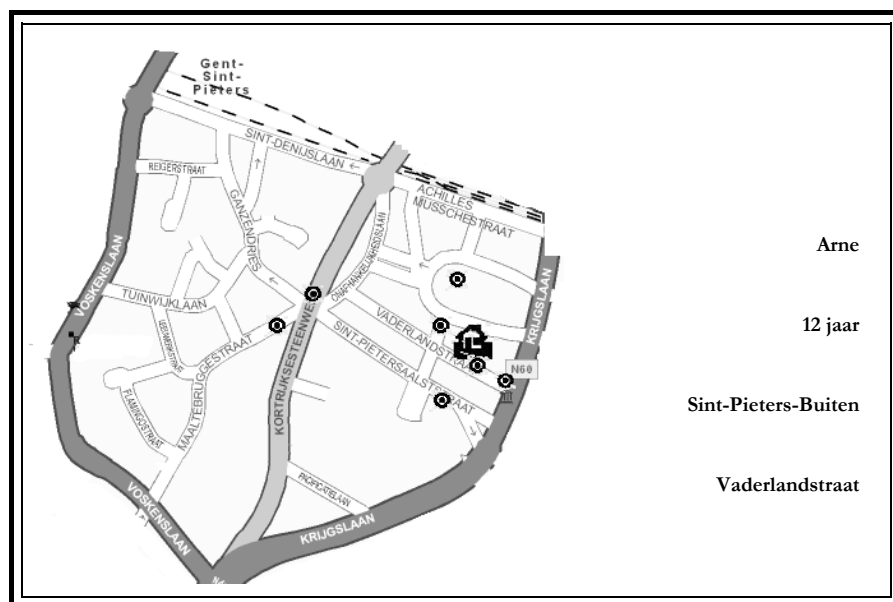
PM JulieSint-Pieters-Buiten | Kortrijksesteenweg

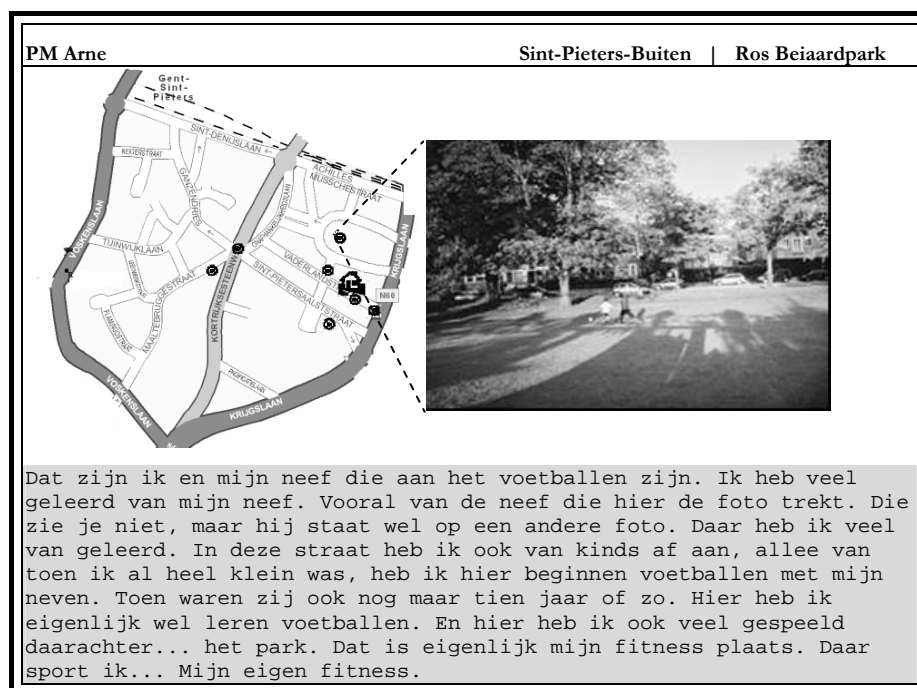
Ik ben daar gewoon naartoe gegaan, want k wou daar echt een foto van nemen. Niet omdat ik daar gepasseerd ben of zo.
Waarom wou je die plaats fotograferen?
 Omdat ik heb in mijn buurt niet zoveel belangrijke plekken, en dat is daar toch zo één van.
Waarom vind je dat een belangrijke plek?
 Omdat daar veel mensen naartoe gaan.

De personal map van Julie bestaat voornamelijk uit referentieplaatsen in de publieke ruimte van haar woonomgeving, eerder dan plekken waarmee ze zich persoonlijk verbonden voelt of die ze zich toe-eigent in functie van haar ontplooiing.

1E Arne : Het Ros Beiaardpark is mijn persoonlijke fitness plaats

Arne woont in de rustige Vaderlandstraat. Hij speelt, in tegenstelling tot de andere kinderen uit Sint-Pieters-Buiten die deelnamen aan het onderzoek, af en toe samen met zijn zussen of met de kinderen van de burens op straat, voor zijn deur. Arne verwijst naar zijn twee neven die in zijn buurt wonen en waarmee hij vaak dingen samen doet. In het Ros Beiaardpark, dat hij zijn 'fitnessplaats' noemt, heeft hij leren voetballen met hen. Hij gaat er ook af en toe lopen met zijn moeder en spelen met zijn vrienden. Hij vertelt ook over hoe hij eens mocht mee voetballen met studenten die in dat park kwamen spelen.

Deze voorstelling van het park is illustratief voor de manier waarop ook andere kinderen in Sint-Pieters-Buiten over hun woonomgeving praten in functie van de individuele ontplooiingsmogelijkheden: de hond uitlaten, uitrusten in het park, een boekje lezen, rondwandelen of –fietsen met het gezin, joggen rond het park, enzovoort.

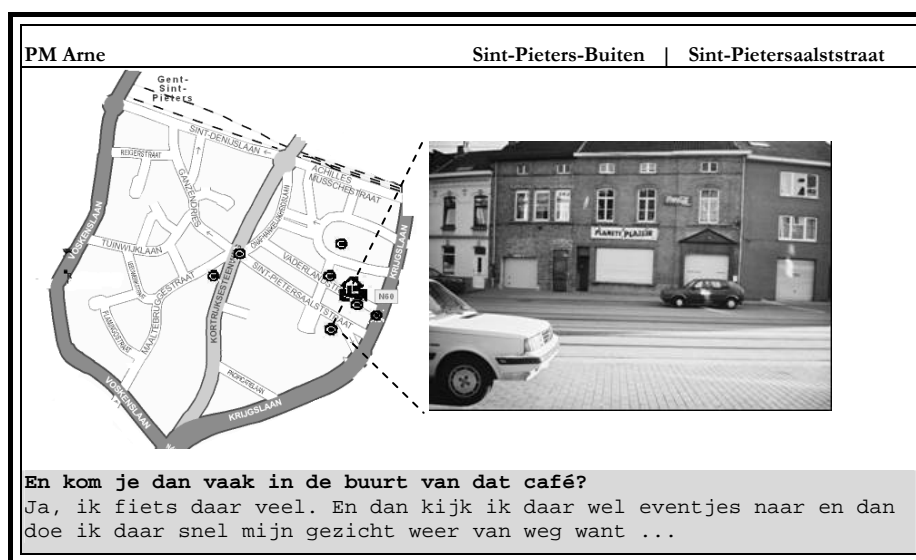
Aanvullend op het geïndividualiseerde gebruik van het park, alleen of met zijn neven, verwijst Arne ook naar contacten met andere groepen die er uitzonderlijk plaatsvinden. Zo mochten hij en zijn neven eens mee voetballen met een groepje studenten.

En wie komt er nog allemaal in het park. Je spreekt er af met je vrienden en je neef, zeg je, maar komen daar ook nog andere mensen?

Soms. Hier met de voetbal. In het middenstuk zien wij soms oudere mensen ... allee studenten... voetbal spelen. Die mogen daar dus voetballen 's avonds. Die hebben gedaan. En dan ik en mijn neven, wij zien dat dan. En dan vragen wij om mee te doen, en dan voetballen wij gewoon met de studenten mee.

Arne is lid van een voetbalclub in Sint-Denijs-Westrem en ging zich op het moment van het interview inschrijven in de Academie voor Podiumkunsten in Sint-Amandsberg om toneelles te volgen.

Hij heeft ook een foto genomen van een café in de Sint-Pietersaalstraat waarrond hij zich niet veilig voelt. Hij heeft allerlei verhalen gehoord over de plaats en over de bezoekers van het café.

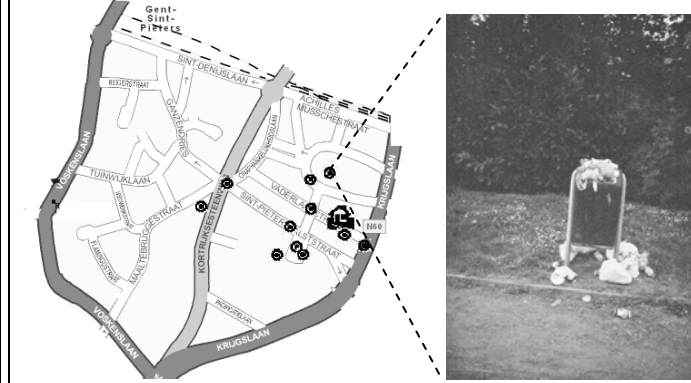

Gevraagd naar de kwaliteiten van hun woonomgeving, verwijzen kinderen uit Sint-Pieters-Buiten vooral naar de rust, natuur en de esthetiek van de parken, de winkels en de school in de wijk, en de ligging ten opzichte van stadscentrum en station. Net als de meeste andere kinderen verwijst Arne anderzijds naar de gevaarlijk drukke wegen rondom zijn woonomgeving, in dit geval dan de Krijgslaan. Deze weg hindert hem in zijn fietstochten door de wijk. Ook andere kinderen verwijzen naar de verkeersdrukke, maar ook naar het zwerfvuil, de hondenpoep en het onveiligheidsgevoel in de publieke ruimte. Met andere woorden, kinderen lijken hun woonomgeving op vergelijkbare criteria te waarderen dan de volwassenen in hun mondelinge geschiedenissen.

Een ander voorbeeld hiervan wordt aangereikt in de personal map van Emma waarin ze verschillende keren klaagt over het zwerfvuil en de overvolle vuilbakjes in de parken.

PM Emma

Sint-Pieters-Buiten | Ros Beiaardpark

Ik heb dat ook in het park getrokken. Omdat er zijn daar overal zo vuilbakken en ik vind dat niet zo zorgzaam... ik vind dat vies.
[...]

Is dat enkel bij die vuilbak of overal in het park?
Ja, overal in het park. Bij alle vuilbakken is dat zo.

En als je dan buiten het park kijkt, in de wijk waar je woont, vind je het daar dan ook soms vies?
Soms ligt dat ook zo vol ... maar dat is maar bij een paar vuilbakken.

2. SAMENVATTENDE KAART

Bovenstaande luchtfoto van Sint-Pieters-Buiten vat de verschillende personal maps samen van de kinderen¹²⁴. De kaart toont een relatief eenvoudige structuur. Er zijn drie punten¹²⁵ die als knooppunt geklasseerd kunnen worden: het Ros Beiaardpark, de cluster school, kerk en/of scouts, en het kruispunt aan de Kortrijksesteenweg met het ijssalon Talamini aan het begin van de Maaltebruggestraat. Vooral de cluster school – kerk – scouts neemt een belangrijke plaats in de personal maps in. Het kruispunt is om twee redenen een knooppunt in deze buurt: ten eerste omdat de kinderen die voorbij de

¹²⁴ Zie bijlage voor een interactieve versie van deze kaart waarop de verschillende punten aangeklikt kunnen worden om de bijhorende plaatsfiches met citaten en foto's te raadplegen.

¹²⁵ Sommige punten worden met gebruik van arcering als een ruimere zone aangeduid op de kaart. Dit betekent dat de verschillende punten waaruit deze samengesteld is in hun combinatie van deze zone een knooppunt maken. De cluster school – kerk – scouts is als cluster een knooppunt omdat voor kinderen die naar de lagere school gaan dit gebied een andere betekenis heeft dan voor kinderen die er naar de scouts en/of kerk gaan.

Kortrijksesteenweg wonen dit kruispunt vaak over moeten om naar school, kerk of scouts te gaan; ten tweede omdat er op dit kruispunt een bus- en tramhalte is die de kinderen gebruiken om naar hun georganiseerde activiteiten buiten de buurt te gaan (of voor de kinderen die met de fiets gaan is het een kruispunt waar ze langsrijden om naar hun sportclubs en dergelijke te fietsen). Ook Talamini, het ijssalon dat in de buurt van dit kruispunt ligt, is zeer bekend bij de kinderen en is een plaats waar de meesten regelmatig naartoe gaan, alleen of met het gezin. De overige plaatsen zijn grotendeels te herleiden tot plaatsen op de route tussen het eigen huis en deze knooppunten (cf. de gele lijnen op de kaart). Het Ros Beiaardpark lijkt een uitzondering te vormen op dit verhaal. Het is immers geen functionele plek en het staat niet enkel in het teken van het onderweg zijn. Alle kinderen in het onderzoek verwijzen (in wisselende mate) naar het Ros Beiaardpark als een belangrijke plek in hun woonomgeving waar ze vaak komen en dingen doen. Nochtans blijkt, zowel uit observaties, als gesprekken met sleutelfiguren en de mondelinge geschiedenissen, dat er eigenlijk slechts weinig kinderen uit de onmiddellijke omgeving te zien zijn in dat park, tenzij in groep wanneer de scouts er een spel organiseren. Voor het overige wordt het park vooral gebruikt door studenten en ouders met jonge kinderen. Deze vaststelling is anderzijds niet zo vreemd wanneer ze begrepen wordt vanuit de specifieke situatie van deze kinderen. Een groot deel van hun tijd spenderen de bevraagde kinderen in deze woonomgeving vooral in private omgevingen (binnenshuis, in de tuin, bij vrienden of familie thuis) of in georganiseerde omgevingen (scouts, sportverenigingen, etc.) die beiden vaak buiten de grenzen van de eigen wijk liggen. De weinige tijd die zij in de publieke woonomgeving doorbrengen is vaak in dat park.

De samenvattende kaart wijst dus op een sterk geïndividualiseerd gebruik van de woonomgeving, en bevestigt in die zin het beeld van de woonomgeving dat uit de twee vorige hoofdstukken naar voren kwam. De aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte in Sint-Pieters-Buiten beperkt zich grotendeels tot het onderweg zijn naar één van de functionele plaatsen (cf. knooppunten) binnen de woonomgeving. Andere activiteiten die sommige kinderen ondernemen, staan vooral in het teken van de individuele ontplooiing (de hond uitlaten, een blokje rond fietsen, wat rond wandelen in het park, boodschappen doen, rusten, etc.) of activiteiten met het gezin (met de ouders gaan joggen rond het park, een fietstocht maken, etc.). Samenvattend kunnen we stellen dat, ondanks het sterk geïndividualiseerde gebruik van de woonomgeving en de geïndividualiseerde tijden-ruimtepatronen, er een zekere uniformiteit waarneembaar is in de aanwezigheid

van kinderen in de woonomgeving, die gebaseerd is op gedeelde opvattingen over gemeenschap en over de publieke ruimte.

Deze gedeelde opvattingen zijn herkenbaar in de manier waarop kinderen spreken over de kwaliteiten van de woonomgeving. Er wordt hoofdzakelijk verwezen naar de rust, schoonheid en het groene karakter van de buurt. Ook de aanwezigheid van winkels en de algemene ligging van de buurt worden regelmatig vermeld. Kinderen voelen zich vooral verbonden met de rustige en groene plekken. De sociale contacten en de gebeurtenissen die plaatsvinden, komen minder duidelijk aan bod, tenzij in de context van de school of de scouts. Ook in de mondelinge geschiedenissen werd overigens de woonomgeving door bewoners van Sint-Pieters-Buiten vanuit deze kwaliteiten gethematiseerd.

Grenzen aan de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving zijn vooral een gevolg van de anonimiteit en het gebrek aan sociale controle in de publieke ruimte, het onveiligheidsgevoel dat er heerst, en de “geïnstitutionaliseerde individualisering” die de tijd- en ruimteagenda van kinderen sterk beïnvloedt (Kampmann, 2004). In beperktere mate wordt er verwezen naar drukke steenwegen aan de rand van de woonomgeving, de hondenpoep en het zwerfvuil dat wordt achtergelaten in de parken, weersomstandigheden en de hoeveelheid huiswerk.

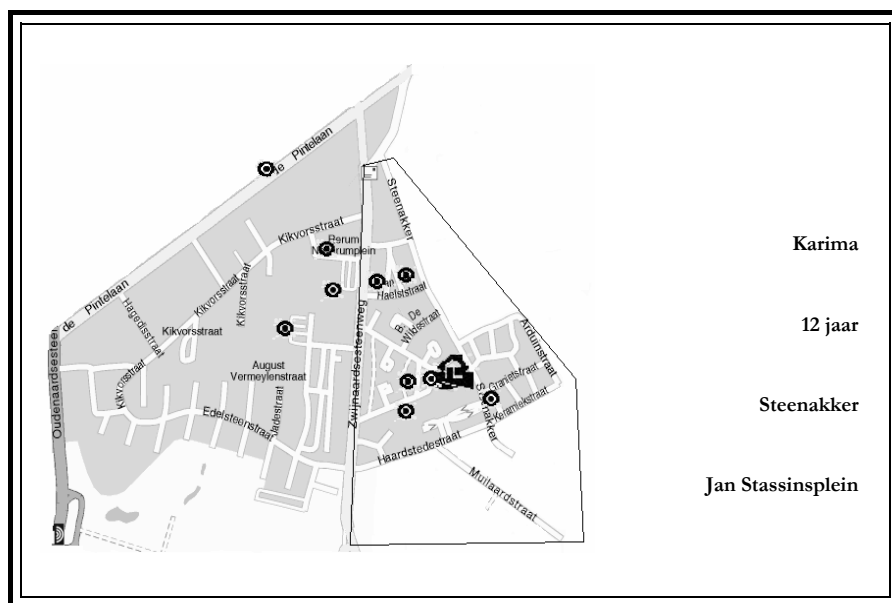
Hoewel kinderen sterk begrensd zijn in hun aanwezigheid in de publieke ruimte, ervaren ze dit niet noodzakelijk als een begrenzing van hun ontplooiingsmogelijkheden. Dit blijkt uit de vaststelling dat bijna alle bevraagde kinderen uit Sint-Pieters-Buiten aangeven dat ze niet het gevoel hebben dat er plaatsen zijn in hun buurt waar ze niet mogen komen of waar ze niet welkom zijn, en dat ze “een beetje overal” komen.

8.3.2. WONEN IN EEN UITGEBREIDE TUINWIJK

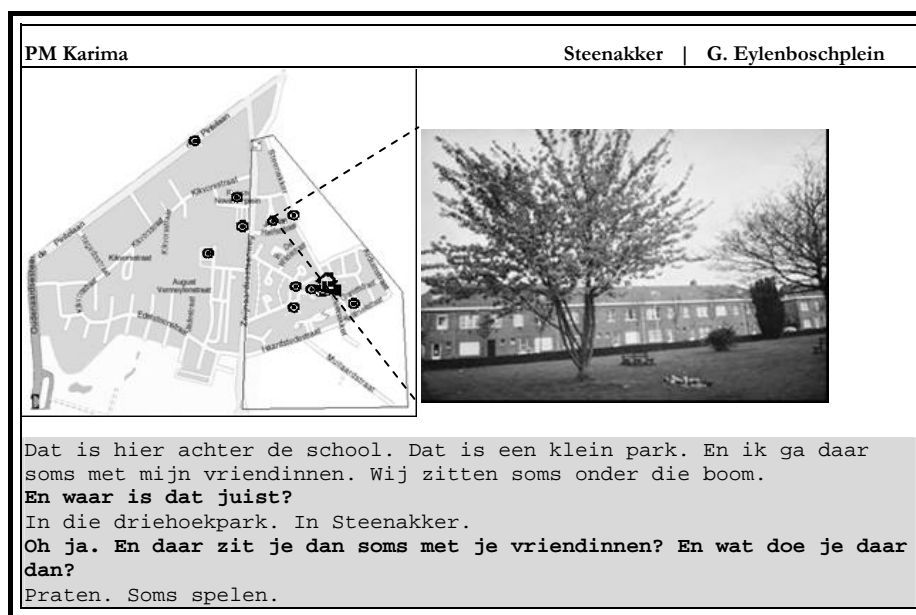
Steenakker werd in de vorige hoofdstukken voorgesteld als een tuinwijk die geleidelijk is uitgebreid in verschillende fases en die voor een groot deel bestaat uit sociale huisvesting. Doorheen de geschiedenis van deze wijk zijn een aantal sociale breuklijnen ontwikkeld die tot op vandaag een specifieke impact hebben op de sociale contacten in de buurt. Deze breuklijnen hebben een duidelijke ruimtelijke basis. Vanaf het ontstaan van de oude tuinwijk tot de jaren vijftig werd de breuklijn vooral gevormd op basis van het onderscheid tussen de katholieke en de socialistische zuil, waarbij ook de sociale woningbouw verdeeld werd door de verschillende zuilen. Tussen de jaren zestig en tachtig ontstonden nieuwe breuklijnen tussen de oorspronkelijke bewoners van de oude tuinwijk en recenter bijgebouwde wooneenheden en later tussen Steenakker en Nieuw Gent. Vanaf eind jaren tachtig, begin jaren negentig trad etniciteit op de voorgrond als sociale breuklijn, met een groeiende kloof in de publieke ruimte tussen verschillende nationaliteiten en culturen als gevolg.

1. PERSONAL MAPS

1A Karima : *Wij nemen de verste weg... voor de sport*

Karima is een meisje van Turkse afkomst en is 12 jaar oud. Ze brengt – zoals de meeste kinderen uit Steenakker die deelnamen aan het onderzoek – veel tijd door op verschillende plaatsen in de publieke ruimte van haar woonomgeving. Ze verwijst vooral naar plaatsen in de oude tuinwijk en naar het G. Eylenboschplein.

Ook in andere personal maps in Steenakker wordt de publieke ruimte gethematiseerd als een belangrijke ontmoetingsruimte en identificeren kinderen zich met bepaalde plekken in hun woonomgeving. Een voorbeeld hiervan is terug te vinden in de personal map van Samira.

PM Samira Steenakker | Steenakker

Ja, dat is het ziekenhuis. Ik ga altijd met mijn vrienden hier als ik naar ergens moet gaan.

De bushalte?

Ja. Dan hier vertrekken wij, dan weten wij waar de rest is.

Ga je dan met de bus?

Soms met de bus, soms niet. Want als we te laat zijn dan vinden we elkaar niet. Daarom is dat gemakkelijker als we aan het zelfde afspreken.

Dus ook als je niet met de bus rijdt, spreken jullie daar af zodat je elkaar makkelijk terugvindt?

Ja.

Ook op het Pieter Huyssensplein komt Karima regelmatig samen met haar vriendinnen, maar bij voorkeur wanneer de oudere jongens niet op het plein aanwezig zijn.

«Waar woon jij juist?

Jan Stassinsplein. En er is daar vier pleinen of zo. En op dat grote plein zijn veel meisjes en jongens en die maken dat vuil.

Speel je soms buiten als er grote jongens of meisjes buiten zijn?

Neen.

Waarom niet?

Ze zeggen vuile woorden.

Blijf je dan binnen of ga je dan naar een andere plaats?

Naar een andere plaats. En soms zitten ze hier te roken.»

(Karima)

Tijdens de wandeling in de wijk met een groep kinderen gaven verschillende kinderen aan dat het Pieter Huyssensplein weliswaar een leuke ontmoetingsplaats is, maar dat ze vaak weggejaagd worden door oudere tieners en jongeren.

«Wie zit er hier nog op dat plein?»

R1 : Krapuul.

R2 : Krapuul.

R1 : Kinderen die kweetnie... die ons haten. Die zijn racisten. Als wij passeren, weet je wat die doen? Die komen zo, gelijk K, die zit ook op onze school, en die zeggen zo 'wat es't?' en we doen gewoon niks en die komen en ook met haar vriendinnekes en zo. En ze begint dan te plagen en al, en zo stomme dingen te zeggen en al.»

«En wie speelt hier soms op dit plein?»

R1 : Ik speel hier meestal met T. En met mijn nichten en met mijn neven. En ik heb hier last ... allee gelijk dat D zegt van die kinderen. Die willen gewoon ons niet en er zijn hier ook honden en die laten gewoon die honden ... ja die laten gewoon die honden achter ons lopen.

[gelach]

En wij zijn daarvan bang.

R2 : Bangerik (gelach)

R1 : Maar ja dat zijn wel grote honden.»

Karima waardeert haar woonomgeving vooral omwille van de sociale contacten die ze er heeft en de speelruimte die er aanwezig is.

«Waarom is het hier een leuke buurt?»

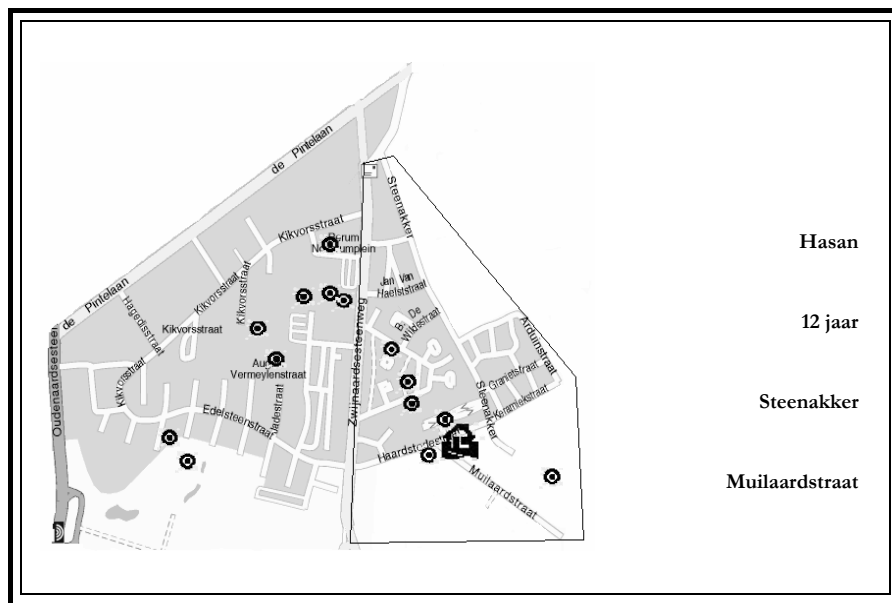
Omdat al mijn vriendinnen hier wonen. Omdat dat dichtbij is. En bijna al mijn familie woont ook hier. En dat er dichtbij ook parken en al zijn.»

(Karima)

Ook bij andere kinderen in Steenakker herkennen we een duidelijke waardering van de woonomgeving omwille van de vrienden, de sociale contacten, de buurtactiviteiten, enzovoort. Dit is dus een andere manier om naar de woonomgeving te kijken dan in Sint-Pieters-Buiten het geval was. Daar werd vooral verwezen naar de rust, esthetiek en ligging van de buurt.

Verder wandelt Karima graag rond in de wijk, meestal met haar mama en zus. Ze nemen dan soms speciaal een langere weg om ergens naartoe te gaan.

1B Hasan : Ik kom overal en ik ken hier iedereen

Hasan is een jongen van Turkse afkomst van 12 jaar oud. Hij woont in Steenakker en fietst heel vaak rond in de buurt.

PM Hasan Nieuw Gent | Rerum Novarumplein

Ja, wij fietsen altijd he.
 Oh ja? En waar fiets je dan zoal?
 Gewoon in de wijk ... wij fietsen.
 Zijn er plaatsen waar je niet komt met de fiets?
 Nergens. Ik kom overal.
 Dus er is geen enkele plaats of baan waar je niet op komt?
 Neen. Wij gaan met de fiets naar Wondelgem, wij.

Opvallend is de uitspraak van Hasan dat hij overal komt in zijn woonomgeving. Wat later zegt hij ook dat hij iedereen tegenkomt op straat.

«Is dat de kortste weg naar school?»

Ja.

Kom je daar soms bekende mensen tegen op die weg?»

Ja, iedereen woont daar.»

(Hasan)

“Overall” en “iedereen” zijn in deze context belangrijke woorden. Wanneer we de personal map van Hasan bekijken, komt hij niet letterlijk overal in zijn woonomgeving en heeft hij zeker geen contact met alle buurtbewoners. Hij heeft vooral contact met familieleden, andere kinderen van Turkse afkomst en een beperkte groep niet-Turkse kinderen. Verder komt hij vooral in de buurt van de oude tuinwijk (P. Huysensplein en omgeving) waar heel wat Turkse gezinnen een woning hebben, de voetbalagora in Nieuw Gent (waar ze met andere kinderen en jongeren een voetbalcompetitie organiseren) en de route tussen zijn eigen huis en de voetbalagora.

PM Hasan
Nieuw Gent | Voetbalagora

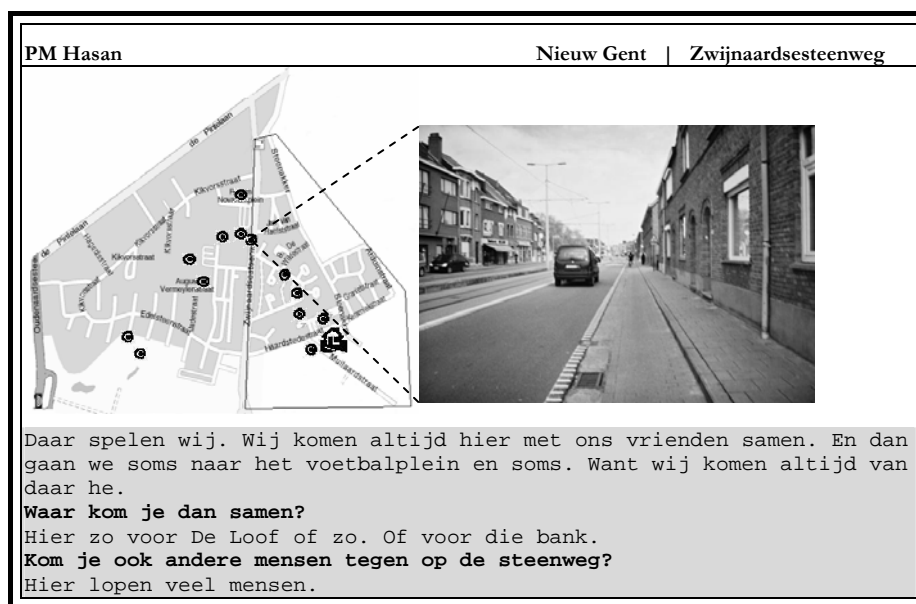

En op de andere momenten waarop je daar komt, wie zit er dan nog op het voetbalplein?
 Die jongen hier [6A], die jongen hier [3A] en A., nog een vriend. Drie vrienden...

Zijn er behalve jullie nog mensen op die plaats?
 Ja, zo van die grote gasten.

Spelen jullie dan ook met die grotere gasten voetbal?
 Wij komen allemaal samen, met veertig of zo, en wij spelen dan tornooi.

De personal map van Hasan toont aan dat de grens tussen Nieuw Gent en Steenakker door kinderen uit Steenakker makkelijk wordt overgestoken. Voor sommige kinderen functioneert de Zwijnaardsesteenweg zelfs als een ontmoetingsplek.

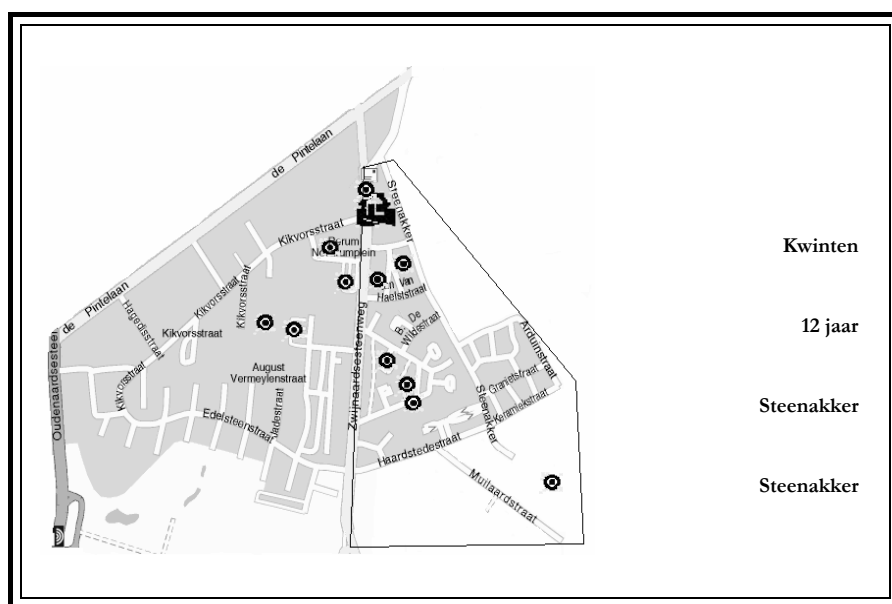

De uitspraak van Hasan dat hij “overall” komt is op twee manieren waar. Ze verwijst in de eerste plaats naar het feit dat hij weinig grenzen ervaart in zijn woonomgeving. Een ervaring die, zoals eerder besproken, ook door veel kinderen in Sint-Pieters-Buiten werd verwoord¹²⁶. Hasan heeft het gevoel dat hij zich vrij kan bewegen door de buurt en dat er niet echt plaatsen zijn waar hij niet naartoe kan. Ten tweede illustreert zijn uitspraak goed een algemenere situatie in deze woonomgeving, namelijk dat de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte sterk gerelateerd is aan de groep waartoe ze behoren. De vaststelling van groepgerelateerde patronen van aanwezigheid in de woonomgeving viel het eerst en sterkst op bij de kinderen van Turkse afkomst die deelnamen aan het onderzoek. Opvallend is op welke manier deze kinderen hun woonomgeving bijna volledig in functie van hun familie thematiseerden. Ze verwezen naar plaatsen

¹²⁶ Een belangrijk verschil tussen de personal map van Hasan en die van de kinderen uit Sint-Pieters-Buiten is evenwel dat in Sint-Pieters-Buiten de ervaring van grenzeloosheid in belangrijke mate gepaard gaat met een gering buurtgebruik.

waar hun familieleden wonen of gewoond hebben, die op weg liggen naar iemand van hun familie, of waar ze familieleden ontmoeten. Ook op het vlak van de sociale contacten die ze in de woonomgeving onderhouden, verwezen ze vooral naar familiale contacten en de activiteiten die ze met andere Turkse kinderen of volwassenen ondernemen. Vanuit diezelfde achtergrond kan ook de andere uitspraak begrepen worden, namelijk dat Hasan “iedereen” kent. Ook in Sint-Pieters-Buiten werd een sterke gerichtheid op het eigen gezin vastgesteld. Het Turkse familienetwerk is echter ruimer dan het eigen gezin en omvat verschillende grote gezinnen.

1C Kwinten : *Dat is daar niet echt iets voor ons bendeke, wij zijn zo meer de echte*

De personal map van Kwinten is in twee opzichten een illustratieve aanvulling op die van Hasan. Ten eerste komt Kwinten met zijn vrienden op plaatsen die voor Hasan grotendeels onbekend terrein zijn, en ten tweede bestaat het sociaal netwerk van Kwinten uit een heel andere groep mensen, door Kwinten zelf benoemd als “zijn bendeke” waarmee hij het grootste deel van zijn tijd doorbrengt in de wijk. Beide vaststellingen verwijzen naar de observatie dat in Steenakker de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte sterk bepaald wordt door de identificatie met een bepaalde groep en – daarmee samenhangend – met bepaalde plaatsen in de woonomgeving.

Kwinten woont in een recent gerenoveerde huizenblok in de noordelijke bovenhoek van de wijk. De huizen – een rij langs de Zwijnaardsesteenweg, een rij langs Steenakker en een rij langs de Gillis De Sutterstraat – zijn gebouwd rond een gemeenschappelijk centraal binnenplein met een aantal verbindende steegjes. Het zijn vooral de kinderen van de rondom gelegen huizen die gebruik maken van dit binnenplein.

PM Kwinten	Steenakker	Binnenplein De Sutterstraat
		
<p>Ja. Hier is ons plein, ja ons gewoon plein, daar hebben wij geen naam voor.</p> <p>Is dat zo hier tussen de huizen in? Jaja, tussen al de huizen. Ja, en hier spelen wij veel, verstoppertje en al de rest.</p> <p>Lopen er daar nog mensen op dat plein? Goh, er lopen daar niet veel mensen, gewoon als ze ergens naar willen gaan, zo doorstappen en al. Dat is wel een gelegen plek om spelletjes te spelen.</p> <p>Speel je daar ook met andere kinderen? Euh neen, niet met andere kinderen.</p> <p>Er spelen daar ook geen andere kinderen? Neen, wij alleen.</p>		

Een andere belangrijke plek in de personal map van Kwinten is het Gustaaf Eylenboschplein, ook wel het “driehoekplein” genoemd door sommige kinderen.

Beide plekken zijn bijvoorbeeld voor Hasan relatief onbekend terrein. Dat blijkt eveneens tijdens de wandeling wanneer één van de meisjes praat over het driehoekplein.

«Waar komen jullie dan samen?»

R1 : In de driehoekpark.

R2 : Driehoekpark? Wat is dat?

R1 : Bij onze school daar.

**Leg eens uit waar dat is, want niet iedereen kent dat hier
blijkbaar.**

R2 : Ja waar is dat de driehoekpark?

R1 : Waar jullie vroeger woonden.

R2 : Ah ja. Ah daar.

R1 : Als je daar zo aan de Steenakker ...

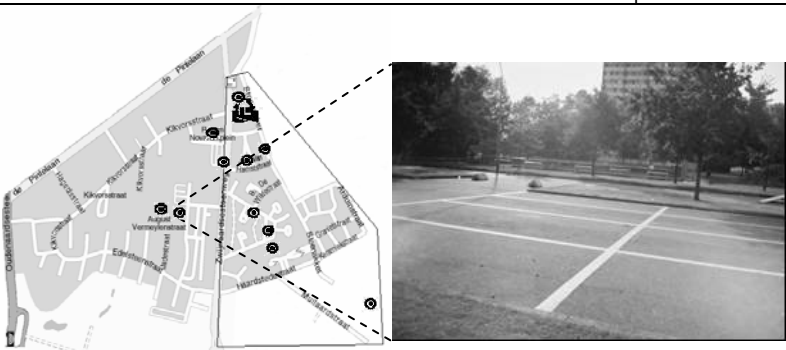
R2 : Ah daar!»

(Kwinten)

De tweede aanvulling die de personal map van Kwinten biedt op die van Hasan ligt in het feit dat hij wijst op het bestaan van verschillende groepen in de wijk die elk hun 'eigen' plekken hebben. Het Gustaaf Eylenboschplein was een voorbeeld

van een plek waar “zijn” groepje voetbalt. Over de voetbalagora zegt hij bijvoorbeeld het volgende.

PM KwintenSteenakker | Rerum Novarumplein

Voetbal je daar vaak?
Niet meer zo vaak.

Waarom kom je daar niet meer zo vaak?
Ja, omdat er daar ... kweetnie ... vreemdelingen zitten, en anders zouden we rap ruzie hebben en al.

Speelde je daar vroeger wel vaak voetbal?
Vroeger ook niet zoveel, maar ja we speelden er toch wel regelmatig en op de ramp kwamen we toch redelijk veel met onze skateboard vroeger, en met onze rollerblades.

Kom je daar nog vaak op die ramps?
Ja. Daar kom ik nog vaak op. Maar dat is nu ook weer geminderd omdat er daar veel vreemdelingen lopen. En ja... anders hebben we weer ruzie he.

Wanneer we later samen een foto bekijken van het kerkplein aan het Rerum Novarumplein met daarop een afdeling van de lagere school Sint-Paulus, vertelt hij het volgende:

«Ja, dat is daar een klein beetje verder. Dat is daar zowat langs de overkant. Sint-Paulusschool, kerkplein. Daar kom ik ook regelmatig, maar meer ... niet om naar Sint-Paulus te gaan, want daar heb ik veel vijanden.

Wat bedoel je daarmee?

Wel ja ... dat zijn daar zowat mensen die ik ken die altijd problemen zoeken en zo. Dus daar kom ik eigenlijk niet zo vaak.»

(Kwinten)

De afdeling van de lagere school Sint-Paulus aan het Rerum Novarumplein heeft een zeer hoog percentage allochtone leerlingen in vergelijking met de afdeling aan de E. De Deynestraat. Het gaat echter niet enkel om allochtone kinderen. Bij een andere foto waarop enkele Belgische kinderen te zien zijn, verduidelijkt hij dat hij onder meer die kinderen als “vijanden” beschouwt.

Nauw verbonden met de identificatie met een bepaalde groep en daarmee met bepaalde plaatsen in de woonomgeving, is het beeld dat men heeft over de groepen en de plaatsen waartoe men zelf niet behoort. In het geval van Kwinten werden het speelpleintje en de voetbalagora aan het Rerum Novarumplein als voorbeelden gegeven. Overheen de andere personal maps in Steenakker zijn nog heel wat van deze uitspraken over plekken in de publieke ruimte waarmee men zichzelf niet identificeert terug te vinden. Zo vertelt Karima bijvoorbeeld over het Storyplein, dat voor Kwinten een belangrijke ontmoetingsplaats is:

«Zijn er bepaalde plaatsen in de wijk die je niet leuk vindt?

Of waar je niet graag komt?

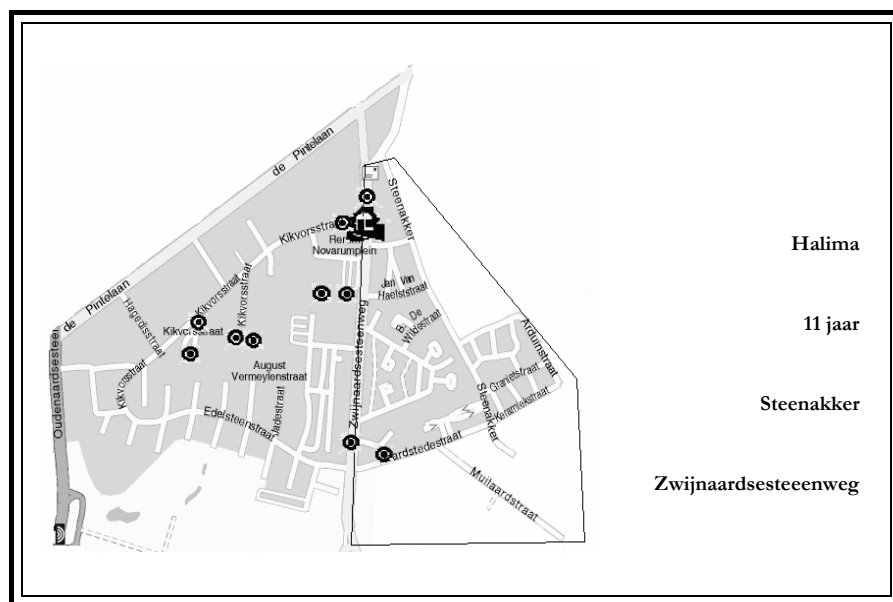
Ja. Het Story.

Waarom?

Daar ga ik nooit. Vroeger wel maar nu niet meer omdat dat zo baby-achtig is. Omdat daar veel kinderen zijn. En het zijn geen mooie plaatsen. Vroeger was dat ook mooier. En ze laten alles op de grond. Papieren en al.»

(Karima)

1D Halima : *Eigenlijk is het daar ook een beetje griezelig*

Halima is een meisje van 11 jaar en woont in één van de nieuwe meergezinswoningen in het noordelijk deel van de Steenakkerwijk, net zoals Kwinten. Haar personal map is een illustratie van de manier waarop de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving mee bepaald wordt door gender. Bepaalde plaatsen zijn impliciet of expliciet voor jongens voorbehouden, terwijl meisjes zich andere plaatsen toe-eigenen.

Halima komt bijvoorbeeld niet zo heel vaak in de gemeenschappelijke binnentuin aan haar eigen huis (cf. personal map Kwinten), maar spreekt vooral af met haar vriendinnen aan de speeltuin in Nieuw Gent. In de binnentuin voetballen er volgens haar enkel oudere jongens. Ze vindt het ook gezellig aan de speeltuin omdat er tijdens de zomer heel veel mensen samenkomen.

«In dat parkje zijn er dan niet veel jongens?»

Neen. Alleen maar kleine jongens die met hun mama komen. Maar in de zomer vind ik het eigenlijk het leukste als we naar het parkje gaan omdat er daar dan zoveel allee ja mensen zijn en zo. En die brengen dan altijd koffie mee en die zitten daar dan altijd te picknicken.»

(Halima)

De voetbalagora en de speeltuin liggen binnen 100 meter afstand van elkaar. Het zijn in Nieuw Gent de twee plaatsen die het meest duidelijk gendergebonden zijn. Dat blijkt uit het gesprek met Halima:

«Daar aan de Pandachool [is er een voetbalveld]. En ja, ik wou daar foto's van trekken omdat... meestal als ik naar het parkje ga dan zie ik daar veel jongens voetballen en zo.

Maar jij zelf speelt nooit aan dat voetbalveld?

Neen. Tuurlijk niet!

Waarom niet?

Jah... allee ja... jah ... anders ga ik daar tussen al die jongens zitten.»

(Halima)

Andere kinderen geven hetzelfde aan. Als je als meisje rond het voetbalpleintje blijft staan word je doorgaans nageroepen of nagefloten door de jongens of word je weggekeken. Anderzijds is het als jongen *not done* om op de speeltuin te spelen of rond te hangen. Toen aan één van de jongens in het onderzoek gevraagd werd of hij soms op de speeltuin kwam, vulde hij vlug aan dat dat enkel was om er samen met zijn gezin zijn kleine broer te laten spelen. Andere jongens vulden snel aan dat ze er enkel passeerden met de fiets of op een kleinere broer of zus letten, maar er zeker zelf niet bleven.

Vroeger woonde Halima in een appartement in Nieuw Gent. Ze woont pas ongeveer een jaar in Steenakker. Ook nu nog voelt ze zich vooral verbonden met Nieuw Gent: ze kent er meer mensen, haar vriendinnen wonen er, en ze gaat er naar school.

«Ben je vaker in de wijk langs de overkant van de weg of in de wijk langs jouw kant van de weg?

Eigenlijk meer in Nieuw Gent, niet in Steenakker.

Hoe komt dat? Vind je het daar leuker of moet je daar meer zijn omdat daar de winkels zijn?

Neen, het is eigenlijk, ik weet niet, in Nieuw Gent, allee ja, vroeger woonden wij daar in dat appartement. We hebben daar acht jaar gewoond. Want toen was ik nog een baby'tje en euh ... Ja, en daar zijn er ook meer vrienden dan in Steenakker. Want in Nieuw Gent, daar ken ik veel meer mensen.»

(Halima)

Ze vindt haar nieuwe huis wel mooi en woont er graag in, maar ze heeft geen toffe burens, en de wijk zelf vindt ze eerder eng.

«Kom je vaak in de wijk Steenakker?»

Eigenlijk niet veel. Af en toe eens, maar niet veel. Gelijk als ik eens bijvoorbeeld naar mijn vriendin wil gaan. En ik wil misschien ne keer ... Neen, een mevrouw die in de Haardstedestraat woont die ik over verteld heb die woont dan dichterbij. En dan als ik langs Steenakker ga, dan ga ik vlug met de fiets.

Maar anders kom je niet echt in die wijk?»

Neen maar eigenlijk vind ik dat daar ook een beetje griezelig.

Waarom vind je het daar griezelig?»

Omdat er daar bijna nooit iemand loopt en zo. Maar ik vind het wel heel anders dan Nieuw Gent.»

(Halima)

In Nieuw Gent loopt ze – net als heel wat andere kinderen in het onderzoek aangaven – niet graag in de buurt van bepaalde flatgebouwen zoals de Milenka of de Orion, vooral 's avonds. Voor de rest heeft ze vrij veel bewegingsvrijheid in haar woonomgeving. De belangrijkste regel is dat er andere mensen in de buurt moeten zijn voor het geval er iets zou gebeuren.

Ten slotte stoort ze zich aan de soms slechte contacten tussen bewoners van Belgische en allochtone afkomst in de wijk.

«Ja. En ook gelijk als er bijvoorbeeld een migrant iets doet en die woont hier in de wijk dan denken ze altijd dat het alle migranten zijn en zo. Terwijl het eigenlijk de schuld van die ene migrant is.

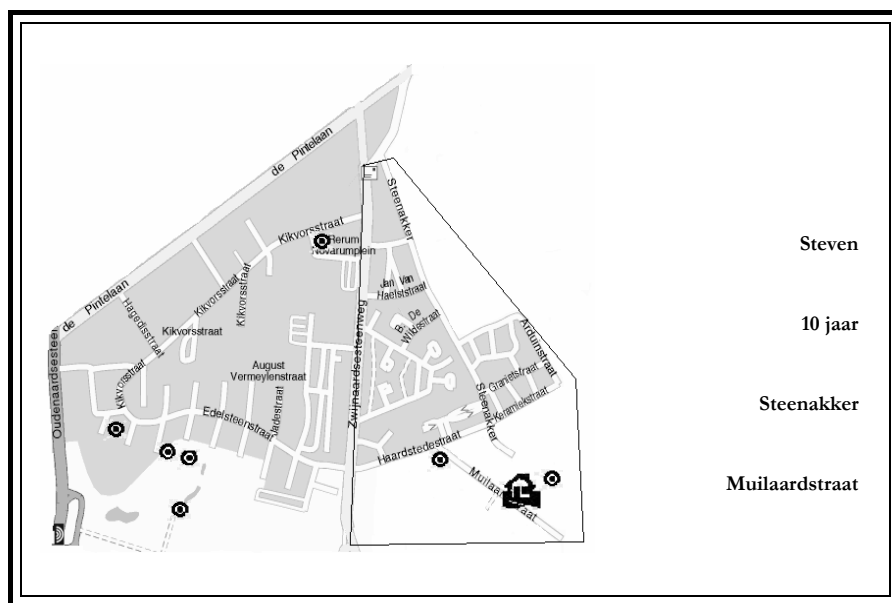
Heb je dat zelf al meegemaakt dat mensen migranten beschuldigen of is dat eerder van horen vertellen?»

Ik heb dat al vorig jaar eens meegemaakt. Ja zoiets. En dat waren drie vrouwen die daar zaten. En er was een jongetje op de schommel, de zoon van één van die drie vrouwen. En toen kwam er een andere, allee ja, dat was een Turkse jongen, en hij kwam en hij wou ook op die schommel. En toen begonnen die twee kleintjes ruzie te maken omdat ze op de schommel wouden. En die mama van die Turkse jongen is dan gekomen en ze begonnen toen ruzie te maken en zo met die mama van ... Allee ja die ene mama die tussen die drie zat. En dan zei er één van

die drie: het zijn weer de migranten. Maar eigenlijk is het de schuld van één persoon.»

(Halima)

1E Steven : *Ik kom daar niet graag omdat ik daar nog nooit ben geweest*

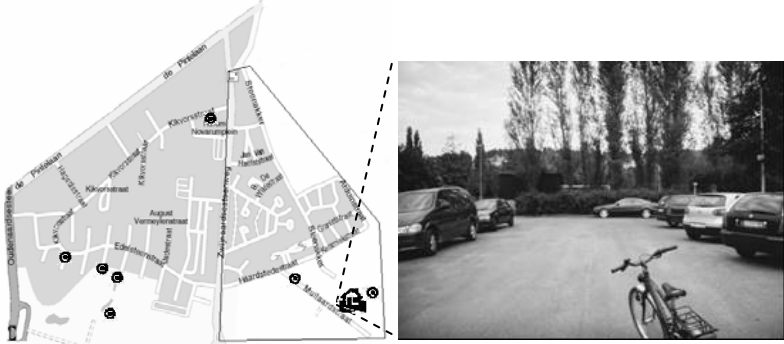

Niet alle kinderen die in Steenakker wonen identificeren zich even sterk met een bepaalde groep en/of een bepaalde ontmoetingsplaats in hun woonomgeving. Steven is een voorbeeld van iemand die niet onmiddellijk geïntegreerd is in een lokale groep of zich specifiek met één ontmoetingsplek in zijn buurt identificeert¹²⁷. Zijn personal map lijkt op verschillende punten sterk op de personal maps van de kinderen uit Sint-Pieters-Buiten: de publieke ruimte heeft slechts een beperkte betekenis als ontmoetingsruimte, hij brengt veel tijd door thuis of in bepaalde verenigingen, zijn aanwezigheid in de publieke ruimte beperkt zich grotendeels tot de eigen straat, sociale contacten met andere kinderen zijn eerder formeel georganiseerd (met iemand afspreken om te komen spelen) dan

¹²⁷ De personal map van Elien is een tweede voorbeeld. Elien gaat naar de school en scouts in de Sint-Pietersaalststraat waardoor een belangrijk deel van haar tijd- en ruimtegebruik door die gemeenschap wordt bepaald. Anderzijds is Elien wel nog af en toe aanwezig in de publieke ruimte in haar woonomgeving met haar vriendinnen.

spontaan, en hij is eerder bang voor bepaalde delen van de woonomgeving die hij niet kent.

Hoewel op de bovenstaande figuur een aantal punten in Nieuw Gent zijn aangeduid, beperkt de aanwezigheid van Steven zich voornamelijk tot zijn eigen straat en het Henri Storyplein dat naast zijn huis ligt.

PM Steven	Steenakker	Muilaardstraat
		
<p>Dus dat is de ingang van het Storyplein. En daar kom ik ook veel. En hier fiets ik vooral. Hier zo, die lengte.</p> <p>Fiets jij vaak?</p> <p>De laatste tijd wel.</p> <p>Waar fiets je dan zoal? Zijn er andere plaatsen dan hier?</p> <p>Neen. Enkel in de straat.</p> <p>Dus hier is jouw huis en hier is het Storyplein he?</p> <p>En dan tot gans het einde, tot hier.</p> <p>Dat is dan het einde van dit hier? Dus als je hier tot het einde doorrijdt, kom je hier uit?</p> <p>Ja.</p> <p>Rij je soms de andere kant van de straat ook door?</p> <p>Heel soms. Maar minder.</p> <p>Als je zo rondfiets, kom je dan ook anderen tegen?</p> <p>Neen.</p>		

Voor de rest is hij vaak thuis of in zijn tuin, en gaat hij af en toe naar de kinderwerking 't Leebeekje in Nieuw Gent.

PM Steven Steenakker | Muilaardstraat

Wat doe je zoal in de tuin? Je zei daarnet dat je daar speelt als het gras afgereden is.
En soms stenen zoeken.
Wat voor stenen zoek je dan?
Oh... mooie. En zo van die blinkende gelijk als je dat in de zon houdt.
Doe je soms nog andere dingen in de tuin?
Ja. Soms werken... allee met mijn vader. Dat was hier vroeger een groententuintje geweest en bloemen en al. En nu is dat gewoon aarde.

Soms spreekt hij af om bij een vriend thuis te gaan spelen in Nieuw Gent, of komt er iemand bij hem spelen. Hij wordt dan wel naar daar begeleid met de fiets door zijn moeder of gaat met de bus (ook om naar school te gaan bijvoorbeeld).

«Soms ga je ook eens bij hem ook spelen zeg je?»

Ja.

Hoe ga je daar dan naartoe? Is dat dan te voet of met de fiets of ... ?

Te voet.

Ga je dan alleen of is er nog iemand mee?

Met mijn mama.»

(Steven)

De rest van zijn wijk kent Steven niet zo goed. Hij komt er weinig en voelt er zich niet zo op zijn gemak.

«Zijn er bepaalde plaatsen in de wijk waar je niet graag komt?»

Van die pleintjes.

Waarom kom je daar niet graag?

Omdat... ik ben daar nog nooit geweest.

Waarom kom je daar niet zo vaak?

Omdat ik daar ... allee ... hoe moet ik dat gaan uitleggen?

Omdat ik dat daar niet plezant vind.

Waarom vind je dat daar niet zo plezant?

Allee ... daar zijn er grotere jongens en al.»

(Steven)

2. SAMENVATTENDE KAART

Bovenstaande luchtfoto vat de personal maps samen van de kinderen van de wijk Steenakker. De kaart toont ten eerste een belangrijke impact van de groepsgerateerde patronen (cf. de omcirkelde kruisjes en de gearceerde zones binnen het onderzoeksgebied). Er staan drie belangrijke clusters¹²⁸ aangeduid volgens woonplaats: het G. Eylenboschplein en het binnenplein Steenakker – Zwijnaardsesteenweg – G. De Sutterstraat; de oude tuinwijk; en de omgeving Muilaardstraat – Haardstedestraat – tweede deel Steenakker. Een aantal van deze

¹²⁸ Sommige punten worden met gebruik van arcering als een ruimere zone aangeduid op de kaart. Dit betekent dat de verschillende punten waaruit deze samengesteld is in hun combinatie van deze zone een knooppunt of groepsgebonden plaats maken.

patronen zijn hierboven reeds geïllustreerd onder de personal maps. Opvallend is dat deze clusters vrij goed overeenkomen met de verschillende bouwfases in de woonomgeving. Zoals we bij de gebouwde woonomgeving hebben beschreven, was er eerst de oude tuinwijk (de middelste cluster op de luchtfoto) en zijn later de huizen rond de Haardstedestraat en Muilaardstraat (onderste cluster) en rond het G. Eylenboschplein (bovenste cluster) bijgekomen.

Naast groepsgebonden patronen op basis van woonplaats spelen ook andere kenmerken een rol, zoals etniciteit, culturele achtergrond en gender. De personal map van Kwinten was een duidelijk voorbeeld op het niveau van etniciteit. Toch is er geen sprake van volledige segregatie van de verschillende groepen. Er zijn een aantal knooppunten die ervoor zorgen dat de groepsgebonden clusters doorkruist worden door andere groepen. De nabijheid van de Zwijnaardsesteenweg in het geval van de bovenste cluster; het P. Huysensplein in het geval van de tweede cluster; en het Henri Storyplein in het geval van de onderste cluster. De Zwijnaardsesteenweg is een belangrijk knooppunt, niet enkel omwille van de winkels die er zich bevinden en de bus- en tramlijn die er passeren, maar het is voor sommige oudere kinderen en jongeren ook een ontmoetingsplaats. Op het P. Huysensplein vinden er af en toe – onder impuls van de plaatselijke bewonersgroep – kleine en grotere activiteiten zoals een rommelmarkt, bloemenfeest of activiteiten voor kinderen plaats waar telkens veel volk – zowel van binnen de wijk Steenakker als erbuiten – op afkomt. Op het Henri Storyplein gaan er twee speelpleinwerkingen door, de particuliere werking Trekvogels en de speelpleinwerking van het OCMW. Verder is het de plaats waar enkele jeugdafdelingen van plaatselijke voetbalploegen trainen waarvan ook kinderen uit Nieuw Gent en Steenakker lid zijn.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat de grens met Nieuw Gent makkelijk wordt overgestoken. Vooral de Zwijnaardsesteenweg zelf en de omgeving rond het Rerum Novarumplein zijn belangrijke knooppunten. Ook de speelplein- en kinderwerking 't Leebeekje zorgt ervoor dat een deel van de kinderen uit Steenakker de grens naar Nieuw Gent vrij vlot oversteken. Bovendien vormt 't Leebeekje een setting waarin diverse sociale en culturele groepen uit zowel de wijk Steenakker als Nieuw Gent elkaar ontmoeten en leren kennen. Omgekeerd, dus van Nieuw Gent naar Steenakker, wordt de grens minder vlot overgestoken. In bijna geen van de personal maps van Nieuw Gent komen plaatsen uit Steenakker aan bod (cf. infra). Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat er in Nieuw Gent een aantal voorzieningen zijn waar ook kinderen van Steenakker gebruik van

maken, terwijl de wijk Steenakker een zuiver residentiële wijk is zonder veel andere publieke voorzieningen, behalve het Henri Storyplein.

De publieke ruimte is in Steenakker een setting die voor een grote groep kinderen een belangrijke betekenis vervult in hun sociale en culturele ontplooiing. De identificatie met bepaalde groepen gaat gepaard met de identificatie met bepaalde plekken in de publieke ruimte zoals een bepaald pleintje, een bushalte, het voetbalplein, etc. Private ruimtes, zoals het eigen huis of het huis van vrienden, zijn voor enkele kinderen belangrijke plekken, maar voor de meeste kinderen die deel uitmaakten van de onderzoeksgroep waren het in ieder geval geen centrale plaatsen in de thematisering van hun woonomgeving. De school en de kerk komen ook aan bod in de personal maps, maar in tegenstelling tot Sint-Pieters-Buiten worden ze hier vooral voorgesteld als referentiepunten in de woonomgeving in plaats van belangrijke ontmoetings- of ontplooiingscontexten. Enkele kinderen van Turkse afkomst verwijzen bijvoorbeeld naar de kerk in hun personal map omdat het een centraal punt is in de wijk waar veel beweging rond is. Ten slotte spelen ook winkels een belangrijke rol in de woonomgeving. Vooral bakkerij De Loof komt regelmatig aan bod in de personal maps. Net als in Sint-Pieters-Buiten is het naar de winkel gaan een belangrijke vorm van aanwezigheid in de publieke ruimte.

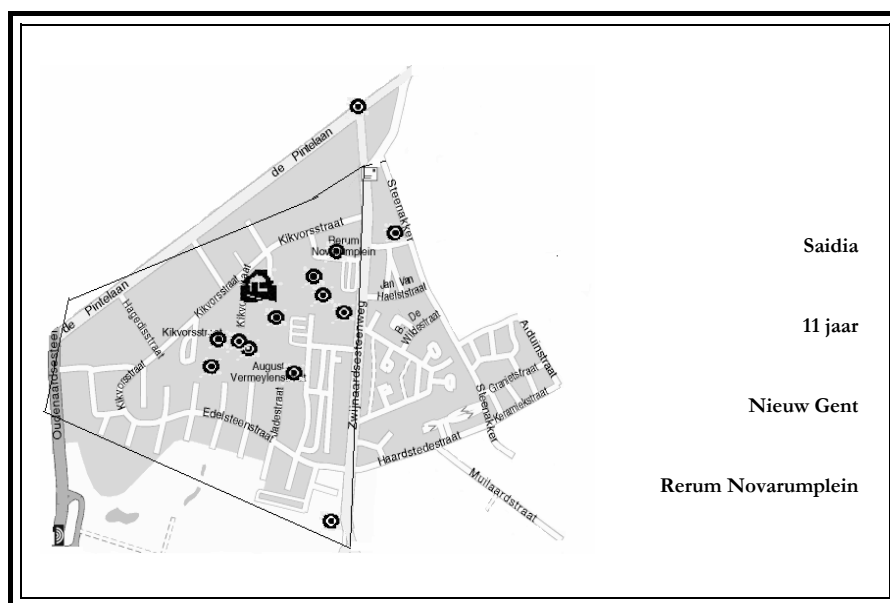
Grenzen aan de aanwezigheid van kinderen in Steenakker lijken vooral het gevolg van de aan- en afwezigheid van andere groepen in de publieke ruimte en de ruimtelijke toe-eigeningsstrategieën van diverse groepen in de woonomgeving. In sommige gevallen leidt de ontmoeting tussen diverse groepen in de publieke ruimte tot conflict, zoals onder meer werd geïllustreerd in de personal map van Kwinten, en in de conflicten die plaatsvinden op het P. Huysensplein tussen verschillende leeftijdsgroepen. In andere gevallen leiden ze tot nieuwe contacten en ontplooiingsmogelijkheden. Dit is onder meer het geval op de voetbalagora waar verschillende groepen kinderen een soort voetbalcompetitie organiseren doorheen het jaar, en op 't Leebeekje waar kinderen van heel diverse achtergronden elkaar ontmoeten en samen spelen. Andere grenzen die minder prominent aan bod komen, hebben te maken met het verkeer, de hoeveelheid huiswerk en weersomstandigheden.

8.3.3. WONEN IN EEN GEMENGDE WIJK

Nieuw Gent hebben we in de vorige hoofdstukken om meerdere redenen omschreven als een ‘gemengde’ wijk: niet enkel zijn er de meer dan zeventig verschillende nationaliteiten, er zijn nog eens zoveel verschillende levensstijlen en culturen. Er is de tegenstelling tussen de huizen langs de Edelsteenstraat en de appartementen langs de Kikvorsstraat. Er zijn de verschillen tussen jong en oud, alleenstaanden en gezinnen, ... Dit vertaalt zich ook in de personal maps van kinderen in Nieuw Gent die grote verschillen tonen in de feitelijke aanwezigheid van kinderen in hun woonomgeving.

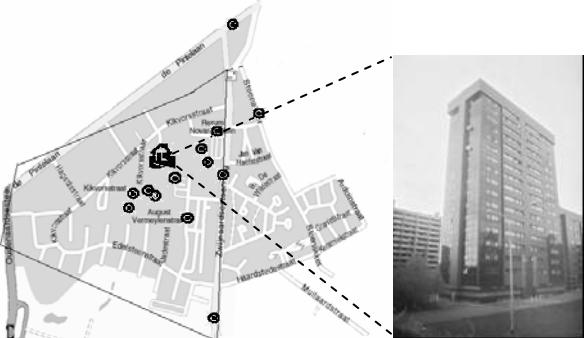
1. PERSONAL MAPS

1A Saidia : *Mijn gebouw is eigenlijk het enige dat opvalt*

Saidia woont in één van de hoogbouw appartementen in Nieuw Gent, de Emiel Vergeylen. Deze hoogbouw is sinds de renovatie enkele jaren geleden een soort uithangbord geworden voor Nieuw Gent. En ze is eigenlijk wel tevreden met hoe haar appartementsgebouw eruit ziet.

PM Saidia Nieuw Gent | Emiel Vergeylen

Het gaat hier eigenlijk nog verder. Zo, het zijn nog één, twee, drie ingangen. Dus in totaal zijn er vier. Dat is het hoogste, en de rest is vijf verdiepingen altijd. En dat is met dertien verdiepingen.

Wonen er veel kinderen in dat gebouw?

Ja. Dat daar. Het is ook een groot gebouw. Mijn gebouw is eigenlijk het enige dat daar opvalt, want al de andere zijn grijs. Je ziet dat hier. Euh ja ... de andere zijn grijs. En als je hier kijkt in die deur, hierin, dat zie je u eigen in spiegelbeeld.

Het weerspiegelt een beetje?

Ja! Je ziet hier zo die bomen.

Ja ja. En die andere kinderen die in dat gebouw wonen, ken je die?

Sommige wel. Op mijn verdieping wel.

Maar op de andere verdiepingen niet allemaal?

Neen. Ik woon daar nog niet zo lang eigenlijk.

Woon je daar nog niet zo lang? Hoe lang woon je daar al?

Bijna twee jaar.

Saidia brengt vrij veel tijd door in de onmiddellijke omgeving van haar appartement en op haar eigen kamer.

«Waar ben je nog vaak?

In mijn kamer! (lacht) Dat is mijn lievelingsplek! Maar ik heb daar natuurlijk geen foto van getrokken want dat is een beetje rommelig. (lacht)

Waarom is dat jouw lievelingsplek?

Ja... ik voel mij daar thuis.»

(Saidia)

Saidia kent weinig van de andere kinderen die in haar appartement wonen, behalve diegene die op haar verdieping wonen. Ze heeft wel enkele vriendinnen in de wijk waarmee ze af en toe samen dingen doet in de buurt.

«Soms loop ik gewoon wat rond met mijn vriendinnen en dan koop ik iets ... zo een boekje met stripverhaaltjes.

Waar koop je dat dan?

In één van die winkeltjes.

Hier op de steenweg dan?

Ja. Wat verder is er daar zo een krantenwinkeltje, en je kan daar strips kopen, kranten, snoep ... van alles en nog wat, ijsjes. En daarnaast is er nog een winkeltje, Picobello. Dat is meer iets voor meisjes: je kan daar poppen kopen, wat je er nog kan kopen zijn kleren, beeldjes, sieraden zoals oorbellen, kettinkjes, armbanden ... je kan er eigenlijk van alles kopen.»

(Saidia)

Ze spreekt af en toe af met haar vriendin die verderop in een ander (lager) appartement woont in Nieuw Gent en waarmee ze soms naar het speelpleintje centraal in de wijk gaat. Saidia had een tijdje haar eigen kamp samen met haar vriendin, zoals wel meer kinderen in Nieuw Gent.

«Heb je daar een kamp gemaakt?

Ja. Maar het gerief was gestolen. We hadden daar houten stoeltjes en zo, een bankje en kussentjes ook gehad en een deken. Ik had daar ook nog een plastic emmer gezet. Als het regende vingen we daar het water mee op en konden we onze handen wassen of zo. Dat was echt leuk, maar ons gerief was gestolen.

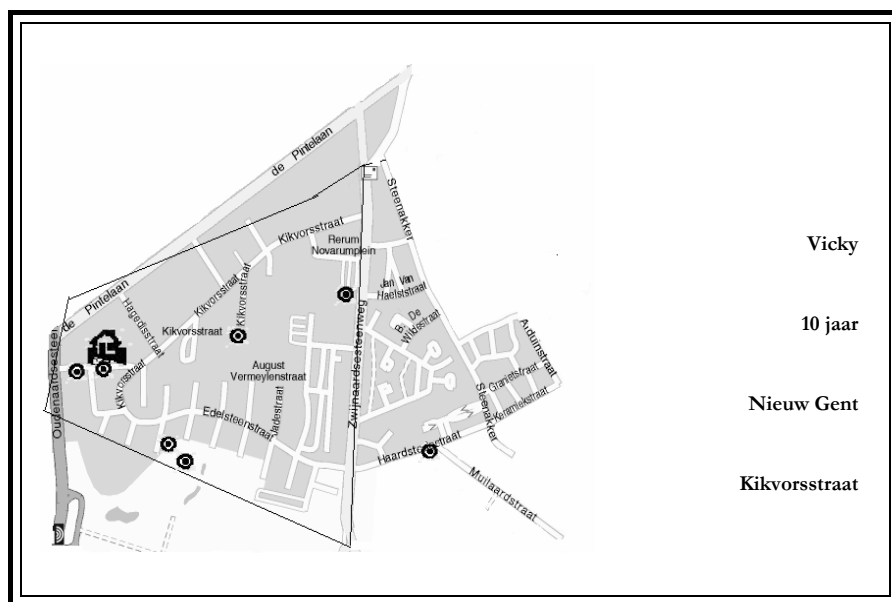
Dat was allemaal gestolen ... En dan heb je dat niet meer terug gemaakt?

Nee. We hebben alleen nog maar gezien dat er een paar dekentjes op de grond lagen. En dat was helemaal vies. En dan hebben we dat maar zo gelaten.»

(Saidia)

Saidia mag zich alleen door de wijk bewegen, maar mag alleen op plaatsen komen waar andere mensen aanwezig zijn en ze komt niet graag op plaatsen waar andere (oudere) jongeren samenkomen zoals de voetbalagora.

1B *Vicky : De eigen straat als bron van spel en avontuur*

De personal map van Vicky geeft een beeld van de publieke ruimte in Nieuw Gent als een plaats waar voortdurend speelse en avontuurlijke dingen te beleven vallen.

Ze gaat naar school in het Sint-Gregoriusinstituut, een school voor bijzonder onderwijs. Elke dag wordt ze thuis opgehaald en terug afgezet door een schoolbus. Daardoor is ze op schooldagen wat later thuis dan andere kinderen uit de buurt. Vicky heeft al haar foto's – op verschillende momenten – genomen terwijl ze met haar buurmeisjes en enkele andere kinderen voor haar deur aan het spelen was.

PM Vicky Nieuw Gent | Berkhoutsheide

Waren er toen nog andere mensen in je buurt behalve je neef op de fiets?

Ja.

Wie was er zo nog allemaal?

Iedereen.

Iedereen? En wie zijn dat dan allemaal? Want ik ken die niet allemaal he.

Zij, zij, ... [wijst kinderen aan op de foto]

Dat zijn allemaal buurmeisjes van jou?

Ja, die zijn met zeventien in een gezin. Mijn klein broertje, mijn zus, mijn grote vriendin.

Een grote vriendin? En waar woont die grote vriendin? Ook in jouw straat?

Ja. Ook bij dat groot gezin.

Dat is de plaats waar ze het meest tijd doorbrengt en waar ze ook alleen (met de andere kinderen) mag komen, ook als haar mama niet thuis is.

Ze doet dagelijks dingen samen met deze kinderen: vaak spelen ze voor hun eigen deur, of ze gaan naar het Leebeekje of naar de speeltuin in Nieuw Gent.

«Waren dat dezelfde kinderen als anders die in de buurt waren?

Ja.

Jij speelt vaak met die kinderen samen?

Ja, altijd. Elke dag.

Dan ken je die heel goed?

Ja.»

(Vicky)

Ze mag naar deze plaatsen alleen gaan (met haar vriendinnen), maar moet wel altijd haar mama verwittigen als ze er naartoe gaat.

«Zijn er plaatsen waar je niet mag komen van je ouders?

Ja!

Welke zijn dat dan?

Als ik het niet vraag mag ik ook niet naar het speelpleintje, ook niet naar mijn mémé. En als het te ver is.

Tot hoe ver mag je alleen gaan als je het vraagt aan je mama?

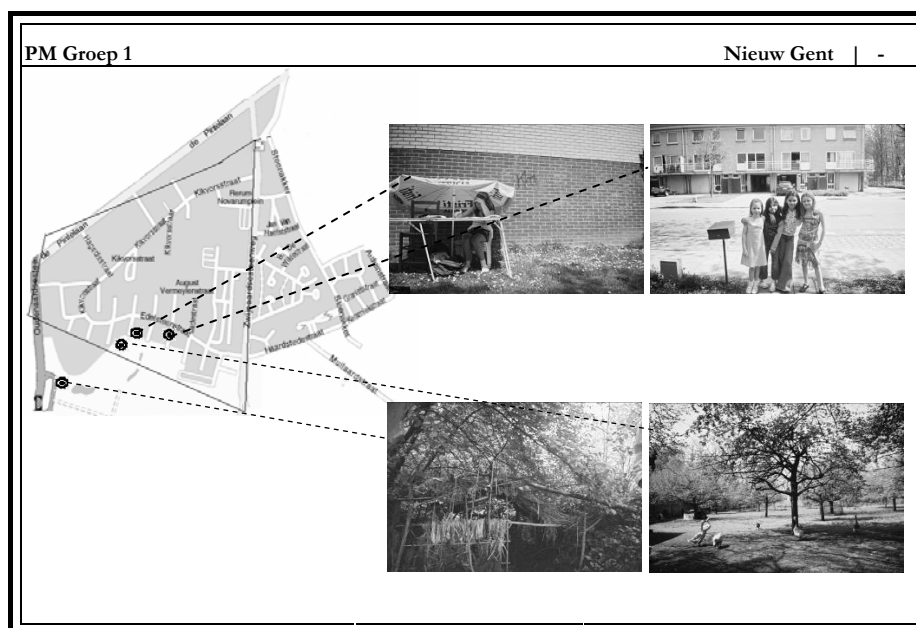
Tot aan het einde van mijn straat en in de Berkhoutsheide.»

(Vicky)

In de weekends gaat ze af en toe haar vriendin bezoeken in de Muilaardstraat. Soms gaat ze naar de winkels op de Zwijnaardsesteenweg, maar dan is er iemand mee: haar mama of haar grote broer.

Een ander – zeer duidelijk – voorbeeld van de woonomgeving als speelse en avontuurlijke omgeving komt van één van de groepjes die samengewerkt hebben. Vooral het groepje kinderen dat in de pijpenkopstraten langs de Edelsteenstraat woont vertelt over hun woonomgeving als een levendige ontmoetingsruimte. Ze doen met een groepje buurtkinderen dagelijks dingen samen in hun woonomgeving: soms in één van de pijpenkopstraten, soms op het pad langs de Leebeek, soms op het domein van de Broeders van Liefde¹²⁹.

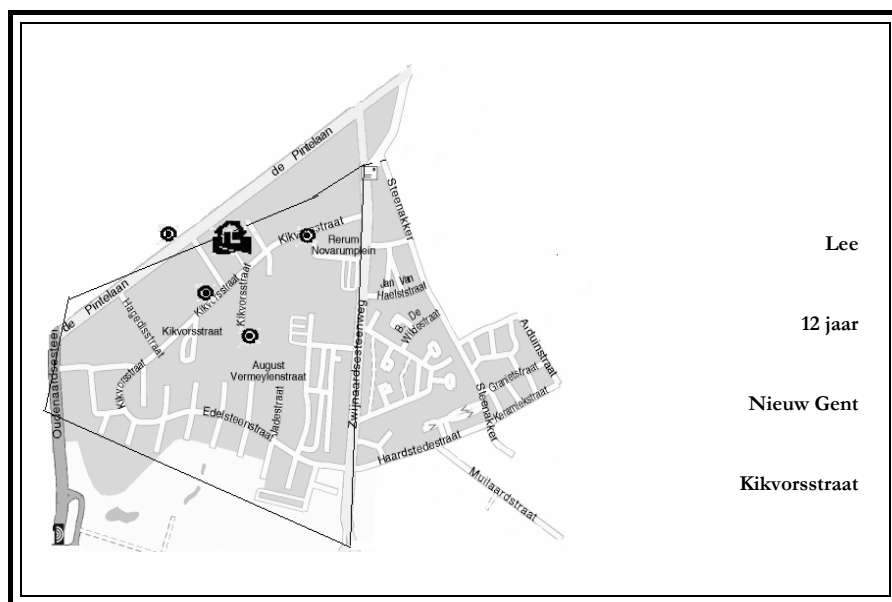
¹²⁹ De fotoreportages van deze vier groepjes zijn terug te vinden op de cd-rom met bijlagen (map: pm/fotos/cd5). De foto's weerspiegelen een intensief gebruik van de publieke ruimte en een sterke verwijzing naar andere mensen die in de wijk wonen: zowel kinderen (bijvoorbeeld vrienden of een klein broertje) als volwassenen (bijv. de babysit, iemand met een hond die sommige kinderen vaak tegenkomen, de ouder van een vriend).

Op de foto's hierboven is onder andere hun kamp te zien op het domein van de Broeders van Liefde waar ze vaak komen; op het pad langs de Leebeek zaten enkele andere kinderen die tot hun groepje 'horen' te tekenen en had iemand anders net een kleine salamander uit de Leebeek gehaald; en in de Jaspisstraat¹³⁰ zaten enkele andere kinderen op straat te spelen. Veel van de kinderen uit deze straten gaan ook naar de kinderwerking 't Leebeekje.

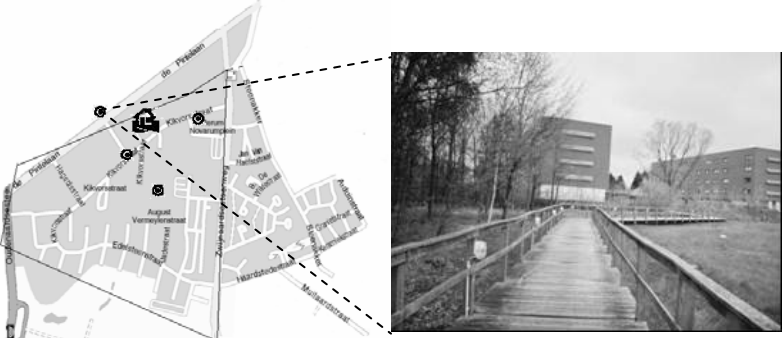
¹³⁰ De Jaspisstraat is ook de enige straat in Nieuw Gent waar tijdens de zomer – op vraag van de straatbewoners – een speelstraat werd georganiseerd in 2007.

1C Lee : De verborgen kanten van Nieuw Gent

Bijzonder aan de personal map van Lee is dat hij, vergeleken met de andere kinderen die deelnamen, Nieuw Gent vanuit een nogal ongewoon perspectief in beeld heeft gebracht. Ten eerste verwijst hij naar plaatsen waar anderen totaal niet naar verwijzen. Onderstaand voorbeeld is van een plaats die moeilijk te vinden is. Het betreft de universitaire campus rond de studentehome Bertha De Vriese en de Sterrecampus. Lee gebruikt deze weg om van huis naar school te gaan in de Sint-Pietersaalststraat. Andere kinderen in het onderzoek die tussen Nieuw Gent en de Sint-Pietersaalststraat wandelden, volgden gewoon de Galglaan.

PM Lee Nieuw Gent | Campus Ugent Bertha De Vriese

Hier is zo een ... Ik ga altijd 's morgens langs hier om naar school te gaan.

Ja. Leg eens uit waar dat is.

Dat is hier achter die rode gebouwen is mijn huis.

Waar staan die rode gebouwen?

Deze brug leidt naar de universiteit.

[...]

Kom je ook andere mensen tegen op die weg?

Maar meestal zijn dat van universiteit.

Kom je daar ook andere kinderen tegen?

Neen.

En andere mensen uit de wijk?

Neen.

Dus de mensen die je daar tegenkomt, zijn mensen die je eigenlijk niet kent?

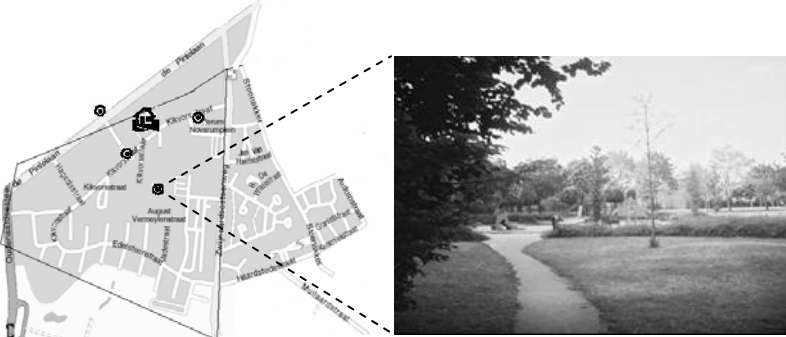
Ja.

Ten tweede brengt Lee enkele knooppunten in de wijk vanuit een heel ander perspectief in beeld. Een voorbeeld daarvan is het kerkplein. Waar de meeste kinderen dit plein in beeld brengen vanuit het Rerum Novarumplein, brengt Lee het in beeld van de andere kant, langs de Kikvorsstraat.

Een ander voorbeeld uit zijn personal map was de speeltuin in Nieuw Gent, opnieuw gefotografeerd vanuit een heel 'eigen' hoek. Bovendien is het een plek waar de andere kinderen die hebben deelgenomen aan het onderzoek hoofdzakelijk naar verwijzen als een geëigende plaats voor kleinere kinderen met hun ouders en voor meisjes.

PM Lee Nieuw Gent | Speeltuin RN

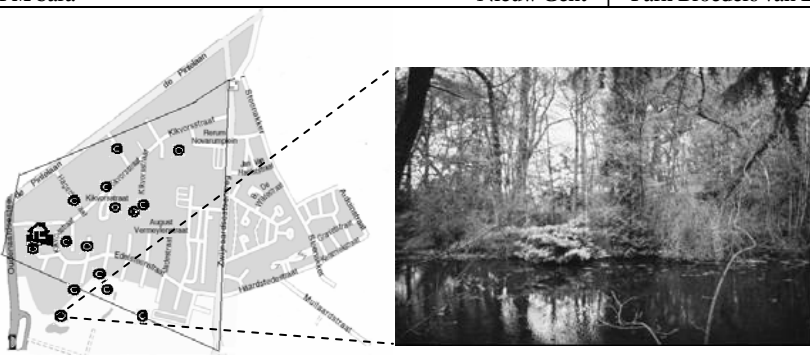
Passeer je daar soms ook op andere momenten?
 Neen, niet zo veel.
 Dus als je daar komt, is het enkel om er met je vrienden te spelen?
 Ja.
 En als je daar speelt, kom je daar dan ook nog andere kinderen tegen?
 Ja.
 Ken je die kinderen goed?
 Sommige.
 En die sommige kinderen, hoe ken je die dan?
 Ook soms in die speeltuin, dan kom ik die daar tegen.
 Spelen jullie soms ook samen, of apart?
 Soms ook samen.

1D Sara : En je kan daar ook naar de dierengeluiden gaan luisteren

Sara
 12 jaar
 Nieuw Gent
 Kikvorsstraat

Sara is een meisje van 12 jaar en woont in Nieuw Gent. Ze is vrij vaak aanwezig in de publieke ruimte in haar buurt. Ze komt graag op de campus van de Broeders van Liefde, niet ver van haar huis, en heeft daar dan ook verschillende foto's van genomen. In het park van de Broeders heeft ze nog kampen gemaakt, op het grote voetbalplein ernaast gaat ze soms spelen, en af en toe gaat ze op de campus gewoon wat wandelen en kijken en luisteren naar de dieren die er zijn. Ze gaat er ook naar de kinderwerking 't Leebeekje.

PM Sara	Nieuw Gent	Park Broeders van Liefde
		
<p>Waarom heb je die foto genomen? Omdat het bos is wel leuk om te wandelen vind ik. En je kan daar ook naar de dierengeluiden luisteren van vogels en zo. En je kan ook naar de dieren kijken. Allee, niet zo van die wilde dieren en al, maar wel eenden en zo. [...] Doe je daar nog andere dingen ook? Kampen bouwen.</p>		

Sara gaat naar school in Sint-Pieters-Buiten, maar wanneer ze 's avonds naar huis gaat, loopt ze heel vaak een eind mee met enkele vrienden die in de buurt wonen. Verder wandelt ze af en toe wat rond, vooral rond de speeltuin in Nieuw Gent, en vaak vergezeld van enkele andere kinderen uit haar buurt. Vooral 's avonds mag ze van haar mama niet meer alleen door Nieuw Gent. Haar oudere zus heeft daar al slechte ervaringen mee gehad, en sindsdien is dat een strenge regel die Sara zelf best begrijpt.

«Zijn er plaatsen in de wijk waar je eigenlijk niet mag komen van je ouders?»

's Avonds mag ik niet in het park komen.

Waarom niet?

Omdat er daar dan meestal veel jongeren en vreemdelingen zitten. En mijn mama is dan altijd bang dat ze mij iets zouden aandoen of zo. Omdat mijn zus dat al eens heeft... allee ze heeft dat al eens gehad.»

(Sara)

Ten slotte vertelt Sara over de sociale contacten die ze erg waardeert in haar buurt, maar is ze tegelijk bezorgd over de onverdraagzaamheid van sommige andere mensen.

«Sommige mensen zijn gastvrij en zijn heel vriendelijk. Wat wel tegenvalt is dan het omgekeerde, dat sommige mensen dan vies zijn en als je lacht naar hen dat zij dan boos kijken of zo. Verleden keer, dat was zo een oudere mevrouw en ik lach naar haar voor vriendelijk te zijn en ze keek boos naar mij.

En ze keek boos terug?

Ja, en dat was wel verschieten. Dus dat vond ik wel een beetje raar.»

(Sara)

2. SAMENVATTENDE KAART

De bovenstaande kaart vat de personal maps in Nieuw Gent samen. In tegenstelling tot de vorige twee woonomgevingen toont deze kaart geen duidelijk patroon. In Nieuw Gent lijken de personal maps in de eerste plaats sterk gedifferentieerd. De personal map van Vicky is geconcentreerd op de publieke ruimte in haar eigen straat en een vaste groep buurkinderen waarmee ze allerlei activiteiten doet. De verhalen en foto's van de groepjes kinderen die in de pijpenkopstraten wonen situeren zich vooral langs de Leebeek, in de pijpenkopstraten en op de campus van de Broeders van Liefde. Bij Saidia stond haar eigen appartement en de onmiddellijke omgeving daar rond centraal en bij Sara de campus van de Broeders van Liefde en de weg naar school in de Sint-Pietersaalstraat.

Er kan dus gesproken worden van een eerder geïndividualiseerde aanwezigheid in de woonomgeving, maar op een andere manier dan in Sint-Pieters-Buiten. Het verschil ligt deels in een andere status van de publieke ruimte. Waar in Sint-Pieters-Buiten de publieke ruimte een doorgangsgebied is met weinig ontmoetingswaarde, is de publieke ruimte in Nieuw Gent drukker bevolkt. Het is ook een ruimte waar veel kinderen tot sociale en culturele ontplooiing komen,

weliswaar binnen de persoonlijke netwerken. Het thema ‘kampen bouwen’ is hier een voorbeeld van. In verschillende verhalen van kinderen uit Nieuw Gent komt een trots verslag over een eigen kamp dat ze gebouwd hebben, meestal op het domein van de Broeders van Liefde.

De vaststelling dat de publieke ruimte in Nieuw Gent druk gebruikt wordt hangt samen met het feit dat veel kinderen in Nieuw Gent aangewezen zijn op de publieke ruimte om te kunnen spelen. Zeker in de appartementen is de ruimte binnenshuis beperkt, maar dit geldt ook voor de tuintjes bij de huizen langs de Edelsteenstraat.

Een ander verschil met het geïndividualiseerd beeld van Sint-Pieters-Buiten is dat deze in die wijk gepaard ging met een zekere uniformiteit in de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving. Eerder hebben we deze situatie aangeduid als een geïnstitutionaliseerde individualisering. De individuele patronen in Sint-Pieters-Buiten waren als het ware gebaseerd op een collectieve consensus over de positie van kinderen in de publieke ruimte en over de status van de publieke ruimte. De verschillende patronen waren allen vrij vergelijkbaar in hun verschillen. In Nieuw Gent echter is er geen dergelijke consensus over de positie van kinderen in de publieke ruimte en over de status van de publieke ruimte. De individualisering ligt net in de uiteenlopende manieren waarop kinderen aanwezig zijn in de woonomgeving, de uiteenlopende, gepersonaliseerde sociale netwerken die zij in de woonomgeving ontwikkelen en de diverse tijd- en ruimtepatronen die hiermee gepaard gaan.

De individuele patronen in Nieuw Gent hangen wellicht wel samen met de stelling van Putnam (2007) dat in etnisch heterogeen samengestelde wijken zowel het ‘bonding’ als het ‘bridging social capital’ afnemen, en dat mensen meer op zichzelf terugplooiën. Men heeft de ervaring tussen vreemden te leven, zo bleek ook uit de mondelinge geschiedenissen. Het is deze ervaring die een belangrijke basis vormt voor de begrenzing van kinderen in Nieuw Gent.

De belangrijkste knooppunten op de kaart bevinden zich tussen Zwijnaardsesteenweg – Rerum Novarumplein – voetbalagora. Voor veel kinderen uit de wijk Steenakker is dit gebied een belangrijk knooppunt¹³¹. Het is voor verschillende kinderen om heel uiteenlopende redenen een plaats waar ze komen:

¹³¹ Sommige punten worden met gebruik van arcering als een ruimere zone aangeduid op de kaart. Dit betekent dat de verschillende punten waaruit deze samengesteld is in hun combinatie van deze zone een knooppunt maken. Het Rerum Novarumplein komt bijvoorbeeld om heel uiteenlopende redenen aan bod in de personal maps.

omdat hun school¹³² er gesitueerd is, omdat ze naar het wijkgezondheidscentrum gaan in het Welzijnsbureau, omdat ze dagelijks voetballen op de voetbalagora, omdat ze met hun ouders meegaan naar het parochiecentrum, omdat ze er soms gaan spelen in de speeltuin, enzovoort. Het terrein van de Broeders van Liefde is voor bepaalde groepen een zeer belangrijke plaats in de buurt. Voor de kinderen die er naar één van de lagere scholen¹³³ gaan of die naar 't Leebeekje gaan, is het een plaats waar ze dagelijks doorlopen. Voor kinderen die in de straten langsheen het domein wonen, is het een belangrijke speel- en ontmoetingsplaats ook buiten deze voorzieningen om.

8.4. Besluit: De sociaal-pedagogische betekenis van de geleefde woonomgeving

De beschrijving van de personal maps toont aan dat kinderen op heel uiteenlopende manieren aanwezig zijn in hun woonomgeving en – vice versa – dat deze omgeving op heel uiteenlopende manieren aanwezig is in hun alledaagse leefwereld. De drie woonomgevingen bieden verschillende sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden en begrenzingen aan kinderen, die het gevolg zijn van de manier waarop de woonomgeving als een gebouwde en gedeelde ruimte geconstrueerd is. Tegelijk beïnvloeden kinderen de bestaande structuren van de gebouwde en gedeelde woonomgeving door hun alledaags sociaal handelen. De belangrijkste vraag die ten aanzien van de beschreven patronen van aanwezigheid in de woonomgeving dient gesteld te worden, is op welke manier ze bijdragen tot het stedelijk burgerschap van kinderen.

Burgerschap werd in het theoretisch kader geoperationaliseerd in het spanningsveld dat wordt gevormd door de manier waarop kinderen *kunnen*, *mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving. Het onderzoek toont aan dat dit spanningsveld in de drie cases een verschillende betekenis heeft die beïnvloed wordt door de concrete context van de woonomgeving. In Sint-Pieters-Buiten roepen de verschillende personal maps vooral de vraag op hoe kinderen aanwezig *willen* zijn in de publieke ruimte, gelet op de drukke geïnstitutionaliseerde vrijetijdsagenda die ze hebben. De beleving van de publieke ruimte als een lege,

¹³² Stedelijke basisschool de Panda en Vrije basisschool Sint-Paulus bevinden zich op korte afstand van elkaar.

¹³³ Op de campus bevindt zich een afdeling van de Vrije Basisschool Sint-Paulus, en een school voor Buitengewoon Lager Onderwijs, Sint-Jozef.

anonieme en voor sommigen gevaarlijke ruimte maakt dat veel kinderen weinig interesse tonen in de publieke ruimte als ontmoetingsplaats. Dit betekent niet dat de vraag naar de manier waarop ze aanwezig *kunnen* en *mogen* zijn hier niet relevant is, maar wel dat in vergelijking met de andere twee woonomgevingen deze vraag meer kenmerkend is voor de situatie in Sint-Pieters-Buiten. In de twee andere cases zijn kinderen meer aangewezen op de publieke ruimte waardoor het beschreven spanningsveld op een andere manier betekenis krijgt. De belangrijkste vraag die het beeld van de woonomgeving in Steenakker lijkt op te roepen, is op welke manier kinderen aanwezig *kunnen* zijn in de woonomgeving, rekening houdend met de conflicterende ruimtelijke toe-eigeningsstrategieën van verschillende groepen in de publieke ruimte. In Nieuw Gent, ten slotte, krijgt dit spanningsveld vooral betekenis vanuit de vraag op welke manier kinderen *mogen* aanwezig zijn in de woonomgeving, gelet op de bezorgdheid van ouders over de gemeenschap van onbekenden waarbinnen ze leven.

8.4.1. HET BELEVEN VAN ANDEREN

De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving heeft te maken met de mogelijkheden tot het beleven van en samenleven met anderen. We benaderen de woonomgeving van kinderen in functie van de mate waarin deze kansen biedt aan kinderen tot dit 'beleven van anderen'. 'Anderen' staan hier niet enkel voor leeftijdsgenoten of gelijkgestemden, maar ook voor onbekenden en mensen die niet tot de eigen groep behoren.

Sociale contacten is een begrip dat een groot aantal vormen van samenzijn omvat, die verschillen in mate van intensiteit (Gehl, 1978). Ook Blokland (2003) en Soenen (2006a) wijzen op een diversiteit van sociale relaties in een lokale gemeenschap. Gehl spreekt over verschillende manieren waarop 'het beleven van anderen' kan plaatsvinden in de stad.

Kinderen in Sint-Pieters-Buiten ontwikkelen hun sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden vooral via een gepersonaliseerd netwerk van private contacten, (katholieke) lokale voorzieningen (school, scouts) en specifieke verenigingen zoals sportclubs of de muziekschool. Daar ontmoeten ze vooral gelijkgezinden en kinderen die tot hun 'groep' behoren. De vrienden waar ze vaak dingen mee samen doen en die ook bij hen op school zitten, hoeven niet per definitie in dezelfde buurt te wonen. In die zin zijn kinderen al sterk gesocialiseerd in wat in één van de mondelinge geschiedenissen beschreven werd als een 'kosmopolitische gemeenschap' of een verloren dorpsgemeenschap, en de

individuele en collectieve acties die bewoners ondernemen om de gemeenschappelijke betekenis van wonen te beschermen tegen externe invloeden. De kinderen uit Sint-Pieters-Buiten die deelnamen aan het onderzoek zijn slechts beperkt betrokken op hun onmiddellijke (publieke) woonomgeving en vinden het in zekere zin normaal dat hun sociaal netwerk zich uitstrekt over de rijkere gemeenten ten zuiden van Gent. Ze zijn ook sterk georiënteerd op deze gemeenten als socialisatiekader. Niet alleen besteden ze er een deel van hun vrije tijd via de verenigingen waarvan ze lid zijn of de vriendjes bij wie ze gaan spelen. Ook verwijzen ze naar deze gemeenten wanneer ze het hebben over de kwaliteiten van een woonomgeving. In sommige situaties, zoals bij Louisa, wordt de indringing van de stedelijke diversiteit en densiteit in de woonomgeving dusdanig bedreigend ervaren dat men verhuist naar een rustige deelgemeente rond Gent waar deze verstedelijking minder voelbaar is.

In Steenakker daarentegen lijkt het beleven van anderen voor een belangrijke groep kinderen eerder plaats te vinden in de publieke ruimte van de woonomgeving. Sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden worden er voor een belangrijk deel ontleend aan de groep waartoe men behoort. De kinderen van Turkse afkomst doen bijvoorbeeld veel dingen samen rond het voetbalplein in Nieuw Gent en de oude tuinwijk in Steenakker, terwijl een groepje autochtone kinderen uit de noordelijke hoek van Steenakker veel dingen samen doen rond het G. Eylenboschplein en het binnenplein tussen hun huizen. Het beleven van anderen is niet enkel gebaseerd op de ontmoeting met familie, vrienden en gelijkgezinden, maar ook op het bewustzijn van en de confrontatie met anderen op bepaalde plaatsen in de eigen wijk en in Nieuw Gent. In sommige gevallen is deze confrontatie passief en leidt ze niet tot sociale interacties. In andere gevallen leidt ze tot conflicten of nieuwe vormen van sociale relaties.

We hebben in de vorige hoofdstukken Nieuw Gent omschreven als een gemengde wijk. Er leven niet enkel meer dan zeventig nationaliteiten bij elkaar, maar ook een heleboel sociale en culturele groepen en leefstijlen. De mix van studio's, appartementen en gezinswoningen is hier deels verantwoordelijk voor. Het maakt dat er zich verschillende niveau's en betekenissen van sociale contacten naast en door elkaar ontwikkelen. De ouderen die de studio's en appartementen bewonen, verhouden zich bijvoorbeeld op een andere manier tot de woonomgeving dan de kinderen uit de gezinnen die in de huizen langs de Edelsteenstraat wonen. Er lijkt minder dan in de andere twee woonomgevingen sprake van een gedeelde gemeenschap, maar eerder van een netwerk van elkaar kruisende kleine gemeenschappen die elkaar niet altijd even goed "begrijpen" of kennen. Op het

niveau van de personal maps vertaalde deze situatie zich in een complex patroon. Net zoals in Steenakker vindt het beleven van anderen voor een groep kinderen in belangrijke mate plaats in de onmiddellijke woonomgeving, zowel in de publieke ruimte als via initiatieven zoals 't Leebeekje waarvan kinderen van heel diverse achtergronden lid zijn. Voor andere kinderen is dat minder het geval. Verschillend met Steenakker is dat de aanwezigheid in de woonomgeving niet zo sterk bepaald wordt door de identificatie met één groep, maar via een complexer gepersonaliseerd netwerk. Het verschil met het geïndividualiseerd netwerk van kinderen in Sint-Pieters-Buiten is dat niet de individuele ontplooiing en de eigen hobby's de drager zijn van deze netwerken, maar sociale relaties in de woonomgeving zelf.

8.4.2. VERSCHILLENDE SOORTEN GRENZEN

Uit de personal maps leren we dat de grenzen en beperkingen waaraan de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving van Sint-Pieters-Buiten is onderworpen, grotendeels het gevolg zijn van de anonimiteit van de publieke ruimte in de woonomgeving en het gepercipieerde gevaar in de publieke ruimte. De publieke ruimte wordt niet als een logische ontmoetingsplaats gethematiseerd door kinderen. Dit wordt door de kinderen niet als een tekortkoming ervaren maar als iets normaal. Het maakt deel uit van de *habitus* in deze woonomgeving. Er zijn overigens weinig conflicterende opvattingen over burgerschap of over de verwachte positie van kinderen in de publieke ruimte in deze woonomgeving. Deze thematisering van de woonomgeving en van het burgerschap van kinderen lijkt op die manier min of meer deel uit te maken van een soort standaardverloop van de kindertijd.

Uit de analyses van de gebouwde en gedeelde woonomgeving kwam Steenakker vooral in beeld als een buurt waar verschillende sociale en culturele groepen verschillende praktijken en gedeelde betekenissen en waarden hebben ontwikkeld. Deze situatie leek zich ook duidelijk te vertalen in de personal maps van kinderen, zoals reeds geïllustreerd bij de bespreking van de samenvattende kaart. De grenzen en beperkingen waaraan de aanwezigheid van kinderen in de publieke ruimte is onderworpen, zijn vooral het gevolg van de aanwezigheid van andere sociale en culturele groepen in de buurt en de soms conflicterende ruimtelijke claims. Verschillende groepen kinderen hebben zich verschillende plaatsen toegeëigend. De aanwezigheid in de woonomgeving wordt voor een groot deel bepaald door de groepen waartoe men wel of niet behoort.

Verder lijkt de sociale grens tussen Nieuw Gent en Steenakker, in tegenstelling tot wat we uit de mondelinge geschiedenissen leerden, sterk te zijn afgenomen. Zeker voor kinderen uit Steenakker is Nieuw Gent geen onbekend gebied meer. Een deel van hun vrienden woont er of ze maken gebruik van de voorzieningen die er aanwezig zijn. Ook het gegeven dat dezelfde huisvestingsmaatschappijen woningen hebben in zowel Nieuw Gent als Steenakker zorgt ervoor dat er heel wat verhuisbewegingen bestaan tussen beide wijken, zoals onder meer uit her verhaal van Halima bleek, waardoor de beide wijken op dat vlak steeds meer ‘vermengen’. Anderzijds blijven sommige kinderen uit Steenakker en de Edelsteenstraat in Nieuw Gent vooral de hoogbouwappartementen met een negatieve reputatie zoals Milenka, Orion en Jupiter als onaangenaam en eng ervaren.

8.4.3. KIND ALS SOCIALE EN CULTURELE ACTOR

Kinderen worden niet enkel beïnvloed door de ruimtelijke en sociale constructie van hun woonomgeving, maar beïnvloeden tegelijk deze constructie. Zo lijken ze op een eigen manier om te gaan met de verander(en)de gemeenschap in hun woonomgeving en de grenzen in en aan deze omgeving. Op deze manier beïnvloeden kinderen mee de grenzen in en aan hun woonomgeving. In Sint-Pieters-Buiten creëren kinderen diverse ontplooiingsmogelijkheden via het geïnstitutionaliseerde netwerk van verenigingen waarvan zij lid zijn. Zij ervaren de ‘kosmopolitische’ ontwikkelingen, zoals samengevat door één van de volwassen bewoners, niet als een tekortkoming van hun woonomgeving, maar als een opportuniteit in hun sociale ontplooiingsmogelijkheden. Kinderen spelen bovendien een belangrijke rol in het ontstaan van sociale netwerken in de buurt. Eerder werden kinderen die naar de school en de scouts gaan in de Sint-Pietersaalstraat bijvoorbeeld als een belangrijke factor beschreven om als gezin geïntegreerd te zijn in de buurt. Ook het feit dat kinderen via de (‘kosmopolitische’) school en scouts kinderen leren kennen uit de zuidelijke randgemeenten van Gent, maakt dat er nieuwe contacten ontstaan tussen ouders en dat bewoners van Sint-Pieters-Buiten zich (potentieel) anders gaan verhouden tegenover de ervaren bedreiging van hun dorpservaring van buitenaf.

In Nieuw Gent lijken de breuklijnen onder meer als gevolg van verzuiling en op basis van woonplaats en etniciteit, die in de mondelinge geschiedenissen werden beschreven, sterker te leven bij de volwassen bewoners dan bij kinderen. Zo geldt

bijvoorbeeld de Zwijnaardsesteenweg nog slechts beperkt als een sociale breuklijn tussen de twee woonomgevingen en is er vandaag een groter contact tussen beide buurten. Binnen de gepersonaliseerde netwerken van de kinderen lijken bepaalde bestaande breuklijnen uit de gedeelde woonomgeving voorzichtig overstegen te worden.

Toch valt het op dat de kinderen voor het overige hun woonomgeving in belangrijke mate thematiseren in het verlengde van de bestaande habitus onder de bewoners. Als antwoord op de vraag wat ze het meest waarderen aan hun buurt verwezen de meeste kinderen uit Sint-Pieters-Buiten naar de rust, het groen, de open ruimte, de esthetische kwaliteiten en de nabijheid van winkels. Dit in tegenstelling tot Nieuw Gent en Steenakker waar de meeste kinderen verwezen naar de nabijheid van vrienden, naar de algemene sfeer in de wijk en naar de verschillende formele en informele buurtactiviteiten en gebeurtenissen die plaatsvinden in hun woonomgeving. Kinderen lijken met andere woorden het beeld van de woonomgeving en de grenzen die ze hierbij ervaren te aanvaarden en vooral strategieën uit te werken die hun sociale en culturele ontplooiingsmogelijkheden binnen deze grenzen maximaliseren. Deze observatie illustreert duidelijk op welke manier de woonomgeving optreedt als een belangrijke beïnvloedende factor in de socialisatie van kinderen. Kinderen leren voortdurend bepaalde opvattingen over burgerschap en de gemeenschap door hun aanwezigheid in de woonomgeving en hun deelname aan de lokale sociale praktijken en interacties. In Sint-Pieters-Buiten, waar de publieke ruimte weinig mogelijkheden biedt voor spontane sociale contacten, proberen kinderen bijvoorbeeld hun bewegingsvrijheid en hun sociale netwerken uit te breiden via hun deelname aan een aantal verenigingen of clubs waar ze hun vrienden ontmoeten en waar ze de activiteiten kunnen doen die hen interesseren. Tegelijk leren kinderen er de publieke ruimte te zien als een anonieme, functionele ruimte, en voor sommigen zelfs een ruimte waarvoor ze bang moeten zijn. Kinderen in Nieuw Gent en Steenakker leren anderzijds door hun aanwezigheid in de woonomgeving de publieke ruimte te zien als een context waarin verschillende vormen van ontmoeting mogelijk gemaakt worden en als een ruimte die geclaimd wordt door verschillende groepen in de samenleving.

HOOFDSTUK 9 – BESLUIT DE SOCIAAL-PEDAGOGISCHE BETEKENIS VAN DE WOONOMGEVING

‘La réponse est le malheur de la question’ schrijft Maurice Blanchot in l’Entretien infini. Elke vraag rekent op een antwoord, legt Blanchot verder uit, maar het antwoord heft daarom de vraag niet op. Zelfs indien het antwoord de vraag afsluit, blijft de vraag naar de vraag bestaan. ‘Quelle est la question de la question?’.

Deze studie heeft vooral tot doel gehad een sociaal-pedagogische zienswijze uit te werken voor (onderzoek naar) de woonomgeving van kinderen. De vraag naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving van kinderen laat zich niet vatten in een praktisch advies of concrete richtlijnen over de manier waarop de woonomgeving van kinderen op een ‘sociaal-pedagogisch verantwoorde’ manier kan ingericht worden, maar kan best beantwoord worden aan de hand van een aantal andere vragen die doorheen dit proefschrift naar voor kwamen. Het uitgangspunt van de studie was dat wonen voor kinderen meer betekent dan spelen en dat de woonomgeving complexer is dan een speelomgeving. De woonomgeving is een concreet socialisatiekader en geeft mee vorm aan het burgerschap van kinderen. Vragen die daarrond gesteld werden, zijn op welke manier de woonomgeving optreedt als socialisatiekader, en vanuit welke overwegingen ze vormgeeft aan het burgerschap van kinderen. Welke opvoedingswaarden, -opvattingen en -praktijken worden in de woonomgeving weerspiegeld? Is de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving dezelfde voor elk kind, of biedt de woonomgeving verschillende ontplooiingsmogelijkheden ten aanzien van kinderen naargelang bijvoorbeeld verschillen in thuissituatie? We geven een aanzet tot antwoord, in het besef dat elk antwoord slechts een deel van het verhaal is dat op zijn beurt nieuwe vragen oproept.

9.1. Kindvriendelijke steden? Het syndroom van Madurodam

De kindvriendelijke stad¹³⁴ is sterk aanwezig in het dominante discours over de woonomgeving van kinderen. Hoewel er niks mis is met het nadenken over hoe de woonomgeving aangepast kan worden aan de ontwikkelingsbehoeften en de wensen van kinderen, dreigt een verenging van de pedagogische discussie tot een afwegen van verschillende kindvriendelijkheidscriteria uit te monden in een *syndroom van Madurodam* (cf. Rogiers, 2005)¹³⁵. Madurodam is een miniatuurstad in Nederland die als attractiepark voor kinderen is ingericht. De “echte” stad wordt er zo realistisch mogelijk nagebootst, met als bedoeling een zo ‘typisch en herkenbaar’ (sic) mogelijke Nederlandse stad te reconstrueren, tot en met de jaarlijkse verkiezing van een eigen jeugdgemeenteraad en burgemeester. Alles is er aangepast op maat van kinderen. Op die manier is het Madurodam een goede metafoor voor het beeld van de ideale woonomgeving voor kinderen zoals deze in veel discussies wordt gehanteerd, met ontwerpcriteria die ‘typisch’, ‘herkenbaar’ en ‘op maat van kinderen zijn’.

Ingrepen om de stad kindvriendelijk te maken door middel van de inrichting van speelruimte, meer groen, verkeersveilige straten en speelse omgevingselementen sluiten niet steeds aan bij de reële positie van kinderen in de woonomgeving en bij de verschillende situaties waarbinnen kinderen opgroeien. De woonomgeving wordt geïsoleerd van haar sociale, culturele en politieke context, de erin omsloten machtsverhoudingen, culturele betekenissen, waarden en normen, zodat enkel nog een Madurodam overblijft in de discussie. De enige vraag die dan nog overblijft voor de pedagogiek is hoe dit Madurodam ingericht kan worden opdat de opvoeding van kinderen, opgevat als een lineair ontwikkelings- en leerproces naar

¹³⁴ Het begrip “kindvriendelijke stad” wordt in dit hoofdstuk niet ingeperkt tot de invulling die eraan gegeven is als beleidsconcept door het Child Friendly Cities Initiative van Unicef. Met kindvriendelijke stad verwijzen we in deze context naar de verschillende modellen die ontwikkeld zijn om de woonomgeving aan te passen aan de noden en wensen van kinderen. Ook de speelruimtebenadering maakt hier deel van uit.

¹³⁵ Rogiers hanteert de metafoor van het *syndroom van Madurodam* om uitdrukking te geven aan de vaststelling dat interventies in de leefwereld van kinderen vaak geïnspireerd worden door een miniatuurversie van bestaande instituties en praktijken uit de volwassenwereld. Rogiers vat naar aanleiding van deze metafoor een pleidooi aan om meer aandacht te besteden aan de eigenheid van het kindzijn, in plaats van kinderen “volwassen kunstjes te laten uithalen”. Deze analyse, die in het verlengde ligt van het romantisch kindbeeld van Ellen Key, wordt in onze redenering niet gevolgd.

een vaste uitkomst, in de meest efficiënte en geschikte omstandigheden plaats kan vinden. Het beeld van het Madurodam wordt op die manier gebruikt als toetssteen voor de bestaande woonomgeving van kinderen; interventies in de woonomgeving van kinderen moeten deze zo goed mogelijk doen gelijken op het Madurodam. Andere vragen over de woonomgeving als socialisatiekader verdwijnen daardoor uit de pedagogische discussie.

Het Madurodam, hoe mooi en bruikbaar het ook kan zijn, gaat voorbij aan de vraag welke hand het ontwerp ervan heeft getekend en vanuit welke overwegingen deze ontwerper beslissingen heeft genomen. Met andere woorden, de vraag dient gesteld te worden welk beeld over kinderen, hun opvoeding en de positie van de stad hierbinnen impliciet gehanteerd wordt. Het Madurodam lijkt in grote mate geïnspireerd door een *bourgeois childhood script*, ontwikkeld en gecontroleerd door de volwassen middenklasse (Hengst, 2000; Vanobbergen, 2003). Daardoor wordt geen aandacht besteed aan de observatie dat de ontwikkelingen in de woonomgeving bestaande maatschappelijke breuklijnen bevestigen en dat de woonomgeving de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen op zeer uiteenlopende manieren beïnvloedt.

Net als in het echte Madurodam worden kinderen steeds meer actief betrokken in de vormgeving van hun woonomgeving. Participatie van kinderen is een centraal gegeven in de kindvriendelijke stad (Horelli, 1998) maar beperkt zich in de ene situatie tot het mee kunnen kiezen van speeltoestellen en de inplanting ervan, en in andere situaties tot het mee vormgeven aan de sociaal-culturele ontplooiingsmogelijkheden in de woonomgeving. De vraag stellen aan kinderen wat ze “willen” in hun woonomgeving is onvoldoende omdat deze vraag slechts beantwoord kan worden met het beeld van de (ideale) woonomgeving waarbinnen kinderen gesocialiseerd worden. Zo komen verschillende bevragingen uit op de vaststelling dat kinderen meer speelruimte, meer groen, minder auto's, minder afval en minder hondenpoep willen in hun woonomgeving (bijv. De Rycke, 2005). De nog steeds toenemende participatiemogelijkheden spreken kinderen aan op hun identiteit als speelse wezens (cf. Jans, 2004) of op sociaal-cultureel vlak zelfstandige actoren met eigen sociale netwerken en culturele voorkeuren en smaken. Speelsheid is in die opvatting het basissenmerk van het kind; spelen is de imitatie van 'de' wereld van volwassenen. In die zin draagt de woonomgeving sterk bij tot de 'culturalisering' van het kindzijn (Bouverne - De Bie, 2001) en tot de vormgeving van een cultureel moratorium (Zinnecker, 1995).

In deze studie werd een aanzet gegeven om een kader te ontwikkelen om de woonomgeving van kinderen niet te bestuderen vanuit een vooropgesteld concept

van de manier waarop kinderen *idealiter* gebruik zouden *moeten* maken van deze omgeving, maar vanuit een open interesse in de uiteenlopende manieren waarop kinderen *kunnen*, *mogen* en *willen* aanwezig zijn in de woonomgeving.

9.2. Een sociaal-pedagogische invalshoek

Een sociaal-pedagogische invalshoek op de woonomgeving van kinderen vergt empirische kennis over de feitelijke aanwezigheid van kinderen in hun woonomgeving. En de positie die deze omgeving inneemt in hun alledaagse leefwereld. Een belangrijk deel van deze doctoraatsstudie was gericht op het ontwikkelen van een methodologisch kader om deze feitelijke aanwezigheid in beeld te brengen met inbegrip van de ruime sociale, culturele en historische context waarbinnen deze aanwezigheid vorm krijgt. Een centrale aanname in het methodologisch kader was dat voor een goed begrip van de manier waarop kinderen aanwezig zijn in hun woonomgeving en deze omgeving thematiseren, een goed begrip van de woonomgeving zelf nodig is. We hebben dit geoperationaliseerd in een cartografie van de woonomgeving die bestond uit drie verschillende – maar onderling sterk samenhangende – kaarten van de woonomgeving: een sociaal-ruimtelijke kaart (i.e. de ruimtelijke en sociale structuur in de woonomgevingen en de veranderingen hierin), een mentale kaart (i.e. de diverse manieren waarop bewoners zich de ruimte in hun woonomgeving toe-eigenen en door hun sociaal handelen specifieke betekenissen en grenzen construeren in de woonomgeving), en persoonlijke kaarten van kinderen (i.e. de feitelijke aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving) (De Visscher & Bouverne - De Bie, 2008).

Om op een kaart de juiste informatie te kunnen lezen, is er een legende nodig. Aan de basis van de legende bij elke kaart lag de vraag op welke manier de (gebouwde/geleefde/gedeelde) woonomgeving als socialisatiekader vormgeeft aan het stedelijk burgerschap van kinderen. Deze vraag werd verder vertaald in de manier waarop kinderen kunnen, mogen en willen aanwezig zijn in de woonomgeving. Het *kunnen* verwijst naar de woonomgeving als een feitelijke, materiële ruimte. Het *mogen* verwijst naar de grenzen die aan de aanwezigheid van kinderen worden gesteld. En het *willen* verwijst naar het actorschap van kinderen in de woonomgeving.

Het gebruik van bronnenonderzoek, mondelinge geschiedenissen en mental mapping in onderzoek naar de woonomgeving van kinderen is op zich niet nieuw, maar de combinatie ervan in elkaar beïnvloedende lagen van de woonomgeving

helpt wel om te begrijpen hoe de manier waarop kinderen aanwezig zijn in en zich bewegen door de woonomgeving niet enkel een kwestie is van individuele kenmerken of voorkeuren van kinderen of van het ontwerp van de woonomgeving. De methodologie was op die manier gericht op het in kaart brengen van de woonomgeving als medeopvoeder. Door hun aanwezigheid in de woonomgeving leren kinderen op een specifieke manier kijken naar de gemeenschap en hun plaats hierin. Via hun alledaags sociaal handelen in deze omgeving en de sociale contacten waarin ze betrokken zijn, worden kinderen in specifieke opvattingen over burgerschap gesocialiseerd. Het onderzoek toont aan dat de in het ontwerp van de woonomgeving omsloten opvattingen over wonen en de verhouding tussen de private en publieke sfeer doorleven in de manier waarop kinderen betekenis geven aan hun woonomgeving en zich hierdoor bewegen. Ook de dominante betekenissen van burgerschap en wonen die in elke buurt zijn ontwikkeld door haar bewoners beïnvloeden de thematisering van de woonomgeving door kinderen. Het alledaags sociaal handelen van kinderen zelf (re)produceert mee de gedeelde betekenissen, waarden en praktijken in de woonomgeving en de ruimtelijke en sociale constructie van de woonomgeving.

9.3. De woonomgeving als socialisatiekader: bevindingen uit de cases

Er werd in dit onderzoek gekozen voor drie uiteenlopende cases die in hun ontwerp elk een duidelijk concept van de mogelijke stad weerspiegelen. De ruimtelijke structuur van de drie onderzochte woonomgevingen is niet toevallig uitgegroeid tot wat ze is, maar is bij wijze van spreken op een tekentafel ontstaan vanuit bepaalde opvattingen over wonen en stedelijkheid. We hadden in de keuze van deze cases niet enkel aandacht voor *kansarm* genoemde woonomgevingen en zijn niet vertrokken van een problematiserende doelstelling, maar vanuit een open interesse in de feitelijke processen en verhoudingen die in elke woonomgeving worden gerealiseerd, en de manier waarop de woonomgeving mee betekenis geeft aan het burgerschap van kinderen.

De belangrijkste vaststelling uit de case study is tevens de meest voorspelbare, namelijk dat de betekenis van de woonomgeving als socialisatiekader niet voor alle kinderen dezelfde is en dat een gecontextualiseerde benadering nodig is. Dé jeugd en dé opvoeding bestaan niet, net zoals dé woonomgeving niet kan worden vastgelegd in een aantal algemeen geldende kenmerken. Er bestaat geen eenduidig antwoord op de vraag op welke manier de woonomgeving de socialisatie van

kinderen beïnvloedt. De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving bestaat erin dat ze wijst op het gegeven dat de woonomgeving een betekenis heeft in de opvoeding van kinderen én dat ze op uiteenlopende wijze deze opvoeding beïnvloedt. Het eerste deel van dit antwoord verwijst naar het inzicht dat pedagogiek een gemeenschappelijke praktijk is van een opvoedende gemeenschap en dat in dit opzicht de hele samenleving de opvoeding van kinderen beïnvloedt (Mollenhauer, 1983). De woonomgeving is niet enkel een decor waarbinnen opvoeding zich afspeelt, maar is ook zelf een medeopvoeder doordat ze mee de ontplooiingskansen van kinderen beïnvloedt. De samenleving heeft een pedagogische betekenis én verantwoordelijkheid: de vraag die gesteld dient te worden is “wat het zo-zijn van de samenleving in haar dynamiek betekent voor de opvoedingssituatie” (Perquin, 1970, p. 160). De erkenning dat de woonomgeving optreedt als een medeopvoeder impliceert een benadering van opvoeding als een open proces dat nooit volledig beheerst kan worden. Kindvriendelijke interventies in de woonomgeving zijn op die manier te zien als interventies in een socialisatieproces dat een eigen verloop kent onafhankelijk van deze interventie (Giesecke, 1987). Of deze interventies ook in hun uitkomst als kindvriendelijk beschouwd kunnen worden, en of deze kindvriendelijkheid opgaat voor alle kinderen is onzeker, zoals de metafoor van Madurodam aangeeft. Het tweede deel van het antwoord houdt in dat de betekenis van het sociaal-ecologisch leefwereldmodel van Baacke (1979) en de positie van de woonomgeving hierbinnen niet voor alle kinderen gelijk is. Op vergelijkbare manier hebben de actuele ontwikkelingen in de verhouding tussen de onderscheiden cirkels in Baackes model, waaronder privatisering, institutionalisering en mediatisering een verschillende betekenis voor verschillende groepen kinderen.

Het empirisch onderzoek in de drie buurten toont aan dat er verschillende patronen zijn in de manier waarop de woonomgeving optreedt als socialisatiekader. De opsomming van deze patronen is niet exhaustief: het is geen overzicht van alle mogelijke manieren waarop de woonomgeving het socialisatieproces van kinderen beïnvloedt. Ze zijn te begrijpen als een abstractie van de bevindingen die uit de drie case studies naar voren komen. De patronen dekken niet de diversiteit binnen elke onderzochte woonomgeving. In Steenakker groeien bijvoorbeeld kinderen op waarvan het socialisatiepatroon meer gelijkenissen vertoont met het algemeen patroon in Sint-Pieters-Buiten dan met het algemeen patroon in Steenakker. Mensen verhouden zich op verschillende manieren tegenover de geschetste patronen en praktijken en integreren deze op verschillende manieren in hun eigen sociaal handelen.

De patronen hebben ook niet de bedoeling om de diversiteit in mogelijke opvoedingssituaties en woonomgevingen buiten deze drie cases om te omvatten, en zijn in die zin dus niet generaliseerbaar. De patronen zijn wél te begrijpen als theoretische constructies die kunnen bijdragen tot de pedagogische reflectie over de diverse situaties waarbinnen kinderen opgroeien en de manieren waarop de woonomgeving als opvoeder vorm krijgt.

De drie patronen worden bepaald door de specifieke interacties tussen de gebouwde (sociale en ruimtelijke structuur), gedeelde (habitus en gesocialiseerde grenzen) en geleefde dimensies (agency van kinderen) die in elke woonomgeving aan bod komen. Met andere woorden, de manier waarop kinderen aanwezig zijn in, zich bewegen door en gebruik maken van de woonomgeving hangt samen met de inrichting van deze omgeving, de gesocialiseerde opvattingen, betekenissen, waarden en grenzen die er zich in ontwikkeld hebben, en de eigen voorkeuren en kenmerken van kinderen. Deze drie dimensies bestaan niet onafhankelijk van elkaar maar zijn nauw met elkaar verbonden. Een gemeenschappelijke lijn die in elke case zit, is dat in de constructie van de woonomgeving bepaalde opvattingen over de publieke sfeer zijn verwerkt, dat mensen zich deze constructie van hun woonomgeving op een bepaalde manier hebben eigen gemaakt en dat kinderen zich op een eigen manier verhouden tegenover deze constructie, waarbij sommige elementen worden overgenomen en andere in vraag worden gesteld. Flusty (2000) maakt in die zin een verschil tussen de *hard city* en een veelvoud aan overlappende en elkaar beïnvloedende *soft cities*. De *hard city* komt goed overeen met wat in dit onderzoek de *gebouwde woonomgeving* genoemd wordt: het materiële kader van de stad zelf. De *soft cities* staan voor de subjectieve betekenisgeving aan de *hard city*, gebaseerd op de ervaringen en percepties van de stad door elke stedeling (Flusty, 2000).

De gebouwde woonomgeving leeft door in de manier waarop mensen betekenis geven aan hun woonomgeving en de sociale praktijken die ze hierin ontwikkelen, alsook in de manier waarop kinderen hun woonomgeving thematiseren en hun aanwezigheid in deze ruimte. Anderzijds beïnvloeden de dominante sociale praktijken in een woonomgeving de ruimtelijke ingrepen in deze omgeving en de manier waarop kinderen leren kijken naar deze omgeving. Deze interrelaties hebben geen causaal karakter: een bepaalde ruimtelijke structuur *stemt* bijvoorbeeld niet *voor* tot een bepaald gebruik van de woonomgeving, evenmin als een bepaalde burgerschapspraktijk kinderen voorbestemt tot een bepaald gedrag.

9.3.1. SINT-PIETERS-BUITEN ALS SOCIALISATIEKADER

De ruimtelijke structuur van de woonomgeving in Sint-Pieters-Buiten weerspiegelt de waarden van een burgerlijke architectuur die onder meer een publieke ruimte in functie van de private sfeer inhoudt, en een accent op orde, rust, groen en esthetiek (Verschaffel, 1990b). De beeldspraak van een verdedigingsarchitectuur (cf. Verschaffel, 1990b) is om meerdere redenen treffend. Niet enkel wordt de privacy van het intieme burgerlijke gezin duidelijk afgeschermd van de publieke sfeer, ook staat de burgerlijke architectuur voor een opvatting van wonen met de rug naar de stad. De stad wordt letterlijk uitgesloten door de positionering van deze woonwijk aan de rand van de stad (en recentere vergelijkbare wijken in de randgemeenten rond de stad). Maar ook de stedelijkheid als culturele dimensie van de stad, die pluraliteit en interculturele confrontatie inhoudt, wordt uitgesloten. Zo bevindt Sint-Pieters-Buiten zich als woonomgeving weliswaar binnen de stad, maar wordt de stedelijkheid er zo ver mogelijk buiten de woonervaring gehouden. Verder wordt de structuur en status van de publieke ruimte in het miljoenenkwartier sterk beïnvloed door de herinnering aan de Wereldtentoonstelling van 1913 en de uitzonderlijke verzameling van Interbellum architectuur die van deze buurt bij wijze van spreken een openluchtmuseum heeft gemaakt.

De burgerlijke architectuur van Sint-Pieters-Buiten weerspiegelt zich in een burgerlijk (in de betekenis van 'bourgeois') gebruik van de woonomgeving. Dit betekent een duidelijke scheiding van het private en het publieke leven, en een thematisering van de publieke ruimte als een neutraal doorganggebied dat in functie staat van de individuele ontplooiing. Gemeenschap wordt vooral gevormd via geprivatiseerde contacten en via deelname aan specifieke activiteiten, en door het zich herkennen als een (exclusieve) groep gelijkgezinden, vooral op momenten wanneer deze consensus bedreigd wordt. De betrokkenheid op de publieke woonomgeving laat zich vooral zien op die momenten wanneer de kwaliteiten ervan worden bedreigd: wanneer de orde verstoord wordt door sluikestoters, wanneer de esthetiek bedreigd wordt door de plaatsing van parkeermeters of de passage van een tramlijn, en wanneer de rust bedreigd wordt door voorvallen van criminaliteit of de aanwezigheid van andere groepen in de publieke ruimte zoals studenten.

Het beeld dat verschillende bewoners er schetsen van een (verloren) dorpsgemeenschap bevestigt dit beeld van de woonomgeving. Men waardeert de woonomgeving heel expliciet omwille van de ervaring dat de stedelijke kenmerken

er niet zo sterk aanwezig zijn. (“je moet je hier niet zo opjagen zoals in de rest van de stad”, “het is hier anders”). Ook de vaststelling dat bewoners van deze woonomgeving de komst van nieuwe groepen en bepaalde interventies zoals de passage van een tramlijn door de buurt als een belangrijke bedreiging ervaren voor het sociale leven in de buurt is in die zin begrijpbaar. De relatief eensgezinde ‘dorpse’ gemeenschap binnen de stad dreigt meer te ‘verstedelijken’. Deze verstedelijking past niet in het oorspronkelijke concept van de woonomgeving en wordt daardoor geweerd. Wanneer men vaststelt dat de rest van de stad niet langer uit de woonomgeving kan uitgesloten worden, verhuist men zelf naar een gemeente aan de rand van de stad waar de gewenste kwaliteiten van de woonomgeving aanwezig zijn.

Vertaald naar de situatie van kinderen betekent dit dat burgerschap vooral vorm krijgt door het zich opgenomen weten in geprivatiseerde en gefragmenteerde sociale netwerken en de deelname aan een voorzieningenaanbod waarin men voornamelijk gelijkgezinden ontmoet. De publieke ruimte in de woonomgeving heeft er voor kinderen slechts een beperkte betekenis als ontmoetingsruimte. Ze staat in het teken van mobiliteit tussen geprivatiseerde of georganiseerde eilanden, en van de persoonlijke ontplooiing (zie bijvoorbeeld de omschrijving in één van de personal maps van “het park als mijn persoonlijke fitness”). Kinderen hebben er over het algemeen weinig kennis over de publieke ruimte en sommigen zijn er zelfs bang van. Het stedelijk burgerschap van kinderen, vertaald in het spanningsveld tussen het kunnen, mogen en willen aanwezig zijn in de woonomgeving, hangt in deze woonomgeving vooral samen met de vraag op welke manier kinderen nog *willen* aanwezig zijn. De fysieke ruimte in de woonomgeving, met veel open ruimte, brede voetpaden, enzovoort, biedt mogelijkheden voor kinderen om gebruik te maken van de publieke ruimte. Toch zijn kinderen beperkt aanwezig in de publieke ruimte. Deze vaststelling sluit aan bij de dominante gesocialiseerde opvatting over de publieke ruimte als omkadering van de geprivatiseerde omgeving, en bij de geïnstitutionaliseerde individualisering die het tijd- en ruimtegebruik van kinderen kenmerkt. Bijgevolg blijft er weinig plaats over voor de publieke ruimte in de woonomgeving als kader voor informele, toevallige ontmoetingen en alledaagse activiteiten.

9.3.2. STEENAKKER ALS SOCIALISATIEKADER

In Steenakker is de ruimtelijke structuur van de woonomgeving voor een belangrijk deel bepaald door de tuinvijckideologie zoals die in de jaren twintig en

dertig van de vorige eeuw in ons land is uitgewerkt in het kader van de volkshuisvesting. Tuinwijken staan voor kleine woongemeenschappen aan de rand van de stad. Vooral voor de katholieke arbeidersbeweging moesten ze het pastorale ideaal van de kleine dorpsgemeenschap onder de kerktoren weerspiegelen en arbeiders weghouden van de verderfelijke invloeden van de massa in de stad (De Meulder et al., 1999; Kesteloot, 2003). Ze waren vooral gericht op de emancipatie van de opklimmende arbeiders en lagere middenklasse door de verwerving van een eigen huis met tuin in een groene woonomgeving binnen bereik te brengen. Net zoals bij de burgerlijke architectuur staat ook hier het zich afkeren van de stad centraal, ten voordele van de nostalgische idealisering van de kleinschalige, hechte dorpsgemeenschap, maar gaat dit niet gepaard met een strikte scheiding tussen de private en de publieke sfeer. De woonpleintjes en steegjes moeten de ontmoeting in de publieke ruimte mogelijk maken.

De mondelinge geschiedenissen tonen aan dat – zeker in de oude tuinwijk – de publieke ruimte steeds een belangrijke betekenis heeft gehad als ontmoetingsruimte. De laatste jaren leeft de ervaring onder bewoners dat het gemeenschapsgevoel in Steenakker achteruit is gegaan. Dit wordt onder meer gerelateerd aan de beleving dat er minder zorg voor elkaar wordt gedragen in de buurt en dat men minder afhankelijk is geworden van elkaar als een gevolg van de toegenomen welvaart en de ondersteuning die actueel wordt aangeboden door een reeks sociale voorzieningen in de buurt.

Kenmerkend voor de verzuiling die het sociaal beleid en het middenveld beheerste tijdens de periode waarin Steenakker werd uitgebouwd, werd de woonomgeving van bij het begin een verdeelde omgeving waarin katholieken en socialisten hun eigen plaats hadden en kenden. De grenzen tussen de zuilen bepaalden de woonplaats, de sociale relaties (zowel bij kinderen als volwassenen) en de plaatsen in de woonomgeving waar men wel of niet kwam (zowel voor kinderen als volwassenen). Hoewel de impact van de verzuiling op de actuele samenleving sterk is afgenomen, blijft de verdeling van de woonomgeving onder verschillende huisvestingsmaatschappijen zich nog steeds manifesteren in het naast elkaar leven van verschillende sociale en culturele groepen. Burgerschap krijgt hier vooral vorm door de sociale identificatie met één of meerdere groepen in de woonomgeving. De traditionele zuilen spelen hierin nog steeds een rol voor een groep oudere bewoners, maar daarnaast spelen ook de woonplaats (en bijvoorbeeld de reputatie die gepaard gaat met een bepaalde huisvestingsmaatschappij) en etniciteit een rol.

Met betrekking tot etniciteit werd uitgebreid ingegaan op de situatie van de kinderen van Turkse afkomst die deelnamen aan het onderzoek en die verwezen naar de impact van het familiaal sociaal netwerk op hun tijd- en ruimtepatronen binnen de woonomgeving. De woonomgeving werd door deze kinderen bijna volledig gethematiseerd in functie van de eigen sociale (familiale) groep. De uitspraak “ik ken hier iedereen en ik kom overal” was veelbetekenend in relatie tot deze ervaring omdat deze de kracht van de groepsidentiteit aantoonde. Het spanningsveld tussen het kunnen, mogen en willen aanwezig zijn in de woonomgeving krijgt hier vooral betekenis vanuit de vraag op welke manier kinderen *kunnen* aanwezig zijn in de publieke ruimte, gelet op de aanwezigheid en de ruimtelijke claims van andere groepen in de publieke ruimte. Anderzijds betekent het bestaan van verschillende groepen niet dat deze groepen volledig gesegregeerd van elkaar leven in dezelfde woonomgeving. De groepsgebonden patronen kruisen elkaar op een aantal knooppunten. Dit zijn punten die ofwel een veelheid van functies combineren (zie bijvoorbeeld het Rerum Novarumplein met de lagere school, de kerk, het welzijnsbureau, het parochiehuis, de artspraktijk, de wekelijkse markt, en iets verder een tweede lagere school en een voetbalterrein), of een bepaalde aantrekkingskracht uitoefenen door de activiteiten die er plaatsvinden (zie bijvoorbeeld het P. Huysensplein waar de lokale bewonersgroep af en toe activiteiten organiseert). Niet iedereen in Steenakker behoort echter tot een hechte sociale groep die aan de buurt is gebonden of maakt gebruik van de publieke ruimte in de eigen woonomgeving als ontmoetingsruimte. Dit werd onder meer aangetoond in de personal map van Steven. In het geval van Steven betekende dit een terugplooiing op de private sfeer van het eigen huis en de onmiddellijke nabijheid van het huis, aangevuld met geprivatiseerde contacten met enkele andere kinderen uit de buurt en deelname aan het georganiseerde vrijetijdsaanbod van het jeugdwerk. Met andere woorden, we herkennen in zijn personal map een aantal kenmerken van de situatie van Sint-Pieters-Buiten waarin de publieke woonomgeving grotendeels uit de leefwereld van kinderen gesloten is.

9.3.3. NIEUW GENT ALS SOCIALISATIEKADER

Nieuw Gent, ten slotte, is als ontwerp geïnspireerd door het modernisme en het functionalisme die de stedenbouw en architectuur van de jaren vijftig en zestig kenmerkte in ons land. Rationaliteit, de scheiding van groepen en functies in de stad, en het creëren van ‘lucht, licht en zicht’ stonden centraal in de nieuwe stad. In haar uitwerking is het model van de nieuwe stad echter grotendeels beperkt

gebleven tot een ruimtelijk-stedenbouwkundig project zonder veel aandacht voor de sociale betekenis van de publieke ruimte in de woonomgeving. Dit zette Lefebvre (1962) ertoe aan veel van de hoogbouwprojecten die hieruit voortkwamen te vergelijken met 'woonmachines'. Concreet wordt de ruimtelijke structuur in Nieuw Gent verdeeld door hoogbouwappartementen aan de ene kant van de wijk en pijpenkopstraten met eengezinswoningen en laagbouwappartementen langs de andere kant van de wijk. Deze ruimtelijke structuur zorgt voor een grote diversiteit tussen de bewoners van de wijk: de hoogbouwappartementen huisvesten een mix van onder meer alleenstaanden, studenten, bejaarden en mensen voor wie een appartement of studio slechts een tijdelijke stap betekent naar een andere huisvestingssituatie; de huizen en de laagbouwappartementen worden vooral bewoond door jonge gezinnen en een aantal 'oorspronkelijke' bewoners van Nieuw Gent. Daarenboven heeft de wijk de laatste jaren een sterke toename gekend van de culturele diversiteit. Meer dan zeventig verschillende nationaliteiten wonen op kleine oppervlakte bij elkaar. We hebben deze situatie voorgesteld met de metafoer van de toren van Babel waar niet enkel letterlijke spraakverwarring heerst als een gevolg van de verschillende talen die mensen spreken, maar ook in culturele zin spraakverwarring heerst door de veelheid van levensbeschouwingen, leefstijlen, gebruiken, betekenissen en waarden die door elkaar leven. Vooral volwassen bewoners lijken deze diversiteit als een belangrijke druk op het sociaal leven in de wijk te ervaren en als een bron van onveiligheidsgevoelens.

De aanwezigheid van kinderen in deze woonomgeving wordt daardoor voor een belangrijk deel beïnvloed door de vraag op welke manier kinderen *mogen* aanwezig zijn in de publieke ruimte, gelet op de regels die zij meekrijgen van hun ouders in verband met te vermijden plaatsen of groepen. Opvallend is dat kinderen diversiteit en de link met onveiligheidsgevoelens minder aanhalen. Zij beseffen dat ze met individuen en groepen samenleven waarmee ze weinig gemeenschappelijk hebben, en in die zin lijken ze ook grotendeels de grenzen en waarschuwingen die ze meekrijgen van hun ouders te aanvaarden. Maar tegelijk overstijgen hun persoonlijke sociale netwerken verschillende van de breuklijnen die volwassenen ervaren. De grens Steenakker en Nieuw Gent die voor de volwassen bewoners een belangrijke mentale grens vormde in hun kindertijd lijkt voor kinderen vandaag een minder belangrijke grens te zijn in hun aanwezigheid in de woonomgeving. De 'stedelijke' kenmerken zoals diversiteit, anonimiteit en densiteit zijn uitermate aanwezig in de publieke ruimte. De beleving van anderen (cf. Gehl, 1978) vindt voor een belangrijk deel plaats in de publieke ruimte. Kinderen in Nieuw Gent

groeien op met een besef van heterogeniteit in de samenleving en van andere leefstijlen, waarden, normen en opvattingen dan die van hen. Kinderen gaan hier op verschillende manieren mee om, wat weerspiegeld wordt in de heterogeniteit van gepersonaliseerde sociale netwerken en ruimtelijke patronen die in de personal maps in Nieuw Gent aan bod komen. De publieke ruimte in de woonomgeving heeft een wisselende betekenis in deze personal maps. Verschillende kinderen voelen zich met heel verschillende plaatsen in hun woonomgeving verbonden zoals het domein van de Broeders van Liefde (zie de verschillende verhalen over het bouwen van kampen op dit domein), de eigen straat of het eigen appartement, en ook meer “verborgen” kanten zoals in de personal map van Lee werd geïllustreerd.

9.4. Gemeenschap als gelaagd begrip

Het vervolg van dit hoofdstuk is opgebouwd aan de hand van de verschillende vragen die deze studie oproept in relatie tot de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving. Er wordt met andere woorden niet besloten met de schets van een sociaal-pedagogisch verantwoord model van de woonomgeving, maar met een aantal vragen en discussiepunten die de basis moeten vormen voor een (sociaal-) pedagogische reflectie over de rol van de woonomgeving in de socialisatie van kinderen.

De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving verwijst naar de manier waarop de woonomgeving vormgeeft aan de verhouding tussen individu en gemeenschap. De drie cases laten zien dat gemeenschap een gelaagd begrip is. Hiermee bedoelen we dat gemeenschappen op verschillende niveaus en in verschillende contexten gevormd worden, en dat de woonomgeving verschillende functies kan vervullen in het vormen van gemeenschap. Gemeenschap als gelaagd begrip hangt samen met een gelaagde, dynamische invulling van stedelijk burgerschap. Burgerschap wordt gerealiseerd in de sociale relaties tussen mensen en bouwt in wisselende verhoudingen voort op utilitaire, normatieve, communautaristische en relationele dimensies, afhankelijk van de sociale, culturele en politieke context waarin dit burgerschap vorm krijgt.

Vanuit deze vaststelling dient gemeenschap vanuit een “alledaags perspectief” bestudeerd te worden (Soenen, 2003). Dit betekent dat niet enkel gefocust wordt op de vraag wie wel of niet participeert aan het gemeenschapsleven, of wie uitgesloten wordt uit de gemeenschap, maar op de diversiteit van de sociale relaties zelf die in de samenleving plaatsvinden. Individuen kunnen zich – vanuit

de verschillende lagen waaruit zijn of haar identiteit is samengesteld – verbonden voelen met verschillende niveaus van gemeenschap. De woonomgeving kan hierin op verschillende momenten en in verschillende contexten een verschillende betekenis vervullen. We bespreken drie invalshoeken om gemeenschap als gelaagd begrip verder te thematiseren vanuit de betekenis van ambivalentie, lokaliteit en grenzen in het vormen van gemeenschap.

9.4.1. GEMEENSCHAP OP BASIS VAN AMBIVALENTIE

Het gemeenschapsbegrip hangt sterk samen met het burgerschapsconcept (Bouverne - De Bie et al., 2006). Er worden verschillende invullingen gegeven aan het gemeenschapsbegrip (Soenen, 2003, 2006a). In een communautaristische benadering staat gemeenschap voor een gemeenschappelijke identiteit die gepaard gaat met een aantal gedeelde waarden, normen en betekenissen (Etzioni, 1998). Soenen (2006a) verwijst hiernaar als *dikke gemeenschappen* die gebaseerd zijn op duurzame, sterke relaties die als betekenisvol worden ervaren door het individu, betrekkelijk constant zijn in de ervaringswereld en die de basis vormen voor de ervaring van een sociale identiteit. Een tweede benadering legt eerder het accent op *imagined communities* (Anderson, 1985; Blokland, 2005). *Imagined* wordt hier niet vertaald als *imaginair* maar als *verbeeld* om uitdrukking te geven aan de opvatting dat de *voorstelling* van gemeenschap in de beleving van mensen niet noodzakelijk gebonden is aan reële, aantoonbare sociale interacties tussen individuen. *Imagined communities* staan voor de mentale vooronderstellingen van het denken en voelen van bij een bepaalde gemeenschap te behoren (Blokland, 2005). Ze zijn niet (noodzakelijk) gebaseerd op intensieve sociale relaties maar eerder op de herkenning van gedeelde kenmerken, betekenissen, waarden en normen, en op een sociale positionering tegenover anderen met andere kenmerken, betekenissen, waarden en normen. Anders uitgedrukt, gemeenschap heeft te maken met de affectieve ervaring van bij een bepaalde ‘wij-groep’ te behoren (en zich te onderscheiden van andere ‘zij-groepen’) op basis van ‘verbeelde’ relaties. Het probleem met deze invullingen van het gemeenschapsbegrip is dat ze voorbijgaan aan het besef dat ‘gemeenschapsidentiteiten’ voortdurend in verandering zijn en evolueren (Vandenbroeck, 1999). Het beeld van een “nomadische subjectiviteit” (Braidotti, 1998; Roets, 2008) is hiervoor inspirerend. Dit houdt in dat identiteit geen essentialistisch gegeven is waarmee men geboren wordt (cf. Verstraete, 1999), maar een dynamisch proces is dat samenhangt met verschillende situaties, verschillende momenten in de tijd, verschillende ruimtelijke contexten en de

relaties met verschillende mensen. Dit impliceert dat de sociale relaties van een persoon nooit kunnen herleid worden tot het gevolg van één kenmerk zoals leeftijd, etniciteit of woonplaats. Met andere woorden, identiteit is een actief en kritisch proces dat vorm en betekenis krijgt in de verhouding tot anderen en in verschillende temporale en ruimtelijke settings, en is in die zin nooit volledig ‘af’. In het verlengde van de relationele burgerschapsbenadering van waaruit deze studie vorm heeft gekregen, verwijzen we daarom naar een derde invulling van gemeenschap, namelijk gemeenschap als een relationeel construct (Bouverne - De Bie et al., 2006; Soenen, 2006a). Deze benadering houdt in dat gemeenschap niet gezien wordt als een collectieve identiteit of een gedeelde set van waarden en normen die per definitie processen van sociale in- en uitsluiting inhouden, maar als iets wat tussen mensen wordt gerealiseerd in tussenmenselijke verhoudingen en waarin mensen een besef ontwikkelen van wat samenleving is of kan zijn (Masschelein, 1993). Gemeenschap en sociale verbondenheid hebben dan in belangrijke mate te maken met ambivalentie:

“Verbondenheid op basis van ambivalentie laat zich indirect inspireren door de hier en nu competenties van stadsbewoners in hun omgang met onbekenden. [...] Ambivalentie dient ingesloten te worden, waarbij verschillende soorten relaties en verbondenheid aangereikt worden. [...] Het is niet omdat we de capaciteit van de vluchtige relaties, van de tijdelijke verbanden insluiten, dat we geen duurzame relaties (in groep of tussen individuen) meer zouden onderhouden tussen mensen. Mensen kunnen hierbij kiezen voor vermindering en/of ontmoeting, tijdelijke en/of duurzame relaties, voor homogene en/of heterogene groepsvorming”. (Soenen, 2003, p. 202)

Gemeenschap op basis van ambivalentie ontstaat vanuit de reële sociale relaties van stadsbewoners. Het creëren van een besef van gemeenschap impliceert dan niet noodzakelijk het organiseren van diepgaande of langdurige sociale relaties tussen leden van de gemeenschap, maar verloopt in belangrijke mate via het mogelijk maken van het ‘kleine ontmoeten’ (Soenen, 2006a).

“Het gaat over de praatjes die mensen maken met de kassierster, over samen zuchten met een onbekende als de bus niet tijdig aan de halte is, over ergernis over het spuwen op de stoep door een jonge allochtoon, over een korte scheldpartij wanneer een deftige dame voorsteekt aan de kassa, over een glimlach naar een kleuter”. (Soenen, 2006b, p. 43)

Gemeenschap op basis van ambivalentie ligt dus net in de mogelijkheid om met de diversiteit in de stad om te gaan zonder dat dit tot diepgaande contacten moet leiden. Men kan steeds kiezen tussen vermindering en/of ontmoeting, tijdelijke en/of duurzame relaties, voor homogene groepsvorming en/of voor heterogene groepsvorming (Soenen, 2006a).

Dit perspectief creëert een kader voor nader onderzoek naar de betekenis van diverse ontmoetingen die plaatsvinden in de woonomgeving. In de verwerking van de personal maps van kinderen werd een onderscheid gemaakt tussen individuele plaatsen, groepsgebonden plaatsen en knooppunten. Knooppunten werden gedefinieerd op basis van het aantal keren dat ze voorkwamen overheen de verschillende personal maps in een woonomgeving en de mate waarin ze de verschillende personal maps van kinderen fysiek verbinden. In dit onderzoek stond een knooppunt dus niet noodzakelijk voor een verknoping van relaties, maar voor een plaats waar verschillende kinderen, vaak op verschillende tijdstippen, om diverse redenen of vanuit uiteenlopende betekenisverleningen, aanwezig zijn.

Het onderzoek toont aan dat deze knooppunten heel uiteenlopende betekenissen kunnen hebben in relatie tot het soort ontmoetingen die ze mogelijk maken in de woonomgeving. In Sint-Pieters-Buiten waren er drie betekenisvolle knooppunten die in zowat alle personal maps aan bod kwamen: de cluster school-kerk-scouts in de Sint-Pietersaalstraat, het kruispunt aan de Kortrijksesteenweg met wat verder het ijsjessalon Talamini, en het Ros Beiaardpark op het P. de Smet de Naeyerplein. Het feit dat zij in zowat alle personal maps ter sprake kwamen, weerspiegelt de relatieve consensus die er bestaat over (het gebruik van) de woonomgeving. In de twee andere cases was er geen enkele plaats die in alle personal maps voorkwam. Ook het soort ontmoetingen die plaatsvinden op deze knooppunten weerspiegelen de opvattingen die in de gebouwde en gedeelde woonomgeving werden onderscheiden. In de school, kerk en scouts gaat het om ontmoetingen binnen een geïnstitutionaliseerd kader, en in grote mate met gelijkgestemde anderen. De twee andere knooppunten zijn plaatsen waar kinderen minder vaak aanwezig zijn, maar die ontmoetingen mogelijk maken die de grenzen van de eigen gemeenschap overstijgen. Talamini vormt een interessante plaats omdat ze het miljoenenkwartier en de buurt rond de Maaltebruggestraat en Ganzendries zowel in fysieke (het ligt aan de Kortrijksesteenweg die beide delen van elkaar scheidt) als in sociale zin (kinderen uit beide delen gaan er naartoe) met elkaar verbindt. Het park neemt een dubbelzinnige positie in. Enerzijds is het een plaats waarnaar kinderen verwijzen als een plek in de buurt waar ze vaak komen. Anderzijds is er de observatie dat er in werkelijkheid weinig buurtkinderen in het park komen. Het park wordt onder meer gebruikt door studenten uit de omgeving, ouders met kleinere kinderen van binnen en buiten de buurt en volwassenen die er komen joggen. Deze uitspraak is te begrijpen vanuit de specifieke situatie van deze kinderen: de weinige tijd die ze doorbrengen in de publieke ruimte speelt zich

merendeels af in het park. Hoewel de meeste kinderen aangeven dat ze er ofwel met hun gezin komen, ofwel afspreken met een vriend(in) om er naartoe te gaan, zijn er ook enkele uitzonderingen die verwijzen naar de enkele momenten waarop het geïndividualiseerd gebruik van het park wordt in vraag gesteld. Een dergelijke ervaring komt aan bod in de personal map van Arne. Hoewel hij normaal met zijn neven voetbalt in het park, vermeldt hij hoe ze eens mochten meespelen met een groep voetballende studenten.

In Steenakker en Nieuw Gent is er een grotere variatie in knooppunten die elk een beperkter deel van de personal maps omvatten dan in Sint-Pieters-Buiten. Deze situatie weerspiegelt de gedifferentieerde tijd- en ruimtepatronen die werden vastgesteld in elk van deze twee woonomgevingen. De knooppunten die het meest aan bod komen in beide woonomgevingen zijn de Zwijnaardsesteenweg en het Rerum Novarumplein (inclusief het kerkplein en de voetbalagora). Beide knooppunten hebben met elkaar gemeen dat kinderen er om heel uiteenlopende redenen zijn (de wekelijkse markt, de bakkerij, de dokterspraktijk, de lagere school, de tramhalte, het voetbalplein, de parochiekring, ...) en er heel uiteenlopende betekenissen aan geven. In het voorbeeld van het Rerum Novarumplein tonen de personal maps aan dat deze plek voor sommige kinderen een centrale ontmoetingsplaats is waarmee ze zich identificeren, terwijl het voor andere kinderen zoals Kwinten een plaats is die geassocieerd wordt met de groepen in zijn woonomgeving waarmee hij niet overeenkomt, maar waar hij zelf toch ook komt. Ook de groepsgebonden plaatsen in deze woonomgevingen kunnen vanuit dezelfde vraag benaderd worden. Het Leebeekje werd bijvoorbeeld als een groepsgebonden plaats gedefinieerd omdat het in de personal maps weinig aan bod kwam. De ontmoetingen die hier plaatsvinden, overstijgen echter een aantal breuklijnen die werden vastgesteld in het gebruik van de publieke ruimte. Er zijn zowel kinderen van allochtone als autochtone afkomst lid, kinderen uit Nieuw Gent, Steenakker maar ook uit andere wijken van Gent en Zwijnaarde, kinderen uit de appartementen en kinderen uit de eengezinswoningen, kinderen die tot de groep behoren die bijeenkomen op de voetbalagora op het Rerum Novarumplein en kinderen zoals diegene die bij het groepje van Kwinten horen die de kinderen van het Rerum Novarumplein als hun 'vijanden' beschouwen.

De vraag naar de ontmoetingen en de ambivalente vormen van gemeenschap die elk van deze plaatsen creëert, is vanuit het exploratieve karakter van deze studie niet systematisch uitgewerkt, maar kan een belangrijk aangrijpingspunt vormen voor verder onderzoek naar de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving.

9.4.2. GEMEENSCHAP OP BASIS VAN LOKALITEIT

Gemeenschap als gelaagd begrip houdt in dat buurt en gemeenschap niet noodzakelijk samenvallen (zie o.a. Blokland, 2005). Het klassieke beeld van de vroegere onverdeelde, solidaire arbeidersbuurten is onjuist. De mondelinge geschiedenissen in Steenakker tonen bijvoorbeeld aan dat in een tuinvijk waar het ontwerp gericht is op het mogelijk maken van een communautaristische vorm van wonen onder arbeiders en lagere middenklasse, de gemeenschap van bij het begin verdeeld is op basis van verzuiling. Blokland (2005) komt tot een vergelijkbare vaststelling op basis van onderzoek in de Rotterdamse arbeiderswijk Hillesluis. Met andere woorden, lokaliteit speelt een flexibele en dynamische rol in de manier waarop mensen gemeenschap vormen. De bevindingen in Nieuw Gent en Steenakker tonen aan dat binnen eenzelfde woonomgeving zich verschillende gemeenschappen kunnen profileren die zich in wisselende mate verhouden tot de buurt, en de bevindingen in Sint-Pieters-Buiten tonen aan dat een lokale gemeenschap niet noodzakelijk gebonden is aan de territoriale grenzen van een lokale woonomgeving. Met andere woorden, er kunnen verschillende, conflicterende opvattingen over burgerschap en gemeenschap bestaan binnen éénzelfde woonomgeving.

Blokland (2005) onderscheidt diverse patronen in de manier waarop bewoners zich verhouden tot hun buurt: mensen voor wie locatie geen betekenis heeft, mensen die de buurt vooral praktisch gebruiken, mensen die hun buurt symbolisch gebruiken (dit wil zeggen in functie van hun sociale plaatsbepaling en als uitdrukking van een bepaalde status) en mensen die de buurt zien als de uitdrukking van een specifieke leefstijl. De verhouding tussen praktisch en symbolisch buurtgebruik is verschillend in de drie woonomgevingen, maar een gemeenschappelijk element is dat bewoners uit de drie cases – zowel volwassenen als kinderen – spreken met een zekere betrokkenheid op, en in een aantal gevallen fierheid over, hun woonomgeving. De bevraagde kinderen geven in de drie woonomgevingen aan dat ze er graag wonen en verwijzen naar uiteenlopende kwaliteiten van hun buurt. De onderzoeksbevindingen in Nieuw Gent tonen aan dat mensen zich hun woonomgeving toe-eigenen, ook wanneer de buitenwereld, inclusief het beleid, de woonomgeving als een stedenbouwkundige fout of ‘Chicago’ bestempelt. Dit blijkt onder meer uit de reacties van sommige bewoners op de eenzijdig negatieve beeldvorming die over hun woonomgeving bestaat.

Zonder voorbij te gaan aan de problemen in hun buurt, wijzen zij op de kwaliteiten die hun woonomgeving biedt in vergelijking met andere stadswijken. De onderzoeksbevindingen uit het miljoenenkwartier tonen aan dat het symbolisch gebruik van de buurt ook groot kan zijn bij een laag praktisch buurtgebruik. Men herkent zich via de gedeelde woonomgeving als een groep van gelijkgestemden. Het symbolisch gebruik van de woonomgeving wordt daarenboven beleidsmatig versterkt door de bescherming van het openbaar domein als beschermd stadsgezicht. Dit inzicht is vooral belangrijk om te begrijpen op welke manier de woonomgeving in het miljoenenkwartier – zelfs al wordt ze slechts beperkt praktisch gebruikt door bewoners – toch een belangrijke rol kan spelen in processen van gemeenschapsvorming. Ook de vaststelling dat de dominante gemeenschap in Sint-Pieters-Buiten niet gebonden is aan de territoriale grenzen van de buurt toont aan dat gemeenschap zich op verschillende niveaus kan ontwikkelen. Enerzijds stelden we vast dat kinderen uit het miljoenenkwartier elkaar ontmoeten via de participatie aan een activiteiten aanbod dat zich grotendeels afspeelt buiten de woonomgeving. Anderzijds stelden we vast dat de gemeenschap in het miljoenenkwartier sterk verbonden is met de rijke randgemeenten ten zuiden van Gent, en dat de centrale instituties in de eigen buurt, namelijk de lagere school, scouts en kerk intensief gebruikt worden door deze groepen. Het betreft groepen die de rust, het groen en de orde (cf. vergelijkbare waarden als in het miljoenenkwartier) van de buitenstedelijke gemeente hebben opgezocht, maar tegelijk betrokken blijven op de stedelijke voorzieningen voor werk, school en vrije tijd.

9.4.3. GEMEENSCHAP OP BASIS VAN GRENZEN

Gemeenschap als gelaagd begrip verwijst ten slotte naar het grensthema. Het gaat over de manier waarop in de woonomgeving grenzen uitgetekend worden die betekenisvol zijn in relatie tot het sociaal handelen van mensen en de ontwikkeling van sociale identiteiten. Gemeenschapsvorming en uitsluitingsprocessen hangen sterk samen: grenzen zijn sociale constructies die de eigen (sociale) identiteit onderscheiden van die van anderen, en die bepalen wie wordt ingesloten en wie wordt uitgesloten uit de gemeenschap (Shaw, 2007).

Net zoals gemeenschap verschillende betekenissen heeft en zich op verschillende niveaus manifesteert, zo hebben ook grenzen uiteenlopende betekenissen en situeren ze zich op verschillende niveaus, zo toont het onderzoek aan. Gemeenschappelijk aan de drie bestudeerde woonomgevingen is dat ze in fysieke

zin de nodige ruimte bieden aan kinderen om in de publieke ruimte activiteiten te ondernemen. In Sint-Pieters-Buiten zijn er parken, in Steenakker zijn er de woonpleintjes en het Henri Storyplein, en in Nieuw Gent is er het groen tussen de appartementen en zijn er de pijpenkopstraten. Toch worden kinderen in elk van deze cases geconfronteerd met concrete begrenzingsen aan hun aanwezigheid in de publieke ruimte. Grenzen (of ‘begrenzingsen’) aan de aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving zijn het gevolg van de ruimtelijke inrichting van de woonomgeving (bijvoorbeeld een drukke steenweg of een tramlijn die de woonomgeving doorkruisen), van diverse individuen en groepen die aanwezig of afwezig zijn in de publieke ruimte (bijvoorbeeld een gebrek aan sociale controle in de publieke ruimte of claimgedrag in de publieke ruimte door bepaalde groepen) en van de persoonlijke situatie van kinderen (bijvoorbeeld als gevolg van een drukke vrijetijdsagenda of bepaalde opvattingen van ouders). Kinderen worden niet enkel geconfronteerd met grenzen *binnen* hun woonomgeving, maar ook met grenzen *aan* hun woonomgeving. Sommige van deze grenzen zijn sterk, andere lijken doorheen de tijd permeabeler te zijn geworden.

De grens tussen Nieuw Gent en Steenakker werd vroeger ervaren als een belangrijke sociale grens: de ‘nieuwe’ wijk en de ‘oude’ wijk waren niet enkel twee woonomgevingen die op een verschillend moment in de geschiedenis zijn gebouwd, maar vormden tegelijk de basis voor de identificatie met twee verschillende *imagined communities*. De grens tussen beide buurten speelde vooral vroeger een belangrijke rol in processen van sociale identificatie. In Steenakker wonen betekende vooral ook *niet* in Nieuw Gent wonen en omgekeerd. De ervaring leeft actueel nog steeds dat Nieuw Gent ‘anders’ is dan Steenakker, zo blijkt onder meer uit de gesprekken met vooral enkele oudere bewoners, maar de grens heeft als verdelende invloed op de gemeenschap sterk aan belang ingeboet. In de personal maps van de kinderen werd vastgesteld dat voor de kinderen die in Steenakker wonen de Zwijnaardsesteenweg makkelijk wordt overgestoken en dat hun personal maps vaak ook plaatsen in Nieuw Gent omvatten. Dit heeft onder meer te maken met het gegeven dat in Nieuw Gent en langs de Zwijnaardsesteenweg een aantal voorzieningen aanwezig zijn, zoals de lagere school, de speelpleinwerking, het welzijnsbureau of het voetbalplein, die ook voor kinderen buiten Nieuw Gent een betekenis hebben. De omgekeerde richting was minder aanwezig in de onderzoeksresultaten. Kinderen uit Nieuw Gent komen slechts zelden in de richting van Steenakker, tenzij ze iemand bezoeken die ze kennen. Op het Henri Storyplein na, zijn er in Steenakker geen voorzieningen aanwezig die voor bewoners van Nieuw Gent een betekenis kunnen hebben. Het

Storyplein lijkt echter een weinig buurtgerichte uitstraling te hebben. De ruimte is er vaak ingenomen door diverse speelpleinwerkingen en sportverenigingen. De Zwijnaardsesteenweg vervult een ambivalente functie in de verhouding tussen beide woonomgevingen. Deze steenweg werkt enerzijds begrenzend, onder meer door de drukke verkeersfunctie die ze vervult, maar is tegelijk een belangrijk knooppunt, zo blijkt zowel uit de mondelinge geschiedenissen als uit de personal maps. Ze maakt zowel ontmoeting mogelijk, zoals in de personal maps werd aangetoond met de verschillende verwijzingen naar de bakkerij, het wassalon en de tram, maar wordt tegelijk toegeëigend als grens om het verschil te maken tussen Nieuw Gent en Steenakker.

De Krijgslaan en de universitaire campus De Sterre als grens tussen Nieuw Gent en Steenakker enerzijds en Sint-Pieters-Buiten anderzijds is doorheen de twintigste eeuw een steeds sterkere sociale grens geworden. Zowel in de mondelinge geschiedenissen als in de personal maps wordt er niks vermeld over de andere kant van deze grens. In het miljoenenkwartier wordt bijvoorbeeld wel verwezen naar de verder gelegen wijk aan de Arthur Verhaegenstraat langs de Ringvaart die eveneens bewoond wordt door de hogere middenklasse. Verder wordt er enkel een vage verwijzing gemaakt in één van de personal maps en in één van de mondelinge geschiedenissen van Sint-Pieters-Buiten naar het Henri Storyplein in Steenakker. In de personal maps in Nieuw Gent en Steenakker vinden we enkele uitzonderingen terug bij kinderen die naar de school en/of scouts gaan van Sint-Pieters-Buiten. Maar buiten de school en de scouts om verwijzen ook zij niet naar andere plaatsen of contacten in deze buurt. Wel verwijzen ze naar plaatsen die zich in de bufferzone bevinden tussen beide wijken, zoals de universitaire campus in de personal map van Lee, en de Galglaan in de personal map van Alexandra. De tram doorsnijdt deze grens tussen beide wijken, wat mogelijks mee aan de basis ligt van de negatieve perceptie ervan in het miljoenenkwartier. De tram zorgt dat een stukje van de publieke buitenwereld, waaronder ook een deel van Nieuw Gent en Steenakker, binnendringt in de afgeschermdde “dorpse” woonomgeving van het miljoenenkwartier.

De Kortrijksesteenweg, ten slotte, werd voornamelijk in de mondelinge geschiedenissen aangehaald als grens tussen het miljoenenkwartier en de omgeving rond Maaltebruggestraat en Ganzendries in Sint-Pieters-Buiten. In de personal maps van de kinderen die ‘in de schaduw van’ het miljoenenkwartier woonden, kwam deze steenweg minder aan bod als sociale grens. Het ijsjessalon Talamini dat in de nabijheid van het kruispunt met de Sint-Pietersaalststraat en Maaltebruggestraat is gelegen, komt zowel in de mondelinge geschiedenissen als in

de actuele personal maps sterk naar voren als een punt waar zowel kinderen (en volwassenen) uit het miljoenenkwartier als uit de omgeving van Maaltebruggestraat en Ganzendries regelmatig naartoe gingen. Talamini ligt zowel in ruimtelijk als in sociaal opzicht op de grens tussen het miljoenenkwartier en de omgeving rond de Maaltebruggestraat en Ganzendries en vormt op die manier een potentieel kader voor het ‘kleine ontmoeten’ (Soenen, 2006a).

9.5. Stedelijk burgerschap als sociaal-pedagogische uitdaging

“Steden [...] moeten niet enkel plaatsen zijn waar de inwoners anderssoortige mensen ontmoeten. Essentieel is de noodzaak dat de mensen met die anderssoortigheid moeten omgaan. De buitenwereld moet belangrijk worden geacht willen de dromen worden aangetast. Het eerste probleem bij het ontwerpen van dergelijke mensgemeenschappen is dus hoe wij het leven van de mensen in dat van alle andere kunnen betrekken zonder dat iedereen zich gelijk voelt.”

(Sennett, 1971, p. 127)

De stad is de realiteit en de toekomst. Een meerderheid van de Westerse kinderen groeit vandaag op in een stedelijke omgeving, en er wordt aangenomen dat hun aantal de komende jaren sterk zal toenemen (Chawla, 2002a). Stedelijkheid is een actueel kenmerk van de manier waarop we wonen en samenleven, en vormt op die manier een specifieke dimensie van burgerschap. Stedelijkheid is in dit opzicht in de eerste plaats te begrijpen als een cultureel gegeven en verwijst naar de grote sociale, culturele en levensbeschouwelijke diversiteit in de samenleving (cf. Pinxten, 2007). De verstedelijking van de samenleving, zowel in de ruimtelijke als in de culturele betekenis, is onafwendbaar. Stedelijkheid, als metafoor voor ruimere maatschappelijke ontwikkelingen zoals de toenemende diversiteit, complexiteit, densiteit en anonimiteit van de samenleving, vormt een belangrijke uitdaging in het socialisatieproces van kinderen. Volgens Perquin (1970) dient sociale pedagogiek bij te dragen tot het leren leven in de samenleving en impliceert dit enerzijds het aanvaarden van de samenleving en het besef dat men in gemeenschap leeft, en anderzijds het zich aanvaard en aangesproken weten door de samenleving. Dit uitgangspunt omvat niet enkel de aanvaarding van stedelijkheid als kenmerk van de reële leefwereld van kinderen, maar omvat tevens de uitdaging om deze stedelijkheid ook actief een plaats te geven in deze leefwereld zodat kinderen leren omgaan met deze eigenschap van de samenleving. Het onderzoek toont aan dat een gemeenschappelijk kenmerk van de verschillende manieren waarop gemeenschap wordt gevormd in de drie cases erin

bestaat dat de stad op verschillende manieren wordt uitgesloten in de toe-eigening van de woonomgeving via processen van inkapseling en segregatie (cf. Hannerz, 1980; Blokland, 2005). Stedelijkheid wordt op verschillende manieren uitgesloten uit de woonomgeving, zowel als een gevolg van de ruimtelijke structuur van de woonomgeving (cf. het suburbane wonen met de rug naar de stad) als van de manier waarop mensen omgaan met de stedelijke kenmerken van hun woonomgeving en de ruime context waarin deze ingebed is. *Inkapseling* houdt in dat de meeste sociale rollen binnen één netwerk worden vervuld. Een *gesegregeerd* netwerk is een netwerk dat bestaat uit gespecialiseerde relaties van “aparte mensen voor aparte wensen” (Blokland, 2005, p. 52). In Steenakker wordt de woonomgeving door sommige groepen gedeeltelijk in de private sfeer getrokken. In zekere zin kan het netwerk van Turkse gezinnen hier als voorbeeld gelden, net als de vroegere verzuilde gemeenschappen in de oude tuinwijk. Ook in de mondelinge geschiedenissen van het miljoenenkwartier herkennen we kenmerken van inkapseling zoals de vaststelling dat de sociale grens tussen degenen die deel uitmaakten van de beperkte dorpsgemeenschap in het miljoenenkwartier en degenen die hier geen deel van uitmaakten, werd doorgetrokken tot en met de keuze van buurtwinkels waar men naartoe ging. Sint-Pieters-Buiten en Steenakker vertonen dus een zekere gelijkenis in de observatie dat men zich in beide woonomgevingen grotendeels in het eigen netwerk insluit, waardoor contacten met de in de stad aanwezige diversiteit en complexiteit buiten het eigen netwerk om in belangrijke mate worden uitgesloten, en er weinig ruimte is voor nieuwe relaties met individuen of groepen die niet tot de eigen groep behoren. In Sint-Pieters-Buiten wordt ook in relatie tot de ruimtelijke structuur, in de interviews met volwassen bewoners én in de interviews met kinderen meermaals letterlijk verwezen naar de dorpsgemeenschap als ideaalbeeld van de woonomgeving. Ook in Nieuw Gent en Steenakker wordt hiernaar verwezen, zij het in mindere mate. In tegenstelling tot de twee andere cases, waar de stedelijkheid zoveel mogelijk uit het ontwerp van de woonomgeving werd gehouden en bewoners deze stedelijkheid uitsluiten uit hun woonomgeving, hetzij door de publieke ruimte uit te sluiten uit hun woonervaring hetzij door zich in de eigen groep te sluiten, kan Nieuw Gent beschouwd worden als de uitvergroting van een stedelijke samenleving.

Opvoeding heeft een individueel belang én een samenlevingsbelang (cf. De Winter, 2000). Vanuit dat laatste perspectief dient opvoeding bij te dragen tot sociale verbondenheid en het besef dat men leeft in gemeenschap. Opvoeding tot sociale verbondenheid dient uit te gaan van de vraag op welke manier kinderen een

beeld krijgen van de groep waartoe ze behoren en vooral op welke manier zij een beeld krijgen van de groep waartoe zij niet behoren (Vandenbroeck, 1999). Opvoeding dient de grenzen van een homogeen wereldbeeld open te breken en kinderen te ondersteunen in het verwerven van sociale vaardigheden die nodig zijn om om te gaan met de toenemende diversiteit in de steeds verder mondialiserende samenleving (Vandenbroeck, 1999). Het pleidooi voor opvoeding tot sociale verbondenheid wordt volgens de Winter (2000) een des te belangrijke opgave als een gevolg van processen van individualisering in de samenleving, het afbrokkelen van traditionele sociale verbanden, en de nadruk op een individuele keuzebiografie. Volgens Geldof en collega's (1999) moeten mensen in de actuele samenleving leren leven met alsmäär snellere veranderingsprocessen op alle domeinen van het leven en bijgevolg met toenemende onzekerheid. In relatie tot de probleemstelling in deze studie voegen we hier zelf nog de uitdagingen die een stedelijke samenleving met zich meebrengt aan toe.

De vraag die ten aanzien van elk van de onderzochte cases werd gesteld is hoe zij invulling geven aan het stedelijk burgerschap van kinderen. Wanneer we vanuit deze invalshoek terugblikken op de drie cases, moeten we vaststellen dat een kansarme woonomgeving niet noodzakelijk hoeft bij te dragen tot een kansarme opvoeding, en dat een kansrijk milieu niet automatisch leidt tot een kansrijke opvoeding in elk opzicht (zie ook Matthews et al., 1998). Deze vaststelling houdt de erkenning in dat ook in een kansarm genoemde woonomgeving diverse factoren aanwezig kunnen zijn die de opvoeding van kinderen op een positieve manier beïnvloeden; en vice versa dat in een woonomgeving als die van Sint-Pieters-Buiten de opvoeding in bepaalde opzichten kinderen leerkansen onthoudt. Een woonomgeving als die in Sint-Pieters-Buiten sluit aan bij de opgave voor kinderen in deze samenleving tot het uitbouwen van een individueel levenstraject en de ontwikkeling van individuele competenties; de woonomgeving in Nieuw Gent en Steenakker sluit aan bij de reële diversiteit in een gemeenschap en het leren omgaan hiermee. De ervaringen uit het onderzoek plaatsen vraagtekens bij de gangbare stelling dat vooral sociaal zwakkere groepen het moeilijk zouden hebben met de toenemende diversiteit en onvoorspelbaarheid in de samenleving (zie o.a. Geldof et al., 1999; Uitermark, 2006). De marginaliserende effecten van de risicosamenleving zijn niet te herleiden tot het *hebben* van minder kansen voor bepaalde groepen in de samenleving om hun individueel levenstraject vorm te geven en hun maatschappelijke kansen te vergroten; ze dienen ook onderzocht te worden ten aanzien van de vraag naar het leren omgaan met de groeiende diversiteit en complexiteit van de samenleving. Deze vraagstelling refereert aan

een maatschappelijk perspectief op opvoeding waarin niet enkel het individuele levenstraject van kinderen centraal staat, maar ook het collectieve leerproces van de samenleving. Vanuit die invalshoek zijn de verschillen tussen de drie cases waarschijnlijk minder groot dan ze op het eerste zicht lijken.

Vanuit de vraag naar welk besef van samenleven uit deze gegevens naar voren komt, lijken de drie woonomgevingen overheen hun verschillen in de feitelijke positie die kinderen in de woonomgeving innemen een aantal uitgangspunten te delen. Kinderen groeien op met een beeld van de samenleving die verdeeld wordt op basis van een aantal breuklijnen die ze niet leren overstijgen, maar door hun alledaags handelen bevestigen, hetzij door de andere groepen uit te sluiten uit de eigen woonomgeving, hetzij door zich in te sluiten in de eigen groep. Een gemeenschappelijk kenmerk is bovendien dat veeleer verschillende strategieën ontwikkeld worden ter bescherming van kinderen tegen de kenmerken van de stad, dan dat aan kinderen leerkansen geboden worden voor de constructie van een identiteit als stedelijk burger.

9.6. Het besef dat niet de hele wereld een miljoenenkwartier is

Een laatste vraag die we naar voren schuiven vanuit deze studie is op welke manier omgegaan kan worden met de vastgestelde diversiteit in woonomgevingen en de ruimtelijke segregatie van diverse groepen in de samenleving die hiermee gepaard gaat. We nemen hier het standpunt in dat beleid gebaseerd moet zijn op het besef dat niet de hele wereld een miljoenenkwartier (of Steenakker, of Nieuw Gent) is. Dit standpunt omvat twee dimensies. Ten eerste moet beleid gebaseerd zijn op gelokaliseerde kennis over de manier waarop kinderen en volwassenen betekenis geven aan hun woonomgeving, en ten tweede moet beleid er niet op gericht zijn één opvatting over gemeenschap en/of wonen te introduceren in elke woonomgeving, maar moet er ruimte gecreëerd worden voor de erkenning van verschillende constructies van de woonomgeving op hun gemeenschapsvormende betekenis en op de vraag op welke punten deze verschillende betekenissen elkaar vinden.

9.6.1. GEEN INGRIJPEN ZONDER BEGRIJPEN

Waar de dominante geografie van het jeugdland vooral gericht is op het ingrijpen in de woonomgeving van kinderen, heeft deze studie willen aantonen dat dit

ingrijpen niet mogelijk is zonder het voorafgaandelijk *begrijpen* van de situatie waarin ingegrepen wordt. Beleid is in deze benadering niet enkel te begrijpen als het methodisch handelen van sociaal werkers als ‘*architecten van de publieke sfeer*’ (Duyvendak & Uitermark, 2005) maar dient gebaseerd te zijn op een maatschappelijk en historisch besef van de gemeenschap waarin tussengekomen wordt (Bouverne - De Bie et al., 2006). Het gaat om het leren kijken naar de woonomgeving, en de verhoudingen en ontwikkelingen die zich hierin voordoen, als voortdurende opgave voor het beleid (Soenen, 2006a).

Een eerste voorbeeld uit het speelruimtebeleid om dit standpunt te illustreren wordt aangereikt vanuit de recente ontwikkelingen rond het speelweefsel. Het speelweefselmodel (cf. hoofdstuk 2) houdt heel wat mogelijkheden in om een (speel)ruimtebeleid te organiseren op basis van een uitgebreide analyse van de diversiteit aan vormen van aanwezigheid van kinderen in de woonomgeving, geoperationaliseerd als de formele en informele (speel)plekken die ze gebruiken in de buurt, de routes die ze gebruiken om zich tussen deze plaatsen te bewegen en het sociaal weefsel dat mee de bewegingsvrijheid van kinderen beïnvloedt. De verdere uitwerking en implementatie van het speelweefselidee zit echter vervat in een spanningsveld tussen de hantering ervan als een onderzoekskader of een reflectie-instrument, en het via een “methode voor opmaak van een speelweefselplan” (Vanderstede, 2007) vastleggen van dit kader in een reeks concrete ontwerprichtlijnen die planners in staat moeten stellen het speelweefsel op de “juiste” manier te realiseren. In de handleiding speelweefsel van de Stad Gent wordt dit spanningsveld weerspiegeld in de combinatie van “richtlijnen” en “inspiratiebeelden” voor de realisatie van een kindgerichte kwaliteitsvolle publieke ruimte (cf. Stad Gent, 2007b). Deze discussie verwijst naar een breder spanningsveld tussen ontwerpen als een methodisch-technische activiteit en het ontwerp als een zoekende, onderzoekende en reflectieve opgave (Van Den Driessche & Verschaffel, 2006; Geldof & Janssens, 2007). De kritiek is dus niet gericht op het ontwerpen *as such*, maar op de manier waarop met de ontwerpogave wordt omgegaan.

Een tweede voorbeeld is de vaststelling in het onderzoek dat bestaande initiatieven zoals jeugdwerk, buurtwerk of gebiedsgerichte werking op heel uiteenlopende manieren gebruikt worden. De initiatieven van buurtwerk en samenlevingsopbouw die in Nieuw Gent worden opgezet zouden weinig kans van slagen hebben in het miljoenenkwartier omdat ze niet aansluiten bij de heersende gemeenschapsopvattingen. Om dezelfde reden kan de jeugdbeweging geen overheersende rol spelen in Nieuw Gent zoals ze dat doet in het

miljoenenkwartier. Mensen ondersteunen in de vormgeving aan stedelijk burgerschap als onderdeel van hun identiteit vraagt dus een andere aanpak in het miljoenenkwartier dan in Nieuw Gent of Steenakker. In het miljoenenkwartier wordt gemeenschap voor een belangrijk deel gemaakt via de scouts en de katholieke lagere school, en spelen deze voorzieningen een rol, terwijl bijvoorbeeld in Nieuw Gent en Steenakker de rol van het sociaal werk en van de publieke ruimte groter is. De differentiële betekenis van diverse jeugdwerkinitiatieven zoals jeugdwelzijnswerk en de jeugdbeweging in verschillende buurten wordt ook aangetoond in het onderzoek van Coussée (2006) naar het jeugdwerk in Genk.

Een derde voorbeeld is het concept van de sociale mix dat naar voren wordt geschoven om beleidsmatig om te gaan met de negatieve gevolgen van ruimtelijke segregatie in de stad. De idee hierachter is dat ruimtelijke segregatie moet tegengehouden worden door middenklasse huisvesting te creëren in kansarme wijken. Verschillende auteurs (o.a. Duyvendak, 1998; Uitermark, 2006; Putnam, 2007) stellen vast dat het creëren van een sociale mix in de woonomgeving niet automatisch leidt tot meer sociale contacten tussen diverse sociale en culturele groepen in deze gemengde wijken. Het creëren van een sociale mix wordt vooral naar voren geschoven als een manier om ruimtelijke concentraties van sociale problemen te verspreiden, en om door een meer gelijkmatige verdeling van allochtonen meer integratie te realiseren; maar tegelijk is het een bestuurskundige strategie om een complex sociaal probleem, dat niet eenvoudig opgelost kan worden, beheersbaar te maken (Uitermark, 2006). De vermengingsgedachte of “het bedrog van de gemengde buurt” (Loopmans, 2000) lijkt op meerdere vlakken niet te ‘werken’. Ten eerste is er de vaststelling dat in sociaal gemengde buurten de sociale netwerken tamelijk homogeen zijn naar etniciteit en inkomen. Volgens Putnam (2007) neemt in etnisch gemengde wijken niet enkel het *bridging social capital* af, maar ook het *bonding social capital*, zodat bewoners er (tijdelijk) meer op zichzelf terugplooiën, een patroon dat gedeeltelijk herkenbaar is onder sommige bewoners in Nieuw Gent. Net als in Sint-Pieters-Buiten wonen zij grotendeels in maar niet met hun buurt. Zo beschrijft Uitermark (2006) de uitholling van een collectieve identiteit als een belangrijke marginaliserende factor in gemengde wijken. Vandenbroeck (1999) wijst erop dat opvoeding tot sociale verbondenheid niet ten volle gerealiseerd wordt door kinderen van verschillende sociale en culturele achtergronden simpelweg bij elkaar te plaatsen, bijvoorbeeld via gemengde scholen, ondermeer omdat daarmee de bestaande machtsongelijkheden niet worden overstegen, omdat het samenzijn niet noodzakelijk leidt tot de

identificatie met gemeenschappelijke doelen, omdat stereotypen over de anderen hierdoor niet per definitie weerlegd worden maar ook versterkt kunnen worden, en omdat het samenzijn niet noodzakelijk leidt tot diepgaande contacten tussen verschillende groepen. In plaats daarvan schuift hij een benadering naar voren waarin het ‘denken over het eigen denken’ centraal staat en het zich kunnen verplaatsen in het denken van anderen.

9.6.2. RUIMTE LATEN VOOR DE AMBIVALENTIE: EEN GEDIFFERENTIEERDE AANPAK

Hoe kan beleidsmatig omgegaan worden met de vaststelling van uiteenlopende patronen van gemeenschap en betekenissen van burgerschap die in de diverse woonomgevingen leven? De invulling van gemeenschap als gelaagd begrip houdt het besef in dat het beleid slechts één actor is in de constructie van de woonomgeving en in het vormen van gemeenschap. Een actor die uiteenlopende betekenissen krijgt toebedeeld door individuen en groepen, maar die ook zichzelf uiteenlopende betekenissen toeschrijft in verschillende contexten en situaties. Om die reden kan het beleid zich niet beperken tot methodiekontwikkeling of maatschappelijke emancipatie van achtergestelde groepen, maar moeten interventies in de woonomgeving gebaseerd zijn op kennis over de culturele en historische context van de gemeenschap waarin men tussenkومت.

Shaw (2007) stelt dat het beleid met betrekking tot gemeenschapsvorming zich dient te bewegen tussen ‘the world as it is’, of met andere woorden, wat gemeenschap in werkelijkheid inhoudt (inclusief de reële machtsverhoudingen, in- en uitsluitingsmechanismen en onderliggende opvattingen over burgerschap die eraan ten grondslag liggen en de verschillende functies die het vervult in verschillende contexten), en ‘the world as it could be’, of met andere woorden wat gemeenschap zou *kunnen* zijn. Dit vraagt een repolitisering van de discussie.

Repolitisering impliceert enerzijds het besef dat gemeenschap slechts betekenis krijgt in de uiteenlopende functies die het vervult in diverse contexten. Met andere woorden, het van bovenaf opleggen van een universeel ideaalmodel van de woonomgeving en/of van gemeenschap kan nooit werken omdat dit model aansluiting mist met de lokale praktijken en grenzen in de woonomgeving en diversiteit aan opvattingen en betekenissen die bestaan. De vaststelling dat de gemengde buurt ‘niet werkt’ toont dit aan, maar ook de planning van ruimtelijke interventies die de woonomgeving van kinderen ‘speelser’ of ‘kindvriendelijker’

moeten maken bevindt zich op dit spanningsveld. Anderzijds impliceert een gepolitiseerde benadering een standpunt over de ‘mogelijke’ stad of woonomgeving. Een dergelijk standpunt is niet te vatten in een vaste reeks ontwerpcriteria of een concreet pedagogisch programma, maar houdt in dat er een *general horizon* wordt uitgetekend waartegen de beleidsvorming kan plaatsvinden (Kunneman, 2005). Dasberg (1981) stelt in die zin dat we, om kinderen te socialiseren in de volwassen wereld, deze wereld niet enkel pedagogisch moeten vertalen, maar dat we ook moeten geloven in deze wereld. Interventies in de woonomgeving van kinderen moeten verantwoord kunnen worden vanuit ruimere, expliciete sociaal-politieke keuzes en vanuit de gemeenschapsvormende waarde van deze interventies. Gemeenschapsvorming is hierbij te zien als een cultureel project: een leren leven met het besef dat er verschillende perspectieven op de werkelijkheid mogelijk zijn, en hierover leren reflecteren en dialogeren. Interventies in de woonomgeving van kinderen zijn dan te begrijpen als een gedifferentieerde beleidspraktijk die kinderen moet aanspreken op hun burgerzijn, en die deze interventies analyseert in relatie tot de vraag welke vormen van samenleven er al dan niet door mogelijk gemaakt worden, op welke gronden dit gebeurt, en op welke gronden dit verantwoord kan worden. De opgave hierbij is om ruimte te behouden en te creëren voor de verscheidenheid, of verwijzend naar Soenen (2006a), voor *ambivalentie*.

BIBLIOGRAFIE

- Ackermans, E. (1970). *De woonomgeving als speelgelegenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- AKIB. (2003). *Oasen in der Grossstad*. Berlin: AKIB.
- Alanen, L. (2000). Review essay: Visions of a social theory of childhood. *Childhood*, 7(4), 493-505.
- Alanen, L. (2001). Childhood as a generational condition. In L. Alanen & B. Mayall (Eds.), *Conceptualising child-adult relationships* (pp. 129-143). London: Falmer Press.
- Allen, S. (1968). Some theoretical problems in the study of youth. *Sociological Review*, 16(3), 319-331.
- Anderson, B. (1985). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Anderson, K., & Jack, D. C. (1998). Learning to listen: interview techniques and analyses. In R. Perks (Ed.), *The oral history reader* (pp. 157-172). London: Routledge.
- Ariès, P. (1960). *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Parijs.
- Ausubel, D. P., & Sullivan, E. V. (1970). *Theory and problems of child development (2nd edition)*. New York: Grune & Stratton.
- Baacke, D. (1979). *Van 13 tot 18*. Groningen: Wolters-Nordhoff.
- Bachelard, G. (1969). *The poetics of reverie: childhood, language and the cosmos*. Boston, MA: Beacon Press.
- Baeyens, F. (1982). *Woontevredenheid in een suburbaan gebied : een konkreet onderzoek in de wijk Nieuw Gent*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van het diploma Licentiaat in de Sociologie, Universiteit Gent, Gent.
- Ball, M. S., & Smith, G. W. H. (1992). *Analyzing visual data*. London: Sage.
- Balliu, J. (1987). *Het Gentse Miljoenenkwartier : van concept tot realisatie van een nieuwe wijk 1900-1940 bijdrage tot een sociaal-historische benadering van het urbanisme*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad licentiaat in de geschiedenis: nieuwste tijden, Universiteit Gent, Gent.
- Banks, M. (2001). *Visual methods in social research*. London: Sage.
- Barker, J., & Weller, S. (2003). 'Never work with children?': the geography of methodological issues in research with children. *Qualitative Research*, 3(2), 207-227.
- Baum, W. K. (1974). *Oral history for the local historical society*: American Association for State and Local History.
- Beck, B. (2002). *De architectuur van het Gentse miljoenenkwartier : de plaats van de moderne architectuur in een voorname wijk uit het interbellum*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad Burgerlijk Ingenieur Architect, Universiteit Gent, Gent.

- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in einem andere Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Becker, F. D. (1976). Children's play in multifamily housing. *Environment and Behavior*, 8(4), 545-574.
- Beekman, T., & Mulderij, K. (1983). *Beleving en ervaring : werkboek fenomenologie voor de sociale wetenschappen*. Meppel: Boom.
- Ben Abdeljelil, Y. (1999). Een sociale kaart: van tellen, opdelen, detecteren, projecteren en afbakenen tot plannen. In H. Baert, M. De Bie, A. Desmet, L. Hellinckx & L. Verbeke (Eds.), *Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen* (pp. 547-559). Brugge: Die Keure.
- Bernet, J. T. (Ed.). (1990). *The educating city. I congrés internacional de ciutats educadores*. Barcelona.
- Bertaux, D., & Thompson, P. (1997). *Pathways to social class: A qualitative approach to social mobility*. Oxford: Clarendon Press.
- Bjorklid, P. (1982). *Children's outdoor environment*. Stockholm: Stockholm Institute of Education.
- Bjorklid, P. (1994). Children - Traffic - Environment. *Architecture and Comportment*, 10, 399-406.
- Blakely, K. S. (1994). Parents' conceptions of social dangers to children in the urban environment. *Children's Environments*, 11, 16 - 25.
- Bleeker, H., & Mulderij, K. (1978). *Kinderen buiten spel. Op zoek naar een vriendelijke woonomgeving voor kinderen*. Meppel: Boom.
- Bleeker, H., & Mulderij, K. (1982). *Kinderen wonen ook. Suggesties ter verbetering van een kindvergeten woonomgeving*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bleeker, H., & Mulderij, K. (1984). *Pedagogiek op je knieën: aspecten van kwalitatief-pedagogisch onderzoek*. Meppel: Boom.
- Bleeker, H., & Mulderij, K. (1990). *Wat heb je aan je benen?* Leuven: Acco.
- Blinkert, B. (2004). Quality of the city for children: Chaos and order. *Children, Youth and Environments*, 14(2), 99 - 112.
- Block, T., Van Assche, J., Vandewiele, D., De Rynck, F., & Reynaert, H. (Eds.). (2007). *Steden op koers? Stadsmonitor voor leefbare en duurzame steden*. Brugge: Van den Broele.
- Blokland, T. (2001). Bricks, mortar, memories: Neighbourhood and networks in collective acts of remembering. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 268-283.
- Blokland, T. (2003). *Urban bonds*. Cambridge: Polity Press.
- Blokland, T. (2005). *Goeie bureu houden zich op d'r eigen*. Den Haag: Gradus Hendriks Stichting.
- Blondeel, P. (1999). *Waar ik woon wil ik niet leven. Omgangsvormen van een kansarm genoemde wijk met een veranderende stad*. Leuven: KULeuven.
- Blondeel, P. (2005). *Reading and (re)writing the city: the use of the habitus concept in urban research and development*. Paper voorgesteld op International Conference 'Doing, thinking, feeling home: the mental geography of residential environments', Delft.

- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: perspective and method*. New Jersey: Prentice Hall.
- Boens, S. (1982). *1913, de wereld te gast in Gent*. Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas, Gent.
- Boesman, W., & Buysse, W. (Eds.). (2002). *60 jaar VVKSM Sint-Petrus*. Gent: VVKSM Sint-Petrus vzw.
- Boschaert, M. (2005). Van ver: Child friendly Gent. *Stedelijk interieur*, 2(6), 36-40.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London/New York: Routledge.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bouverne - De Bie, M. (1998). *Sociale Pedagogiek*. Gent: Academia Press.
- Bouverne - De Bie, M. (1999). Participeren in een complexe sociale wereld. In H. Baert, M. Bouverne - De Bie, A. Desmet, L. Hellinckx & L. Verbeke (Eds.), *Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen* (pp. 211-223). Brugge: Die Keure.
- Bouverne - De Bie, M. (2001). Jeugdwerk en kinderrechten: van bescherming, over dienstverlening, naar participatie ... en terug? In E. Verhellen (Ed.), *Kinderrechtengids*. Gent: Mys&Breesch.
- Bouverne - De Bie, M. (2003). Participatie : een kenmerkend perspectief op samenlevingsopbouw. In H. Baert, M. Bouverne - De Bie & A. De Smet (Eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: Die Keure.
- Bouverne - De Bie, M. (2004a). *Jeugdbeleid: de agogische invalsboek*. Paper presented at the Nitrox studiedag 'De vlag en de lading': visies omtrent jeugdbeleid.
- Bouverne - De Bie, M. (2004b). Zo paradoxaal als de jeugd: mogelijkheden en begrenzingen van jeugdonderzoek. *Krax*, 4(1), 4-8.
- Bouverne - De Bie, M. (2005). Jeugdbeleid maakt de jeugd. Toen en nu: een tweesporenbeleid. *Krax*, 5(1), 9-16.
- Bouverne - De Bie, M. (2007). *Sociale Agogiek*. Gent: Academia Press.
- Bouverne - De Bie, M., & Coussée, F. (2001). Participatie: van compensatie naar dialoog. In B. Van Bouchaute, I. Van de Walle & D. Verbist (Eds.), *Strax: Jeugdwerk verkent de toekomst* (pp. 123-132). Leuven: Garant.
- Bouverne - De Bie, M., De Droogh, L., & Verschelden, G. (2006). Sociaal-cultureel werk: van burgerdeugd naar realisatie van burgerschap? In F. Cockx & J. De Vriendt (Eds.), *"Ne zanger is een groep": over gemeenschapsvorming* (pp. 122-135). Wisselwerk Cahier 2006.
- Bouw, C., & Karsten, L. (2004). *Stadskinderen. Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte*. Amsterdam: Aksant.
- Braidotti, R. (1998). Difference, diversity and nomadic subjectivity. Retrieved 01.03.2008, from <http://www.let.uu.nl/~Rosi.Braidotti/personal/rosilecture.html>
- Braithwaite, J., & Pettit, P. (1990). *Not just deserts. A republican theory of criminal justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Brett, A., Moore, R., & Provenzo, E. (1993). *The complete playground book*. New York: Syracuse University Press.

- Bruegmann, R. (2005). *Sprawl: a compact history*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brugman, G. M. M. (2000). *Wisdom, source of narrative coherence and eudaimonia: a life-span perspective*. Delft: Eburon.
- Burke, C. (2005). Play in focus: children researching their own spaces and places for play. *Children, Youth and Environments*, 15(1), 27-53.
- Buysse, K., & Dekeyser, E. (2006). *Van Zwijnaardse Dries tot Nieuw Gent*. Gent: Christus Koningparochie.
- Buysse, W. (2003). *Kinderen en jongeren in de stad. Case: ruimtelijke analyse van de speelruimte in Gent*. Ongepubliceerd Scriptie ingediend tot het behalen van de graad Licentiaat in de Geografie, Universiteit Gent, Gent.
- Buysse, W. (2004). *Ruimtelijke planning van informele speelruimte: een zoektocht voor een versterkte aandacht*. Ongepubliceerd Scriptie ingediend tot het behalen van de academische graad van gediplomeerde in de aanvullende studies GAS-Ruimtelijke Planning, Universiteit Gent, Gent.
- Byers, P. (1966). Cameras don't take pictures. *Columbia University Forum*, 9(1), 27-31.
- Byrne, D. (1999). *Social exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Cailliois, R. (1962). *Man, play and games*. London: Thames and Hudson.
- Cañellas, A. J. M. (1990). Urban pedagogy, the conceptual framework to the educating city. In J. T. Bernet (Ed.), *The educating city. I congrés internacional de ciutats educadores* (pp. 115-125). Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Capiteyn, A., Laleman, M. C., & Antheunis, G. (Eds.). (2007). *Historische atlas van Gent : een visie op verleden en toekomst* Amsterdam: SUN.
- Casey, E. S. (2001). Body, self and landscape: A geophilosophical inquiry into the place-world. In P. C. Adams, S. Hoelscher & K. E. Till (Eds.), *Textures of place: Exploring humanist geographies* (pp. 41-54). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells, M. (2002). Local and global: Cities in the network society. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 93(5), 548-558.
- Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg. (1983). *Nieuw-Gent. Verkenning van de buurt*. Gent: CGGZ.
- Chaplin, E. (1994). *Sociology and visual representation*. London/New York: Routledge.
- Chatterjee, S. (2005). Children's friendship with place: A conceptual inquiry. *Children, Youth and Environments*, 15(1), 1 - 26.
- Chawla, L. (2002a). Cities for human development. In L. Chawla (Ed.), *Growing up in an urbanising world* (pp. 15-34). London: Earthscan Publications.
- Chawla, L. (Ed.). (2002b). *Growing up in an urbanising world*. London: Unesco Publishing.
- Cherretté, V., Meganck, L., & Poulain, N. (2001). *Een ijzeren hek, sterk in blauwen steen gevestigd : een wandeling langs fraai hekwerk ter aflijning van de Prinses Clementinalaan en de straten van het Miljoenenkwartier*. Gent: Dienst Monumentenzorg.

- Chisholm, L. (2001). Youth in knowledge societies: challenges for research and policy. *Young*, 9(1), 61-72.
- Christensen, P., & Prout, A. (2005). Anthropological and sociological perspectives on the study of children. In S. Greene & D. Hogan (Eds.), *Researching children's experience: approaches and methods* (pp. 42-59). London: Sage.
- Cobb, E. (1977). *The ecology of imagination in childhood*. New York: Columbia University Press.
- Cohen, J.-L. (2007). *Le Corbusier 1887-1965. Lyrische architectuur in het machinetijdperk*. Köln: Taschen/De Morgen.
- Collier, J. J. (1967). *Visual anthropology: photography as a research method*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Cope, M. (2006). Lots of Opportunity Project (LOOP): Empowering children's vision for neighbourhood spaces [Electronic Version]. Retrieved 01.12.2006 from <http://www.geog.buffalo.edu/research/geokids>.
- Corsaro, W. A. (1997). *The sociology of childhood*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Corsi, M. (2002). The child friendly cities initiative in Italy. *Environment and Urbanization*, 14(2), 169-179.
- Coumou, H. (1998). *Sociale pedagogiek in Nederland 1900-1950*. Leiden: DSWO Press.
- Coussée, F. (2006). *De pedagogiek van het jeugdwerk*. Gent: Academia Press.
- Coussée, F., De Visscher, S., Verschelden, G., & Bouverne - De Bie, M. (2006). *Participation of children and youth: a prerequisite for good youth research?* Paper voorgesteld op International conference Youth and Choice, Centre for Youth and Childhood Studies, University of Sheffield.
- Cradock, G. (2007). The responsibility dance. Creating neoliberal children. *Childhood*, 14(2), 153-172.
- Crosby, A. W. (1995). The past and present of environmental history. *The American historical review*, 100(4), 1177-1189.
- Cupers, K. (2005). Towards a nomadic geography: Rethinking space and identity for the potentials of progressive politics in the contemporary city. *International Journal for Urban and Regional Research*, 29(4), 729-739.
- d'Haenens, L., Kokhuis, M., & Van Summeren, C. (2001). *Kijken of surfen? Mediagebruik van kinderen en adolescenten*. Leuven: Acco.
- Dahlgren, P. (2006). Doing Citizenship. The cultural origins of civic agency in the public sphere. *European Journal of Cultural Studies*, 9(3), 267-286.
- Dasberg, L. (1981). *Grootbrengen door kleinbouden als historisch verschijnsel*. Meppel: Boom.
- Davis, K. (2005). Creating outdoor environments for learning and fun [Electronic Version]. *Early Childhood Module Series*. Retrieved 01.02.2007 from www.iidc.indiana.edu/ecc/documents/OUTDOOR_000.pdf
- De Boer, T. (1980). *Grondslagen van een kritische psychologie*. Baarn: Ambo.
- De Coninck-Smith, N., & Gutman, M. (2004). Children and youth in public: making places, learning lessons, claiming territories. *Childhood*, 11(2), 131-141.

- De Decker, P., Kesteloot, C., De Maesschalck, F., & Vranken, J. (2005). Revitalizing the city in an anti-urban context: extreme right and the rise of urban policies in Flanders, Belgium. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 152-171.
- De Groof, S. (2006). Oost west, thuis best?! Wonen en mobiliteit in het jeugdonderzoek 2000-2005. In N. Vettenburg, M. Elchardus & L. Walgrave (Eds.), *Jongeren van nu en straks. Overzicht en synthese van recent jeugdonderzoek in Vlaanderen* (pp. 131-151). Leuven: LannooCampus.
- de Mause, L. (Ed.). (1974). *The history of childhood*. New York.
- De Meulder, B., Schreurs, J., Cock, A., & Notteboom, B. (1999). Patching up the Belgian urban landscape. *Oase*, 52, 78-113.
- De Paepe, J. (1974). *100 jaar Sint-Pieters-Buiten Gent : 1874-1974*. Sint-Niklaas: Rinda.
- De Roo, N., & Thissen, F. (Eds.). (1997). *Leefbaarheidsonderzoek in de plattelandskernen van de Westhoek*. Brugge: Provincie West-Vlaanderen.
- De Rycke, L. (Ed.). (2005). *De Kliksons voorbij geklikt. Reflecties van de zijlijn*. Antwerpen: Garant.
- De Rynck, F., Boudry, L., Cabus, P., Corijn, E., Kesteloot, C., & Loeckx, A. (2003). *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek*. Brugge: Die Keure.
- De Visscher, S. (2003). *De wijk op stoepniveau: Onderzoek naar speelweefsel in de wijk Rabot* (Onderzoeksrapport). Gent: Stedelijke Jeugddienst.
- De Visscher, S. (2004). Lokaal jeugdbeleid als labo. Nood aan begripsverduidelijking. *Krax*, 4(3), 4-7.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (2005). *The neighbourhood of children beyond playing: a social-pedagogical perspective*. Paper voorgesteld op International conference 'Doing, thinking, feeling home: the mental geography of residential environments', Delft, The Netherlands.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (2006a). De Lauwe gekte. Een gemist debat? *Krax*, 6(1), 28-32.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (2006b). *From children's participation to children's presence in urban design: perspectives for research*. Paper presented at the Third European Conference Child in the City, Stuttgart.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (2007). *Integrating Past and Present. Using oral histories in studying the social pedagogical meaning of the neighbourhood of children*. Paper presented at the ECER 2007: Contested qualities of educational research, Gent, 19-22/9/2007.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (2008). Children's presence in the neighbourhood: A social-pedagogical perspective. *Children & Society (OnlineEarly Articles)*, DOI:10.1111/j.1099-0860.2007.00130.x.
- De Visscher, S., & Bouverne - De Bie, M. (*in press*). The neighbourhood of children beyond playing: a social-pedagogical perspective. In L. Reinders & M. Van der Land (Eds.), *Doing, thinking, feeling home: transitory meanings and attachments to residential place*.

- De Vries, C., & De Heus, H. (2008). *Het anti-kind boek*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
- De Welter, J., De Visscher, S., & Vanobbergen, B. (2007). Is een ramp een ramp? De dominante constructie van de publieke ruimte door skaters uitgedaagd. *Pedagogiek*, 27(3), 187-200.
- De Winter, M. (1995). *Kinderen als medeburgers*. Utrecht: De Tijdstroom.
- De Winter, M. (1996). De straatvrees van pedagogen: over de opvoedkundige waarde van jeugdparticipatie. *Comenius*, 16, 375-388.
- De Winter, M. (2000). *Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofddlijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek*. Assen: Van Gorcum.
- De Winter, M. (2004). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief*. Den Haag: Wetenschappelijke raad voor het overheidsbeleid.
- De Winter, M., & Kroneman, M. (Eds.). (2003). *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.
- De Winter, M., Kroneman, M., & Baerveldt, C. (1999). The social education gap. Report of a Dutch peer consultation project on family policy. *British Journal of Social Work*, 29(6), 903-914.
- Degreef, A. (2004). *Inventarisatie van bestaand onderzoek omtrent het perspectief van kinderen op publieke ruimte*. Meise: Onderzoekscentrum Kind&Samenleving.
- Dekeukeleire, E. (2004). *Sint-Pieters-Aalst, Sint-Pieters-Aaigem, Sint-Denijsplein 1819-1940*. Gent.
- Dekker, J. J. H. (2006). *Het verlangen naar opvoeden: over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900*. Amsterdam: Bakker.
- Delafonteyne, M. (2002). *Onderzoek naar de onveiligheids- en criminaliteitsbeleving bij de bewoners van Nieuw Gent*. Ongepubliceerd Thesis ingediend tot het behalen van de graad licentiaat in de criminologie, Universiteit Gent, Gent.
- Delanote, T., Viaene, P., & Maes, T. (1986). *Stadswandeling door de wijk Nieuw Gent - Steenakker*. Gent: Gebak.
- Delanty, G. (2003). Citizenship as a learning process: disciplinary citizenship versus cultural citizenship. *International Journal of Lifelong Education*, 22(6), 597-605.
- Demey, A. (1997). *Oscar Van De Voorde: Architect (1871-1938)*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen.
- Denters, S. (2004). *Achtergrondstudie stedelijke burgerschap*. Enschedé: Universiteit Twente.
- Depaepe, M. (2000). *De pedagogisering achterna: aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*. Leuven: Acco.
- Department of the Environment. (1973). *Children at play*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Deseyn, G. (1977). *Rechtstreekse invloeden der Gentse textielindustriëlen op de negentiende-eeuwse stadsontwikkeling: bedrijfsinplantingen, arbeidershuisvesting en openbare werken*. Paper voorgesteld op Vijfde nationaal congres voor I.A.-Textiel, Gent.

- Dodd, A. T. (2005). Advocating for play in the United States. *Playrights. A journal of the theory and practice of play*, 26(1), 9-10.
- Drotner, K. (2005). Mediatized childhoods: Discourses, dilemmas and directions. In J. Qvortrup (Ed.), *Studies in modern childhood: Society, agency, culture* (pp. 39-58). New York: Palgrave Macmillan.
- Dumont, M., & Vanhelsuwé, E. (Eds.). (1979). *Kinderen in de stad*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Durkheim, E. (1956). *Education and sociology*. Illinois: The Free Press.
- Duyvendak, J. W. (1998). De gemengde wijk. Integratie door differentiatie. *Tijdschrift voor de Sociale Sector, maart/april 1998*, 14-19.
- Duyvendak, J. W., & Uitermark, J. (2005). De opbouwwerker als architect van de publieke sfeer. *Beleid en maatschappij*, 32, 76-89.
- Easthope, H. (2004). A place called home. *Housing, Theory and Society*, 21(3), 128-138.
- Elsley, S. (2004). Children's experience of public space. *Children & Society*, 18(2), 155-164.
- Emmison, M., & Smith, P. (2000). *Researching the visual*. Thousand Oaks: Sage.
- Erickson, F. (1973). What makes school ethnography 'ethnographic'? *Anthropology and Education Quarterly*, 4, 10-19.
- Eriksen, E. O., & Weigard, J. (1999). The end of citizenship? New roles challenging the political order. ARENA Working Papers 99/26. Retrieved 01.02.2008, from http://www.arena.uio.no/publications/working-papers1999/papers/wp99_26.htm
- Erikson, E. (1959). *Identity and the life cycle. Selected papers*. New York: International Universities Press.
- Etzioni, A. (Ed.). (1998). *The essentialist communitarian reader*. Lanham: Rowman&Littlefield.
- Farné, R. (2005). Pedagogy of play. *Topoi*, 24, 169-181.
- Fjortoft, I. (2004). Landscape as playscape: The effects of natural environments on children's play and motor development. *Children, Youth and Environments*, 14(2), 21 - 44.
- Flusty, S. (2000). Trashing downtown: Play as resistance to the spatial and representational regulation of Los Angeles. *Cities*, 17(2), 149-158.
- Forrest, R. (2004). Who cares about neighbourhoods? CNR Paper 26 [Electronic Version]. Retrieved 01.02.2008 from <http://www.bristol.ac.uk/sps/cnrpaperspdf/cnr26pap.pdf>.
- Francis, M., & Lorenzo, R. (2002). Seven realms of children's participation. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 157-169.
- Frost, J. (1997). Child development and playgrounds. *Parks & Recreation*, 32(4), 54-60.
- Frost, J., & Wortham, S. (1988). The evolution of American playgrounds. *Young Children*, 43(5), 19-28.
- Gaus, H., De Graeve, B., Simon, F., & Verbruggen-Aelterman, A. (1983). *Alledaagsheid en mondelinge geschiedenis: Studie en toepassing in het secundair onderwijs*. Gent: Interfacultair Centrum voor Lerarenopleidng.

- Gehl, J. (1978). *Leven tussen huizen* (J. Van Beusekom, Trans.). Zutphen: De Walburg Pers.
- Geldof, C., & Janssens, N. (2007). Van ontwerpmatig denken naar onderzoek. *Achtergrond*(3), 11-19.
- Geldof, D., & Van Assche, V. (1999). J-on-g-elijk? Jongeren en sociale ongelijkheid in de risicomaatschappij. In P. Allegaert & B. Van Bouchaute (Eds.), *Veer10-Acht10. De leefwereld van jongeren* (Vol. 241-250). Leuven: Garant.
- Geldof, D., Van Menxel, G., & Vranken, J. (1999). Maatschappelijke ontwikkelingen: de overgang naar een risicomaatschappij. In H. Baert, M. De Bie, A. Desmet, L. Hellinckx & L. Verbeke (Eds.), *Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: Die Keure.
- Geulen, D. (1982). Sozialisatietheorie. In H. Eyferth, H. U. Otto & H. Tiersch (Eds.), *Handbuch zur Sozialarbeit/Sozialpädagogik* (pp. 957-974). Darmstadt: Luchterhand.
- GfK NOP. (2007). *Reflections on childhood: Friendship*. London: The Children's Society.
- Giddens, A. (1976). *New rules of sociological method*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: self and society in Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional society. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (Eds.), *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (pp. 56-109). Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1997). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giesecke, H. (1985). *Das Ende der Erziehung*. Stuttgart: Klett-Cotta-Verlag.
- Giesecke, H. (1987). *Pädagogik als Beruf. Grundformen pädagogischen Handelns*. München: Juventa Verlag GmbH.
- Gillis, J. R. (1981). *Youth and history*. New York.
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldine De Gruyter.
- Gläser, J., & Laudel, G. (1999). *Theoriegeleitete Textanalyse? Das Potential einer variablenorientierten qualitativen Inhaltsanalyse*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Godfrey, B. S., & Richardson, J. C. (2004). Loss, collective memory and transcribed oral histories. *International Journal of Social Research Methodology*, 7(2), 143-155.
- Goslin, D. A. (1969). *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNally.
- Greenhalgh, L., & Worpole, K. (1995). *Urban parks and social renewal*. London.
- Griffin, C. (2001). Imagining new narratives of youth - Youth research, the 'new Europe' and global youth culture. *Childhood*, 8(2), 147-166.
- Grover, S. (2004). Why won't they listen to us? On giving power and voice to children participating in social research. *Childhood*, 11(1), 81-93.
- Hall, P. (1992). *Urban and regional planning*. London: Routledge.

- Hampshire, R., & Wilkinson, S. (1999). *Youth shelters and sports systems: a good practice guide*. London: Thames Valley Police.
- Hannerz, U. (1980). *Exploring the city : inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Harden, J. (2000). There's no place like home. The public/private distinction in children's theorizing of risk and safety. *Childhood*, 7(1), 43-59.
- Harper, D. (2002). Talking about pictures: a case for photo elicitation. *Visual Studies*, 17(1), 13-26.
- Hart, R. (1979). *Children's experience of place*. London: Irvington Press.
- Hart, R. (1998). *Managing cities as if children mattered*. London: Earthscan.
- Hartle, L., & Johnson, J. E. (1993). Children on playgrounds. In C. H. Hart (Ed.), *Children on Playgrounds* (pp. 14-42). New York: State University of New York Press.
- Harvey, D. (1996). *Justice, nature and the geography of difference*. Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Hayward, G. (1974). Children's play and urban playground environments: a comparison of traditional, contemporary and adventure playground types. *Environment and Behavior*, 6(4), 131-168.
- Hazekamp, J. L. (1987). Straatjongeren of jongeren op straat? In M. Du Bois - Reymond, J. L. Hazekamp & M. Matthijssen (Eds.), *Jugend onderzoek* (pp. 33 - 48). Amersfoort: Giordano Bruno.
- Hellinckx, L. (1999). De lokale samenleving als integratiekader? In H. Baert, M. De Bie, A. Desmet, L. Hellinckx & L. Verbeke (Eds.), *Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen* (pp. 119-138). Brugge: Die Keure.
- Hendrick, H. (1997). Constructions and reconstructions of British childhood: An interpretative survey, 1800 to the present. In A. James & A. Prout (Eds.), *Constructing and reconstructing childhood* (pp. 34-62). London: Falmer Press.
- Hendrickx, F. (1982). Genk kindvriendelijke gemeente: reeds meer dan 40 speelhoeken klaar. *De Gemeente*, 12, 389-391.
- Hengst, H. (1997). Reconquering urban spots and spaces? Children's public(ness) and the scripts of media industries. *Childhood*, 4(4), 425-444.
- Hengst, H. (2000). Children's culture(s) in consumer societies. In B. Van den Bergh & J. Van den Bulck (Eds.), *Children and media: multidisciplinary approaches* (pp. 9-32). Leuven: CBGS-publicaties, Garant.
- Hengst, H. (2007). Metamorphoses of the world within reach. In H. Zeiher, D. Devine, A. T. Kjørholt & H. Strandell (Eds.), *Flexible childhood? Exploring children's welfare in time and space* (pp. 95-119). Odense: University Press of Southern Denmark.
- Herrington, S., & Nicholls, J. (2007). Outdoor play spaces in Canada: The safety dance of standards as policy. *Critical Social Policy*, 27(1), 128-138.
- Hewes, J. (2007). The value of play in early learning: towards a pedagogy. In T. Jambor & J. Van Gils (Eds.), *Several perspectives on children's play* (pp. 119-145). Antwerpen: Garant.

- Heyting, F. (1999). Participatie en autonomie: over identiteitsopvoeding in een post-modernistische samenleving. In *Kind in de eenentwintigste eeuw* (pp. 39-44). Gent: VBJK.
- Hiemstra, R. (1972). *The educative community. Linking the community, education and family*. Lincoln, Nebraska: Professional Educators Publications.
- Hill, M., Davis, J., Prout, A., & Tisdall, K. (2004). Moving the participation agenda forward. *Children & Society, 18*(2), 77-96.
- Hillman, M., Adams, J., & Whitelegg, J. (1990). *One false move... A study of children's independent mobility*. London: Policy Studies Institute.
- Hogan, D. (2005). Researching the child in developmental psychology. In S. Greene & D. Hogan (Eds.), *Researching Children's Experience. Approaches and Methods* (pp. 22-41). London: Sage Publications.
- Holloway, S. L., & Valentine, G. (2000a). Spatiality and the new social studies of childhood. *Sociology, 34*(4), 763-783.
- Holloway, S. L., & Valentine, G. (2000b). *Children's geographies: playing, living, learning*. London: Routledge.
- Holme, A., & Massie, P. (1970). *Children's play: a study of needs and opportunities*. London: Michael Joseph.
- Honig, M.-S. (1999). *Entwurf einer Theorie der Kindheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horelli, L. (1998). Creating child-friendly environments. Case studies on children's participation in three European countries. *Childhood, 5*(2), 225-239.
- Howans, G. C. (1949). The strategy of industrial sociology. *The American Journal of Sociology, 54*(4), 330-337.
- Howard, E. (1902). *Garden Cities of To-Morrow*. London: S. Sonnenschein & Co.
- Huizinga, J. (1974). *Homo ludens: proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Hume, C., Salmon, J., & Ball, K. (2005). Children's perceptions of their home and neighbourhood environments, and their association with objectively measured physical activity: a qualitative and quantitative study. *Health Education Research, 20*(1), 1-13.
- Huys, M. (1979). 'De straat doodt, leve het speelplein!' ? *Geschiedenis van de openbare speelruimten in Vlaanderen (Antwerpen, Gent en Brugge)*. Ongepubliceerd Verhandeling aangeboden tot het behalen van de graad van Licentiaat in de Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, richting Sociale Agogiek, Universiteit Gent, Gent.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Jambor, T., & Van Gils, J. (Eds.). (2007). *Several perspectives on children's play: Scientific reflections for practioners*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- James, A., Jenks, C., & Prout, A. (1998). *Theorizing childhood*. Cambridge: Polity Press.
- James, A., & Prout, A. (Eds.). (1997). *Constructing and reconstructing childhood*. London: FalmerPress.

- Jans, M. (2004). Children as citizens. Towards a contemporary notion of child participation. *Childhood*, 11(1), 27-44.
- Jansen, D. (1996). *Landje Pik: Speel-inclusieve inrichting en planning van woongebieden*. Amersfoort: Stichting Speelruimte.
- Jensen, A.-M., Ben-Arieh, A., Conti, C., Kutsar, D., Ghiolla Phádraig, M. N., & Warming Nielsen, H. (Eds.). (2004). *Children's welfare in ageing Europe*. Trondheim: Norwegian Centre for Child Research.
- Johnson, K. (2004). *Researching with children: Children's perspectives of their place(s) in Primary Schools*. Paper presented at the Australian Association for Research in Education Conference. Retrieved 01.10.2007, from <http://www.aare.edu.au/04pap/joh04585.pdf>.
- Jókövi, E. M. (2000). *Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam*. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte.
- Jones, O. (2001). Before the dark of reason: some ethical and epistemological considerations on the otherness of children. *Ethics, Place and Environment*, 4, 173-178.
- Jones, O., Williams, M., & Fleuriot, C. (2003). 'A new sense of place?' The implications of mobile wearable ICT devices for the geographies of urban childhood. *Children's Geographies*, 1(2), 165-180.
- Kampmann, J. (2004). Societalization of childhood: New opportunities? New demands? In H. Brembeck, B. Johansson & J. Kampmann (Eds.), *Beyond the competent child* (pp. 127-152). Roskilde: Roskilde University Press.
- Kanuha, V. K. (2000). "Being" native versus "going native": Conducting social work research as an insider. *Social Work*, 45(5), 439-447.
- Karsten, L. (1995). Het kind in de stad: van achterbank-generatie en 'pleiners'. *Geografie*, 4(5), 36-40.
- Karsten, L. (2002). Mapping childhood in Amsterdam: the spatial and social construction of children's domain in the city. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie*, 93(3), 231-241.
- Karsten, L. (2002b). *Oases in het beton. Aandachtspunten voor een jeugdriendelijke openbare ruimte*. Assen: Van Gorcum.
- Karsten, L. (2003). Children's use of public space: The gendered world of the playground. *Childhood*, 10(4), 457-473.
- Karsten, L., Kuiper, E., & Reubsæet, H. (2001). *Van de straat? De relatie tussen jeugd en publieke ruimte verkend*. Assen: Van Gorcum.
- Kassies, J. (1985). Speeltuinwerk, al tachtig jaar. *Jeugd en Samenleving*, 15, 193-200.
- Katz, C. (2006). Power, space, and terror: social reproduction and the public environment. In S. Low & N. Smith (Eds.), *The politics of public space* (pp. 105-121). London: Routledge.
- Kearns, A., & Parkinson, M. (2001). The significance of neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2103-2110.
- Kennedy, D. (1998). Empathic childrearing and the adult construction of childhood. A psychohistorical look. *Childhood*, 5(1), 9-22.
- Kennett, P., & Forrest, R. (2006). The neighbourhood in a European context. *Urban Studies*, 43(4), 713-718.

- Kesteloot, C. (2003). Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21ste eeuw. In F. De Rynck (Ed.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies* (pp. 15-39). Brugge: Die Keure.
- Kjemtrup, K., & Herrstedt, L. (1992). Speed management and traffic calming in urban areas in Europe: a historical view. *Accident Analysis and Prevention*, 24(1), 57-65.
- Kjorholt, A. T., & Lidén, H. (2006). Children and youth as citizens: Symbolic participants or political actors. In H. Brembeck, B. Johansson & J. Kampmann (Eds.), *Beyond the competent child. Exploring contemporary childhoods in the Nordic welfare societies* (pp. 63-87). Roskilde: Roskilde University Press.
- Kloos, P. (1983). De aanval op Margaret Mead. *Intermediair*, 19(28), 1-7.
- Knops, G. (1992). *Stadsvernieuwing in beweging*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Kohlbacher, F. (2005). The use of qualitative content analysis in case study research [Electronic Version]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 7, Art. 21. Retrieved 01.02.2007 from <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-06/06-1-21-e.htm>.
- Kozlovsky, R. (2006). *The Junk Playground: creative destruction as antidote to delinquency*. Paper presented at the Threat and Youth Conference, Teachers College, Princeton University School of Architecture.
- Kracauer, S. (1952). The challenge of qualitative content analysis. *The Public Opinion Quarterly*, 16(4), 631-642.
- Kunnean, H. (2005). Social Work as laboratory for normative professionalisation. *Social Work & Society*, 3(2), 191-200.
- Kvale, S. (1983). The qualitative research interview: a phenomenological and a hermeneutical mode of understanding. *Journal of Phenomenological Psychology*, 14, 171-196.
- Kymlicka, W., & Norman, W. (1994). Return of the citizen: A survey of recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104, 352-381.
- Kyttä, M. (2004). The extent of children's independent mobility and the number of actualized affordances as criteria for child-friendly environments. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 179-198.
- Labre, M. (2005). Maken jongens/meisjes het verschil? In L. De Rycke (Ed.), *De Kloksons voorbijgeklikt. Reflecties van op de zijlijn* (pp. 105-116). Antwerpen: Garant.
- Lansdown, G. (1994). Children's rights. In B. Mayall (Ed.), *Children's Childhoods: Observed and Experienced* (pp. 33-44). London: Falmer Press.
- Lavega, P. (1998). Critical revision of the definitions of play: Reflections and proposals with respect to the educational/recreational application of play. In B. Van Praet (Ed.), *Report. European IPA Congress: The playfulness of society*. Meise: NDO.
- Lawy, R., & Biesta, G. (2006). Citizenship-as-practice: the educational implication of an inclusive and relational understanding of citizenship. *British Journal of Educational Studies*, 54(1), 34-50.

- Le Corbusier. (1987). *The city of tomorrow and its planning*. New York: Dover Publications.
- Lefavre, L., Fuchs, R., & Strauven, F. (2002). *Aldo van Eyck : de speelplaatsen en de stad*. Rotterdam: NAI.
- Lefebvre, H. (1962). *Introduction à la modernité*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Leufgen, W., & Van Lier, M. (2007). *Vrij spel voor natuur en kinderen*. Utrecht: Jan Van Arkel.
- Lewis, A., & Lindsay, G. (Eds.). (2000). *Researching children's perspectives*. Philadelphia: Open University Press.
- Lewis, C. A. (1996). *Green nature, human nature: the meaning of plants in our lives*. Chicago: University of Illinois Press.
- Liljeström, R. (1983). The public child, the commercial child and our child. In F. Kessel & A. W. Siegel (Eds.), *The child and other cultural inventions* (pp. 124-157). New York: Praeger.
- Linters, A. (1990). Bouwen in de industriële tijd: Een evenwicht tussen noden en mogelijkheden. In *De beschikbare ruimte: reflecties over bouwen* (pp. 74-93). Tiel: Lannoo.
- Lippitz, W. (1999). Aspekte einer phänomenologisch orientierten pädagogisch-anthropologischen Erforschung von Kindern. *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Pädagogik*, 75(2), 238-247.
- Lofland, L. H. (1973). *A world of strangers: Order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Lofland, L. H. (1998). *The public realm. Exploring the city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Loopmans, M. (2000). Het bedrog van de buurt. *Agora*, 16(3), 26-28.
- Loopmans, M. (2007). *Urban governance, neighbourhoods and organised residents: Resident mobilisation and urban policies in Antwerp, Belgium*. Ongepubliceerd Proefschrift voorgedragen tot het behalen van het doctoraat in de wetenschappen, KULeuven, Leuven.
- Louv, R. (1991). *Childhood's future*. New York: Doubleday.
- Louv, R. (2006). *Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-deficit Disorder*. Algonquin Books.
- Low, S. (2001). The edge and the center: gated communities and the discourse of fear. *American Anthropologist*, 103(1), 45-58.
- Low, S. (2006). How private interests take over public space: zoning, taxes, and incorporation of gated communities. In S. Low & N. Smith (Eds.), *The politics of public space* (pp. 81-103). London: Routledge.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge: MIT Press.
- Lynch, K. (1977). *Growing up in cities*. Cambridge: MIT Press.
- Makkonen, E. (2006). From present to past: Discourses of remembered childhoods. In H. Brembeck, B. Johansson & J. Kampmann (Eds.), *Beyond the competent child. Exploring contemporary childhoods in the Nordic welfare societies* (pp. 107-124). Roskilde: Roskilde University Press.
- Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Pacific*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

- Malone, K. (1999). Growing up in cities as a model of participatory planning and 'place-making' with young people. *Youth Studies Australia*, 18(2), 17 - 23.
- Malone, K. (2002). Street life: Youth, culture and competing uses of public space. *Environment and Urbanization*, 14(2), 157-168.
- Mannion, G., & I'Anson, J. (2004). Beyond the Disneyesque. Children's participation, spatiality and adult-child relations. *Childhood*, 11(3), 303-318.
- Mantell, W. (1970). *A study in oral history*. Knoxville: The University of Tennessee Press.
- Marshall, M. N. (1996). Sampling for qualitative research. *Family Practice*, 13, 522-525.
- Martensson, B. (1972). *Observations of outdoor activities in some housing areas*. Stockholm.
- Maso, I. (1990). Onderzoek is menselijk. In A. Smaling & I. Maso (Eds.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek* (pp. 117-126). Meppel: Boom.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Meppel: Boom.
- Masschelein, J. (1993). Politieke vorming en het einde van de gemeenschap. *Vorming*, 9(1), 17-27.
- Massey, D. (1995). The conceptualization of place. In D. Massey & P. Jess (Eds.), *A place in the world?: Places, cultures and globalization* (pp. 215-239). Oxford: Oxford University Press.
- Massey, D. S., & Denton, N. A. (1994). *American Apartheid: segregation and the making of the underclass*. Cambridge: Harvard University Press.
- Matthews, H. (1980). The mental maps of children: Images of Coventry's city. *Geography*, 16, 169-179.
- Matthews, H. (2003a). Coming of age for children's geographies. *Children's Geographies*, 1(1), 3-5.
- Matthews, H. (2003b). The street as a liminal space: the barbed spaces of childhood. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the city: home, neighbourhood and community* (pp. 101-117). London/New York: Routledge.
- Matthews, H., Limb, M., & Percy-Smith, B. (1998). Changing worlds: the microgeographies of young teenagers. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 89(2), 193-202.
- Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F., & Limb, M. (2000). Growing-up in the countryside: children and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 16(2), 141-153.
- Mayall, B. (2000). The sociology of childhood in relation to children's rights. *The International Journal of Children's Rights*, 8, 243-259.
- Mayring, P. (1990). *Qualitative Inhaltsanalyse: Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Mayring, P. (2000). Qualitative content analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(2).
- McAdoo, H. (1980). Oral history as a primary resource in educational research. *Journal of Negro Research*, 49(4), 414-422.

- McKendrick, J. (2000). The geography of children: an annotated bibliography. *Childhood*, 7(3), 359 – 387.
- McKendrick, J., Bradford, M. G., & Fielder, A. (2000). Kid customer? Commercialization of playspace and the commodification of childhood. *Childhood*, 7(3), 295-314.
- Meganck, L. (1994). *Het Miljoenenkwartier te Gent (1926-1940) : spiegel van het Gentse architectuurgebeuren in een bewogen tijd*. Ongepubliceerd Thesis ingediend tot het behalen van de graad Licentiaat in de Geschiedenis, Universiteit Gent, Gent.
- Meganck, L., Demey, A., & Poulain, N. (1995). *Het Miljoenenkwartier : een Gentse woonwijk uit het Interbellum*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen.
- Mergen, B. (1975). The discovery of children's play. *American Quarterly*, 27(4), 399-420.
- Michaelis, B. (1979). Adventure Playgrounds: A healthy affirmation of the rights of the child. *Journal of Physical Education and Recreation*, 50(8), 55-58.
- Miles, M., & Huberman, M. (1994). *Qualitative data analysis : an expanded sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Mitchell, W. (1995). *City of bits: space, place and the infobahn*. Cambridge: MIT Press.
- Mollenhauer, K. (1983). *Vergessene Zusammenhänge*. Weinheim: Juventa Verlag.
- Moore, R. (1986). *Childhood's domain: play and play space in child development*. London: Croom Helm.
- Moore, R. (1987). Streets as playgrounds. In A. V. Moudon (Ed.), *Public streets for public use* (pp. 45-62). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Moore, R. (1993). A health capsule for the 21st century. In M. Guddemi & T. Jambor (Eds.), *A right to play: Proceedings of the American Association for the Child's Right to Play* (pp. 11-14). AR: SECA.
- Moore, R. (1996). Compact nature: the role of playing and learning gardens on children's lives. *Journal of Therapeutic Horticulture*, 8.
- Moore, R., & Young, D. (1978). Childhood outdoors: toward a social ecology of the landscape. In I. Altman & J. F. Wohlwill (Eds.), *Children and the environment*. New York: Plenum Press.
- Morgan, D., Pacheco, V., Chiedza, R., Vazquez, E., Berg, M., & Schensul, J. (2004). Youth participatory action research on hustling and its consequences. *Children, Youth and Environments*, 14(2), 201-228.
- Morrison, K. (2005). Structuration theory, habitus and complexity theory: elective affinities or old wine in new bottles? *British Journal of Sociology of Education*, 26(3), 311 - 326.
- Morrow, V., & Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: an overview. *Children & Society*, 10(2), 90-105.
- Morss, J. R. (2002). The several social constructions of James, Jenks, and Prout: A contributions tot sociological theorization of childhood. *The International Journal of Children's Rights*, 10, 39-54.
- Mortier, F. (1999). De verschijning van het kind: ethiek van de omgang tussen kinderen en volwassenen. In *Kind in de eenentwintigste eeuw* (pp. 39-44). Gent: VBJK.

- Musterd, S., & De Winter, M. (1998). Conditions for spatial segregation: some European perspectives. *International Journal for Urban and Regional Research*, 22(4), 665-673.
- Nairn, K., & Smith, A. (2003). *Young people as researchers in schools: the possibilities of peer research*. Paper presented at the Annual Meeting of the AERA, April 2003.
- National Playing Fields Association. (2000). Best Play: What play provisions should do for children [Electronic Version]. Retrieved 01.02.2008 from http://www.ncb.org.uk/dotpdf/open%20access%20-%20phase%201%20only/bestplay_cpc_20040115.pdf.
- Nauta, L. W. (1992). Changing conceptions of citizenship. *Praxis International*, 12(1), 21-34.
- Nelson, R. (1993). Searching for the lost arrow: physical and spiritual ecology in the hunter's world. In Kellert & E. O. Wilson (Eds.), *The Biophilia hypothesis* (pp. 201-228). Washington D.C.: Island Press.
- Nesbitt, E. (2000). Researching 8 tot 13-year-olds' perspectives on their experience of religion. In A. Lewis & G. Lindsay (Eds.), *Researching children's perspectives* (pp. 135-149). Philadelphia: Open University Press.
- Nespor, J. (1998). The meaning of research: kids as subjects and kids as inquirers. *Qualitative Inquiry*, 4(3), 369-388.
- Nic Gabhainn, S., & Sixsmith, J. (2006). Children photographing well-being: facilitating participation in research. *Children & Society*, 20, 249-259.
- Nio, I. (2001). Publieke ruimte in de netwerkstad. In T. De Vos (Ed.), *Publieke ruimte: een andere aanpak* (pp. 22-56). Brugge: Die Keure.
- Nussbaum, M. C. (2006). *Frontiers of justice: disability, nationality, species membership*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- O'Brien, M., Jones, D., & Sloan, D. (2000). Children's independent spatial mobility in the urban public realm. *Childhood*, 7(3), 257-277.
- O'Dell, L. (2007). Representations of the 'Damaged' Child: 'Child Saving' in a British children's charity ad campaign [Electronic Version]. *Children & Society (OnlineEarly Articles)*, doi:10.1111/j.1099-0860.2007.00114.x.
- Pain, R., Grundy, S., & Gill, S. (2005). 'So long as I take my mobile': mobile phones, urban life and geographies of young people's safety. *International Journal for Urban and Regional Research*, 29(4), 814-830.
- Park, R., Burgess, E. W., & McKenzie, R. D. (1925). *The city*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Pellegrini, A. D., & Smith, P. (1998). The development of play during childhood: forms and possible functions. *Child Psychology and Psychiatry Review*, 3(2), 51-57.
- Percy-Smith, B. (2002). Contested worlds: Constraints and opportunities in city and suburban environments in an English Midlands city. In L. Chawla (Ed.), *Growing up in an urbanising world* (pp. 57-80). London: Earthscan Publications.

- Perquin, N. (1970). *De pedagogische verantwoordelijkheid van de samenleving*. Roermond: J.J. Romen & Zonen.
- Philo, C. (2000). The corner-stones of my world. *Childhood*, 7(3), 243 – 256.
- Piaget, J. (1962). *Play, dreams and imitation*. New York: Norton.
- Piessens, A. (2007). *De grammatica van het welzijnswerk. Onderzoek naar het welzijnswerk als dagelijkse praktijk*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van Doctor in de Pedagogische Wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Pinxten, R. (2007a). *De strepen van de zebra*. Antwerpen: Houtekiet.
- Pinxten, R. (2007b). Denken over inclusie, verschil en burgerschap. Retrieved 01.02.2008, from http://www.west-vlaanderen.be/welzijn&zorg/gelijkekansen/gelijkekansen_pinxten.pdf
- Pinxten, R., & Dikomitis, L. (2006). *What to make of life when you are an urbanite. Religion or secularisation: the meaning of life as a modern predicament*. Paper presented at the International symposium 'Making sense in the city: Culture, community and identity in an urban world', Gent, 17-20/12/2006.
- Pols, J. (2004). *Good care. Enacting a complex ideal in long-term psychiatry*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Pols, J. (2006). Washing the citizen: washing, cleanliness and citizenship in mental health care. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 30, 77-104.
- Portelli, A. (1991). What makes oral history different? In *The death of Luigi Trastulli and other stories: Form and meaning in oral history* (pp. 45-58). Albany: State University of New York Press.
- Poulain, N., Vandenbreenen, J., Meganck, L., Demey, A., & Vercruyse, R. (1998). *Architectuur in het interbellum*. Sint-Niklaas: Openbaar kunstbezit in Vlaanderen.
- Preston, B. (1995). Cost effective ways to make walking safer for children and adolescents. *Injury Prevention*, 1, 187-190.
- Projektgruppe Jugendbüro und Hauptschülerarbeit. (1975). *Die Lebenswelt van Hauptschüler. Ergebnisse einer Untersuchung*. München: Juventa Verlag.
- Prosser, J. (1998). The status of image-based research. In J. Prosser (Ed.), *Image-based research. A source book for qualitative researchers* (pp. 97-112). London: Falmer Press.
- Prosser, J., & Schwartz, D. (1998). Photographs within the sociological research process. In J. Prosser (Ed.), *Image-based research: a source book for qualitative researchers* (pp. 115-130). London: Falmer Press.
- Punch, S. (2002). Research with children: The same or different from research with adults? *Childhood*, 9(3), 321-341.
- Putnam, R. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Qvortrup, J. (1987). Childhood as a social phenomenon. Implications for future social politics. *Eurosocial Newsletter*, 46, 17-23.
- Qvortrup, J. (2005). Varieties of childhood. In J. Qvortrup (Ed.), *Studies in modern childhood: society, agency, culture* (pp. 1-20). New York: Palgrave Macmillan.

- Raes, K. (1994). De morele betekenis van het vertoog over de rechten van het kind. In E. Verhellen (Ed.), *Kinderrechtengids*. Gent: Mys&Breesch.
- Raes, K. (1997). *Het moeilijke ontmoeten. Verbalen van alledaagse zedelijkheid*. Brussel: VUBPress.
- Rasmussen, K. (2004). Places for children - children's places. *Childhood*, 11(2), 155-173.
- Rasmussen, K., & Smidt, S. (2003). Children in the neighbourhood: the neighbourhood in the children. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the city: home, neighbourhood and community* (pp. 82-100). London: Routledge.
- Raymund, J. F. (1995). From barnyards to backyards: an exploration through adult memories and children's narratives in search of an ideal playscape. *Children's Environments*, 12(3), 133-163.
- Reijndorp, A. (2004). *Stadswijk: stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- Reijndorp, A., & Nio, I. (1996). *Het stedelijk theater : ruimtelijk beleid en openbare ruimte*. Bussum: Thoth.
- Riggio, E. (2002). Child friendly cities: Good governance in the best interests of the child. *Environment and Urbanization*, 14(2), 45-58.
- Rijnen, J., Meindertsma, S., & Vermeulen, D. (1989). *Kom je buiten spelen? : Stichting Lans*.
- Ritsert, J. (1972). *Inhaltsanalyse und Ideologiekritik. Ein Versuch über die kritische Sozialforschung*. Frankfurt: Athenäum.
- Rivkin, M. S. (1995). *The great outdoors: restoring children's right to play outside*. Washington DC: National Association for the Education of Children.
- Robson, C. (2002). *Real world research*. Oxford: Blackwell Science.
- Roe, K. (2000). Adolescents' media use: a European view. *Journal of Adolescent Health*, 27(2), 15-21.
- Roets, G. (2008). *Connecting activism with academia. A postmodernist feminist perspective in disability studies*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van Doctor in de Pedagogische Wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Rogiers, F. (2005). Het syndroom van Madurodam. In L. De Rycke, L. Ackaert, M. Labre, G. Van Hove, E. Castermans, G. Kaesemans & F. Rogiers (Eds.), *De Kliksons voorbijgeklikt. Reflecties van op de zijlijn* (pp. 165-178). Antwerpen: Garant.
- Roopnarine, J. L., Johnson, J. E., & Hooper, F. H. (Eds.). (1994). *Children's play in diverse cultures. Children's play in society series*. New York: State University of New York Press.
- Roose, R. (2006). *De bijzondere jeugdzorg als opvoeder*. Gent: Academia Press.
- Ruimtelijk Ontwikkelingsplan Nieuw Gent - Steenakker. (2003). Stad Gent, Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning.
- Runkel, P. J., & McGrath, J. E. (1972). *Research on human behavior : a systematic guide to method*. London: Holt, Rinehart and Winston.

- Saey, P. (2006). Solidariteit in diversiteit: het republikeins communautarisme van de beter opgeleide middenstander. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 40(2), 60-64.
- Sanoff, H., & Dickerson, J. (1971). Mapping children's behavior in a residential setting. *Journal of Architectural Education*, 25(4), 98-103.
- Schepel, S. (2006). *KiSS 2.0: Tool to test the child friendliness of street layout*. Paper presented at the the 3rd European Conference Child In The City, Stuttgart City Hall.
- Scholz, R., & Tietje, O. (2002). *Embedded case study methods: Integrating quantitative and qualitative knowledge*. London: Sage.
- Schouten, N. C. (1967). *Het woonmilieu*. Assen: Van Gorcum.
- Seminarie voor Stedenbouw. (1981). *Woonerven in een globale stedenbouwkundige visie*. Brussel: Sint-Lucas.
- Sennett, R. (1970). *The uses of disorder*. New York: Alfred A. Knopf.
- Sennett, R. (1971). *Wonen of leven. De stad van morgen*. Bussum: W. De Haan.
- Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. New York.
- Shackel, R. (2005). Urban living and erosion of the child's right to play. *Playrights. An international journal of the theory and practice of play*, 26(1), 11-14.
- Shapiro, M. (1983). *Child's garden: The Kindergarten movement from Froebel to Dewey*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Shaw, M. (2007). Community development and the politics of community. *Community Development Journal*, 43(1), 24-36.
- Sierens, S. (2007). *Leren voor diversiteit - leren in diversiteit: burgerschapsvorming en gelijke leerkansen in een pluriforme samenleving. Een referentiekader*. Gent: Steunpunt Diversiteit & Leren.
- Silk, J. S., Sessa, F. M., Morris, A. S., Steinberg, L., & Avenevoli, S. (2004). Neighborhood cohesion as a buffer against hostile maternal parenting. *Journal of Family Psychology*, 18(1), 135-146.
- Silverman, D. (1994). *Interpreting qualitative data: methods for analysing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Silverman, D. (2000). *Doing qualitative research: a practical handbook*. London: Sage Publications.
- Simon, F., & Vandamme, D. (1989). De pedagogisering van de kinderlijke leefwereld. De 'Ligue de l'Enseignement' en de oorsprong van enkele parascolaire initiatieven. In E. Verhellen, L. Cattrijsse & F. Spiesschaert (Eds.), *Rechten van kinderen. Een tekstbundel van de Rijksuniversiteit Gent naar aanleiding van de UNO-conventie voor de Rechten van het Kind* (pp. 151-182). Antwerpen/Arnhem: Kluwer/Gouda Quint.
- Smaling, A. (1987). *Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Smaling, A. (2006). De probleemstelling bij kennisgericht en praktijkgericht onderzoek. *Kvalon*, 11(1), 5-11.
- Smaling, A., & Maso, I. (1990). Objectiviteit in kwalitatief onderzoek: een overzicht. In A. Smaling (Ed.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek* (pp. 13-29). Meppel: Boom.

- Smets, M. (1977). *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930*. Brussel: Mardaga.
- Soenen, R. (2003). Diversiteit in verbondenheid. In F. De Rynck (Ed.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies* (pp. 179-207). Brugge: Die Keure.
- Soenen, R. (2006a). *Het kleine ontmoeten: over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant.
- Soenen, R. (2006b). Stitch & split. In F. Cockx & J. De Vriendt (Eds.), "*Ne zanger is een groep*": over gemeenschapsvorming (pp. 40-55). Wisselwerk Cahier 2006.
- Somer, K. (2007). *De functionele stad: de CLAM en Cornelis Van Eesteren, 1928-1960*. Rotterdam: NAI.
- Stad Gent. (2001). *Het speelruimtebeleidsplan van de stad Gent. Een noodzakelijk instrument voor een duurzame kindvriendelijke stad*. Gent: Stedelijke Jeugddienst.
- Stad Gent. (2006a). *Wijkprogramma voor Nieuw Gent - UZ*. Gent: Dienst Gebiedsgerichte Werking.
- Stad Gent. (2006b). *Wijkprogramma voor Stationsbuurt Zuid*. Gent: Dienst Gebiedsgerichte Werking.
- Stad Gent. (2007a). *'Ik weet wat gedaan!': Gentse jeugd en hun vrijetijdsbesteding*. Gent: Cesor/Jeugddienst Gent.
- Stad Gent. (2007b). *Speelweefsel in Gent: Richtlijnen en inspiratiebeelden voor realisatie van kindgerichte kwaliteitsvolle publieke ruimte*. Gent: Stad Gent.
- Stafseng, O. (1993). A sociology of childhood and youth: the need of both? In J. Qvortrup (Ed.), *Childhood as a social phenomenon: lessons from an international project. Eurosocial Report 47*. Vienna: European Centre.
- Stake, R. E. (1998). Case studies. In K. N. Denzin, S. Y. Lincoln & A. J. Anderson (Eds.), *Strategies of qualitative inquiry*. Thousand Oaks: Sage.
- Steffens, F., & Cuyvers, R. (2003). Woonomgeving en publiek domein. Een zoektocht naar succesfactoren voor het ontwerpen van woonomgevingen en publieke ruimten voor vitale en leefbare steden. In F. De Rynck (Ed.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies* (pp. 305-320). Brugge: Die Keure.
- Stevens, F. (2006). Media in het verlengde van het eigen leven: Media in het jeugdonderzoek 2000-2005. In N. Vettenburg, M. Elchardus & L. Walgrave (Eds.), *Jongeren van nu en straks: overzicht en synthese van recent jeugdonderzoek in Vlaanderen*. Leuven: LannooCampus.
- Stewart, M. A. (1998). Environmental history: profile of a developing field. *The History Teacher*, 31(3), 351-368.
- Stichting Ruimte voor de Jeugd. (1961). *Speelplaatsen en vrijetijdscentra voor jong en oud: Zwitserse gedachten en ervaringen*. Rotterdam.
- Stratford, E. (2002). On the edge: a tale of skaters and urban governance. *Social & Cultural Geography*, 3(2), 193-206.
- Studiecentrum voor Volkswoningbouw. (1982). *Volkswoningbouw. De tuinvijkgedachte. Internationaal, nationaal, provincie Limburg*. Hasselt: Provinciaal Hoger Architectuurinstituut.
- Stuyven, K. (Ed.). (2005). *Kindvriendelijke publieke ruimte*. Leuven: Mobiel21.

- Sutton, L. (2006). Adventure Playgrounds: a children's world in the city. Retrieved 01.10.2007, from <http://adventureplaygrounds.hampshire.edu/adventureplay.pdf>
- Swanborn, P. G. (1996). *Case study's? Wat, wanneer en hoe?* Amsterdam: Boom.
- Tanghe, J., Vanderstadt, H., & Vlaeminck, S. (1978). *Wonen of kijken?* Brussel: CIAUD/ICASD.
- Ten Have, P. (1977). Subjectivisme en veldonderzoek. In L. Brunt (Ed.), *Anders bekeken wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*. Meppel: Boom.
- ter Horst, W. (1995). *Wijs me de weg! Mogelijkheden voor een christelijke opvoeding in een post-christelijke samenleving*. Kampen: Kok.
- Thomas, D. (2006). A general inductive approach for analyzing qualitative evaluation data. *American Journal of Evaluation*, 27(2), 237-246.
- Thomas, N., & O'Kane, C. (1998). The ethics of participatory research with children. *Children & Society*, 12, 336-348.
- Thomas, N., & O'Kane, C. (2000). Discovering what children think: connections between research and practice. *British Journal of Social Work*, 30, 819-835.
- Thomassen, J. (1979). Burgers in twee gedaanten. *Beleid en maatschappij*, 7(2), 38-72.
- Thompson, P. (1988). *The voice of the past: oral history*. Oxford: Oxford University Press.
- Thorne, B. (2002). From silence to voice: bringing children more fully into knowledge. *Childhood*, 9(3), 251-254.
- Tirions, M. (2000). De Brede School: sociale spil in een veranderende wereld. *Welwijs*, 11(3), 3-6.
- Tranter, P., & Pawson, E. (2001). Children's access to local environments: a case study of Christchurch, New Zealand. *Local Environment*, 6(1), 27-48.
- Tromp, C. (2004). *Breedbeeld wetenschap. Een kritisch-reflexief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip*. Utrecht: Jan Van Arkel.
- Tutt, F., & Janssen, W. (2005). *The Duracell European Toy Survey 2005: NPD Eurotoys*.
- Uitermark, J. (2006). Niet verspreiden maar vooruit. *Ruimte & Planning*(2), 62-71.
- Uitermark, J., & Duyvendak, J. W. (2006). *Sociale integratie... straat aanpak in de praktijk: Ruimte maken voor straatburgerschap. Essay mensen maken de stad*. Gemeente Rotterdam / Universiteit van Amsterdam.
- Uitermark, J., Rossi, U., & Van Houtum, H. (2005). Reinventing multiculturalism: urban citizenship and the negotiation of ethnic diversity in Amsterdam. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(3), 622-640.
- Ulrich, R. S. (1993). Biophilia, biophobia, and natural landscapes. In Kellert & E. O. Wilson (Eds.), *The Biophilia hypothesis*. Washington, D.C.: Island Press.
- UNICEF. (1998). *Implementation handbook for the Convention on the Rights of the Child*. New York: UNICEF.
- Uyttenhove, P. (1990). Tussen stedebouwer en stad. In *De beschikbare ruimte: reflecties over bouwen* (pp. 37-52). Tiel: Lannoo.
- Vaiou, D., & Lykogianni, R. (2006). Women, neighbourhoods and everyday life. *Urban Studies*, 43(4), 731-743.

- Valentine, G. (1996). Children should be seen and not heard: The production and transgression of adults' public space. *Urban Geography*, 17(3), 205 - 220.
- Valentine, G. (1997). A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 13(2), 137-148.
- Valentine, G., & McKendrick, J. (1997). Children's outdoor play: exploring parental concerns about children's safety and the changing nature of childhood. *Geoforum*, 28(2), 219-235.
- Van Damme, W. (1989). Stadsvernieuwing in Gent: een kritische analyse van het beleid. *Samenlevingsopbouw*, 13(3), 7-10.
- Van Den Driessche, M., & Verschaffel, B. (Eds.). (2006). *De school als ontwerp-opgave. Schoolarchitectuur in Vlaanderen*. Gent: A&S/books.
- Van Der Linden, F. (1991). *Adolescent life world. Theoretical and empirical orientations in socialization processes of Dutch youth*. Amsterdam: Swets&Zeitlinger.
- Van der Spek, M., & Noyon, R. (1993). *Uitgeknikkerd, opgehoepeld. Een onderzoek naar de bewegingsvrijheid van kinderen op straat*. Amsterdam: Kinderen Voorrang/Regioplan.
- Van der Wouden, R. (2002). Publieke ruimte en maatschappelijke integratie. In S. Musterd & H. Ottens (Eds.), *Strijd om de stad. Sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Van Duffel, K., Claeys, A., & Schillemans, L. (2002). *Onderzoeksrapport lokaal jeugdbeleid in ontwikkeling (Onderzoeksrapport)*. Gent/Leuven: Ugent/Kuleuven.
- Van Ewijk, H. (1994). *De verschuiving. De veranderde status van jongeren in de jaren tachtig*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Van Gils, J. (2000). *Kinderen filosoferen over de stad*. Meise: Onderzoekscentrum Kind & Samenleving.
- Van Gils, J. (2004). *What is playing, when perceived by children?* Paper voorgesteld op ICCP World Play Conference: "Play and Education", Krakow.
- Van Gils, J., & Van Rumst, K. (2002). *Publieke ruimte: kinderen toegelaten*. Meise: Netwerk Kindvriendelijke Steden.
- Van Gunsteren, H. R. (1992). *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Van Hessen, J., & Klaassen, C. (1991). Jeugd in verleden en heden. Een historisch-sociologische benadering. In C. Klaassen (Ed.), *Jeugd als sociaal fenomeen. Identiteit, socialisatie en jeugdcultuur in theorie en onderzoek* (pp. 105-128). Leuven: Amersfoort.
- Van Mullem, P. (2001). *Wijkplan. Voorstellen m.b.t. vrije tijd van kinderen en jongeren die wonen en leven in Nieuw Gent*. Gent: Arteveldehogeschool.
- Van Nieuwenhove, T. (2000). *Mag ik buiten spelen? Een historische reconstructie van de publieke speelruimte in de woonomgeving* Ongepubliceerd Scriptie ingediend tot het behalen van de titel Licentiaat in de Pedagogische Wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Van Rumst, K., & Van Gils, J. (2003). *Bespeelbaar verklaard: verklarend woordenboek*. Wilrijk: VVJ/Kind & Samenleving.

- Van Vliet, W. (1983). Exploring the Fourth Environment: An Examination of the Home Range of City and Suburban Teenagers. *Environment and Behavior*, 15(5), 567-588.
- Vandekerckhove, A. (2005). *Jaarverslag Kinderrechtencommissariaat 2004 - 2005*. Brussel: Kinderrechtencommissariaat.
- Vandenberghe, L. (1999). Enkele belangrijke tendensen in de omgeving van kinderen met implicaties voor een kindvriendelijk beleid. In *Kind in de eenentwintigste eeuw* (pp. 12-16). Gent: VBJK.
- Vandenbreeden, J., Vanlaethem, F., Bastin, C., & Evrard, J. (1996). *Art deco en modernisme in België : architectuur in het Interbellum*. Tiel: Lannoo.
- Vandenbroeck, M. (1999). *De blik van de Yeti. Over het opvoeden van jonge kinderen tot zelfbewustzijn en verbondenheid*. Utrecht: SWP.
- Vandenbroeck, M. (2003). *De kinderopvang als opvoedingsmilieu tussen gezin en samenleving. Onderzoek naar een eigentijds sociaal-pedagogisch concept voor de kinderopvang*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van Doctor in de Pedagogische Wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Vandenbroeck, M., & Bouverne - De Bie, M. (2006). Children's agency and educational norms: a tense negotiation. *Childhood*, 13(1), 127-143.
- Vandenbussche, J. (1999). *Sociale uitsluiting in plattelandsgebieden*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Vanderstede, W. (2006). Scannen, rondzwerven, verbeelden. *Agora*, 22(2), 29-32.
- Vanderstede, W. (Ed.). (2007). *Kind en ruimte: kindgerichte planning van publieke ruimte*. Brugge: Die Keure.
- Vandyck, D. (1983). Ruimte voor kinderen. *Gezinsbeleid in Vlaanderen*, 12(3), 30-37.
- Vanhelsuwé, E. (1974). *Recreatieruimten voor stadskinderen*. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Vanobbergen, B. (2003). *Geen kinderspel. Een pedagogische analyse van de vertogen over de commercialisering van de leefwereld van kinderen*. Ongepubliceerd Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van Doctor in de Pedagogische Wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Vanobbergen, B. (2005). Over pedagogisering en commercialisering. In M. Depaepe, F. Simon & A. Van Gorp (Eds.), *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie* (pp. 333-358). Leuven: Acco.
- Veitch, J., Bagley, S., Ball, K., & Salmon, J. (2006). Where do children usually play? A qualitative study of parents' perceptions of influences on children's active free-play. *Health and Place*, 12, 383-393.
- Verhaeghe, B. (2001). Netwerk van kindvriendelijke steden. *Krax*, 1(3), 47-52.
- Verhellen, E. (1998). *Jeugdbeschermingsrecht*. Gent: Mys&Breesch.
- Verhellen, E. (2000). *Convention on the rights of the child : background, motivation, strategies, main themes*. Leuven: Garant.
- Verhellen, E., & Bouverne - De Bie, M. (2005). Samenwerking tussen onderwijs en welzijnswerk: sociale grondrechten als kritische toetssteen. *Welvijs*, 16(1), 15-25.

- Verhetsel, A., & Witlox, F. (2006). Children and housing: 'Only the best is good enough'. Some evidence from Belgium. *Childhood*, 13(2), 205-224.
- Verhetsel, A., Witlox, F., & Tierens, N. (2003). *Jongeren en wonen in Vlaanderen. Woonsituaties, woonwensen en woonbehoeften*. Antwerpen: De Boeck.
- Verschaffel, B. (1990a). De kring en het netwerk. Over het statuut van de 'publieke ruimte'. In J. Masschelein (Ed.), *Opvoeden in de stad*. Leuven: Acco.
- Verschaffel, B. (1990b). De verpulverde stad. Over het wonen en de logica van het netwerk. In *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen* (pp. 23-36). Tiel: Lannoo.
- Verschelden, G. (2002). *Opvattingen over welzijn en begeleiding : een sociaal-(ped)agogische analyse van leerlingenbegeleiding als exemplarisch thema in het jeugdbeleid*. Gent: Academia Press.
- Verschelden, G., De Droogh, L., & Bouverne - De Bie, M. (2006). *Community development and adult learning. What kind of citizenship as perspective?* Paper voorgesteld op First meeting of the ESREA Research Network "Between global and local: adult learning and development, Faro.
- Verschuren, P. J. M. (1986). *De probleemstelling voor een onderzoek*. Antwerpen: Spectrum.
- Verschuren, P. J. M. (2003). Case study as a research strategy: some ambiguities and opportunities. *International Journal of Social Research Methodology*, 6(2), 121-139.
- Verstraete, G. (1999). Cultuur is geen kalkei. Naar een interculturalisering van het welzijnswerk. *Alert*, 25(1), 66-77.
- Verwer, D. (1986). *Het speelruimteplan: een instrument voor gemeentelijk beleid*. Rotterdam: Stichting Ruimte.
- Vlaams Netwerk Kindvriendelijke Steden. (2006). *Kindercharter 2006*. Meise: Kind & Samenleving.
- Voce, A. (2006). Home Zones in the UK: History, policy and impact on children and youth. *Children, Youth and Environments*, 16(1), 90-103.
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wagner, J. (1979). *Images of information: still photography in the social sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Walter, H. (1975). *Sozialökologie - Neue Wege in der Sozialisationsforschung*. Stuttgart: Frohmann-Holsbag.
- Ward, C. (1978). *The child in the city*. New York: Pantheon Books.
- Ward, C. (1990). *The child in the countryside*. London: Bedford Square Press.
- Ward, S. V. (Ed.). (1992). *The Garden City: Past, present and Future*. Londen: Routledge.
- West, A. (1999). Children's own research: street children and care in Britain and Bangladesh. *Childhood*, 6(1), 145-153.
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Bussum: Coutinho.
- White, R. (1994). Street life: police practices and youth behaviour. In R. White & C. Alder (Eds.), *The police and young people in Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

- White, R., & Stoecklin, V. (1998). Children's outdoor play and learning environments: returning to nature. *Early Childhood News, March/April 1998*.
- Whitehead, M. (2003). Love thy neighbourhood-Rethinking the politics of scale and Walsall's struggle for neighbourhood democracy. *Environment and Planning, 35*, 277-300.
- Wietsma, A. (1986). *Strijd om de straat. Vandalisme, maatschappelijke controle en automatisering*. Amsterdam: SUA.
- Wildemeersch, D. (1995). *Een verantwoorde uitweg leren. Over sociaal-agogisch handelen in de risicomaatschappij*. Nijmegen: ISPA.
- Wildemeersch, D. (1997). Leren is participeren. *Vorming, 12*(3), 161-171.
- Wildemeersch, D., Jansen, T., Vandenabeele, J., & Jans, M. (1998). Social learning: a new perspective on learning in participatory systems. *Journal for Continuing Education, 20*(2), 251-265.
- Wilson, R. A. (1997). The wonders of nature: honoring children's ways of knowing. *Early Childhood News, March/April 1997*.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology, 44*, 1-24.
- Witlox, F., & Tindemans, H. (2006). Activity patterns of children and youth in Ghent, Belgium: a research note. *Children, Youth and Environments, 16*(1), 133-150.
- Wong, K. (2007). Children's play in Hong Kong. Challenges and opportunities. *Playrights. A journal of the theory and practice of play, 29*(1), 3-11.
- Woodhead, M. (1999). Reconstructing developmental psychology: Some first steps. *Children & Society, 13*(1), 3-19.
- Woolley, H., Dunn, J., Spencer, C., Short, T., & Rowley, G. (1999). Children describe their experiences of the city center: A qualitative study of the fears and concerns which may limit their full participation. *Landscape Research, 24*, 287-301.
- Wridt, P. J. (2004). An historical analysis of young people's use of public space, parks and playgrounds in New York City. *Children, Youth and Environments, 14*(1), 86 - 106.
- Yin, K. R. (1994). *Case study research*. London: Sage Publications.
- Young, I. M. (1989). Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship. *Ethics, 99*, 250-274.
- Zeijher, H. (2003). Shaping daily life in urban environments. In P. Christensen & M. O'Brien (Eds.), *Children in the city*: RoutledgeFalmer.
- Zeijher, H., Devine, D., Kjørholt, A. T., & Strandell, H. (Eds.). (2007). *Flexible childhood? Exploring children's welfare in time and space*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Zelizer, V. A. (1985). *Pricing the priceless child. The changing social value of children*. New York: Basic Books.
- Zinnecker, J. (1990). Vom Strassenkind zum Verhäuslichten Kind. In I. Behnken (Ed.), *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation*. Opladen.
- Zinnecker, J. (1995). The cultural modernisation of childhood. In L. Chisholm, P. Büchner, H.-H. Krüger & M. du Bois - Reymond (Eds.), *Growing up in*

Europe. Contemporary horizons in childhood and youth studies (pp. 85-94). Berlin:
Walter de Gruyter.